FEYZA HEPÇİLİNGİRLER

Öğretenlere ve Öğrenenlere

Türkçe Dilbilgisi

3. BASIM

Remzi Kitabevi

TÜRKÇE
DİLBİLGİSİ

Feyza Hepçilingirler

Öğretenlere ve Öğrenenlere

TÜRKÇE DİLBİLGİSİ

3. Basım

Remzi Kitabevi

TÜRKÇE DİLBİLGİSİ / Feyza Hepçilingirler

Kapak: *Ömer Erduran*

ISBN 975-14-1001-0

BİRİNCİ BASIM: Ekim, 2004
ÜÇÜNCÜ BASIM: Şubat, 2005

Bu kitabın her basımı 2000 adet olarak yapılmıştır.

Remzi Kitabevi A.Ş., Selvili Mescit Sok. 3, Cağaloğlu 34440, İstanbul
Tel (212) 520 0052 Faks (212) 522 9055
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Remzi Kitabevi A.Ş. tesislerinde basılmıştır.

İçindekiler

Önsöz 15

1. BÖLÜM: SÖZCÜK

SÖZCÜĞÜN ANLAMI 21
Kavram 21
Anlam 22
Temel Anlam (Gerçek Anlam) 26
Yan Anlam 26
Sözcüğün Yan Anlam Kazanma Yolları (Aktarmalar) 30
Deyiş Aktarmaları 30
İnsan Organ Adlarının ve Özelliklerinin Doğaya Aktarılması 30
Doğa Adlarının ve Özelliklerinin İnsana Aktarılması 32
Duyular Arasındaki Aktarmalar 33
Somutlaştırma 33
Ad Aktarması 35
Dolaylama 36
Eylemlerin Yan Anlam Kazanması 38
Sözün Anlamı 41
İkilemeler 41
Sözcük Öbekleri 42
Söz Mecazı 42
Deyim 43
Atasözü 45
Özdeyiş (Vecize) 46
Tümcenin Anlamı 47

SÖZCÜĞÜN GÖREVİ 51
Sözcüğün Tümcedeki Görevi 52
Yüklem 55
Yüklemin Özellikleri 57
Özne 62
Öznenin Özellikleri 63
İyelik Ekleri 66
Ad Tamamlaması 70
Belirtili Ad Tamlaması 74
Belirtisiz Ad Tamlaması 74
Özne-Yüklem Uyumu 77
Tekillik-Çoğulluk Bakımından 78
Kişi Bakımından 79
Tümleç 81
Dolaylı Tümleç 82
1. Yaklaşma (yönelme) durumu 85
2. Bulunma (kalma) durumu 86
3. Ayrılma (uzaklaşma) durumu 87
Belirteç (Zarf) Tümleci 90
Nesne (Doğrudan Tümleç) 93
Geçişli eylem 95
Belirtili Nesne 98
Belirtisiz Nesne 99
Tümcenin Öğeleri: (Özet) 104
Sözcüğün Dilsel Görevi 109
Sıfat (Önad) 110
Sıfatların Genel Özellikleri 111
Sıfat (Önad) Tamlaması 113
İyelik Öbeği 115
Belirteç (Zarf) 115
Eylemi Belirten Belirteçler 115
Sıfatı Belirten Belirteçler 116
Belirteci Belirten Belirteçler 116
Adıl (Zamir) 121
Kişi Adılları (Şahıs Zamirleri) 122
a) Asıl kişi adılları 122
b) Dönüşlü kişi adılı: KENDİ 123

Gösterme Adılları (İşaret Zamirleri) 125
Soru Adılları 127
Soru belirteçleri (soru zarfları) 128
Belirsizlik Adılları (Belgisiz Zamirler) 131
Sayı Sıfatları 137

SÖZCÜĞÜN GÖREVİ VE ANLAMI 140
İle 141
Bağlaç 141
İlgeç (Edat) 142
İçin 147
Gibi 149
İlgeç Göreviyle 149
Ad ve Adıl Olarak 149
Kadar 150
Başka 151
Sıfat Göreviyle 151
Ad ve Adıl olarak 152
İlgeç Göreviyle 152
Doğru 152
Sıfat Göreviyle 153
Ad Olarak (Ad Türünde) 153
Belirteç Göreviyle 153
İlgeç Göreviyle 154
Karşı 154
Ad Olarak (Ad Türünde) 154
Sıfat Göreviyle 155
İlgeç Göreviyle 155
Belirteç Göreviyle 155
Ama (fakat, amma, lakin, ne ki, ne var ki, buna karşılık) 156
Bağlaç Göreviyle 156
İlgeç Göreviyle 157
Ancak 157
Belirteç (Zarf) Göreviyle 157
Bağlaç Göreviyle (Ama'nın işlevlerinde kullanılır) 158
Yalnız 159
Ad Olarak 159

Sıfat Göreviyle 159
Belirteç Göreviyle 159
Bağlaç Göreviyle (Ama'nın işlevlerinde kullanılır) 159
Da (De) 160
İlgeç Göreviyle 161
Bağlaç Göreviyle 161
Mı (mi, mu, mü) 162
İlgeç Göreviyle 163
Bağlaç Göreviyle 164
Ki 165
Bağlaç Göreviyle 165
İlgeç Göreviyle 165
Daha 166
Ad Olarak 166
Sıfat Göreviyle 166
Asıl Belirteç Göreviyle 166
Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle 167
Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle 167
Çok 167
Ad Olarak 167
Sıfat Göreviyle 167
Asıl Belirteç Göreviyle 167
Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle 167
Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle 167
Pek 168
Ad Olarak 168
Sıfat Göreviyle 168
Asıl Belirteç Göreviyle 168
Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle 168
Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle 168

SÖZCÜĞÜN YAPISI 169
Basit (Yalın) Sözcük 171
Kök 171
Kökün Özellikleri 172
Kök, Tek Hecelidir 172
Kök, Sözcüğün Başındadır 174

Kök, Ek Alınca Ses Değişimine Uğramaz 176
Kök, Ad ve Eylem Kökü Olarak İkiye Ayrılır 177
Eylem Kökü Tek Başına Kullanılamaz 178
Yansıma Sözcük 180
Türemiş Sözcük 181
Yapım Eki 181
Gövde 182
Türkçede Kimi Yapım ve Çekim Eklerinin Özellikleri 184
Belli Başlı Çekim Ekleri 184
Ad Durum Ekleri 184
Yönelme Durumu 184
Bulunma Durumu 185
Ayrılma Durumu 186
Belirtme Durumu 187
İyelik Ekleri 187
İlgi Eki 188
Aitlik Eki 188
Çoğul Eki 189
Küçültme Ekleri 190
Eşitlik Durumu 190
Gibilik ve Benzerlik Ekleri 191
Eylem Çekim Ekleri 191
Belli Başlı Yapım Ekleri 192
Sözcüklere Değişik Görevler Yükleyen Ekler 193
Bileşik Sözcük 195
Bileşik Adlar 195
Oluşumlarına Göre Bileşik Sözcükler 196
Anlam kayması yoluyla oluşanlar 196
Ses değişmesi yoluyla oluşanlar 198
Tür kayması yoluyla oluşanlar 199
Yapılarına Göre Bileşik Sözcükler 199
Belirtisiz ad tamlaması biçiminde yapılanlar 199
Sıfat tamlaması biçiminde yapılanlar 199
Tümce biçiminde yapılanlar 199
Bileşik Eylemler 199
A) Ad + Yardımcı Eylemden Oluşan
Bileşik Eylemler 200

Yardımcı eylem 200
Ses (hece) düşmesi 203
Ses türemesi (ikizlenme) 204
B) Eylem + Yardımcı Eylemden Oluşan
Bileşik Eylemler 205
Yeterlik 205
Yan anlamları 206
Olumsuzu 206
Tezlik 207
Olumsuzu 207
Sürerlik 207
Yaklaşma 208

2. BÖLÜM: YAZIM KURALLARI
YAZIM KURALLARI 211
Ses Bilgisi (Fonetik) 212
Ünlüler 212
1) Dilin durumuna göre 213
Büyük Ünlü (Kalınlık-İncelik) Uyumu (BÜU) 214
2) Dudakların durumuna göre 215
3) Alt çenenin durumuna göre 215
Küçük Ünlü (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu (KÜU) 215
Ünsüzler 220
Ünsüz Benzeşmesi 220
Ünsüz Değişmesi (Yumuşama) 222
Büyük Harflerin Kullanılışı 223
Noktalama İmleri (İşaretleri) 233
Nokta (.) 233
Virgül (,) 235
Noktalı Virgül (;) 237
İki Nokta (:) 238
Üç Nokta (...) 240
Soru İmi (?) 240
Ünlem imi (!) 241
Kısa Çizgi (-) 241
Tırnak İmi (“ ”) 242
Ayraç (Parantez) [()] 242

3. BÖLÜM: TÜMCE (CÜMLE)
TÜMCENİN BİÇİMİ 247
Eylem Tümcesi (Fiil Cümlesi) 248
Eylem Kökü ya da Gövdesi 248
Yapılarına göre 248
Zamanlarına göre 249
Anlamlarına göre 249
Bildirme Kipleri (Haber Kipleri) 250
Zaman Ekleri 250
Görülen geçmiş zaman 251
Öğrenilen geçmiş zaman 251
Şimdiki zaman 252
Gelecek zaman 252
Geniş zaman 252
Tasarlama Kipleri (Dilek Kipleri) 252
Biçim ekleri 253
Kişi Ekleri (Şahıs Ekleri) 255
Eylem Kiplerinde Anlam Kayması 256
Ad Tümcesi (İsim Cümlesi) 261
Ekeylem (Ek-Fiil) 261
Görülen Geçmiş Zaman 265
Öğrenilen Geçmiş Zaman 267
Koşul 268
Ad Tümcelerinin Genel Özellikleri 270
Yüklem 270
Özne 270
Nesne 270
Dolaylı tümleç 270
Belirteç (zarf) tümleci 271
Ad ve Eylem Tümcelerinde Olumsuzluk 273
Eylem Tümcelerinde Olumsuzluk 273
Ad Tümcelerinde Olumsuzluk 274
Ad ve Eylem Tümcelerinde Olumsuzluk 275
"Değil" sözcüğü 275
"Ne... ne..." bağlacı 276

TÜMCENİN YAPISI 279
Yalın (Basit) Tümce 279
Bileşik Tümce 281
Eylemsi (Fiilimsi) 281
Eylemsilerle Kurulan Bileşik Tümceler 284
Adeylem (Eylemlik / Infinitive) 285
Özne 285
Nesne 285
Dolaylı tümleç 286
Sıfateylem (Ortaç / Partisiple) 291
Belirteçeylem (Zarf-Fiil / Ulaç / Gerindium) 296
Koşullu Bileşik Tümceler 299
İç İçe Bileşik Tümceler 300
Bağlı (Sıralı) Tümce 302
Ortak özne 303
Ortak nesne 304
Ortak dolaylı tümleç 305
Ortak yüklem 306
Yüklemdeki eklerin ortaklığı 306
"Ki" ile Bağlanan Tümcelerde Kimi Özellikler 307
"Ki" Bağlacı 308
"Ki" İlgeci 311

ÖZNE YÜKLEM İLİŞKİSİ (ÇATI) 312
Geçişli Eylem 313
Geçişsiz Eylem 315
Durum Bildiren Eylemler 315
Oluş Bildiren Eylemler 315
Dönüşlü Özne 316
Edilgen Özne (Sözde Özne) 318
Belirsiz Özne 319
Kendi Kendine Olma 320
İsteş Özne 323
Karşılıklı Yapma 323
Birlikte Yapma 324
Öznenin Değişerek Yeni Bir Nitelik Kazanması 325

Bir Durumdan Başka Bir Duruma Kendi Kendine Geçiş 325
Oldurgan Özne 326
Ettirgen Özne 327

4. BÖLÜM: DOĞRU VE İYİ ANLATIM
DOĞRU VE İYİ ANLATIM 333
Açıklık 334
Açıklığı Engelleyen Etkenler 335
Sözcüklerin Yanlış Kullanılması 335
1. Doğu Kökenli (Arapça, Farsça...) Sözcükler 335
2. Batı Kökenli (İngilizce, Fransızca...) Sözcükler 336
3. Türkçe Sözcükler 338
a) Birbiriyle karıştırılan sözcükler 338
b) Yinelemeler 339
c) Kalıplaşmış sözlerin yanlış kullanılması 340
ç) Sözcüklerin özensiz kullanılması 340
d) Çelişkili (tutarsız) anlatım 342
e) Dolambaçlı anlatım 344
Sözcüklerin Yanlış Yerde Kullanılması 345
Sıfatların Yanlış Yerde Kullanılması 345
Belirteçlerin Yanlış Yerde Kullanılması 347
Sıfat-Belirteç Karışıklığı 348
Yanlış Yerde Kullanılan Öteki Sözcükler 349
Virgülle Düzeltilebilecek Durumlar 349
Dilbilgisi Bozuklukları 350
Özne Yanlışları 350
Nesne Yanlışları 352
Dolaylı Tümleç Yanlışları 353
Yüklem Yanlışları 354
Yüklemdeki Eklerin Yanlışlığı 355
Tamlama Yanlışları 356
Sıfat Tamlaması Yanlışları 356
Ad Tamlaması Yanlışları 356
Ortak Tamlayan / Tamlanan Yanlışları 357
Tamlayan ya da Tamlanan Eksikliği 357
Tamlayan ya da Tamlanandaki Ekin Eksikliği 358

Ad ve Sıfat Tamlamalarının Birleştirilmesi 358
Karşılaştırma Yanlışları 359
Mantık Yanlışları 360
Adılların Özensiz Kullanılması 361
Özne-Yüklem Uyumu 362
Özne-Yüklem İlişkisi 362
Duruluk 363
Duruluğu Engelleyen Etkenler 364
Sıfatların Gereksiz Kullanılması 364
Belirteçlerin Gereksiz Kullanılması 365
İlgeç ve Bağlaçların Gereksiz Kullanılması 366
Adılların Gereksiz Kullanılması 366
Eşanlamlı Sözcük Kullanımı 367
Yardımcı Eylemlerin Gereksiz Kullanılması 367
Eylemsilerin Gereksiz Kullanılması 368
Özne-Yüklem İlişkisinin (Çatı Özellikleri) Gereksiz Kullanılması 369
Eklerin Gereksiz Kullanılması 369
Yalınlık 371
Yalınlığın Engelleyen Etkenler 371
Çözümlemeler 373

Önsöz

"Türkçe çok zor bir dilmiş."

Bu sözü pek çok kez duymuşsunuzdur. Kime göre, kimlere göre zor bir dilmiş Türkçe? Türkçe öğrenmeye niyetlenen Batılılara göre. Onların Latince kökenli dillerine göre zor; oysa zor değil, olsa olsa farklı bir dildir. Türkçe hakkında başkalarının yargılarıyla karara varmamızdan daha şaşılası durum, Türkçe dilbilgisi oluştururken de Fransızcayı, İngilizceyi örnek almamız, onların "gramer"lerinde gördüğümüz her şeyi Türkçede de aramamız, bulamayınca da uydurmamızdır bence. Dillerde pek çok şey ortaktır; ama ortak olmayanlar, dillerin kişiliğini oluşturur. Tıpkı insanlardaki kişiselliği, kol bacak, ağız burun benzerliğinin değil, benzemezliğinin oluşturması gibi.

Türkçenin kendisine özgü nitelikleri var ve bunlar çok kolay öğrenilebilir; çünkü Türkçe akıl dilidir; mantık dilidir. Kendi dilini en az bilen kişiler olarak tarihe geçmek istemiyorsak dilimize sahip çıkmalı, öğrenmeli ve öğretmeliyiz onu. Sanıldığının tersine çok kolaydır Türkçe dilbilgisi. Yirmi yıla yakın, neredeyse yalnızca dilbilgisi anlattım ve her yıl öğrencilerimin yüzünde, tam öğrenmenin mutluluğunu okudum. Belli taşları siz yerine oturtunca gerisini, öğrencinin kendisinin de kolaylıkla getirebildiğini görürsünüz. Dil mantıktır çünkü. Bir dilin mantığını kavrayan kişi, o dilin çalışma sistemini kavramıştır, başka başka alanlardaki işleyişini kestirebilir. Bu kapsamda, kimi zaman öyle sorularla karşılaştım ki bunu düşünememiş olmaktan dolayı utandım. Üstelik bu can alıcı soruyu soran, başlangıçta, dilbilgisinden nefret ettiğini söyleyen öğrencilerden biri bile olabiliyordu.

Türkçe "Off", ardından da *"Dedim: Ah!"* adlı kitaplarım yayımlandıktan sonra pek çok kişinin, "Yanlışları gösterdiniz; peki, doğrula-

rı nerede?" sorusuyla karşılaştım. Yıllar boyunca sayısız okula gittim. Öğrencilere konuşma yaparken öğretmen arkadaşlarımın yaşadığı zorluklara tanık oldum. Türkçe-edebiyat öğretmenliğine adım atmak üzere olan gençlerle konuştum ve onlara "İhtiyacınız olan kitabı yazacağım." diye sözler vermek zorunda kaldım. Yalnız öğretmen ve öğrenciler mi? Çeşitli basın yayın kuruluşlarındaki görevlilerden yayınevi çalışanlarına kadar Türkçeyi doğru öğrenmek isteyen o kadar çok kişinin o kadar ısrarla istedikleri bir kitaptı ki bu, "ders kitabı" gibi bir kitap yazmaya hiç de sıcak bakmadığım halde, verdiğim sözleri tutmak zorundayım artık. Ayrıca, bilgi de sevgi gibi paylaşıldıkça artar. Yalnız bilgiyi değil, otuz yılı aşan öğretmenlik deneyimimi de kendimle birlikte öbür tarafa götürmek niyetinde değilim. Hem zaten öbür tarafta kimsenin işine yaramaz. Ayrıca bu, kişisel malım değil. Yıllar boyu anlatıla anlatıla pekişmiş, sağlamlaşmış bir bilgi.

Üniversiteyi bitirdiğinde ne bilir ki insan! İzmir Batı Dersanesinde çalıştığım yıllar, benim için ikinci bir üniversite süreci oldu; hatta, üniversitede öğrendiğimden çok daha fazlasını öğrendim orada. Başta **Hüseyin Toptaş** olmak üzere o yıllarda birlikte çalıştığım arkadaşlara teşekkür borçluyum. Yalnız kafamı kurcalayan soruların yanıtlarını değil, bilginin paylaşıldıkça artan coşkusunu da orada buldum. İstanbul'a geldikten sonra ben de her yıl pek çok öğretmen arkadaşımla paylaştım bilgimi; onların da kafalarında düğümlenen sorular yanıtlandıkça nasıl heyecanlandıklarını, özgüvenlerinin nasıl pekiştiğini gördüm. Hem bundan cesaret alarak hem de yeryüzündeki zamanımın kısalmakta olduğunun bilinciyle bilgimden çok, öğretmenliğimi paylaşmak istedim bu kitapla.

Yayımlanmış sayısız dilbilgisi kitabı var; ama dille doğrudan ilgilenmeyenlere de seslenen kitaplar değil bunlar. Yalnızca konunun içinde olanlara yardımcı olmaya çalışırken bir yandan da kafalarını karıştıran bu kitapların çoğunda bir terim birliği bile sağlanamamış durumda. Birinin "özne" dediğine öbürü "fail", berikinin "dolaylı tümleç" dediğine bir başkası "yer tamlayıcısı" demekte. Bu kitaplarda gördüğüm en önemli eksik ise, ağaçlara bakarken ormanı görmemek. Dilbilgisi, depolanacak, zamanı geldiğinde çıkarılıp gösterilecek kuru bir bilgi değildir; dili doğru kullanmak için öğrenilir. Yoksa derslerde de çoğu zaman dediğim gibi, hiçbir zaman, "gecenin ilerleyen saatle-

rinde" bir dolaylı tümleç konusu açılmayacaktır ki bu konudaki bilgisini sergileyip alkış alsın insanlar. Bu bilgi, kullanıma yönelik bir bilgidir. Uygulanmayacaksa öğrenilmesinde hiçbir yarar yoktur.

Bu, bir dilbilim kitabı olmadığı gibi, aslında ders kitabı da değil. Kimi zaman bir ara başlık altında birkaç tümceyle değindiğim konularda ciltlerce kitap yazılabilir ve yazılmakta da zaten. Benim derdim, Türkçenin doğru öğretilmesine ve sevdirilmesine katkıda bulunmak. Burada koymak zorunda olduğum kurallara karşı çıkmak, ileri sürdüğüm ilkeleri reddetmek elbette mümkün. Kimseye yaptırım uygulama gücüm de niyetim de yok. İyi niyetle öğrenmek isteyenlere yol gösterme çabası benimki. Böyle bir kitabın eksikliğini duyanlara gönüllü bir destek. Yıllarca boğuştuğum küçük; ama eksikliği bir gedik gibi sırıtan boşluklarla yeni yetişen kuşakların boğuşmasını önleme çabası.

Adından ve kimi yerlerde "Öğretenlere" ve "Öğrenenlere" diye notlar koymamdan da anlaşılacaktır, öğretenlere ve öğrenenlere yönelik bir kitap bu. Türkçeyle ilgili tarih bilgisi içermeyecek; lehçeler, şiveler, Türkçenin farklı yörelerdeki farklı kullanımıyla ilgili bilgileri de bulamayacaksınız burada. Bu, bir öğretim, öğrenme ve öğretme kitabı. Kitap, verdiğim sırayla anlatıldığında başarılı olduğu her yıl yeniden sınanan bir yöntemi paylaşma isteğinden doğdu. Henüz anlatılmamış olanları kimsenin bilmediği varsayılarak ve temelden başlanıp çatının oturtulmasıyla adım adım ilerleyen bir yapı oluşturularak biçimlendirildi. Çağımızın "Bilgi Çağı" diye adlandırıldığı ve bilginin en sağlam donanım olduğu düşünülerek kimi noktalarda rota düzeltmesi yaparak ilerlendiğinde Türkçenin sağlamlığına hayran olunacağını gösterme ve belki de yalnız bunu gösterme isteğiyle yazıldı. Bu rota düzeltmelerine pek çok kişinin ateş püsküreceğinin farkındayım. O zamana kadar doğru bellediği bilginin sarsılmasına pek az kişi tepkisiz kalabiliyor; çünkü pek az kişi, bildiklerini yeniden gözden geçirme zahmetine katlanabiliyor. Türkçe yoksul, zavallı, yüzüne bakılmaya değmez bir dil değilmiş. Hayran olunası bir iç mantığı, yüzyılların hoyratlığına dayanan bir sağlamlığı varmış. Bu kitabı ellerinden düşürmeyecek olanlar bunu hissettiklerinde bana en büyük mutluluğu vermiş olacaklardır.

Türkçenin hayran olunası matematikselliğine dikkat çekerek ba-

na dilbilgisini sevdiren **Hüseyin Toptaş**'a, derslerimde tuttuğu notları vererek bana yardımcı olan öğrencim **Nur Yiğitoğlu**'na, çalışmalarımda destek olan oğlum **Afşin Hepçilingirler**'e, Remzi Kitabevi çalışanlarına, özellikle yoğun dikkati ve titizliğiyle kitabın olabildiğince yanlışsız çıkması için emek veren **Neclâ Feroğlu**'na, birikimleriyle zenginleşmemi sağlayan bütün öğretmen arkadaşlarıma ve sorularıyla, yorumlarıyla farklı bakış açılarına ulaşmamı sağlayan öğrencilerime çok teşekkür ederim.

Feyza Hepçilingirler

1. Bölüm

Sözcük

Sözcüğün Anlamı

İletişimde tek tek sözcüklerin mi, tümcenin mi daha önemli olduğu çok tartışılmıştır. Bütünden (tümceden) parçaya (sözcüğe) gidiş de tutulabilecek bir yolken, en küçükten, sözcükten başlayarak tümceye giden bir yöntemi; yani bir anlamda tümevarım yöntemini izleyeceğiz biz. Hem hepimizin konuşmaya sözcüklerden başladığını dikkate alarak hem de kimi zaman tek sözcükle bile meramımızı anlatabildiğimizi düşünerek, sözcüğü öne alıyor ve önce sözcüğün anlamı üzerinde durmayı öneriyorum.

Kaç çeşit anlam vardır, diye sıralamak kolaydır da anlamın tanımını yapmak zordur. Biz de anlamın var olmasını sağlayan şeyle, kavramla işe başlayalım ve kavram nedir, diye soralım önce. Bunu sorarken, her kavrama/her anlama bir sözcük düştüğü hesabıyla hareket edeceğimizi anımsatmış olayım.

KAVRAM

Bir sözcüğün, o dili bilenlerin beyninde oluşturduğu tasarım ve çağrışımlardır. Ne demek? Türkçe bilen biri *ağaç* sözcüğünü duyduğunda gözünü kapatsa beyninde bir ağaç canlanmaz mı? Tasarımdan işte bunu kastediyorum. Beynimize kazınmış görüntüler... Bunlar, daha annemizin babamızın elinden tutup *"Bu ne? Bu ne?"* diye kafalarını şişirmeye başladığımız zamanlarda kaydedilmiş oraya. Anne ya da babamız: *"Bak, oğlum / kızım! Bu, ağaç."* dediğinde beyin, ağaç sözcüğüyle kodlayarak bir kayıt yapmış. Bir tür sesli kodlama ve görüntülü kayıt. O yüzden *ağaç* sözcüğünü duyan ve elbette Türkçe bilen herkesin kafasında bir ağaç tasarımı oluşur. Henüz okula bile git-

meyen çocukların ağaç, ev, kedi vb. çizebilmeleri bu sayede oluyor. Burada "Tıpkı bilgisayar gibi." diyeceğim; beyne ayıp olacak. En gelişmiş bilgisayarlar bile insan beyninin kapasitesine erişememiştir. Buraya bir "henüz" diye ekleyeyim mi diye düşündüm bir an. Hayır, henüz ulaşamamış değildir, hiçbir zaman da ulaşamayacak; çünkü bilindiği gibi bilgisayar zaten insan beyni örnek alınarak yapılmıştır. Bilgisayarları en çok kendi beynimizin kapasitesine çıkarabiliriz. Siz bakmayın birtakım bilimkurgu filmlerinde insanların emrini dinlemeyen bilgisayarlara, başına buyruk robotlara falan. (*"Onlar kâğıt!"* derlerdi ya eskiden çocuklara, filme kapılıp gidince. Tıpkı öyle.) Onlar film. Bizi bu yolla korkutmaya çalışan bir insanın beyninden çıkma hepsi. Öyleyse beynimizde tasarımlar var zaten. Bizim anımsamadığımız bir dönemde oraya kaydedilmiş durumda. Peki, çağrışım ne? Çağrışım da bir sözcüğün bize anımsattıkları. Herhangi bir sözcük duyduğumuzda aklımıza onunla uzaktan yakından ilgili pek çok başka şey gelir ya, onlar işte. Bizim, "ağaç" sözcüğünü duyan kişimizin, "dal, yaprak, meyve, gölge, orman..." pek çok şeyi anımsaması... Bir sözcüğün anlamını bu sayede biliriz. Zihnimizde daha önceden yapılmış kayıtları vardır, o kayda bağlı, ona akraba kayıtlar... Sözcüğü duyduğumuzda tümünü birden anımsarız.

Öyleyse nedir anlam?

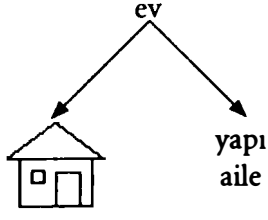
ANLAM

Tasarım ve çağrışımların toplamıdır.

Felsefenin temel konularından biri olmuştur insanoğlunun nasıl öğrendiği. Yüzlerce yıl filozoflar bunu tartışmışlar. İnsan doğduğunda bir şeyler biliyor ve yeryüzü serüveni boyunca bunları anımsayıp öğrendiğini mi sanıyor; yoksa beynimiz boş bir levha halinde mi doğduğumuzda? Bilim el attıktan ve kesin sonuca ulaştırdıktan sonra felsefenin konusu olmaktan çıkar ya pek çok şey, "epistemoloji (bilgi kuramı)" için de böyle olmuş bu. Bilim, öğrenmenin beyinde DNA iplikçikleriyle oluşturulan bağlantılarla olduğunu bulduktan sonra felsefe bırakmış bu konunun peşini. Beyindeki bu faaliyet insanın gözlerine, bakışlarına bile yansır gerçekten. Öğretmenseniz iyi bi-

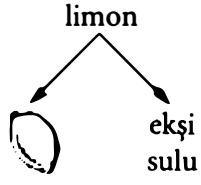
lirsiniz. Dersi dinleyen öğrencilere şöyle bir baktığınızda kimin anladığını kimin anlamadığını bakışlarından çıkarırsınız. Birtakım şeyleri sürekli ezberleyenlerin gözlerine baktığınızda da görebilirsiniz bu dediğimi. Çoğu bön bön bakar, gözlerinde trene bakan bir ineğinkinden daha fazla ışıltı, daha fazla parlaklık bulunmaz. Oysa öğrenmekte olan insanın gözleri ışıl ışıldır. Almakta olduğu bilgiyi eskileriyle ilişkilendirmiş ve yerli yerine oturtmuştur. Ezber ise bu söylediğimden tümüyle farklıdır. Ezber, bir bilgiyi hiçbir yere dayamadan beyinde tutmaya çalışmaktır; anlama ise o bilgiyi öncekilerle bağlantılandırmak. Dişçi bile, takma bir dişi sağındaki solundaki dişlere bağlar; yapıştırdığı yerde tek başına duramayacağını bilir. Sözü uzattım, kesiyorum. Biz yine sözcüğün anlamına dönelim.

Bir beyinde bir sözcükle ilgili kayıt yoksa o beyinden o sözcüğün anlamıyla ilgili bir tanım, bir bilgi çıkmaz. Sözgelimi ben şimdi size *"mip"* nedir, diye sorsam; sorduğum anda bir bilgisayarın "enter" tuşuna basılmış gibi zihniniz o zamana dek yapılmış tüm kayıtları gözden geçirecek ve böyle bir kayda rastlanmadığını size bildirecek. Üstelik bu işi, dünyanın en hızlı bilgisayarını hasedinden çatlatacak bir hızla yapacak. Öyle bir kayıt yok. Demek ki bu sözcüğün anlamını bilmiyorsunuz. Bilseniz çok şaşardım zaten; çünkü şimdi, yazarken uydurdum bu *"sözcük"*ü. Böyle bir sözcük yok. Ama *mip* yerine *ev* deseydim hemen bir ev resmi belirecekti gözünüzde ve evle ilgili *"aile, yuva, eşya"* vb. çağrışımlar. Bu sözcüğün anlamını da bunlardan çıkaracaktınız. Zihninizdeki tasarım ve çağrışımı birleştirip *"içinde insanların yaşadığı yapı"* diye anlamını söyleyiverecektiniz.

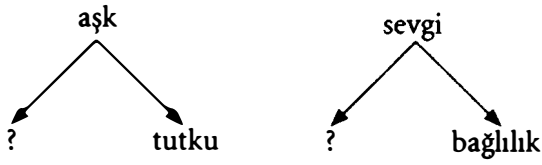

Şimdi de soyut ve somut anlamlı sözcüklerin ne olduğuna bakalım. Biliyorum, hepimizin zihninde "elimizle tutup gözümüzle gördüğümüz" diye bir *ezber* var. Bir sözcüğün somut anlamlı olup olmadığını anlamak için her seferinde gidip o varlığı ellememiz gerekmez. Beynimizde tasarım ve çağrışım yaptıran her kavram somut, bu kavramın karşılığı olan anlam da somut anlamdır. Biraz daha "*somut*" söylemeye çalışayım. Beş duyu organımızın herhangi biriyle algıladığımız bütün kavramlar somuttur. Sözgelimi "ses" sözcüğünü düşünün. Elimizle tutup gözümüzle görmüyoruz diye somut olmadığını mı düşüneceğiz? Olur mu? Fizikte başlı başına bir alandır, bir konudur ses. Fizikte (metafizik sözcüğünü ve kavram alanını da anımsayarak) somut olanın ta kendisidir. Ben burada "limon" örneğini vermekten çok hoşlanırım. Özellikle de ballandırırım. Tahtaya "limon" yazıp tasarımını, çağrışımını belirledikten sonra "*Bakın,*" derim öğrencilere. "*Elimde limon falan yok. Oysa üç-beş tane limonu bir güzel yıkadıktan sonra, üstünde su damlacıklarıyla bir tabağa koyup buraya getirebilirdim ve gözünüzün önünde cırt diye kesip suyunu, birilerinize yalatarak ekşiliğini gösterebilirdim size. Öyle yapmadığım halde ağzınız sulandı, değil mi?*" Gerçekten de ben böyle ballandırarak (pardon, sulandırarak) anlattığımda, ben dahil, hepimizin ağzı sulanır. Ben de fırsat eğitimi yaratıp "*Gördünüz mü?*" derim. "*Yalnızca sözcüğü duydunuz. Duyduğunuz anda beyninize uyarı gitti. Biliyor muydu beyniniz bu sözcüğü? Biliyordu. O kadar iyi biliyordu ki yalnız size anımsatmakla kalmadı; salgı bezlerinize kadar ulaştı bilgi; salgı bezleriniz su koyverdi.*" Böylece anlamın öyle uzaklarda bir yerlerde olmadığını, kafamızın içinde tarafımızdan aranmayı beklediğini söylemiş olurum onlara.

Dediğim gibi, tahtaya da çizerim şöyle:

Soyut anlama geçtiğimde de *"aşk"* ve *"sevgi"* sözcüklerini yazarım tahtaya.

Öğrencilerimiz hangi yaşta olurlarsa olsunlar, bu sözcükleri tahtada görmeye pek alışık değildirler; o yüzden dikkat kesilirler. Amacım bu fırsattan yararlanıp Türkçenin güzelliğini, zenginliğini göstermektir onlara; ama aşkı ve sevgiyi özellikle karşılaştırırım. En katışıksız sevginin anne sevgisi olduğunu, annelerinin nasıl da üstlerine titrediğini anlattıktan sonra aşka geçer, kimi gazete haberlerini anımsatırım. Adam sevgilisini 37 yerinden bıçaklıyor. *"Niye yaptın?"* diyorlar. *"Âşıktım abi."* diyor. Hani sevgi, korur gözetirdi! Aşk öldürüyor. Dahası, aşkın, öldürmenin bağışlanabilir nedeni olduğu düşünülüyor. *"Öğrenmekte olduğunuz Batı dillerini düşünün,"* diyorum. *"Aşk ve sevgi çoğunda aynı sözcükle ifade ediliyor. Oysa bunlar aynı kavramlar değil. Gördünüz mü Türkçenin zenginliğini?"*

Bu arada, bizim, sevgilisini 37 yerinden bıçaklayan hayali âşığı anlatırken bir fırsat daha yaratıp simge (sembol) ile tasarım arasındaki farka da değinirim. *"Aşk tasarım yapıyor mu?"* diye sorup *"Hayır!"* yanıtını aldıktan sonra birkaç kişi mutlaka sağa sola çizilen kalp resimlerini anımsar. Onların aklına gelmezse ben getiririm. *"Hani parklardaki banklara, ağaçlara kazınan kalpler vardır. Onlar ne peki?"*

Bizim hayali âşığa bir kez daha iş düşer. Daha âşık olmamış, âşık olacağı kişiyi arama dönemindedir. Hıdrellez gelmiştir. Hızır ile İlyas senede bir gün ya deniz kıyısında ya bir su kenarında buluşacaklardır. Hızır karadakilerin yardımına koşmakta olduğu için karadan, İlyas denizdekileri koruduğu için denizden gelecektir. İnsanlar da onların buluşma yerleri olacağını varsaydıkları yerlere, deniz kıyılarına, su kenarlarına koşmakta, *"Biri görmezse öteki görür, dileğimi gerçekleştirir."* diyerek kavuşmak istedikleri şeyleri çizmektedirler çakıl taşlarıyla. Ev isteyen ev resmi çizer kumların üstüne, araba isteyen araba

resmi. Peki bizim âşık adayımız ne çizecek? O yaşa gelmiş, adam gibi bir aşk yaşamamış. Nasıl anlatacak doğru dürüst bir aşk yaşamak istediğini? O da bir kalp resmi yapıyor. Çünkü başka türlü anlatamıyor. Tasarımı olsa istediği şeyin, onu çizecek; ama tasarımı yok. İşte o yüzden bir simge buluyor o şeye, simgeyle anlatıyor. Demek ki neymiş? Hiçbir duyu organıyla algılayamadığımız kavramın anlamı soyuttur.

Peki, temel anlam, mecaz anlam, gerçek anlam falan gibi sözler dolaşıyor ortalıkta. Onlar nedir?

TEMEL ANLAM (GERÇEK ANLAM)

Bir sözcüğün tek başına olduğu zamanki anlamı, ilk anlamıdır.

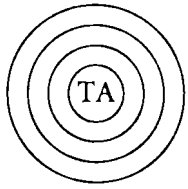
Bu "ilk" sözcüğünden, *aklımıza ilk gelen anlam* da anlaşılabilir, sözlükteki sıralamada "1" numarayla gösterilmiş olan anlam da. İkisi de doğrudur. Merak eden, hatta etmeyen de (çünkü sözlük karıştırmak güzeldir, çok zevklidir) sözlüğe baksın. Anlamlar numaralanmıştır ve "1" numaralı anlam, daima temel anlamdır. Tanımın *aklımıza ilk gelen* bölümü de açıklama gerektirir. Herkesin aklına ilk o anlam niye gelsin? Ayrıca kimi sözcüklerin yan anlamları temel anlamlarından daha yaygın kullanılmaktadır. Bu ölçüte pek güvenemeyiz; ama, *tek başına olduğu zamanki* ölçütüne güvenebiliriz. Tek tek anımsadığımız sözcüklerin çoğunda temel anlam gelir aklımıza ilk.

Temel anlam somut da olabilir soyut da. Türkçede genellikle sözcükler somut anlamlıdır. Soyut anlamlı sözcüğümüz az olduğu için, temel anlamı somut sözcüklere soyut anlam yükleyerek (ki biraz sonra anlatacağım bu konuyu) karşılarız soyut kavramları. Bir halkın diline bakarak yaşamı nasıl algıladığı anlaşılabilir. Türkçeyi anadili olarak benimseyenler, dünyayı somut olarak algılamaktan hoşlananların soyundan gelmekte demek.

YAN ANLAM

Bir sözcüğün, başka sözcüklerle ilişkisi sayesinde kazandığı anlamların tümüdür. Sözcüğün dilin içinde, kullanımda kazandığı anlamlardır bunlar. Hiçbir sözcük tek başınayken yan anlam kazanmaz. Yan anlamlar da somut ve soyut olabilir. Temel anlamı somut olan

sözcüklerin ilk sıralardaki anlamları somut, sonrakiler soyut olur genellikle. Anlam, suya atılan bir taşın yarattığı halkalar gibi genişler. Taşın ilk değdiği nokta temel anlamdır. Bu anlam somutsa taşa en yakın halka, temel anlama da en yakın somut anlamdır. Merkezdeki temel anlamdan uzaklaşıldıkça anlam da soyutlaşır.

"*Yem*" sözcüğünü ele alalım şimdi. Temel anlamı nedir? Türk Dil Kurumu'nun 1983 baskılı *Türkçe Sözlük*'ünden bakarak yazıyorum:

Yem: 1. Hayvan yiyeceği. 2. Kuş ve balık tutmak için tuzağa bırakılan ya da oltaya takılan yiyecek ya da yiyecek görüntüsündeki nesne. 3. *mec.* Birini aldatabilmek için hazırlanmış düzen; kullanılan kimse ya da şey.

Fark etmişsinizdir, mecaz anlam diye ayrı bir başlık koymuyorum; çünkü onun da yan anlam kapsamında, yan anlamlardan biri sayılması gerektiğini düşünüyorum.

Burada *"eşseslilik" ("sesteşlik")* konusuna da biraz girelim. *"Sesteş"* sözcüklerle temel anlam-yan anlam ilişkisi karıştırılmamalı. Sesteş (adı üstünde) ortak seslerden kurulu sözcükler demek. Bu sözcükler arasında anlam ilişkisi aranmaz. Aransa da bulunmaz. Zaten aynı ya da yakın anlam söz konusu olsaydı bunların adı *"sesteş"* değil, *"anlamdaş"* olurdu. *"Yüz"* sözcüğünü düşünelim şimdi. İkisi ad (isim), ikisi eylem (fiil) olmak üzere dört ayrı *"yüz"* sözcüğü var.

Yüz (1): Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı ve bu sayıyı gösteren işaret, 100.

Yüz (2): Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.

Yüz- (3): Kol, bacak, yüzgeç gibi organların özel hareketleriyle su yüzeyinde ya da su içinde ilerlemek, durmak.

Yüz- (4): Derisini çıkarmak, derisini soymak.

Bu sözcüklerin yukarıya aldığım anlamları temel anlam. 3. ve 4. "yüz" sözcüklerinin yanına koyduğum çizgi, bunların eylem kökü olduğunu göstermek üzere, bundan sonra da kullanacağımız bir işaret. Şimdiden alışmakta yarar var. Bu "yüz"ler, temel anlamlarına bağlı olarak yan anlam da kazanır mı? Elbette. İlki terim (matematik terimi, öyle ya!) olduğu için, terimlerle ilgili de bir bilgi sıkıştıralım bu araya. Terim, bilindiği gibi, bir bilim, sanat, meslek dalıyla ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan sözcüktür. O yüzden terimler pek fazla yan anlam kazanmaz. Pek fazla, dedim; çünkü kazananları da vardır ve açıkçası özel bir alanda kullanılmak üzere sunulan sözcükler sınırlarını o alanın dışına taşırdıklarında dili zenginleştirir. Bu söylediğime örnek olarak *"açı"* sözcüğüne bakalım. Terim olmasının yanı sıra... *"benim açımdan..."*, *"bakış açısı"* kullanımlarındaki gibi, *"görüş, bakım, yön"* gibi yan anlamlar kazanmıştır ve ne iyi etmiştir. Öteki *"yüz"* sözcüklerinin temel anlamlarına bağlı olarak kazandıkları yan anlamları hepimiz biliyoruz. Ben yine de birini ele alıp açıklayayım. İkinci *"yüz"* sözcüğü, önce *"suyun yüzü, yapının yüzü, yastığın yüzü, yorganın yüzü"* gibi somut anlamlar kazandıktan sonra *"Adam, yüzsüzün biri."* tümcesindeki gibi soyut bir anlam kazanıyor. Öteki *"yüz"* sözcükleri için de durum bu. Demek her biri bağımsız birer sözcük. Tek şanssızlıkları **y, ü, z** sesleriyle ifade edilmiş olmaları. Birine *"yüz"*, ötekine *"züy"* denseydi de olurdu; ama denmemiş. Sesteşlik yalnız Türkçede değil, bütün dillerde vardır. Hiçbir dil için yoksulluk işareti sayılmadığı gibi Türkçe için de sayılmamalıdır.

Yukarıda terimlerle ilgili olarak söylediklerim, terim olmayan sözcükler için elbet bütünüyle geçerlidir. Yine de önce şu soruyu sormakta yarar var: Sözcüklerin yan anlam kazanması dil açısından olumlu mudur, olumsuz mu? Bunu sorup sınıflarda öğrencileri birbirine düşürmeyi çok severim. Birbiriyle çelişen yanıtlar verilebilir bu soruya. Bir sözcüğün pek çok yan anlamının bulunması, o sözcüğün anlam yönünden şişmesine, giderek kendi anlamını bile netlikle karşılayamamasına yol açabilir. Ancak, şu da düşünülmeli. Dünyada o kadar çok kavram var ki bu kavramların tümünü ayrı sözcüklerle karşılamaya kalksaydık milyonlarca değil, milyarlarca, belki trilyonlarca sözcüğümüz olurdu. Bu sözcükleri öğrenmeye ömrümüz yetmezdi. Ardımızdan, *"Tam dili sökmek üzereydi, rahmetli oldu."* denecek du-

rumlara düşerdik. Bir dilin zenginliğini sözcük sayısıyla ölçme alışkanlığını biliyorsunuz. Doğru mu bu? *"Türkçe, İngilizce kadar zengin bir dil değildir; çünkü İngilizcedeki sözcük sayısı şu kadar, Türkçedeki ise bu kadar."* diye karşılaştırma yapanları çok duymuşuzdur. Ben sinir olurum böylelerine. Sanırsınız ki Türkçedeki bütün sözcükleri biliyorlar; ama bildikleri bu sözcükler anlatmak istedikleri derin anlamları iletmelerine yetmiyor. Besbelli hiç sözlük karıştırmamışlar, akıllarına takılan bir sözcük için sözlüğe baktıklarında bilmedikleri onlarca, yüzlerce sözcükle karşılaşmamışlar. Önemli olan, dilin çok sayıda sözcüğe sahip olması değil, bütün anlamları karşılayacak olanağa sahip olup olmadığıdır. Eğer Türkçe, söylendiği gibi yoksul bir dil olsaydı dünyanın en zengin dili olduğu söylenen İngilizceyle yazılmış kitapların hiçbiri Türkçeye çevrilemezdi. Bu dediğim, "Türkçeyi zenginleştirmekten vazgeçelim." anlamına gelmiyor elbette. Ama dilimizle ilgili aşağılık kompleksinden kurtulalım. Türkçe sağlam bir dildir. O kadar sağlamdır ki yüzyıllarca yüzüne bakmadığımız halde yok olup gitmemiş, aramayı akıl ettiğimizde onu bıraktığımız sağlamlıkta bulabilmişiz. Osmanlı dönemini kastediyorum bunları söylerken. 600 yıl kısa bir süre sayılmaz, değil mi? Düşünülürse Fransa'da romantizm akımı 40-50 yıl sürmüştür ve bu süre yalnız Avrupa'da değil, dünyada birçok şeyin eskisi gibi olmayacak kadar değişmesine yetmiştir. Biz bütün Osmanlı dönemi boyunca Türkçenin yüzüne bakmamışız; yazıdan, edebiyattan uzak tutup konuşma diline indirgemişiz onu; ama yanıldığımızı anladığımızda dipdiri bulmuşuz bıraktığımız yerde. Halk ozanlarının, halk hikâyecilerinin desteğiyle elbette. Okuryazar takımının dışladığı Türkçeyi halk, dilinden hiç düşürmemiş o yüzyıllar süren unutkanlık süresince. Toparlıyorum: Sözcükler sayılarının çokluğuyla zenginleştirmez dili, yüklendikleri yan anlamların çokluğuyla zenginleştirir. O zaman Türkçeyle ilgili soruyu şöyle soralım: Türkçe, sözcüklere yan anlam kazandırılma ölçütüne göre zengin bir dil midir? Değildir; çünkü usta şair ve yazarların üstlenmesi gereken yan anlam kazandırma işi, Türkçede halka bırakılmıştır. Halk elinden geleni yapmıştır; ama anlamı tek sözcükle karşılayamadığı durumlarda daha çok deyim uydurma yolunu seçmiştir. Peki, halkın yan anlam kazandırma yolları nelerdir? Halk hangi yöntemlerle yan anlam kazandırır sözcüklere?

SÖZCÜĞÜN YAN ANLAM KAZANMA YOLLARI (AKTARMALAR)

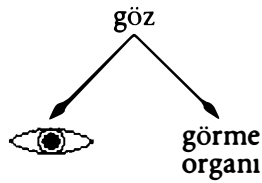
Ayraç içine yazdığım kısa addan da anlaşılacağı gibi, halk genel olarak bir varlığa verdiği adı, onunla benzerlik ya da parça - bütün ilişkisi içinde gördüğü başka bir varlığa aktararak yan anlam kazandırır sözcüklere. Bunları da sınıflandırırsak alt bölümlemeleri şöyle gösterebiliriz:

DEYİŞ AKTARMALARI

İnsan Organ Adlarının ve Özelliklerinin Doğaya Aktarılması

Şimdi epeyce eskilere gidelim. Dilin bulunma, yaratılma sürecine. Çünkü insan icadıdır dil; hiçbir dili tanrılar bulup insanlara armağan etmemiştir. İnsan, yeryüzü serüveni içinde, iki ayağı üstünde doğrulup doğayı tanıma ve adlandırma aşamasına geldiğinde nereden başlamıştır adlandırmaya? Bundan önce söylenmesi gereken ise şu: Önce, gördüğü varlıkları adlandırmış olduğunu kabul ederiz insanoğlunun. Doğayı tanıması ve ona egemen olması için, önce etrafında gördüğü varlıklara birer ad bulması gerekmiştir. Hareketi görüp eylemleri keşfetmesi, **Thomsen**'in iddiasına göre, toprağı ekip biçmeye başlamasından, ektiği tohumun boy atmaya başladığını, meyve verdiğini görmesinden sonra. Adlandırmadığı varlığın, kendisinin olamayacağı bilinciyle önce varlıklara adlar vermiş büyük büyük büyük atalarımız. Bu işe nereden başladıklarını soracak durumda değiliz. Hiçbirini sonsuz uykusundan uyandırıp, *"Sahi, siz ne yapmıştınız? Önce hangi varlıkları adlandırmıştınız?"* deme şansımız yok. Elini uzatıp gösterdiği yükseltiye *"dağ"* demeden önce, eline *"el"* demesinin daha mantıklı olacağını düşünüyoruz. Bu yüzden öncelikle adlandırılanların, insanın kendi organları olduğunu düşünüyoruz.

Önce *"göz"* demiş olacağını düşünüyoruz atalarımızın. "Göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, yüz..." Kendi organlarını tek tek adlandıra-

rak kabaca tanımasından sonra doğaya yöneldiğini, orada kendi organlarına bir açıdan benzeyen varlıklar gördüğünde o varlığa da aynı adı verdiğini varsayıyoruz. Kendi burnuna benzettiği bir çıkıntı gördüğünde ona da *burun* demekte tereddüt etmemiş. *Adamın burnu, ayakkabının burnu, kayığın burnu* vb. Böylece organ adları çok anlamlı olmuş. Bütün dillerde böyle bu. İnanmayanlar için İngilizce sözlükten *"hand" (el)* maddesini açıp bakıyorum. İşte anlamları: "El; el gibi uzuv (maymun ayağı, şahin pençesi, ıstakoz kıskacı); kudret, yetki, selahiyet; parmak, işe karışma; maharet, hüner; el yazısı, imza; yardım; usta; yetki sahibi kimse; işçi, amele; taraf, yan; saat yelkovanı veya akrebi; atın yüksekliğini ölçmeye yarayan bir ölçü (on santimetre); alkış; iskambilde el, sıra; oyun; hevenk; tütün yaprağı demeti." Sonra *"el"*in, yanına aldığı başka sözcüklerle kazandığı yan anlamlar sıralanmış; minicik sözlük harfleriyle iki sütuna yakın anlam.

Yalnız kendi organlarına verdiği adları doğadaki varlıklara aktarmakla kalmamış insanoğlu, kendisindeki kimi özelliklere verdiği adları da doğaya aktarmış. İşitmeyen kulağına *"sağır"* demişse attığı odunu, kömürü umursamayan, bir türlü ısıtmayan sobaya da *"sağır soba"*; görmeyen gözüne *"kör"* demişse çıkmayan sokağa, kesmeyen bıçağa, çözülmeyen düğüme de aktarmış *"kör"* sözcüğünü; onlara da *"kör"* demiş. **Ahmet Arif:** *"Demir kapı, kör pencere/ Yastığım, ranzam, zincirim/ Uğruna ölümlere gidip geldiğim / Zulamdaki mahzun resim/ Haberin var mı?"* derken *kör* sözcüğünü aynı biçimde kullanmış. Anımsayın, **Pınar Kür**'ün bir öykü kitabının adı *Bir Deli Ağaç*'tır. İnsana ait bir özelliğin adını, ağaca aktarmış Pınar Kür de. Eğer şair ve yazarlarımız bu işlemeyi Türkçe açısından kayıp sayabileceğimiz o 600 yıl boyunca da yapsalardı kimbilir ne kadar iyi yerlere gelmişti bugün Türkçe!

Doğa Adlarının ve Özelliklerinin İnsana Aktarılması

İnsanın kendi organlarını adlandırmakla işe başladığını söylemiştim az önce. Bu adlandırmayı tamamladıktan sonra doğaya dönmüş insanoğlu; çok acelesi olduğundan, kendisini kabaca adlandırdıktan sonra doğaya bakmış. Dili yettiğince doğayı adlandırdıktan sonra dönüp yeniden kendisine baktığında, daha adlandırmadığı birçok şey olduğunu görmüş vücudunda.

Göze *"göz"* deyip geçmiş; ancak bölümlerini adlandırmamış gözün. Kulağa *"kulak"* demiş; ama içindeki kemikleri belki de henüz varlıklarını bilmediğinden, adlandırmamış. Sonradan da *"çekiç, örs, üzengi"* derken nereden bulmuş bu adları? Daha önce kendi elleriyle yaptığı araç gerecin adını vermiş bu kez de kendi kemiklerine. Öbür kemiklerimiz de öyle; çoğunun adı doğadan alınma: *"kaval, leğen, elmacık..."* Beynini koruyan, birbirine geçmiş kemikleri tasa benzetmiş; *"kafatası"* demiş adına. Kalp kuşunu koruyan kaburgalar, kafes gibi gelmiş gözüne; *"göğüs kafesi"* demiş ona da. El parmaklarının en küçüğüne *"serçe parmak"* demesi ne hoştur! Bakmış orada, küçük, işlevsiz gibi görünen; ama sevimli mi sevimli bir parmakçık var. *"Bunun adı ne olsun? Hadi buna da 'serçe parmak' diyelim."* demiş. **Sezen Aksu**'nun "Minik Serçe" oluşu da doğadan insana bir aktarma değil mi?

Doğada gördüğü kimi özelliklere verdiği adları da aktarmış kendisine. *"Bodur"* sözcüğünü önce maki türü bitkiler için kullanmışsa, dalga geçmek istediği arkadaşına da *"Bodur Sülo"* diye takılmış. Benim bir öykü kitabımın adı, *Eski Bir Balerin*'dir mesela. Türkçede *eski*, insan dışındaki varlıklar için kullanılır; insan için *yaşlı* denir. Ben de o balerini nesneleştirmek için vermiştim o adı. (Türkçenin İngilizceye göre bir zenginliği daha! İngilizcede insan için de eşya için de aynı sözcük kullanılır: *"old"*.) Kız çocuklarına verdiğimiz adların çoğu çiçek adıdır; yani doğadan alınma adlar. Durmadan kendi ailesinden söz eden öğretmenler gibi olduğumun farkındayım. Oğlumdan ve kocamdan söz etmeyeceğim de kızımın adının *Pelin* olduğunu söylemeden geçemeyeceğim. Kendisine adının Latince karşılığının *"Artemisia absinthum"* olduğunu söyleyecek halimiz yoktu. *"Pelin ne demek?"* diye sorduğunda *"karın ağrısına iyi gelen bir ot"* ol-

duğunu söyledik. Kendisine bir ot adı verdiğimiz için bize kırılıp kırılmadığını hiç söylemedi; umarım memnundur adından. Kız çocuklarımıza ot, çiçek adları verdiğimiz gibi, erkek çocuklarımıza da hayvan adları vermekten hoşlanırız. Bu arada en yararlı hayvanların hakkı yenir; onlar oğlan çocuklarına ad olarak verilmez de en vahşi, en yırtıcı hayvanlarınkiler verilir: Aslan, kaplan, kartal, şahin, doğan... Öbürlerini, o yararlı olanlarını söylemiyorum. Kitabımızı eşekle, inekle doldurmayalım şimdi.

Duyular Arasındaki Aktarmalar

Çeşitli duyu alanlarına ait sözcükler de kendi duyu alanı kapsamından alınıp başka bir duyuya aktarılmış. Örneğin "sert", dokunma duyusuyla ilgili bir sözcükken "sert ses"te *işitme*ye, "sert içki" de *tatma*ya, "sert koku"da *koklama*ya, "sert adam"da *görme*ye aktarılmış. Zaten beş duyumuz var. Arada bir, kendi temel anlamında da kullanıldığını düşünürsek bütün duyularımız için kullanabiliyoruz "sert" sözcüğünü demek ki! Tabii algıladığımız şeyin *sert* olması koşuluyla.

"Ekşi" sözcüğü, *tatma*yla ilgilidir; ama "ekşi koku" dendiğinde *koklama*ya geçmiş olur. "Tatlı", *tat alma* duyusuyla ilgilidir; ama "tatlı söz" dendiğinde *işitme*ye, "tatlı çocuk" dendiğinde *görme*ye geçer.

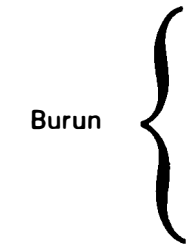
Somutlaştırma

Temel anlamı somut olan sözcüklere soyut bir yan anlam kazandırılmasıdır. Bu tanım, aklınızı karıştırmış olabilir. Sözcüklere soyut yan anlam kazandırılıyorsa üstteki başlığın da "soyutlaştırma" olması gerekmiyor mu? Hayır, gerekmiyor. Sözcükler soyut anlam kazanıyor; ama iletilmeye çalışılan anlam bu sayede somutluk, görünürlük kazanıyor. Anlatmaya çalıştığım anlam olayı, sözcüklerin soyutlaştırılması yoluyla anlamın somutlanması demek oluyor. Şimdi örneklere geçtiğimde daha iyi anlaşılacak. *"Bir bitkiyi üretmek için toprağa tohum atmak ya da gömmek"* gibi somut bir anlam taşıyan *"ekmek"* eylemi, *"bir şeyin başlamasına yol açacak nedenleri*

*hazırlamak" ("fesat tohumları ekmek"*te olduğu gibi) anlamına geldiğinde soyutlaşmıştır; ama kendisi soyutlaşırken *"insanların kötülük düşünmesine yol açmak"* gibi soyut bir anlamı da somutlaştırmıştır. Şimdi de tersinden anlatmayı deneyeyim. Varlığı ile yokluğu belli olmayan, dikkati çekmeyen, kendini gösteremeyen bir arkadaşınız var diyelim, onun bu durumunu anlatmak epeyce zor; çünkü soyut bir durum bu. İşte bu zorluğun üstesinden gelmek için *"silik"* sözcüğünü kullandınız mı somutlaştırmaya başvurdunuz demektir. *Silik* sözcüğü, arkadaşınızın bu durumunu, söylediğiniz kişinin gözünde somutlaştırdı. Oysa *silik* sözcüğünün temel anlamı nedir? Son derece somut bir anlam: *"Üstündeki yazı ve çizgiler silinmiş, bozulmuş, aşınmış olan"*.

Arkadaş'lı bir örnek daha vereyim: Bu kez arkadaşınız sevimsiz, kimseye güler yüz göstermeyen, her şeye, herkese uzak duran biri. Onu en iyi anlatan sözcük, *"soğuk"* olurdu, değil mi? Oysa *"soğuk"* nedir aslında? *Dokunma duyusuyla algılayabileceğimiz* (yani somut), *düşük ısıya sahip olma durumu*dur. Yine aynı şeyi yapmış olduk. Anlatılması zor bir durumu ya da kavramı, herkesin zihninde zaten bir çağrışımı olan somut bir sözcükle anlattık; böylece sözcük soyutlaşırken, iletmeye çalıştığımız anlam somutlaştı; yani amacımıza ulaşmış olduk. Amacımız, her zaman, daha iyi anlatabilmek. Şimdi somutlaştırmanın bilinen adını da söyleyebilirim artık: MECAZ. Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığım şey, mecazdı. Bunu niye baştan söylemediğime gelince... Bir mecaz tanımı var ki kafamızda illet bir şeydir: "Bir sözcüğün sözlük anlamı dışında kullanılması." Bir kere *sözlük anlamı* nedir? Sözcüğün bütün anlamları sözlükte yok mu? Diyeceksiniz ki "temel anlam" kastediliyor. Yine yanlış. Temel anlam dışındaki bütün anlamlar mecaz değildir ki! *"Yüz"* sözcüğü, *"çehre, surat"* anlamına gelir; bu, sözcüğün temel anlamıdır. *"Yastığın yüzü, yorganın yüzü"* dediğimizde temel anlam değildir; peki, mecaz mıdır? Mecaz da değildir. Yalnızca yan anlamdır. Mecaz bir yan anlamdır; ama bütün yan anlamlar mecaz değildir.

Bir sözcüğün mecaz anlam taşıması için, somuttan soyuta geçmesi şarttır. Başka bir sözcüğü, *"burun"* sözcüğünü alalım şimdi.

Sıklıkla başvurduğumuz bir anlam olayıdır somutlaştırma. Türkçenin temelde somut bir dil olduğunu az önce söylemiştim. Sözcüklerimizin en büyük bölümü somut anlam taşıdığından, soyut anlamları iyi anlatabilmek için biraz da zorunlu olarak başvururuz somutlaştırmaya. Yani "mecaz" adı verilen anlam olayı çok önemlidir.

AD AKTARMASI

Bir adın, kendisiyle ilgili, ilişkili, onun kapsamı içinde bulunan başka bir adın yerine kullanılmasıdır. Deyiş aktarmalarında asıl belirleyici, iki kavram arasındaki benzerlik ilişkisiyken (örneğin *"göz"* sözcüğünü, *"iğnenin gözü"* biçiminde kullandığımızda organ olan *göz* ile *iğnenin deliği* arasında bir benzerlik ilişkisi kurmuşuzdur.) burada ilişki, kavramların, birbirinin kapsama alanında bulunmasından ibarettir. Daha kısa yoldan anlatma isteğine yanıt veren bir anlam olayıdır ad aktarması. *"Okul"* sözcüğünü düşünelim. Nedir okul? "Öğrenimin sağlandığı yer." Tanımı geniş tutmuyorum, herkes okulun ne olduğunu biliyor. *"Okul boyanıyor."* dediğimizde, "o yer" boyanıyormuş, bunu anlarız. Peki, *"Okul dağıldı."* dediğimizde? Deprem sonrası görüntülerindeki gibi mi? Çimentosu, demiri, doğraması kopmuş, ayrılmış mı birbirinden? Hayır; okuldaki öğrencilerin, o günkü öğrenimlerini bitirip evlerine gitmek üzere okuldan çıktıklarını anlıyoruz. Öyleyse *"okul"* burada *"öğrenciler"* yerine kullanılmış. Öğrenci, okulun çağrışımları arasında bir sözcük. Onun bir parçası. Öyleyse parçanın yerine, bütün kullanılmış. Sezon başında ilanlar görürüz: *"1 Ekimde perdeler açılıyor."* Hangi perdeler? Evlerimizde, o güne kadar

açmadığımız perdeleri bile o gün açmamız mı emrediliyor. Yok, kimse böyle anlamaz zaten. 1 Ekimde tiyatro sezonu başlıyormuş. Burada da *"perde"*, tiyatronun kapsamı içinde bir sözcük ve *"tiyatro"* yerine kullanılmış. Yani burada da bütünün yerine parça geçmiş.

"Orhan Veli'yi çok severim." diyen kişiye, "Tanır mıydın rahmetliyi?" demez kimse; çünkü Orhan Veli derken kaşını gözünü değil, şiirlerini kastettiğini bilir. Günlük yaşamda o kadar sık kullanılır ki ad aktarması! Dolmuşa bindiniz. Arkanızdan biri, omzunuza vurup bir on milyonluk uzatıyor burnunuza doğru. "Bir Taksim." Şeytana uymayıp söylenmiyorsunuz adama, parayı alıp şoföre uzatıyorsunuz: "Bir Taksim." Taksim'i mi satıyoruz; ne oluyor? On milyona mı gidiyor Taksim? Asıl söylemeniz gereken şey şu: "Bu on milyondan, Taksim'e kadar olan yola belirlemiş olduğunuz ücreti alıp kalanını geri verir misiniz?" Şoföre böyle söyleseniz, hele yoğun bir trafikte, canı burnuna gelmiş bir şoförse, döver sizi. O da biliyor "Bir Taksim"in ne anlama geldiğini, siz de. Öyleyse lafı uzatmaya ne gerek var?

Anlaşıldığını varsayarak ad aktarmasının, daha çok bilinen adını açıklayabilirim artık: *Mecazımürsel.* Bunun ders olarak anlatılması da gariptir çoğu kez. *"Hocam, ben bu mecazımürseli anlamadım."* diyen öğrenciye, sinirlenmişse öğretmeni, sözcükleri ters yüz edince anlaşılabilirmiş gibi, *"Çocuğum,"* der. *"Ne var anlaşılmayacak, mürsel mecaz işte!"*

Ad aktarmasıyla akrabalığından dolayı, tam burada "dolaylama"ya da değinelim.

Dolaylama

Dolaylama ile ad aktarması arasında hem yakınlık hem de karşıtlık ilişkisi vardır; çünkü dolaylama, ad aktarmasının bir türüdür; ama daha az sözcük kullanılmasını değil, süs uğruna daha çok sözcük kullanılmasını gerekli kılar. Yani ad aktarması sözcük tasarrufu sağlarken *dolaylama* sözcük israfıdır.

Nedir dolaylama? Tek sözcükle anlatılabilecek bir kavramın çok sözcükle süslü ve dolaylı yoldan anlatılmasıdır. **Atatürk** dendiğinde herkes **Mustafa Kemal'**i anlayacağı halde *"büyük kurtarıcı"*, *"ulu ön-*

der" gibi anlatımların tümü de "*Atatürk*" adına bağlı çağrışımlar olduğundan ad aktarması; aslından daha çok sözcük gerektirdiğinden dolaylamadır. *Kıbrıs* yerine "*yavru vatan*", *aslan* yerine "*ormanlar kralı*", *turizm* için "*bacasız sanayi*", *kömür* için "*kara elmas*" sözlerinin kullanılması hep birer dolaylama örneğidir.

Görüldüğü gibi sözcükler, ait olduğu kavramdan başka bir kavrama aktarıldığında yan anlam kazanıyor. Bu, daima dilin içinde olur. Bir sözcük tek başınayken temel anlamdadır. Yanına koyduğumuz sözcüğün anlamından etkilenerek anlamını değiştirir. Bu etkileşimi bir çeşit çarpma eylemi gibi düşünmek mümkün. "*Üst*" sözcüğünü ele alalım ve ona matematiksel bir değer verelim; **a** olsun değeri. Hatta **a**'ya değer biçmek de bizim elimizde; **a**'nın değerinin de 5 olduğunu düşünelim. Şimdi yanına başka sözcükler getireceğim; şeyler. ("*Şey*"in matematiksek karşılığı **x** değil midir?) "*Evin üstü*", "*toprağın üstü*" diye kullandığımızda anlamı değişmedi; yani 5x = 5. Çünkü "*üst*", temel anlam olarak, "*bir şeyin yukarı, göğe bakan yanı*" demekti; hâlâ o demek. "*Ev*" ve "*toprak*" sözcükleri "*üst*"ün anlamını değiştirmedi; onların matematiksel değeri 1. Bizim 5'imiz de hâlâ 5 . Şimdi "*üst*" sözcüğünün yanına, onun anlam değerini değiştirecek başka sözcükler getireceğim sırasıyla. "*Karpuzun üstü*", "*topun üstü*" dediğimde "*yukarı bakan yan*" anlamı gitti, bitti. Burada "*üst*", yanındaki sözcüklerle girdiği etkileşimden dolayı "*dış, yüzey*" anlamı kazandı. "*Üst*"ün değeri artık 5 değil. Yanındaki sözcüğün etkileme gücüne göre yeni bir değer kazandı. Bu yuvarlak cisimlerin değeri 2 olsa, bizim "*üst*"ün değeri 10 oldu. "*Çocuğun üstü*" (çamur oldu.), "*Adamın üstü*"(nde eski bir palto vardı.) örneklerinde "*üst*" sözcüğü, "*giysi, giyecek*" anlamı kazandı; yine değişti anlamı. "*Paranın üstü*", "*üst kat*", "*üst yan*", "*üst makam*" vb. örnekleri tek tek incelemeyeceğim; ne demek istediğimin anlaşıldığını düşünüyorum.

Sözcüklerin yan anlam kazanması başlangıçta ozanların, yazarların, sözlerini etkili kılma çabasından doğmuştur. Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığım bütün anlam olayları "söz ve anlam sanatları"nın kapsamındadır. Edebiyat derslerinden anımsadığımız bütün o "istiare"ler, "kinaye"ler, şairlerin bize zorluk çıkarmak ve anlamamızı zorlaştırmak için yaptıkları şeyler değildir; tümünün temelinde bir anlam kaygısı, daha iyi anlatabilme çabası vardır. İnsandan doğaya ak-

tarmalar kapalı eğretileme (istiare); doğadan insana aktarmalar da açık eğretileme (istiare) kapsamında düşünülebilir. Bunların temelinde hep benzetme (teşbih) vardır. *Kimi kavramlar arasındaki yakınlıklardan yararlanarak, zayıfı anlatırken güçlüyü anma sanatı* diye tanımlayabileceğimiz benzetme, aktarmaların temelini oluşturur. Birinin kurnazlığından söz edildiğinde *"tilki"* denmesi, büyük olasılıkla *"tilki gibi kurnaz"* benzetmesinden doğmuştur. Buraya "Söz ve Anlam Sanatları" diye bir ara başlık koymuyorum. O bilgilere ekleyeceğim pek bir şey yok; söz sanatlarının çoğunun anlam olayı olduğunu bildikten sonra o ezber bilgiye pek ihtiyacımız da yok.

EYLEMLERİN YAN ANLAM KAZANMASI

Ad soylu sözcükler için söylediğim anlam değişmeleri eylemler için de geçerlidir. Eylem de tek başınayken temel anlam taşır. Yanına aldığı sözcüklerden etkilenerek anlamını değiştirir. Eylemlerdeki bu anlam değişmelerini de yukarıdakine benzer örneklendirmelerle incelemeye alalım şimdi. Bir eylem seçelim ve **a** değerini verelim ona. Sözlükten bakarak yazıyorum:

Vermek: (Üzerinde ya da yakınında olan bir şeyi) Birisine eriştirmek, iletmek.

"Bir şey" sözünün özellikle altını çizdim. İşte **x** bu! Oraya, o **x**'in yerine getireceğim sözcükler değiştirecek "vermek" eyleminin anlamını. Demek ki **a**'nın anlamı, **x** ile çarpımıyla belirlenecek.

Ayşe, kalemi bana verdi.

(Değişmedi **a**'nın anlamı. Vermek, burada da "iletmek, eriştirmek". Demek henüz temel anlamda *"vermek"*. Yani, **x** = 1 ve **a**'nın değeri 3 ise, hâlâ 3.)

Ağa, taşlı küçük tarlayı ırgatına verdi.

(Vermek, anlamını değiştirdi. Burada artık "eriştirmek, iletmek" değil, "bağışlamak, bırakmak". İşte yan anlam kazanmaya başladı *"vermek"*; **x**'in değeri 2 ise **a** = 6, **x** eğer 5 ise **a** = 15 oldu.)

Bize bir öğretmen gibi, saatlerce ders verdi.

("Bağışlamak, bırakmak" mı "vermek"in anlamı ya da "iletmek, eriştirmek" mi? İkisi de değil. Burada "bilgi aktarmak" söz konusu; a'ya istediğiniz değeri vermekte özgürsünüz.)

Artık tümce kurmayacağım; ama şu örneklere bir bakalım birlikte: *"zahmet vermek", "konser vermek", "borcunu vermek", "kızını vermek", "umut vermek", "yetki vermek", "ad vermek", "emek vermek"...*

Yukarıdaki örneklerde *"vermek"* eyleminin yanına koyduğum adların tümü kendi anlamında. Buna özellikle dikkat etmenizi isteyeceğim; çünkü başka bir konuyla ilgili çengeli, daha buralardayken atmakta yarar var. O konu, deyimler. *"Emek, umut, yetki"* gibi sözcükler soyut anlam taşımakta; ama dikkat: Kendi anlamları bu zaten; temel anlamları soyut. Eylemle birlikte yanındaki sözcük de anlamından uzaklaşırsa *"deyim"* oluşur. Bu konuya, ileride, ayrıntısıyla gireceğim; ancak, şimdiden şunu söylemekte yarar var: Deyim, sözcükler kendi anlamından uzaklaştırılarak kurulur. *"Ağzının payını vermek"* deyimine bu açıdan bir bakalım. Ortada *"vermek"* eylemi olmadığı gibi, *"ağız"* da yok, *"pay"* da yok. Bu sözcükler de anlamını yitirmiş. *"Ağzının payını vermek"* nedir? **Ömer Asım Aksoy**'un *Deyimler Sözlüğü*'nden yazıyorum anlamını: "Paylamak, sert sözlerle haddini bildirip susturmak." Görüldüğü gibi, ne *"ağız"* kendi anlamında ne *"pay"* ne de *"vermek"*.

"Ver elini İstanbul!" gibi örnekleri de bu kapsamda siz düşünün.

Öğretenlere: Adın ve eylemin yan anlam kazanıp kazanmadığını buldurmada en kolay yol olarak bellenen şey, yerine sözcük koydurmaktır. Test tipindeki bir sınavda diyelim ki soru kökünde bir tümce verilmiş. "Aşağıdakilerin hangisinde *'giriş'* sözcüğü, *'Yazının giriş bölümünü birkaç kez okumuş; ama bir şey anlamamıştı.'* tümcesindeki anlamıyla kullanılmıştır?" deniyor soruda da. Buradaki *"giriş"* sözcüğünün *"başlangıç"* demek olduğunu bulmasını, aşağıdaki tümcelerde de *"giriş"* sözcüklerinin yerine *"başlangıç"* sözcüğünü koymasını sakın önermeyin öğrencinize. Çünkü

sözcüklerin yan anlamları var ve bu yan anlamlar, öğrencide sizin aklınıza gelmeyen çağrışımlar yapabilir. Sözgelimi *"Evin girişi pek dar."* tümcesini seçeneklerden birinde gören öğrenci, "Evin girişi de evin başlangıcıdır. Ev oradan başlamıyor mu?" diye düşünürse ne olacak? Oysa, soru olarak verilen tümcede *"giriş"* sözcüğü *"girizgâh"* anlamında kullanılmıştı; *"evin girişi"*nde ise *"antre"* anlamında. "Ya ne yapalım?" diyorsanız hemen söyleyeyim: Anlam sorularında daima tasarım ve çağrışım yapmasını önerin öğrencinize. Yerine koyacak sözcük aramasın, o sözcüğün ne anlama geldiğini tam anlasın, yeter.

Şimdiye kadar gördüklerimizi şöyle özetleyebiliriz: Tek tek sözcüklerin yeni anlam kazanması başlıca dört yönde olmakta:

- Somut anlamlı sözcüğün somut yan anlam kazanması (Ağzımızdaki "diş", sarmısağın "diş"i)
- Somut anlamlı sözcüğün soyut yan anlam kazanması (Ağzımızdaki "dil", konuşulan "dil")
- Soyut anlamlı sözcüğün soyut yan anlam kazanması (Bunun pek fazla örneği yok. **Doğan Aksan** "aç olma hali" anlamındaki "açlık" sözcüğünün "kıtlık, yoksulluk" anlamına gelmesi örneğini veriyor.)
- Soyut anlamlı sözcüğün somut yan anlam kazanması ("yaşamın bir dönemi" anlamındaki "gençlik" sözcüğünün, "genç insanların oluşturduğu topluluk" anlamında kullanılması ya da "düz olmayan, çarpık" anlamındaki "eğri"nin "çizgi" anlamını kazanması; hatta bir geometrik şekle ad olması).

SÖZÜN ANLAMI

Söz ile sözcük arasındaki ayrıma değinmeliyim önce. Çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaları yanıltmamalı; biz aralarına kesin bir çizgi çekmek zorundayız. Bir kere aralarında boyut farkı var. Sözcük (sonundaki *-cük* her ne kadar yapım ekiyse de tümden dışta bırakmadığı küçültme anlamının da katkısıyla) sözden küçük olandır gerçekten. Sözcük, bir anlam birimidir, tektir; her anlama bir sözcük düşer. Öyleyse, sözün sözcükten büyük olması için en az iki birim olma zorunluluğu vardır. Başka bir deyişle söz, en az iki sözcüktür. Sözcüklerin yan yana gelmesinde mantık belirleyici olur. "Mor elbise, mor dağlar" dendiğindeki uyumun, "mor ahlak" dendiğinde yitmesi bundandır. Mantıklı bağdaştırmalar üzerinde duracağız burada, hatta daha çok kalıplaşmış sözler üstünde. Peki, neleri sayabiliriz "söz" kapsamında? En az iki sözcükten oluşan bütün sözcük öbeklerini.

İkilemeler

Aynı sözcüklerin, yakın ve karşıt anlamlı sözcüklerin ya da ses benzerliği taşıyan sözcüklerin yinelenmesiyle oluşan sözcük öbekleridir.

- Aynı sözcüğün yinelenmesiyle kurulanlar: *iri iri, yeşil yeşil, hızlı hızlı...*
- Yakın anlamlı sözcüklerle kurulanlar: *eş dost, bıkmak usanmak, kılık kıyafet...*
- Karşıt anlamlı sözcüklerle kurulanlar: *ileri geri, aşağı yukarı, dost düşman...*
- Kimi zaman yalnızca ses benzerliği yeter ikileme kurmak için: *eski püskü, eğri büğrü, abuk sabuk...*
- Kimi zaman da ilk sözcüğün, başındaki harfin yerine "m" konarak yinelenmesi: *boncuk moncuk, ev mev, şaka maka...*
- Kimi zaman bunlara bile gerek kalmaz: *bakkal çakkal, falan fıstık, falan filan...*

Sözcük Öbekleri

İlgeç (edat) öbeklerinden tamlamalara kadar iki sözcükten oluştuğu halde temelde tek kavramı karşılayan bütün sözleri bu kapsamda düşünebiliriz. Görevleri değişebildiği gibi, anlamları da bağlama, yani tümcenin neresinde, nasıl kullanıldığına göre değişen bu öbeklerin anlamları üstünde, bu yüzden, durmaya pek gerek yok.

Sabaha kadar, aşağı doğru, kitabın kapağı, sarı hırka...

Söz Mecazı

Kimilerini "imge" sayabileceğimiz "söz mecazı", tanımını adında taşıyor aslında. Tek sözcüğün değil, sözün (en az iki sözcüğün) somut temel anlamından uzaklaşarak soyut bir yan anlam kazanması. **Ali Püsküllüoğlu,** *Edebiyat Sözlüğü*'nde şöyle tanımlıyor imgeyi: "Yazınsal ürünlerde, özellikle de şiirde dile getirilmek isteneni daha canlı, daha etkili, duyumsanabilir, göz önüne getirilebilir bir biçimde anlatmak için, onunla başka şeyler arasında bağlantı kurularak zihinde canlandırılan yeni biçimlerdir." Birkaç sayfa öncesine dönerseniz "mecaz"a da benzer bir tanım yaptığımızı göreceksiniz. Çünkü, temel anlamı somut tek sözcüğün, soyut yan anlam kazanması "mecaz", birden çok sözcüğün (söz) aynı işlemden geçmesi de "söz mecazı"dır.

Deyimlerden tek farkı, deyimlerin kalıplaşmış, söz mecazının ise özgün oluşudur. Tıpkı deyimlerdeki gibi söz mecazını da düz anlamıyla algılamaya kalkmak, insanı gülünç duruma düşürebilir. **Mustafa Ekmekçi,** yazmanın, konuşmanın, hatta düşünmenin bile yasak olduğu 12 Eylül günlerinde, *Cumhuriyet*'teki köşesinde sık sık, *"Satır aralarını okuyan okurlarım anlamıştır ne demek istediğimi."* gibi tümceler kurardı. Bir arkadaşımın gazeteyi kaldırıp ışığa tuttuğunu, satır arasında ne yazdığını bulmaya çalıştığını anımsarım bugün bile. Üstelik çocuk falan değildi; ama *satır arası okuma*'nın, orada "açıktan açığa söylenmese de sezdirilen kimi şeyleri anlamak" demek olduğunu kavrayamamış.

"Toprağının özsuyuyla beslenmek" sözünde sözgelimi, bilmediğimiz hiçbir sözcük yoktur; ama yine de hiçbir sözcük temel anlamında kullanılmamıştır. *"Ülkesinin kültürünü özümlemek"* biçiminde ve-

rebileceğimiz soyut anlam, *"toprak"*, *"özsu"*, *"beslenmek"* gibi temel anlamı somut sözcüklerle iletildiği için gözümüzde somutluk kazanmaktadır. **Cemal Süreya**'nın, **Yunus Emre**'yi anarken *"Türkçenin süt dişleri"*nden söz etmesi, uzaktaki İstanbul'u *"feodaliteyi süpüren bıyıklarıyla"* anlatması, hep birer imge örneği sayılabilir.

Deyim

En az iki sözcüğün kendi temel anlamlarını yitirerek, yeni ve soyut bir kavramı karşılamasıdır.

Bu tanımdan çıkarabileceğimiz ipuçlarından (*satır aralarını okumak*tan) başlayarak deyimlerin özelliklerini sıralamaya çalışalım şimdi:

1. Tek sözcüklü deyim olmaz. Öyleyse tek bir sözcüğün "deyim anlam"ından söz etmek doğru değildir. Sözcüklerin oluşturduğu "deyimin anlamı"ndan söz edilebilir ancak.
2. Deyimi oluşturan sözcükler TA'ya (temel anlamlarına) bir biçimde bağlı olmakla birlikte, bütünüyle TA taşımaz.
3. Deyimin karşıladığı kavram, anlatılması güç, soyut bir kavramdır. Deyimi oluşturan sözcüklerin ise TA'ları somut. Öyleyse deyim, bir "somutlaştırma" olayıdır. (O zaman bir soru: Somutlaştırma ile ne farkı var deyimin? Çok basit. Somutlaştırma, tek sözcükle yapılır; deyim ise en az iki sözcük olmak zorundadır.)
4. Deyimlerin, özellikle Türkçe açısından bize gösterdiği kimi gerçeklere de şöylece bir baktıktan sonra özelliklerine geçeceğim. Deyim bilmeyen kişinin Türkçeyi bütün olanaklarıyla kullanmasından söz edemeyiz; çünkü deyimler, gerçekten Türkçenin önemli bir zenginliğidir. Ancak, Türkçenin deyim bakımından bu kadar zengin olması, bize aynı zamanda Türkçenin yoksulluğunu da göstermez mi? Halk (deyimi halk yapar), sözcük olarak karşılığını bulamadığı soyut kavramları karşılamak üzere oluşturur deyimleri. Öyleyse Türkçenin en önemli zenginliği sayılan deyimler, aynı zamanda aydın ve sanatçılarımızın, Türkçenin soyut kavram gereksinmesini karşılamakta yetersiz kaldığının da göstergesidir.

5. Deyim, kaç sözcükten oluşmuş olursa olsun bir (tek) soyut anlamı karşılar.
6. Kalıplaşmıştır. Hem biçim olarak hem anlam olarak. Sözcükler kendi anlamlarından uzaklaştığı için, o deyimi bilmeyen kişi, sözcüklerden giderek deyimin anlamını çıkaramaz.

   Biçimsel kalıplaşma: Deyimi oluşturan sözcüklerin yerleri değiştirilemez. Deyim başka dile sözcük sözcük çevrilemez; dil içi çeviri bile yapılamaz. "*Başı çekmek*": Önde gitmek, lider olmaktır. "*Baş*" ile "*kafa*" sözcükleri yakın anlamdadır; ama "*baş*" yerine "*kafa*" sözcüğünü koyarsak eski deyimle ilgisi olmayan, bambaşka bir deyim çıkar karşımıza: "*Kafayı çekmek.*" Bu yeni deyimin öncülükle değil içki ile ilişkisi vardır ancak.

   Anlamsal kalıplaşma: Deyim bir bütün olarak hangi anlama geliyorsa hep o anlama gelir. Kişilerin deyimi başka anlamda kullanma çabası, olsa olsa onların Türkçeyi iyi bilmediklerini kanıtlamaya yarar. "*Etekleri tutuşmak*" ve "*etekleri zil çalmak*" deyimlerinin ikisi de "*acele, telaş*" anlamı içerir; ama ilkinde bir *panik* durumu, ikincisinde ise *sevinçli bir telaş* anlamı gizlidir. Birbirine çok yakın bu iki deyim bile birbirinin yerine kullanılamaz.
7. Bir durumu, bir davranışı, bir duyguyu anlatır. En çok bu özelliğiyle atasözünden ayrılır.
8. Bir zamanlar halkın, sözü dinlenen kişileri tarafından yapılmış icatlardır. Halkın ortak malı olmaları, halkın ortaklaşa üretimi gibi algılanmamalıdır. Deyimi de ilk söyleyen birileri vardı. Ancak beğenilip yaygınlaştıktan sonra halkın ortak malı olmuştur deyimler; tıpkı anonim halk edebiyatı ürünü olan türküler, maniler gibi.
9. Halk tarafından benimsenecek, kullanılacak kadar beğenilmesi koşuluyla her an, yeni deyimler oluşabilir.
10. Çoğu "-mak, -mek"le bittiği için, kişiye ve zamana göre çekimlenebilir: "*Saçı(mı/nı) süpürge et(tim/ti/miş)*" Ancak tümce biçiminde olan deyimler de vardır. "*Atı alan Üsküdar'ı geçti.*" gibi, "*Gelen ağam, giden paşam.*" ya da "*Dışı seni yakar, içi beni.*" gibi.

Atasözü

Bir deneyimi, birikimi aktarırken değer yargısı oluşturan ve değer yargılarını yaşatan, akılda kalıcı, özlü sözlerdir.

Atasözlerinin özelliklerini maddelerken bu tanımdan yola çıkalım:

1. Atasözü bir deneyimi, bir birikimi aktarır. Ellerinde yazıya geçirme olanağı bulunmayan halk bilgeleri, kendi yaşadıkları deneyimi (ki deneyim, yaşayarak edinilir) ve birikimi (birikim için uzun yaşamaya gerek yok; genç yaşta zengin bir birikim edinmek mümkün) ancak sözle aktarabilirlerdi. Öyle de yapmışlar.
2. Kişilerin değer yargıları olduğu gibi, toplumların da değer yargıları vardır. Adını anımsayamadığım eski bir Afrika kabilesinde kendi başının çaresine bakamayan aile büyüğünü götürüp ormanın derinliklerine bırakmak büyük oğula düşen ve savsaklanamayacak bir görevken bizim toplum yapımızda büyüğün ölmesini beklemek ya da bunu beklediğini hissettirecek biçimde konuşmak bile ayıptır. "Ayıp", toplumsal değer yargılarına ters düşmekten başka bir şey değildir zaten. Atasözleri bu değer yargılarını oluşturmakla kalmaz, sürmesini de sağlar.
3. Pek çok atasözünde akılda kalıcılığın sağlanması için ölçüden, uyaktan, söz sanatlarından yararlanılmıştır. *"Ak akçe kara gün içindir."*de *"ak"* ve *"kara"* sözcükleri karşıtlık (tezat) kullanımına örnek gösterilebilir. *"Sakla samanı, gelir zamanı"* atasözünde *"saman-zaman"* sözcükleriyle hem tam uyak sağlanmış hem de aruz ölçüsüyle "imale" yapılmış gibi, *"saman"*ın *"zaman"*a benzer biçimde, son hecesinin uzun okunması sağlanmıştır.
4. *Atasözleri özlü sözlerdir."* demiştik *"Özlü"* sözcüğünden, *yoğun, az sözcükle çok anlam ileten, derin* anlamları anlaşılmalıdır. Atasözleri gerçekten yüzyılların süzgecinden geçerken bütün fazlalıklarından arınmış, öz olarak kalmış sözlerdir.
5. Deyimden farklı olarak söz değil, tümcedir atasözleri; çünkü bütün atasözleri bir yargı bildirir.
6. Her ne kadar atalarımızın sözleriyse de tıpkı deyimler gibi,

başlangıçta bir kişi tarafından bulunmuş, yaratılmış sözlerdir. Bütün atalara mal edilmesi, ilk söyleyeninin unutulması kadar, toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş olmasıyla da ilgilidir.

7. Deyimde temel anlam tümüyle ölü bir anlamken atasözünde TA da doğrudur. Ancak atasözünde de asıl kastedilen TA'nın arkasındaki anlamdır. *"Ayağını yorganına göre uzat."* atasözünde *uzatmazsan ayağın dışarıda kalır, üşütür, hastalanırsın,* anlamı doğrudur; ama atasözünün asıl söylemek istediği bu değil, *"harcamalarını bütçene göre yapmazsan zor durumda kalırsın"* anlamıdır.
8. Kalıplaşma özelliğiyle deyime benzer; ama deyimden farklı olarak atasözleri, tümce olduğu için, başka dile çevrilebilir.
9. Kişilerin ve toplumun değer yargıları değiştikçe atasözlerinden de öne çıkanlar, geriye itilenler olur. Sözgelimi, ben yaştakilerin çocukluğunda en çok duydukları atasözleri tasarrufa özendirenlerdi. Tüketim toplumu haline geldikçe bu atasözleri duyulmaz oldu. Yine bir zamanlar geçerli olan "Kızı gönlüne bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya." gibi, "Peyniri saklayan deri, kadını saklayan eri." gibi, "Kadının saçı uzun, aklı kısa." gibi atasözlerinin ilettiği yargılar, günümüz toplumunca benimsenemeyeceğinden bu sözler, ancak şaka yollu kullanılmaktadır.
10. Atasözleri tümce olduğu için deyimler gibi çekimlenemez.

Özdeyiş (Vecize):

Aslında "imzalı sözlerdir" diye tanımlamam yeterli; çünkü atasözlerinden en önemli farkı budur özdeyişlerin. Adı üstünde, onlar da "öz"lü sözdür; ancak, söyleyeni bellidir. Çoğu kez sınıfta tartışma açmak için sorduğum soruyu burada da sorayım: "Peki, söyleyeni belli olmazsa, unutulursa özdeyişlerin atasözüne dönüşme olasılığı var mıdır?" Yanıtını da ben vereceğim mecburen: Vardır; üstelik yüksektir bu olasılık. Ancak bir de koşul vardır: İmzasız, söyleyeni unutulmuş bir özdeyişin atasözüne dönüşmesi için hem biçimce, atasözü gibi akılda kalıcı, hatta ölçülü / uyaklı olması gerekir hem de halkın de-

ğer yargıları ve daha önce verilmiş anonim ürünlerle içerik açısından benzer özellikler taşıması. **Ziya Paşa**'nın *"Bed asla necabet mi verir hiç üniforma / Zerduz palan vursan eşek yine eşektir"* ya da *"Nush ile uslanmayanı etmeli tekdir / Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir"* gibi beyitlerindeki görüşler, "Kızını dövmeyen, dizini döver" diyen halkın değer yargılarıyla örtüşecektir; ama Ziya Paşa'nın terkibibendinde geçen bu türdeki söyleyişlerin orada dile getirildikten sonra mı yaygınlaştığı; yoksa zaten atasözlerinden mi alındığı çok da belli değildir. Bir de örneğin, **Beethoven**'in, *"Güzel müzik, erkeklerin kalbini yakmalı; kadınların gözünü yaşartmalıdır."* özdeyişi, Beethoven tarafından söylendiği unutulsa da cıvıl cıvıl halk ezgileri yapmış bir toplumca, kendi eserlerini dışlama tehlikesi getireceği için benimsenmeyecektir. Aynı biçimde **Nietzsche**'nin, *"Gençler, başınızın üstüne şu levhayı asıyorum: 'Sert olunuz.'"* özdeyişi de kendi çocuğunu, olası belalardan uzak tutmak için "Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı demesi" yönünde uysallaştıran, "El öpmekle dudak aşınmaz." diye eğiten bir halkın beklentisiyle örtüşmeyecektir.

TÜMCENİN ANLAMI

Yargı, genel olarak "olumlu", "olumsuz" ve "soru" biçimlerinde bildirilir. Burada bunların ayrıntısına girmeyi düşünmüyorum. "Olumlu düz tümce", "olumsuz eylem tümcesi", "devrik soru tümcesi" gibi alt bölümlere geçmek istememin iki nedeni var: Birincisi, anlamca tümce türlerini anlatabilmem için birtakım dilbilgisi terimleri kullanmam gerekir. Oysa o terimleri, sırası geldiğinde ve neden o adı aldıklarını açıklayarak anlatmayı daha kavratıcı buluyorum. Başka bir deyişle şu anda okurlarımın bu terimleri bilmediklerini kabul ediyorum. Her şeyi sıfırdan başlayarak anlatma yolunu seçerken sağlam bir temel oluşturacak, az bilen-çok bilen ayrımına yer vermemiş olacağız. İkincisi, tümcenin anlamının bağlamından koparılarak verilemeyeceğini düşünüyorum. Sözün, söylendiği ya da yazıldığı ortama, zamana bağlı olduğu kadar, belki onlardan çok, içinde yer aldığı bütünün anlamına doğrudan bağlı olması, benim de elimi kolumu bağlıyor. *"Gözlerimin gemileri kuş istiyor"* **(Cemal Süreya)** tümcesi-

ni neye göre sınıflandıracağız? Bu şiir tümcesini, bir dizesini oluşturduğu şiirden koparıp tek başına anlamlandırmaya çalışmak ne kadar anlamlı? *"Gülerdi tramvaylardan küçük bir kız / Bekâreti beyaz dişlerinde"* dizelerindeki küçük kızın bekâretini dişlerinde taşıyarak bütün tramvaylardan güldüğünü söylemek **Cahit Külebi**'ye haksızlık olmaz mı? *"Hava kurşun gibi ağır"* bir tümcedir; ama **Nâzım Hikmet,** bunun ardından, *"Bağır bağır bağırıyorum"* dediğinde hemen bağırmanın nedenine dönüşmüyor mu? *"Hiçbir derdim yoktur ki yarım saat kitap okumayla geçmesin."* tümcesinin, *"Yarım saat kitap okumak bütün dertlerimi geçirmeye yeter."* anlamına geldiğini, üstelik çok akıllı, çok çalışkan bir öğrencime anlatmaya çalışırken göbeğim çatlamıştı da matematik yetişmişti imdadıma. Ben "Bütün dertleri geçiyormuş işte!" dedikçe, öğrencim, "Geçmesin, diyor hocam." diye diretiyordu. Ama, "yoktur" = (-), "geçmesin" = (-), diye değerleri ona buldurduktan sonra, "Eksiyle eksinin çarpımı?" diye sorunca, tümcenin anlamının nasıl olup da olumluya döndüğünü şıp diye anlamıştı.

Bütün sözcükleri bugün de kullanıldığı halde eski bir şarkıda geçen, *"İstemezsin ben perişan olduğum"* dizimi günümüze nasıl uymuyorsa (Günümüzde, *"Benim perişan olmamı istemezsin."* diye söylerdik herhalde bu anlamı.), yabancı dilden (bu yabancı dil, son on yıllarda yalnızca İngilizce olmakta) yapılan çeviriler de Türkçenin dil mantığına çoğu kez uymamakta. Çeviri yoluyla giren yeni söz dizimlerinin tümüne karşı değilim; yeni anlatım olanakları sağlayacak dizimlere başımın üstünde yer verebilirim; ancak, *"Bir yakının öldü mü?"* ya da *"Bir yakınını kaybettin mi hiç?"* demek varken ve kastedilen anlam tam da buyken, *"Ölen birini tanıyor muydun?"* denmişse bu tümceyi Türkçenin içinde bir yere oturtamayız.

Cengiz Bektaş, anlatmıştı bir toplantıda. Azerbaycanlı yazar **Anar,** Türkiyeli Türklerin "Hoşuma gitti." biçimindeki kullanımlarını eleştiriyor; "Niye 'gitti' diyorsunuz? Güzel bir şeyse gelsin, niye gidiyor?" diye soruyormuş. Çünkü Azeri Türkçesinde "Hoşuma gitti." değil, *"Hoşuma geldi."* denmekteymiş.

Aynı dilin farklı coğrafyalardaki kullanımları birbirinden farklı olduğu gibi aynı tümce, çeşitli bağlamlarda farklı anlamlara gelebilir. *"Çocuk oturuyor mu?"* tümcesi, 2-3 aylık bir bebek kastedilerek sorulmuşsa *"Kendi kendine oturma becerisi edindi mi?"*, dolmuşta anne-

sinin yanındaki çocuk gösterilerek söylenmişse *"Çocuk için de ayrıca ücret ödeyecek misiniz?"* anlamına gelmekte.

Gündelik dilde kurduğumuz pek çok tümce, tek başına ne kadar anlamlıdır? *"Yanında arkadaşları da mı varmış?"* bir soru tümcesidir; ama bu tümcenin sonuna getireceğimiz bir "ne" ("Yanında arkadaşları da mı varmış ne!") hemen başka anlam ayırtıları katmıyor mu tümceye? Söylememe isteği, ayıplama, aşağılama, tahmin vb. *"O da sorulur mu?"* tümcesinin duygu yükünü bir düşünelim. Sevecenlik mi, bağışlama mı, aşağılama mı, alay mı? Ne? Hangi kapsamda düşünülmeli? Tamam, uzattım; kesiyorum. Tümcenin anlamına, daha sonraki konuların içinde, yeri geldiğinde değinilecek. Bu konuda ayrıntılı bilgi isteyenlere **Rasim Şimşek**'in *Örneklerle Türkçe Sözdizimi* kitabını öneriyorum.

Öğretenlere: Öğrencilerinizin pek çok sözcüğün anlamını bilmesinden daha önemli olan, sözcükleri yerli yerinde kullanabilmeleridir. Bu becerinin kazanılmasında (itiraf edeyim ki) konuyla ilgili ayrıntıların bilinmesi çok da büyük bir katkı sağlamaz. Yalnız öğrencinin değil, herkesin, hepimizin sözcük dağarını zenginleştirmekte özenle hazırlanmış bulmacaları çözmekten tutun, sözlük karıştırmaya kadar pek çok şeyin yararı vardır. Yine de en önemli katkı, okumanın ve yazmanındır. Kurmaca türlerden (öykü, roman...) ne kadar çok okursa kişi, anlam alanı o kadar zenginleşir. Yazmanın ya da yazmaya çalışmanın da tam bu anlamda büyük bir katkısı olabilir. Kafasındaki kavramı nasıl ileteceğini bilemeyen, o kavramı eksiksiz karşılayacak sözcüğü bulamayan kişi, kendisindeki eksikliği derinden fark edebilir. Öğrencilere olabildiğince farklı türlerde, farklı biçimlerde yazma çalışmaları yaptırmak, onların bu ihtiyaçlarının farkına varmalarını kolaylaştıracaktır. Bu konuda da "Yaratıcı Yazma" adını vereceğim bir kitapla size yardımcı olmaya çalışacağım. Söz!

Öğrenenlere: Öğretenlere söylediklerimden başka, öğrenenlerin (*Öğrenci* sözcüğünü, kendime de pay çıkararak, "benim öğrencim olan" anlamında kullanabilirdim; ancak bu sözcükteki "bir okulla ilişkide olan, bir okula devam etmekte olan" anlamı çok baskın olduğu için, öğrenciler yerine *öğrenenler* demeyi yeğliyorum. Öğretmen sözcüğünü de aynı gerekçeyle kullanmıyorum. Kastettiğim, öğretmenliği meslek olarak benimsemek değil, *öğretme*'yi seçmiş olmak.) daha çok gençler olacağını varsayarak deyimler konusuna dikkat çekmek istiyorum. Kişisel gözlemim, gençlerin deyimlerden giderek uzaklaştıkları yönünde. Oysa Türkçede deyimlerin önemi ve ağırlığı çok fazla. Okuryazarların halkla ilişkileri zayıflayalı beri deyimlerden de uzaklaşıldı. Halk özel bir çabayla, öğrenerek kullanmaz deyimleri; kendi kültürel çevresinde zaten o deyimler yaşamaktadır. Büyük kentlerde doğan, oralarda büyüyen gençlerin işi bu bakımdan zor. Deyimlerin güzelliğini, onların kendi başlarına bulup keşfetmeleri lazım. "Buluttan nem kapan" bir adamla "burnundan kıl aldırmayan" bir adam arasındaki farkı anlamak için... Deyim (bu arada atasözü de) sözlüklerini karıştırarak, halk hikâyeleri, destanlar okuyarak, bir zamanlar bizim kuşağın deliler gibi okuduğu **Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Dursun Akçam** kitapları okuyarak...

Sözcüğün Görevi

Eskiler "Fiili, faili bilmeden yazmaya kalkıyor." diye küçümserlerdi dilbilgisi bilmeden yazma uğraşına girişenleri. Bugünse, matematik bilmemek nasıl bir çeşit övünme nedeni sayılıyorsa dilbilgisi bilmemek de öyle sayılıyor. "Ben dilbilgisinden anlamam." diyenlerde, neredeyse bu bilgisizlikle övünür gibi bir tutum var.

Pek çok kişi, dilbilgisiyle bir yabancı dili öğrenmeye kalkıştığında karşılaşmakta ve Türkçenin de birtakım kuralları olabileceğini ancak o zaman fark etmekte. Oysa bütün dillerde temel işleyiş aynıdır ve yabancı dil öğrenmek için insanın kendi dilinden başka güvencesi olmaması gerekir.

Sözgelimi, tümce, bütün dillerde yargı bildirmek amacıyla kurulur. Yargının oluşması için de iki temel öğe gereklidir: Yapılan bir hareket ve bu hareketi yapan bir varlık; dilbilgisel adlarıyla söylersek yüklem ve özne. Pek çok yabancı dilde, bu ikisi ile daha tümcenin başında yargı oluşturulur, daha sonra eklenen öğelerle de tamamlanır. Türkçede ise tümcenin temel öğesi (adından da anlaşılacağı gibi), yargının bütün **yük**ünü tek başına taşıyan, **yük**lenen yüklemdir. Yüklem, Türkçenin eylem çekimine getirdiği kişi ekinden dolayı çoğu kez yargıyı tek başına bildirmeye yeter. İngilizcede "went" hiçbir zaman yargı bildiremezken Türkçede "Gittim." sözcüğü, gitmek eylemini ve bu eylemi yapanı bildirdiği için yargıdır ve büyük harfle başlayıp sonuna nokta konabilecek bir tümcedir.

Görev konusuna girmeden bu kavramdan ne anlaşılması gerektiğini vurgulamakta yarar var. Görev, yapılan işin adıdır. Yapılan işin kendisine ise "işlev" diyebiliriz. Sözgelimi benim şu anda yaptığım iş, Türkçe ile ilgili birtakım bilgileri aktarmak. İşlevim: Türkçe konusunda doğru bellediğim kimi bilgileri öğretmek. Peki, yaptığım bu

işin bir adı var mı? Var: Öğretmenlik. Öyleyse benim görevimin adı bu, benim adım değil. Buna karşın, "Öğretmenim!" ya da "Hocam!" dendiğinde dönüp bakarım. Oysa söylenen, adım değil, yaptığım işin adıdır yalnızca. Bunları şunun için vurguluyorum. Bir sözün ya da sözcüğün "yüklem" olduğunu söylediğimizde, görevinin adını söylemiş oluruz.

Bir sözcük, ya tümcenin içinde, yükleme bağlı olarak göreve girer ya da tümce dışında (başka bir deyişle dilin içinde) yanındaki sözcüklere göre görev üstlenir. Öyleyse sözcüğün iki alanda görevi olabilir.

- Sözcüğün tümcedeki görevi
- Sözcüğün dilin içindeki (dilsel) görevi

Şimdi bu alanlardaki görevleri sırasıyla inceleyelim:

SÖZCÜĞÜN TÜMCEDEKİ GÖREVİ

Sözcüğün tümcedeki görevinin yükleme bağlı bir görev olduğunu biliyoruz. Yüklemi, bundan sonra, bir işyerinin sahibi, yani patron olarak düşünebiliriz. Tümce adlı işyerindeki bütün görevleri o dağıtacak çünkü. Bu görevlerin neler olduğunu görmeden önce tümcenin ne olduğuna bir bakalım.

Tümce: Bir yargı birimidir.

O zaman "yargı"nın ne olduğunu soracaksınız. Yargının dolambaçlı, karmaşık tanımlarına girmeden, dilbilgisel olarak bakarsak şunu söyleyebiliriz: Bir hareket (eylem) olmadan yargı oluşmaz. Öyleyse, yargı "yapılan harekettir." Tümce tanımına bu açıdan tekrar dönecek olursak,

Tümce: Yargının söze dönüştürülmesidir.

Yargıyı az önce yapılan harekettir, diye tanımladım. Pencereden dışarı baktığımızı düşünün. Bir ağaca bakıyor olalım. Baktığımız anda ağaçtan kopan bir yaprağın yere düştüğünü görmüşsek kafamızda bir yargı oluşur: *"Yaprak düştü."* İşte söze dökülen bu yargı, artık bir tümcedir. Demek ki tümcenin oluşmasından önce yargının oluşması gerekir, yargı da ancak, bir hareketin yapılmasıyla oluşur.

Şimdi de matematiksel bir anlatımı deneyelim. Matematikteki kü-

me kavramı tümceyi anlatmaya çok elverişlidir. Kümeyi elemanların oluşturması gibi, tümceyi de öğeler oluşturur çünkü. Yargı kümesinin hangi elemanlardan oluştuğunu düşünelim önce. Yargının oluşması için bir hareketin gerekli olduğunu söylemiştik, hareket de kendi başına ortaya çıkmaz. Hareketin olması için, o hareketi yapan birinin olması gerekir. Öyleyse,

Yargı = hareket + hareketi yapan
(eylem) (eylemi yapan)

Şimdi bunu tümceye dönüştürürsek,

Tümce = yüklem + özne

Sonuç: Tümcenin oluşması için iki temel öğe gereklidir: Yüklem ve özne.

Şimdi diyeceksiniz ki "Evet; ama bu tümce, tam bir tümce değil." Doğru. Yargımızda da eksikler vardı zaten. Yaprağın düştüğünü görmüş ve *"Yaprak düştü."* diye bir tümce kurmuştuk. Yaprağın nerden düştüğü, nereye düştüğü, neden düştüğü gibi sorular yanıtsız kalmıştı. Tam bir yargı oluşturmak için bir elemana daha ihtiyacımız olduğu ortaya çıktı.

O zaman kümeyi yeniden oluşturuyorum:

Tam yargı = eylem + eylemi yapan + eylemi tamamlayan

Tümce için düşünürsek,

Tam tümce = yüklem + özne + tümleç

Burada "tümleç" sözcüğüne dikkatinizi çekmeden geçemeyeceğim. Yapılan eylemin anlatılmasında eksik yan bırakmamak için kullanıyoruz tümleci, yargıyı tam, eksiksiz bir duruma getirmek, bütünlemek, tüm-le-mek için. Bu görevin adı, işte bu yüzden "**tüm**-le-ç" Türkçenin bu güzelliklerini sezdirmeden yola devam etmek de istemedim. Anlayışınıza sığınarak arada bir yapacağım bu ukalalıkları.

Özetliyorum.

Tümcede yalnızca üç görev var:

- Yüklem
- Özne
- Tümleç

Bir sözcük gelip tümcede yer almak istese bu üç görevden birine girebilir ancak. Somutlaştırmak için, öğrencilerime verdiğim örneği vereceğim size de. O anda çalıştığım kurum hangisiyse, oraya uyarlayarak anlatıyorum:

Diyelim ki beni yönetimden çağırdılar. "Feyza Hanım," dediler. "İyisiniz, hoşsunuz; ama biz artık sizinle çalışmak istemiyoruz. Yaşlandınız, verimli olamıyorsunuz. Kusura bakmayın." Ben çalışmak zorunda olan bir insanım. Ne yapacağım? Kalkıp şuradaki pideciye gidiyor ve iş aradığımı söylüyorum. Diyorlar ki bana: "Kadınsın, elinden geliyordur, hamur yoğurabilir misin, pide yapabilir misin?" Bu, oradaki yüklem görevi. Ben de, "Kadınım; ama öyle hamur işlerinden falan anlamam." diyorum. "Öyleyse kasaya geç, para al, fiş kes." diyorlar. Bu da özne görevi. Bu görev yerine getirilmezse de o işyeri çalışmaz. Bu iki görev, o işyerini döndürmeye, çevirmeye yeter aslında. Hesabı alan, aynı zamanda masalara servisi de yapabilir, hamuru yoğuran, boş kaldığında içeri girip bulaşıkları da yıkayabilir. Yani o işyerinin olmazsa olmazları bu iki görevdir yalnızca. Ben bir şımarıklık içinde "Ay, ben paradan nefret ederim." desem ve öznelik görevini de reddetsem bana ne önerecekler? Sözün burasında nedense öğrenciler bana hep bulaşıkçılığı yakıştırırlar. Bunu bildiğim için, kalan ve bana teklif edilebilecek işleri, onlardan atik davranıp kendim sıralarım. Ya "Masalara servis yap, boşları topla." deyip garsonluk görevini ya bulaşıkları yıkama, yani bulaşıkçılık ya da ortalığı silip süpürme, paspaslama, yani temizlikçilik görevini önereceklerdir. Bunları da yapamayacağımı söylersem, "Kusura bakma hanım, sana göre işimiz yok." deyip kapıyı göstereceklerdir. Onlara "Ben otuz yıldan fazladır öğretmenlik yapıyorum. En iyi bu işi bilirim. Hazır burada boş masalar da var; birkaç öğrenci bulup dersimi burada yapayım." desem "Kadın herhalde aklını oynattı." deyip telaşa kapılmazlar mı? İşte aynen böyle. Bir sözcük gelip tümcede göreve girmek istese ona da "Kardeş, hareket bildirme yeteneğin var mı? Yani, yapılan hareketi bildirebilir misin?" diye soracaklardır. Yoksa böyle bir yete-

neği, yüklem görevine giremeyecek demektir. "Peki, hareketi yapanı bildirebilir misin?" diye sorduklarında yine "Hayır." yanıtı almışlarsa özne olma şansını da yitirdi sözcük. Geriye kaldı tamamlayıcı görevler. Onları yapabiliyorsa tümleçlerden biri olma şansı doğabilir; ama onları da yapamıyorsa bana dendiği gibi, ona da "Güle güle!" denecektir. Demek ki bir sözcüğün tümcede girebileceği yalnızca üç görev vardır: Yüklem, özne, tümleç.

Şimdi bu görevleri sırasıyla görelim:

YÜKLEM

Tümcede hareket bildiren sözcüğün görev adıdır.

Pınar geldi. / Tolga gitti.

Görüldüğü gibi altı çizili bu sözcükler eylem (fiil) soylu; oysa hep bildiğimiz gibi başka türde tümceler de var.

"Arzu güzeldir." dediğimizde *"güzeldir"* yüklem değil mi? *"Güzel"* sözcüğü hareket bildirmiyor ki nasıl yüklem olmuş peki? Haklısınız. *"Güzel"* sözcüğü hareket bildirmiyor; ama yanına aldığı o ek var ya, şu "dir" eki, onun adı ekeylem. Ama dikkat! Şimdi Türkçe düşünmenin güzelliğini göreceksiniz. "Ekeylem", ek olarak eylem demek değil mi? O da öyle zaten. Ek olarak eylem.

Derler ki eskiden "tur-" olan kök (şimdiki "dur-" kökü), "turur" biçimindeki geniş zaman çekiminden benzer hecelerin kaynaşmasıyla "-dur, -dür" biçiminde bir eke dönüşmüş. Ek mek; ama kökündeki durmak anlamını hâlâ taşıdığı için, yanına geldiği sözcüğe hareket anlamı kazandırıp onun yüklem olmasını sağlıyor. "Durmak" eylem midir, diye sormaya gerek yok; fizikte bile eylemdir. Biri karşınıza dikilmişse hiç hareket etmese de durma eylemi yapmaktadır. *"Arzu güzelmiş."*te de öyle. Bir farkla: Buradaki eskiden (hatta bugün de) "er-" olan eylem. Önce "ir-" olmuş; sonra zaten pek kaypak bir ses olan "r"nin de düşmesiyle "i-" halini almış. Siz bakmayın bugünkü zavallı haline, kökündeki anlamı hâlâ taşımakta o. Arzu güzelmiş = *Arzu güzel i-miş, Arzu güzel er-miş, Arzu güzel olma durumuna bir zamanlar ulaşmış,* demek. Tıpkı "güzeldir"in "güzel güzel durur" demek olması gibi.

Bu arada ekleri, başına kısa çizgi koyarak "-dır, -dir" gibi yazdığımı fark ettiniz; eylem kök ve gövdelerini de sonuna kısa bir çizgi koyarak "bil-, al-, ver-" gibi yazıyorum. Siz bunları "bil-mek, al-mak, ver-mek" diye okuyun. Ben niye koymuyorum o "-mak, -mek"leri diye soracak olursanız söyleyeyim. O ekleri koyduğum anda onları adlaştırmış olurum; oysa ben sizin onları hep çıplak hallerinde görmenizi istiyorum.

Böylece şu sonuca varmış olduk. Bir sözcük, gel-, gül-, sev- gibi bir eylemse kendiliğinden yüklem görevine girer. Başka bir deyişle şimdi kısa çizgiyle gösterdiğim yere kip ve kişi ekleri alarak eylem çekimine girdiği anda yüklem görevine girdi demektir. Peki bir sözcük adsa? O zaman da ekeylem alarak yüklem olur.

Özetliyorum.

İki çeşit yüklem vardır:

- Eylem
- Ad + ekeylem

Buralarda bir yerde *"Arzu güzel."* dediğimizde de "güzel"den, "güzeldir" demek istediğimiz aklınıza gelebilir; gelmediyse de ben anımsatmış olayım. Doğrudur; çünkü özellikle ekeylemin 3. kişi çekimlerinde ancak kesinlik ya da olasılık anlamı vermek istediğimizde kullanırız o "-dır, -dir"leri; bunun dışındaki kullanımlarda, *"Arzu güzel; Burcu çirkin."* deriz örneğin. Düşüyor mu ekeylem, ne oluyor? Bunun ayrıntılı yanıtını daha sonraya saklayıp şimdi bir ukalalık yapayım:

"This a book" deseniz İngilizce bilen hiç kimse bunu tümce saymaz. İlle *"This **is** a book."* demelisiniz. Ukalalıktan ölen olmamıştır, devam. Fransızcada aynı anlamı *"C'**est** un livre."*, Almancada *"**Das ist** ein Buch."*, İtalyancada *"**Questo e** uno libro."*, Hollandaca *"**Dit is** een boek."* diye vermek zorundasınız. Peki, biz Türkçede bunu *"Bu bir kitap"* diye söylediğimizde kimse, "Bir dakika! Oraya *"**-tır**"* koymadın, bunun bir tümce olduğunu nereden bileceğim?" demez. Bu bizim üstün zekâmızdan, yüksek anlama kapasitemizden çok, Türkçenin 3. kişi çekimlerini eksiz yapmasından kaynaklanır; ama dediğim gibi, geniş açıklama, "ekeylem" konusunu anlattığımda.

Yüklemin Özellikleri

1. Yüklem, tümcenin "olmazsa olmaz"ı, vazgeçilmez öğesidir. O kadar vazgeçilmezdir ki hemen "Yüklemsiz tümce olmaz." diye baba bir kural daha koyabiliriz buraya. "Hiç mi olmaz?" diye sorabilirsiniz. Çünkü bütün dillerde bir kural verildiği zaman, hemen arkasından o kurala uymayan kullanımlar sıralanır; öyle ki kuraldışı kullanımlar kuralın kendisinden daha yaygın bile olabilir. Bilenler, Fransızcadaki "verbe irregulier"leri anımsayacaklardır. Hoş, İngilizcede de kuralsız eylemler kocaman bir ezber listesi oluşturur; ama Fransızcadakiler listeden öte, bir kitapçıktır. Kendimizi aşağılamayı hüner sayanların diline pelesenk olmuş sözlerden birini alıp çürütmenin tam sırası şimdi. "Türkçe değil mi? Lastik gibi, nereye çeksen oraya gider." Ne çok duyduk bu sözü, değil mi? Oysa, sanılanın tersine Türkçe, çok sağlam kuralları olan bir dildir ve istediğiniz kadar çekin, kurallarının dışına pek çıkaramazsınız.

Peki, "yüklemsiz tümce" meselesi nedir?

Yüklemi bulunmayan tümceye, önemli bir yanının **eksik** kaldığını belirtmek için *"eksiltili"* tümce denir. Eksiltili tümce, herhangi bir öğesi eksik tümce değil, yüklemi bulunmayan tümcedir. Bu tümcelerin sonuna üç nokta (...) konmasının nedeni de bu eksikliği, yargının en önemli öğesinin, yüklemin eksikliğini vurgulamak içindir. Öyleyse bir şairin, kimi dizeleri, okuruna tamamlatmak için eksiltili tümcelerle kurması doğaldır; ama kimi edebiyatçıların ve köşe yazarlarının, yazdıklarını pek dokunaklı bulup hemen her tümcenin sonuna üç nokta koyması yanlıştır. Kendisine verilen köşeyi her gün nasıl dolduracağını bilemeyip her tümceden sonra satır başı yapıp bütün tümceleri paragraf saymak kadar yanlıştır.

Ayrıca, daha etkili olsun diye yüklemsiz bırakılan tümceler, etki bir yana, hesaba katılmayan anlamların doğmasına yol açabilir. Adını vermeyeyim, bir deterjan firması *"Bir yıkamada daha çok inatçı leke..."* sloganıyla yapıyordu reklamını. Bu, eksiltili tümce falan değil, yüklem eksikliği, hatta yüklem eksikliğinden kaynaklanan anlatım bozukluğudur. Daha çok inatçı leke, bir yıkamada... Eee? Ne olacakmış? Bu reklamdan her yıkamada inatçı lekelerimizin artacağı anlamını çıkarırsak kimse bize kızamaz.

Adın sonuna ekeylem konmaması, tümceyi "eksiltili" yapmaz. "Çok hoş bir insan o." tümcesi eksiltili değil, yalnızca ekeylemsiz bir ad tümcesidir. Çünkü, ekeylem 3. kişi çekimindeki "-dır, -dir" eki, kesinlik ya da olasılık anlamı katma isteği dışında zaten pek kullanılmaz. (Buna yukarıda biraz değinmiş; ayrıntılı anlatımını ekeylem konusuna bırakmıştım.)

2. Yüklem, öylesine önemli bir öğedir ki tümcede vurgulanmak istenen öğeyi ona yaklaştırmak yeter. O yaklaştırılan öğe, yüklemin öneminden yararlanır ve öne çıkar. Yani, yükleme en yakın sözcük, o tümcede asıl vurgulanan kavramdır; yüklem o kavram yönünden güçlenir. Şöyle somutlaştırayım: Her gün sokakta rastladığımız kısa boylu, bıyıklı, gözlüklü bir adam, kimsenin dikkatini çekmezken dönemin başbakanı ile yan yana göründüğü anda, dikkatlerin hemen onun üstünde yoğunlaşması gibi. İşte böyle düşünelim. Herhangi bir sözcük... Tek başınayken de elbette önemli, anlamlı; ama yüklemin yanında yer aldığında yüklemin öneminden ötürü daha da önem kazanıyor. Bir de yüklem açısından bakalım. Yüklem, salt önem kazandırmak için mi yanına almıştır o sözcüğü? Başbakanın o kısa boylu, bıyıklı, gözlüklü adamla bir işi olmasa onu yanında dolaştırır mı? Evet, yüklemin de o sözcüğe bir yönden gereksinmesi var ki onu yanına almış.

"Aynur dün okulda seni aradı." gibi bir tümcede *"seni"* sözcüğü vurgulanmış durumda. Tümceyi böyle kurduğumuz zaman, "başkasını değil, seni" anlamını öne çıkarmış oluruz. Eğer "zaman" kavramını vurgulamak isteseydik *"dün"* sözcüğünü *(Aynur okulda seni dün aradı.);* "yer" kavramını vurgulamak isteseydik *"okulda"* sözcüğünü *(Aynur seni dün okulda aradı.);* "kişi" kavramını vurgulamak için *"Aynur"*u *(Dün okulda seni Aynur aradı.)* yükleme yaklaştırmak yeterliydi.

Devrik tümcelerde bu durum daha da ilginçleşir. Devrik tümcede yüklem ortalarda bir yerde olduğu için, pek çok kavramın vurgulanma olanağı doğar. Yani, "Dün, okulda aradı seni Aynur." desek neredeyse bütün öğeleri vurgulanan bir tümce kurmuş oluruz. "Neredeyse"; çünkü "dün" sözcüğü, kendisinden sonra gelen duraksama nedeniyle vurgulu; diziliş nedeniyle değil. Öteki sözcüklere bakalım: "Okulda" ve "seni" yükleme eşit derecede yakın olduğu için

vurgulanmış olur. (Tanımlarken "yüklemden önceki sözcük" demeyip "yükleme en yakın sözcük" demeye özen gösterdiğimize dikkatinizi çekerim. Yüklemin iki yanındaki sözcük, yükleme elbette eşit uzaklıktadır; ikisi de eşit derecede vurgulanır.) Peki "Aynur" niye vurgulu? "Aynur" da aslında yüklemin tapulu malı olan "en son"a gelip kurulduğu için vurgulu. Bu "en son" meselesinde de biraz gevezelik etmeme izin verir misiniz? Dillerin, o dili kullanan insanların karakteristik özelliklerini taşıdığı yolunda birtakım iddialar duymuşsunuzdur. İşte bu iddiaları kanıtlayan bir özellik gibi gelir bana yüklemin en sonda yer alması. Biz Türkler, kendimizce önemli olan şeyleri sona saklamaktan hoşlanmaz mıyız? Söylenecek en etkili lafın sona saklanmasını da bu kapsamda düşünüyorum; tabaktaki en lezzetli lokmanın sona saklanmasını da. Yüklem niye sondadır Türkçede? Çünkü Türkler en önem verdikleri şeyleri sona bırakmaktan hoşlanırlar. Vergi ödemelerinin son gününde oluşan kuyrukları anımsadığımızda, bu erteleme ve sona bırakma eğiliminin hoşlanmayla sınırlandırılamayacağını bile düşünebiliriz.

Vurgu konusuna dönecek olursak, konuşmada başkaca vurgular ses yoluyla elbette yapılabilir; ancak yazılı anlatımda devrik tümcenin sağladığı bu, pek çok kavramı vurgulama olanağı, yazılanı yaşama yaklaştıran, ona yaşamın sıcaklığını, canlılığını kazandıran önemli bir olanaktır. **Nurullah Ataç**, *"Yüklemi en sona koymak, can evinden vurmaktır Türkçeyi."* derken yanılmıyordu. "Özne + tümleçler + yüklem" biçiminde art arda getirilen tümceler anlatıma bir tekdüzelik, hatta mekanik bir kurgu kuruluğu katar.

Bu kapsamda biçem (üslup) konusuna değinme şansımızı da değerlendirelim. Eğer yaşamı yansıtması istenen kurmaca bir metin söz konusuysa farkında olarak ya da olmayarak devrik tümceleri yeğleyebiliriz: *"Mevsimler geçti aradan. Kadın kocasını özlüyordu deliler gibi. Aylarca, yıllarca beklediği haber gelmiyordu bir türlü."* Oysa, resmi, ciddi, asık suratlı bir metin yazacaksak devrik tümce çok yakışıksız kaçar. Sözgelimi, bitirdiğiniz okula bir dilekçe yazıyorsunuz. *"Geçen yıl bitirmiştim okulunuzu ben."* diye başladığınız bir dilekçenin, alay ettiğiniz sanılarak çöpü boylaması olasılığı inanın ki çok yüksektir. Dilekçenin ciddiyetini ancak kurallı tümcelerle verebilirsiniz.

"Buraya gel." tümcesiyle, *"Gel buraya."* tümcesinin aynı anlam yükünü taşıdığını söyleyebilir misiniz?

Gülten Akın'ın bir şiir kitabının adı geliyor aklıma. Yalnız anlamıyla değil, sözcüklerin sıralanışıyla da bana hep bir başkaldırı duygusu veren bir söyleyiş: *"Kestim Kara Saçlarımı"*. "Kara" sözcüğünün ses ve anlam değerini de hesaba katarak, onu değiştirdiğimde aynı anlamı şu dizilişte asla bulamıyorum. Siz buluyor musunuz? "Siyah Saçlarımı Kestim"

3. Her sözcük yüklem görevine girebilir. **Aristo**'nun doğayı "varlık" ve "hareket" diye ikiye ayırmasından kalkarak Türkçede yalnızca iki tür sözcük bulunduğunu pek çok kez söyleyeceğim size. "Varlık"ın dildeki karşılığı AD (isim), "hareket"in dildeki karşılığı ise EYLEM (fiil)dir. Öyleyse yüklem görevine girebileceğini söylediğimiz "her sözcük"ün kapsamında pek çok tür değil, yalnızca iki tür yer alıyor. Yani diyoruz ki bir sözcük ya addır ya eylem. Türkçede ad ve eylem dışında TÜR kapsamına sokacağımız başka bir sözcük yoktur. Öyleyse, şunu sorgulayacağız: Eylem, yüklem görevine girer mi? Evet, her çekimli eylem yüklemdir. Eylemler, hareketi karşılayan sözcükler olduğuna göre doğallıkla girer yüklem görevine. Peki ad? Onu da daha önce söylemiştik. Ad da ekeylem alarak yüklem olur. Eylemler de adlar da yüklem olabildiğine, herhangi bir sözcük de ad ya da eylem olmak zorunda bulunduğuna göre, bütün sözcükler yüklem olabilir miymiş? Evet.

Kimi karşı çıkışlara hazırlıklı olmak için ben sorayım: "Ve" sözcüğü bağlaçtır; o da mı yüklem olabilir? Yanıt: Bağlaç, görevin adıdır. Tür olarak bu sözcük de addır; bütün adlar gibi ekeylem alarak yüklem görevine girebilmelidir ve zaten girer:

Türkçede en çok kullanılan bağlaç 've'dir.

Bu tümcenin yüklemi: *"ve'dir"*. Yani?

Ve = ad

Dir = ekeylem

Bildiğimiz formül: Ad + ekeylem

"Alfabenin ilk harfi A'dır." tümcesinin yüklemi nedir? "A'dır". Böyle yüklem olur mu? Evet. "A" nedir? Bir harfin adı yani. AD. Öyleyse yüklem yine "ad + ekeylem".

Uyarı: Yüklem, çekimli bir eylem olabilir. Başka bir deyişle her çekimli eylem yüklemdir; her yüklem de tümcedir. Ancak adlar da yüklem görevine girebilir. Bu durumda ad, kendisini belirten, niteleyen sözcüklerin hiçbirinden ayrılamaz. *"Bugün seni iyi gördüm."* tümcesinde yüklem, yalnızca "gördüm" sözcüğüdür; ama *"İnanılmaz güzellikte, harika bir pazar günüydü."* tümcesinin tamamı yüklemdir. *"Bu bina, bir yangında epeyce hasar gördükten sonra aslına bağlı kalınarak yeniden yapılmaya çalışılan tarihi bir köşktür."* tümcesinin yüklemi nedir peki? Yalnızca denemek için soruyorum. Bildiniz: "bir yangında epeyce hasar gördükten sonra aslına bağlı kalınarak yeniden yapılmaya çalışılan tarihi bir köşktür". Peki şunun? *"Yalı, rüzgârlı havalarda köpüklü dalgalarla kucaklaşan serin, kuytu bir sahildeydi."*

Burada yanlış bir eğilime değinmekte yarar var. Bu yanlış eğilim, deyimlerin bölünemeyeceği ve yüklem görevine girdiğinde bütün olarak alınması gerektiği yolundaki saplantıdır. Belki deyim olarak "etekleri zil çalmak", "göz gezdirmek", "burun kıvırmak" ve benzeri deyimlerden başkası düşünülmediği için, deyim kalıbının bozulmaması gerektiği sanılmıştır; oysa her öğesi yerli yerinde, tam bir tümce olan deyimler de vardır. Örneğin, *"Atı alan Üsküdar'ı geçti."*, bir deyimdir. Bu da mı bütünüyle yüklem olarak alınacak? Kaldı ki deyim, bağımsız bir dil birimi değildir; başka sözcüklerle de ilişki içindedir. *"Etekleri zil çalmak"* deyimini *"Kadının etekleri zil çalıyordu."* gibi bir tümcede kullansak ve *"etekleri zil çalıyordu"*yu yüklem olarak alsak "kadının" sözcüğü açıkta kalır. Bu bir tamlayandır ve tamlayan, tamamladığı sözcükten / sözcüklerden koparak asla bağımsız bir öğe olmaz. Yüklem, ancak yüklem durumundaki eylemin bileşik eylem olması durumunda birden çok sözcük olabilir. *"Bu soğuklar çocuğu hasta etti."* tümcesinde yüklem elbette "etti" değil, "hasta etti"dir; çünkü "hasta etmek" bileşik eylemdir. Ama, "Heyecandan içi içine sığmıyor." tümcesini, deyimi bölmeden öğelerine ayırmaya kalkışsak nasıl çapraşık bir durum çıkacak karşımıza, bir düşünün. Deyim, *"içi içine sığmamak"*. Bunu bölmemeye çalışan kişi, ne diyecek?: "İçi içine sığmıyordu, yüklem." Sonra? Özne ne? Oysa bir tümceyi öğelere ayırma işi, anlamdan yola çıkmayı gerektirmez. Tümüyle

biçimsel bir şey yapıyoruz burada. Yani? "Heyecandan içi içine sığmıyor." tümcesinde yüklem "sığmıyor", özne de "içi" sözcüğüdür. "Heyecandan" sözcüğünün belirteç (zarf) tümleci, "içine" sözcüğünün dolaylı tümleç olduğunu söylemiyorum; çünkü tümleçleri henüz görmedik!

ÖZNE

Özne yüklemin bildirdiği eylemi yapan sözcüğün / sözün görev adıdır. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi özne, etkin bir görevin adıdır, bir iş yapar özne. Diyeceksiniz ki bütün özneler öyle değil. Haklısınız.

"Burak geldi." tümcesinde "Burak" öznedir; çünkü yüklemin bildirdiği "gel-" eylemini yapmıştır. Peki, *"Cam kırıldı."* tümcesindeki "cam" özne değil mi? O ne iş yapıyor? "Kırıl!" diye bir emir almış da bu eylemi mi gerçekleştirmiş? Hayır, öyle olmamış. İlk tümcedeki "Burak" gerçek bir öznedir de ikincideki "cam" gerçek bir özne değildir. Sahte bir öznedir. İşte ikinci öznenin bu sahteliğini vurgulamak için bu türdeki öznelere *sözde özne* dendiğini söyleyelim. Neden öyle dendiğini açıklamayı ise şimdilik erteleyelim.

Yüklemi bulmak için herhangi bir öğeye herhangi bir soru sorulmaz. Yüklemi bulmak zorundayız. Zaten orada bir tümcenin varlığını sezinliyorsak yüklemi fark ediyoruz demektir. Ayrıca, yüklemi tümcenin patronu gibi düşünmek de kafamızı rahatlatır. Tümcenin patronudur; çünkü bütün öbür öğeler, yapacakları işleri ona göre belirler ve zaten "öğeler" dediğimizde, sözcük ya da sözlerin "yükleme göre" girdikleri görevleri söylemiş oluruz.

Yargının oluşması için gereken iki temel öğeden birinin yüklem, ötekinin özne olduğunu biliyoruz. Görev adı olarak "özne" sözcüğü, sanırım, "öz" sözcüğünün çağrışımına uygun olarak, eylemi yapanın çoğu kez insan olduğu düşünülerek verilmiş. Okullarımızda özneyi bulmak için "Kim?" ve "Ne?" sorularının sorulması öğretilir ya, daha işin başında yanlışa düşmeyi hazırlayan bir tuzaktır bu. Bir kez "Kim?" sorusunu bütün varlıklar için soramazsınız. Öznenin insan olmadığı durumlarda "Who?" diye sordururlar mı İngilizcede? Özne insansa "Kim?" diye sorabilirsiniz; ama özne insan değilse "Ne?" diye sormak anlamsız kaçmaz mı? *"Vazo düştü."* diyor mesela biri; ben

"Kim?" diye soruyorum. "Aptal mısın kardeşim?" demez mi bana? "Ortada 'kim'lik bir durum yok."

Demek ki neymiş?

Özne insansa KİM?

Özne insan değilse?

"NE?" dediğinizi duyar gibiyim. İşte burada bir rota düzeltmesi yapacağız. Kuru kuru "Ne?" diye sorduğumuz zaman bir tümcede kimi zaman iki farklı öğenin de yanıt verdiği görülür. İşte bu karışıklıktan kurtulmak için, özneyi bulmak istediğimizde soruyu,

"... **-an / -en NE?**" biçiminde sormaya dilimizi alıştırmalıyız. Bu soru kalıbında "..." ile gösterdiğim yere, yüklemdeki eylemin kökü getirilecek. "Düş- en ne?", "piş- en ne?" gibi. "Kim"li soruyu bile böyle sormanın hiçbir sakıncası yok. Ad tümcelerini de kapsasın diye **"Olan ne?"** biçiminde de sorabileceğimizi söyleyip geçeyim; ama unutmayın: Hiçbir zaman yalnızca "Kim?" ve "Ne?" diye sormak yok. Söz mü?

Öznenin Özellikleri

1. Yüklem için yazdığımız son özelliği özneyle ilgili sorarak başlayalım. Her sözcük özne görevine girebilir mi? Hayır. Özne, bir işi yapanı bildirir. Bir işi yapan nedir? Ya bir insan ya da insan dışında başka bir varlık, değil mi? "Varlık"ın dildeki karşılığının AD olduğunu biliyoruz. Öyleyse hangi sözcükler özne görevine girebilir? Adlar! Bakın ne kolay oldu. Ezber olmayan bilgi budur. Akıl yürüterek bütün öğretmen arkadaşlarım öğrencilerine buldurabilirler bunu. Bir kez daha deneyelim mi? Dil, temelde doğayı adlandırma çabasıdır. Doğada birbirine dönüşemeyen iki şey vardır: Varlık ve hareket. Türkçede de yalnızca iki tür sözcük vardır demiştik. "Varlık"ı karşılamak üzere AD, hareketi karşılamak üzere EYLEM. Bir hareket, ancak bir varlık tarafından yapıldığında ortaya çıkar. Demek özne görevine ancak bir hareketi yapabilme yeteneğine sahip olan "varlık"ın karşılığı sözcükler, yani adlar girebilir. Zaten söz konusu hareketi yapmamış olduğu halde özne olarak karşımıza çıkan sözcüklere "sözde özne" denmesinin nedeni, bu öznenin gerçek bir özne olmadığını, "sahte" olduğunu vurgulamak değil miydi?

Adın olmadığı yerde işimize yarayacak bir sözcük var, kendisini, ayrıntılarıyla daha sonra göreceğiz ve *"adın avukatı"* diye tanımlayacağız o zaman. Nedir bu sözcük? Adıl (zamir).

Özetliyorum: Her sözcük özne olmaz. Bir sözcüğün özne görevine girmesi için ad ya da adıl olması gerekir.

2. Özne yalnızca iyelik eki ve çoğul eki alabilir; bu iki ekin dışında ek almaz. Çünkü ad durum ekleri, adı, bir başka kavramla ilişkiye sokar; oysa özne yalın durumdadır. Yalın durum, ilişkisizlik durumu demektir. Yani "evin, eve, evde, evden" gibi sözcükler asla özne görevinde olmaz. Özne bulurken bu eklerden birini almış sözcükleri kolayca eleyebilirsiniz. Özne, yalnızca iyelik ve çoğul eki alabilir dedik. Çoğul eki, bilindiği gibi "-lar / -ler"dir; iyelik ekleri ise sahiplik, aitlik bildiren ve (eyleme asla sahip olunamayacağı; ancak varlıklara sahip olunabileceğine göre) yalnızca adların alabileceği eklerdir. (Bu ekleri hemen bu konunun sonunda anlatacağım zaten. Öğretmen arkadaşlarımın da böyle yapmalarını öneririm. Pek çok yararını göreceklerdir.) Özetle özne yalın durumdadır; ancak üç çeşit yalın durum vardır. "Ev" sözcüğü üstünde örneklendireyim:

- Eksiz yalın durum: *Ev çok güzeldi.*
- İyelik ekli yalın durum: *Evim çok güzeldi.*
- Çoğul ekli yalın durum: *Evler çok güzeldi.*

3. "Gizli özne" diye bir terim duymuş olanlar için bunun ne olduğunu da burada söyleyelim ki "sözde özne", "gizli özne" gibi sözler birbirine karışmasın. Aslında pek gizli kapaklı bir durum yok ortada. Eylem çekimindeki kişi eki, eylemin kim tarafından yapıldığını da bildirdiği için, çoğu kez ayrıca bir özne kullanmaya gerek duymayız.

"Bugün erken geldin." tümcesinde özne, altı çizilip belirtilecek ayrı bir sözcük değildir; ama eylemin kim tarafından yapıldığı, "geldin" yüklemindeki "n"den bellidir. İlkokuldan beri bu tümcelerin öğelerini bulurken tümcenin başına yatık bir çizgi çekip "sen" diye yazdıktan sonra altına "G.Ö." koymak âdettir. "Bu özne gizli; ama benden kaçmaz. Gerekirse hafiyelik yapar bulurum." der gibidir öğrenci.

4. Özneden sonra virgül konur. Bu noktalama kuralının burada ne işi var, diye düşünebilirsiniz. **Şiar Yalçın,** *"Bilmem niçin her özneden sonra otomatikman virgül koymak âdet oldu?"* diye soruyor-

du bir yazısında. *Türkçe "Off"*ta açıklamıştım neden özneden sonra virgül koymak gerektiğini; ama şimdi söylemeden geçmek olmaz. Algılamayı kolaylaştırmak için koyarız özneden sonraki virgülü. Türkçede (en azından kurallı tümcelerde) özne başta, yüklem sonda bulunduğu için, bütün tümleçler bu ikisinin arasına girer. Oysa yargı, tümleçlerle tamamlanır (bütünlenir = **tüm**-le-n-i-r); ama, özne ve yüklemle oluşur. Demek ki beynin önce özneyi ve yüklemi algılaması gerekir.

"I went..." diye başlayan İngilizce tümcede, sözü söyleyenin gittiği daha tümcenin başında belli olmuştur; daha sonra gelecek öğelerle bu yargı tamamlanacaktır. Ne zaman, neyle, niçin, nereden, nereye gittiği (Tümünün söylenmesi gerekmez elbette, yargı hangi yönlerden tamamlanmayı gerektiriyorsa o yönlerden tamamlanır.) söylendiğinde tümleçler eklenmiştir. Oysa Türkçede baştaki özneden sonra yargıyı oluşturacak yüklemin gelmesine kadar bütün tümleçler girer araya. *"Zavallı yaşlı kadın..."* diye başladığım bir tümceyi düşünelim. Tümcenin devamında *"bütün gün kendisini görmeye gelecek oğlunu bekledikten, doktorların vizitelerini bitirip odalarına dönmelerini fırsat bilerek, başına doladığı tülbenti çözüp saçlarını açtıktan sonra..."* Daha da uzatabilirim. Ne olmuş? "Zavallı yaşlı kadın" ne yaptı? Yüklemi koyuncaya kadar bunu anlayamazsınız. İşte özneden sonra konan virgül, hem beyne, yükleme gelinceye kadar akılda tutulabilmesi için, özneyi kaydetme süresi tanır hem de olası yanlış anlamaları önler.Yanlış anlama olasılıklarını göstermek için de "Zavallı kadın doktoru arıyordu." gibi bir tümceyi düşünelim şimdi.

"Zavallı, kadın doktoru arıyordu." mu?
"Zavallı kadın, doktoru arıyordu." mu?
"(O), zavallı kadın doktoru arıyordu." mu?

Öyle ya bir üçüncü kişi var belki ve "zavallı kadın doktoru" o arıyor. Kim bilebilir?

Ayrıca Türkçede uzun tümcelerin geç ve güç anlaşılmasının nedeni budur. Uzun tümce kurmakla övünen kimi yazarlarımızın Türkçenin bu özelliğinden haberleri olmadığı rahatça söylenebilir. Uzun tümce kurmak isteyen yazar, kendisinin bu konuda ilk olduğu-

nu, onun kadar uzun tümceler kuranın bulunmadığını söylemeden önce, Divan edebiyatı döneminde bitmeyen tümceler kurulduğunu; ancak o "münşi"lerin bir şey anlatmak gibi bir dertlerinin bulunmadığını öğrense iyi olur. Yok, ille de uzun tümce kuracaksa kendi içinde bağımsız, kısa kısa tümceleri birbirine ekleyerek uzatmasının en akıllıca yol olduğunu da bu arada anımsatalım. Sonuç: "Görmüştür" diye biten uzun bir tümcede, görenin kim olduğunu bulmak için yeniden tümcenin başına dönülmek istenmiyorsa o küçücük virgülü esirgememeli özneden.

İYELİK EKLERİ

Özne ve yüklemi anlatırken iyelik eklerini bu araya sıkıştırmam, yılların öğretmeni olan pek çok arkadaşımı rahatsız edecek, biliyorum. Belli bir sıra ile gitmeye alışık oldukları için, o sıranın bozulmasına sinirlenecekler. Nedir? "İsimler" diye bir başlık atılacak, özel isim, cins ismi burada verilecek; "ekler" diye başlık atıldığında çekim ekleri kapsamında anlatılacak iyelik ekleri. Şimdi burada ne işi var?

Birkaç yarar gözetiyorum bundan. O kalıplar, ezberi çok destekleyen şeyler. Sıralamanın düzgün olmasından çok, öğretilenin işe yaraması önemliyse ki herhalde öyledir, bu işlevsel bir yöntem, bana güvenin. Bir kere, öğeyi tek sözcük olarak bulma eğilimindeki öğrencinin bunu alışkanlık haline getirmesini önler. Ondan daha önemlisi, Türkçenin temel işleyiş yollarından biri olan ad tamlamalarının, yolun başındayken, temelden kavranmasını sağlar.

"İye" sözcüğü, bulmaca meraklıları bilir, "eski Türkçede sahiplik bildiren bir sözcük" diye çok sorulur. "İyelik ekleri", sahiplik, aitlik bildiren eklerdir. Peki neye sahip olunur? Eyleme sahip olunamaz. Ben şimdi kalkıp size, "Arkadaşlar, konuşma eylemi benimdir. Lütfen, çok rica edeceğim, bundan sonra kimse bu eylemi kullanmasın." diyebilir miyim? Eylemin sahibi olmaz, yapanı olur; çünkü hareket, biri tarafından yapılır yalnız. Ayrıca eylemi yapanı bildiren ekler iyelik ekleri değil, kişi (şahıs) ekleridir. Biz, varlıklara sahip olabiliriz ancak. Varlığın dildeki karşılığı ad olduğuna göre, iyelik eklerini alacak sözcükler adlardır.

Bütün dillerdeki ortak "kişi" kavramı üstünde de biraz duralım. 1.

kişi, daima konuşan kişidir. Tersten de söyleyeyim, kim konuşuyorsa 1. kişi odur. Ne demişler, "Önce can, sonra canan". Öyleyse "1. kişi daima insandır." da diyebilir miyiz? Deriz; çünkü bilinçli bir konuşma, bilebildiğimiz kadarıyla, hâlâ yalnızca insanlara özgüdür.

2. kişi de insandır. 2. kişinin özelliği "dinleyen" olması. Burada, bilinçli bir dinlemeden söz ediyoruz. Yoksa duvara konuşsak o da bizi dinler; ama söz sırası kendisine geldiğinde yanıtlayabilecek birini arıyorsak bu, ancak insan olabilir.

Peki ya 3. kişi? İşte onun her zaman insan olması gerekmez. İki kişinin karşılıklı oturmuş konuşuyorken ille de bir insandan söz etmek durumunda olmamaları gibi. Öyleyse 3. kişi, insan olabildiği gibi, insan dışında herhangi bir varlık da olabilir.

Şimdi buraya çizmeye de çalışayım kişileri:

masa-m
masa-n
masa-sı

kalem-i-m
kalem-i-n
kalem-i

Görüldüğü gibi, ünlüyle biten sözcüklere doğrudan doğruya (masa-**m**, sevgi-**m** / sevgi-**n**) getirilen iyelik ekleri, ünsüzle biten sözcüklere, araya yardımcı bir ses alarak (kalem-i-**m**, göz-ü-**m** / göz-ü-**n**) getirilir. Başka bir deyişle iyelik eki "-ım, -im" değil, yalnızca "-**m**, -**n**"dir. Araya giren "-ı-, -i-, -u-, -ü-" sesleri, "yardımcı ünlü" ya da "koruyucu ünlü" diye adlandırılacakken, ilkokuldan beri hepimize "kaynaştırma harfi" diye öğretildi. Önemli sayılmayabilir; ama bu adlandırmanın, yani buradaki şu "-ı-, -i-" seslerine "kaynaştırma harfi" denmesinin neden yanlış olduğuna (büyükçe bir ayraç açıp) burada değinsek iyi olur.

Dil, harflerden değil, seslerden oluşur. Harf, sesin yazıdaki işaretidir. Bütün dillerde ortak sesler vardır; ama bunlar, alfabe sistemine göre başka başka harflerle gösterilebilir. Hatta Türkçenin hep aynı olan sesleri de değişik dönemlerde (Göktürk, Uygur, Arap, Latin başta olmak üzere pek çok alfabede) değişik harflerle gösterilmiştir. Öyleyse dilsel bir birim söz konusuysa bu "ses"tir, harf değil; "... harfi" değil, "... sesi". "Kaynaştırma" meselesine gelince, bu seslerin işlevi, kaynaştırmak değil, tam tersine kaynaştırmamak, sözcüğün kendi sesleriyle ekteki seslerin birbirine kaynamasını önlemek; yan yana bulunmalarına yardımcı olmaktır. O yüzden bu seslere "kaynaştırma harfi / sesi" yerine *"yardımcı ses"* ya da *"koruyucu ses"* denmesi uygun olur. Bunların da "ünlü" ya da "ünsüz" olmalarına göre, "yardımcı (koruyucu) ünlü", "yardımcı (koruyucu) ünsüz" diye adlandırılmaları en doğrusu. Buradaki "ün"ün "şöhret"le ilgisi bulunmadığını belirtmeye gerek yok, değil mi? Anadolu'da "seslenmek" anlamında hâlâ kullanılan "ünlemek"teki "ün" bu, yani ses.

Yardımcı (ya da koruyucu) ünlü, "-ı-, -i-, -u-, -ü-"dür; *yardımcı (koruyucu) ünsüz* ise "-n-" ve "-y-". Oysa daha ilkokulun ilk sınıflarındayken "Yaşasın" diye bir sözcük ezberletilmişti bize. (Ezberci eğitime karşıyız ya! Okula başladığımız anda ezbere de başlarız.) Yardımcı ünsüzleri belletmek içindi o "Yaşasın". Yani, "-y-, -ş-, -s-, -n-" olmak üzere dört tane yardımcı ünsüz varmış. Peki, ben niye "-s-" ve "-ş-"yi yardımcı ünsüz saymıyorum. Ya da şöyle sorayım: Ne olmuş da "-s-" ve "-ş-" de karışmış yardımcı ünsüzlerin arasına? Üçüncü kişi iyelik eki yalnızca "-ı, -i" sanılmış; "s"nin karışma nedeni bu! "Kalem-i" derken "-i" pekâlâ yetiyorsa 3. kişi iyelik anlamını vermeye, "masası" derken de yetmeli diye düşünülmüş. Yani şöyle ayrılmış sözcük: "Masa-s-ı". Buradaki "-ı", iyelik eki; "-s-" ne? O da olsa olsa yardımcı sestir (ya da onların adlandırmasıyla "kaynaştırma harfi") denmiş olmalı. Oysa üçüncü kişi iyelik eki dışında "s"nin yardımcı ses gibi karşımıza çıktığı hiçbir durum yoktur. Bilimde tek örnek, kural koymaya yetmezse dilbilimde de yetmez. Demek, üçüncü kişi iyelik eki "-ı, -i" olabildiği gibi -sı, -si" de olur. Öteki yaramaz sese, "ş"ye gelince, onun yardımcı ses sanılmasına da üleştirme ekleri neden olmuş. "Üç-er", "beş-er" sözcüklerindeki "-er" ekinin, "yedi"ye gelince "-şer" olması yanıltmış ve aradaki "ş"nin yardımcı ünsüz ol-

duğu sanılmış. Oysa bu da "beş-er" sözcüğünün hecelerine bölünürken "be / şer" diye bölünmesinden kaynaklanan bir yanlış anlama olmalı! Söylemeye gerek yok, "ş"nin de bu söylediğim dışında yardımcı ünsüz gibi göründüğü hiçbir durum yoktur; tek örnek genelleme yapmaya yetmez. Öyleyse, "-ş-" ve "-s-" diye yardımcı ünsüz yoktur, diye karara bağlayalım söylediklerimizi ve dönelim iyelik eklerine.

Tekillerini yukarıya yazdık; ya çoğulları?

masa-mız kalem-i-miz
masa-nız kalem-i-niz
masa-ları kalem-leri

Öyleyse, adlara getirilen, aitlik / sahiplik bildiren iyelik ekleri şunlar:

1. kişi iyelik eki: ***-m***
2. kişi iyelik eki: ***-n***
3. kişi iyelik eki: ***-ı,-i ; -sı,-si***

1. çoğul kişi iyelik eki: ***-mız, -miz***
2. çoğul kişi iyelik eki: ***-nız,-niz***
3. çoğul kişi iyelik eki: ***-ları, -leri***

İlk üçlü için "tekil" sözcüğünü kullanmadım; çünkü ikinci üçlü için "çoğul" diyecektim zaten. Yalnızca iki şey varsa, birini belirtiyorsanız, ötekini belirtmeye gerek var mı? Sözü buraya getirdiğimde, Türkçenin gereksiz sözcük istememe özelliğini vurgulayarak anlattıktan sonra, ukalalığımı azıcık bağışlatmak için sözü şu fıkrayla bağlarım genellikle. Size de bağışlatmam gerekiyor ukalalığımı. Temel'in karısı doğum yapmış; Temel de koşa koşa kahveye gidip, "Çocuğum oldu." diye müjdeyi vermiş arkadaşlarına. "Oğlan mıdır?" (Hatta "midur") diye sormuşlar. "Yok, değildur." demiş Temel. "Öyleyse kızın oldu, gözün aydın." dediklerinde de Temel hayretlere düşmüş: "Uy, nerden bildunuz?" Bizimki de o hesap. Biri çoğulsa, ondan farklı olan öteki tekil olacak. Bunu söylemeye gerek yok ki!

Aitlik / sahiplik arasındaki anlam farkı üzerinde de biraz durduktan sonra yolumuza devam edelim.

1. ve 2. kişilerde zaten sorun yoktur: "Dergi-m" diyen kişi bir in-

sandır ve derginin sahibi olduğunu söylemektedir. "Dergi-n" dendiğinde de öyle. Konuşan kişi, bu derginin sahibinin, karşısındaki kişi olduğunu söylemektedir. 3. kişiye geldiğimizde işler çatallaşır. "Dergi-si" sözcüğünün sonundaki "-si" iyelik eki olmasına iyelik ekidir de aitlik mi, sahiplik mi bildirmektedir? "Aysel-in dergi-si" denmişse "sahiplik", "çocuk dergi-si" dendiğinde ise aitlik bildirir. "Aysel", derginin sahibidir; ama "çocuk" sahibi değildir; dergiyle ilişkilendirilen kavramdır; derginin ait olduğu, ilişkili olduğu kavram.

Öyleyse, birinci ve ikinci kişiye getirilince sorun çıkarmayan iyelik ekleri, üçüncü kişide bir belirsizlik yaratır. "Dergi-m" dendiğinde, derginin sahibinin sözü söyleyen, "dergi-n" dendiğinde sözün söylendiği kişi olduğu anlaşılıyordu; ama "dergi-**si**" dendiğinde bu dergi, orada bulunmayan bir üçüncü kişiye mi aittir; yoksa dergi ile arasında ilişki kurulan, insan dışında, başka bir varlık mı vardır? Bu durum, belirlemede bir eksik bırakır ve işte ad tamlamaları bu eksiği gidermek, eksiği tamamlamak amacıyla kurulur. Adının "tamamlama, tam hale getirme" anlamında "**tam**-la-ma" olması da bundan!

İstanbul'un en gözde okullarında 30 yıl edebiyat öğretmenliği yapmış bir arkadaşım, öğrencilerle arasındaki bir tartışmayı karara bağlamak için, telefon edip sormuştu bir gün. Tamlanan ekiyle iyelik eki arasında bir ilişki var mıymış? İşte açıklıyorum: Tamlanan eki diye bir ek yoktur! Tamlanandaki ek, iyelik ekinin ta kendisidir. Dahası, tamlama, varlığını o iyelik ekine borçludur; çünkü iyelik eki olmadan ad tamlaması kurulamaz. Demek ki bütün ad tamlamalarında iyelik eki bulunmak zorundadır; yoksa o tamlama, ad tamlaması olmaz.

Zaman zaman üslubum sertleşiyorsa lütfen bağışlayın. Aynı konuda, sayılamayacak kadar çok kişiyi ikna etmeye çalışmış olmaktan biriken bir sertlik bu. Bu kitabın okurlarına yönelik bir duygu iletme amacı taşımıyor. Önlemeye çalışıyorum; ancak başaramazsam affola!

AD TAMLAMASI

"İyelik eklerini araya sıkıştırdın, bir şey demedik; bu 'ad tamlaması' nereden çıktı şimdi?" diyecek misiniz? Ad tamlamasını, iyelik ekleriyle bağlantısını daha kolay açıklayabileyim diye buraya aldım. Anlatmaya çalışacağım.

Ad tamlamaları okullarımızda "Dörde ayrılır" diye başlayan bir konu olarak anlatılır; oysa kaça ayrıldığından önce, ne olduğunun anlaşılması gerekmez mi? Biri size "Kavun nedir?" diye soruyor. Siz başlıyorsunuz: "Topatan kavunu vaaar! Kırkağaç kavunu vaaar!" diye kavun çeşitlerini saymaya. Olur mu?

İsterseniz önce ilkeleri belirleyelim:

Tek sözcüklü ad tamlaması olmaz.

Bunu ayrıca belirtme gereği duymamın nedeni şu: Bir yıl ÖSYM, "Aşağıdakilerin hangisinde tamlayanı düşmüş ad tamlaması vardır?" diye bir soru sordu; ondan sonra hemen hemen bütün dersaneler bu tipte sorular üretmeye başladı. Tamlayanı düşmüş ad tamlaması olur mu? Ad tamlaması nedir? Bir adın, eksik görülen aitlik / sahiplik özelliği bakımından, başka bir adla tamamlanmasıdır. Demek ki tamamlanan, eksiği giderilen bir adla (tamlanan), onu eksik olduğu yönden tamamlayan, onun eksiğini gideren bir başka addan (tamlayan) oluşmak zorundadır ad tamlaması. Tamlayan düşmüşse ortada tamlama kalmaz.

"*Barış-ın kalem-i*" bir ad tamlamasıdır. Tamlayan: Barış; tamlanan: kalem. Tamlayan düşerse, yani "Barış" giderse ortada "kalem-i" diye bir sözcük kalır ki bu, artık tamlama değildir, yalnızca "iyelik ekli **bir** sözcük"tür.

İyelik eksiz ad tamlaması olmaz.

Ad tamlaması, zaten 3. kişi iyelik ekinin doğurduğu belirsizliğin giderilmeye çalışılmasından doğmuştur. Eğer, "kalem-i" dediğimizde anlam, "kalem-i-m" dendiğindeki kadar kesin olsaydı ad tamlamasına gerek kalmazdı. Çünkü ad tamlaması mantığında. 3. kişi iyelik ekinin oluşturduğu belirsizliği gidermek yatar. Yani, bütün sorun o "-i". Akla şu soru gelebilir: "*Kalem-i-m*" sözcüğü tamlayan almaz mı? Alır elbette. "*Ben-im kalem-i-m*" de bir ad tamlamasıdır. (Bu tamlamadaki ilk sözcüğün, yani tamlayanın, eskiden "ben-in" olduğu biliniyor; ad tamlamasındaki ilgi eki yani.) Ancak "benim" sözcüğünü koymak zorunda değiliz; çünkü "kalem-i-m" dendiğinde sahiplik / aitlik bakımından kuşku doğuran bir durum yok.

Şimdi... İyelik eki olmadan ad tamlamasından söz edilemezse "takısız ad tamlaması" denen şey ne olacak?

Bu yılan hikâyesi üstünde biraz düşünmeye çağırıyorum okurlarımı tam bu noktada. Yılan hikâyesi derken, inanın, hiç abartmıyorum.

Bu "sorunsal" yüzünden disiplin kuruluna giden öğrencilerim oldu. " Ad tamlamaları dörde ayrılır: Belirtili, belirtisiz, takısız, zincirleme" diye konuyu anlatmaya başlayan öğretmenine: "Siz öyle diyorsunuz; ama, takısız ad tamlaması diye bir şey yokmuş." diyerek biraz da küstahça karşı çıkan öğrencilerimden bazıları, öğretmenine saygısızlık etmekten disiplin kurulunu boyladı kaç kez.

Önce, "takısız ad tamlaması" adından başlayalım. Türkçede "ek"-ler vardır, "kök"ler vardır; "takı" yoktur. Pek süslü bir tamlama olduğundan mı takılarını takmadığının belirtilmesi gereği duyulmuş? "Takı" nedir?

Okullarda "tahta masa, çelik kapı, cam bardak, naylon çorap" gibi tamlamalar, takısız ad tamlamasına örnek gösterilir, gerekçe olarak sunulan da şudur: Bu tür tamlamalarda ilk sözcük, ikincinin neden yapıldığını göstermektedir; bu, sıfat tamlaması olamaz; öyleyse ad tamlamasıdır.

"Sıfat tamlaması olamaz." iddiasına bir bakalım. Neden? Sıfat (önad), bir varlığın nitelik ya da niceliğini belirtme görevinin adıdır. Varlığın neden yapıldığı da niteliğiyle doğrudan ilintili olduğuna göre, ilk sözcük, neden sıfat olmasın? Ad tamlaması, bir varlığın, kendisinin dışında; ama onunla aitlik, sahiplik ilişkisi kuran bir adla tamamlanmasıdır. *"Çay bardak-ı"*, bu yüzden ad tamlamasıdır; çünkü "çay" ile "bardak" arasında bir aitlik ilişkisi vardır; o bardak, çayla ilişki içindeki bir bardaktır. Oysa "cam bardak", bir sıfat tamlamasıdır; çünkü "cam", bardağın dışında ve ona aitlik ilgisiyle bağlı bir kavram değil, tam tersine, bardağı o bardak yapan bir özellik, yani bardağın bir niteliğidir.

"Demir kapı"nın takısız ad tamlaması olduğu iddia ediliyor ya, "demir kapı" ne demek? "Demirden yapılmış olan kapı" demek. Peki, buna dilbilgisel açıdan yaklaşalım.

"Demirden yapılmış olan / kapı" bir sıfat tamlaması değil midir? Evet. Bir kapıyı, kendisine benzeyen başka kapılardan ayırmak istedik ve demirden yapılmış olduğunu belirttik. Bu bölüm, *"demirden yapılmış olan"* bölümü, kapının sıfatıdır. Zaten "-an / -en" eki, daha sonra göreceğimiz, ortaç da denen sıfateylem ekidir, eklendiği eylemin kurduğu yan tümceciği sıfat görevine sokar. Bu sıfat tamlamasından "olan" sözcüğünü atsak, *"demirden yapılmış* / kapı" diye bir sı-

fat tamlaması kalır; sıfatı *"demirden yapılmış"*, tamlananı "kapı" olan bir sıfat tamlaması. Ayrıca, "-mış, -miş" eki de sıfateylem ekidir zaten. Ama durmayalım, bu kez de "yapılmış" sözcüğünü çıkaralım tamlamadan. *"Demirden* kapı" kaldı. Bu nedir? Bu da bir sıfat tamlamasıdır. *"Demirden"* sıfat, "kapı" ad olmak üzere bir sıfat tamlaması. (Farkındaysanız heyecanlanınca "önad" demeyi unutup "sıfat" demeye başlıyorum. Benim için de kullanılması güç, yeni terimler bunlar çünkü.) Peki, "demirden" sözcüğünden "-den" ekini atınca kalan (yani "demir kapı"), nasıl ad tamlaması olabilir? Bu eki atıncaya kadar sıfat tamlaması olarak gelen tamlama, sözcüklerin atılmasıyla değişmeyen özelliğini, bir ekin atılmasıyla mı değiştiriyor? "Demir kapı", yine "demirden yapılmış olan kapı" demek değil mi?

"Takısız ad tamlaması" diye bir tamlama çeşidinin ille de olmasını istiyorsak, İngilizceden gelen, bu ada pek uygun düşen ve hızla yaygınlaşan yepyeni tamlama çeşitlerimiz var; onlardan birine verelim bu adı : "X'in kaset ve CD'si şu tarihten itibaren müzik marketlerde!" Kimsenin reklamını yapmıyorum; "müzik market" tamlamasına dikkat çekmeye çalışıyorum. Bu, "müzik market-i", "müzik market-leri" biçiminde bir tamlama olsa bildiğimiz ad tamlaması olacak; ama değil. Ad tamlamasının belirleyici eki olan iyelik ekini taşımıyor; bu ek (takı-?!-) düşmüş. Buyurun, buna "takısız ad tamlaması" diyelim. Bir yeni oluşum daha var, caddelerde sağa sola bakın, mutlaka göreceksiniz: *"Umut Eczanesi"* gibi tipik bir ad tamlaması, ters çevrilip *"Eczane Umut"* oluyor. *"Radyo Klas"*, *"Kanal D"*, *"Butik Nesrin"*. Bunları ne sayacağız? Sıfat tamlaması desek değil, ad tamlaması desek değil, ne diyeceğiz bunlara? Ne çok örneği var, anımsayın: *"Soru 5"*, *"Grup Yorum"*, *"Mehmet II"* hep böyle örnekler. "Takısız ad tamlaması" diyeceksek bunlara diyelim işte. Ortada madem "takısız ad tamlaması" diye bir ad var; bu adı, giderek yaygınlaşan bu yeni türdeki tamlama için kullanabiliriz. Ben, göstermek ve anımsatmakla yetineyim.

Öyleyse bildiğimiz, geleneksel ad tamlamalarımız dörde ayrılmaz; (belirtili ve belirtisiz olarak) yalnızca ikiye ayrılır. Şimdi diyeceksiniz ki takısız ad tamlamasını ortadan kaldırdın, sesimiz çıkmadı; peki, "zincirleme" ad tamlamasına ne oldu?

Açıklayayım; ama "belirtili" ve "belirtisiz" ne demek, onlara bir baktıktan sonra.

Belirtili Ad Tamlaması

Tamlayanın aldığı ilgi eki (-ın, -in/-nın,-nin) sayesinde tamlananla ilgili daha kesin bilgi ileten ad tamlamalarıdır. "Ev-in kedi-si" örneğindeki gibi.

Belirtisiz Ad Tamlaması

Belirtme anlamı kazandıran ilgi eki bulunmadan kurulan ad tamlamalarıdır. "Ev kedi-si" örneğindeki gibi.

Ad tamlamalarını anlatırken öğrencilerime sorduğum bir soru daima şu olur: "Tamlayan mı önemlidir, tamlanan mı?" Tamlayanın Ali, Ayşe gibi bir özel ad olması durumunda yanıt tereddütsüz, "Tamlayan" biçiminde gelir. Ben de hemen gözlüğümü çıkarır, masanın üstüne koyarım. "Gözlük mü önemli, ben mi önemliyim?" Önceki soruyla bunun arasında bir ilişki kuramasalar da en azından bana karşı ayıp olmasın diye benim önemli olduğumu söylerler. Arada, gözlüğün daha önemli olduğunu söyleyen çıkarsa da duymazdan gelirim. Onun bana değil, arkadaşlarına iletmek istediği, "Görüyorsunuz, değil mi? Ne kadar da cesurum!" mesajıdır bu. Çoğundan, "Siz önemlisiniz." yanıtını aldıktan sonra çıkarırım baklayı ağzımdan. "Gözlük, benim bir yanımı, görme yanımı tamamlıyor. Onun eksiğimi gidermesiyle ben tamamlanmış oluyorum. O, yalnızca eksik tamamlayan, bense onun sayesinde tamamlanmış olanım. O yüzden işte, tam hale gelmiş olarak ben daha önemliyim." Hatta bazen hızımı alamayıp gözlüğü gösterir, "Benim yerime o anlatsın size dersi de görelim!" bile derim.

Devam etmeden önce bir ilke daha koyalım.

Ad tamlaması (aslında bütün tamlamalar) kaç sözcükten oluşmuş olursa olsun tek kavramı anlatır. Başka bir deyişle ad tamlaması ada denktir, adın girdiği bütün görevlere girer.

"Kedi kayboldu." tümcesinde "kedi" öznedir; "kedi"yi "Ayşe-nin kedi-si" biçiminde belirtsek kaybolan yine o değil mi? "Kedi" ile ilgili pek çok tamlama kullanabilir, hatta yan tümcecikler falan da koyabiliriz araya, durum değişmez. "Ayşe'nin iki gün önce Fatma'dan aldığı, öpe okşaya evine getirdiği, bembeyaz tüylü, yeşil gözlü, sevimli kedi kayboldu." desem "kayboldu" dışında kalan bütün o sözcük kala-

balığı, kediyi belirtmektedir ve tümü birden öznedir. Zaten ad tamlamalarının özne ve yüklemden hemen sonra anlatılmasını daha uygun görme nedenim bu: Öğrenciye öbek mantığını kavratmak. Neyse, biz yine ad tamlamalarına dönelim.

Bir ad tamlaması başka bir ad tamlamasının içinde tamlayan ya da tamlanan görevine girebilir; hatta her tamlama, başka bir tamlamada göreve girebilir. Bunlardan birine "zincirleme" diye bir ad verip ötekileri adsız bırakmak insafa sığar mı? Bunu, (tamlayanı A_1, tamlananı A_2 biçiminde göstererek) örneklendirmeye çalışayım:

A_1 + (-ın / -in)	*A_2 + (-ı, -i / -sı, -si)*
dergi-nin	ek-i

Şimdi burada "dergi" sözcüğünün bulunduğu tamlayanın yerine başka bir ad tamlaması koyabiliriz.

A_1 + (-ın / -in)	*A_2 + (-ı, -i / -sı, -si)*
edebiyat dergi-si-nin	ek-i

Bir sıfat tamlaması koyabiliriz.

A_1 + (-ın / -in)	*A_2 + (-ı, -i / -sı, -si)*
aylık dergi-nin	ek-i

Aynı işlemi, tamlananın yerine başka tamlamalar koyarak da yapabiliriz:

A_1 + (-ın / -in)	*A_2 + (-ı, -i / -sı, -si)*
Ayşe-nin	edebiyat dergi-si
Ayşe-nin	aylık dergi-si

Sıfat tamlamasında da tamlayan ve tamlananın yerine başka ad ve sıfat tamlamaları koyabiliriz. Bunu sıfat (önad) konusuna bırakalım ve son verdiğim örneğe bakalım. Tamlananlar arasında bir fark yok gibi görünüyor. Oysa, aman dikkatinizden kaçmasın, biri "edebiyat dergi-si"dir (ad tam.), öteki "aylık dergi" (sıf. tam.).

Tamlamanın bu kadar çok çeşidi olabilirken bunlardan birini ayırıp özel biçimde adlandırmak, ötekileri adsız bırakmak olur mu? Peki, "derginin kapağının renginin..." diye uzayıp giden bir tamla-

maya "zincirleme" diye ad veriyorsak ötekine de "takozlama" mı diyelim? Yok canım! Abartmayalım. Tamlama, adın girdiği özne, yüklem gibi görevlere girdiği gibi, başka tamlamalarda da tamlayan ve tamlanan görevlerine girebilir. Bu kadar!

Öyleyse belirtili ve belirtisiz olmak üzere iki çeşit ad tamlamamız olduğunda anlaştık. Belirtili ad tamlamasına bu adın verilmesinin nedeni iki sözcük arasındaki ilişkinin sağlam, tamlananın kesinlikle belirtilmiş olmasıdır. (Meraklı olanların, bu açtığım ayraçtan önceki son tümceyi, tamlamalar açısından incelemesi önerilebilir, hatta bu tümceyi.) "Dergi-nin kapak-ı" dendiğinde iki tarafın (söyleyenin ve dinleyenin) üstünde anlaştığı bir dergi söz konusudur; diyelim *Varlık Dergisi*'nin kapağından söz ediyoruz. Oysa "dergi kapak-ı" dendiğinde bütün dergilerin bütün kapakları girer işin içine; çünkü "dergi" ile "kapak" arasındaki ilişki zayıftır (belirtisiz) ve asıl kastedilen, "kapak" tır, "dergi" değil. Yalnızca kapaklar içindeki türü belirtilmiştir; bu, "dergi kapağı" denen türde bir kapakmış. "Şehrin mahkemesi" dendiğinde, belli bir şehre ait bir mahkeme anlatılmış olur; bunu belirtisiz ad tamlaması yapsak, yani "şehir mahkemesi" olsa, bir mahkeme türü çıkar ortaya. Hangi şehirde olduğu belli olmayan ya da her şehirde olabilen bir çeşit mahkeme.

Bileşik sözcüklerin bir bölümünün belirtisiz ad tamlaması biçiminde oluştuğunu anımsamanın tam sırası. Belirtisiz ad tamlaması, tür adı olmaya çok uygun çünkü. Bir kadın eline benzetildiği için bildiğimiz hoş kokulu o çiçeğe "hanım+el-i" denmiştir.

Şimdi, bu belirtisiz ad tamlaması, bir türü belirttiği için, araya sıfat almaz. "Dergi eski kapağı" diyemeyiz. Kapağın eski olduğunu belirtmekse amacımız, tamlamayı belirtili hale getirmemiz, "derginin eski kapağı" dememiz gerekir. Nasıl "dergi eski kapağı" diyemiyorsak "devlet eski bakanı" da diyemeyiz.

Her gece televizyonlarda, her gün gazetelerde duyup okuduğumuz uygulama, bunun tam tersi. "Adalet eski bakanı" açıklama yapmış, Demirel, "devlet üstün madalyası" vermiş. Bu tamlamaları böyle söyleyenler, sanırım, "devlet madalyası"nın başına "üstün" sıfatını getirirlerse "derin devlet" gibi, "üstün devlet" diye bir anlamın doğacağından çekiniyorlar. Boşuna endişe! Öyle bir anlam doğmaz.

Söylenti bu ya, bu uygulama **Kenan Evren**'den sonra çıkmış.

Çünkü "zat-ı muhteremleri" (Bu, başka çeşit tamlama!) kendilerine "eski" denmesini istemezlermiş. Bu yüzden, özel bir formül bulunup numaralanmış cumhurbaşkanları. "Eski" devlet erkânı için de benzer bir iyilik düşünülünce bu uygulama başlatılmış. Gereksiz bir özen! Türkçeyi bozmak, onları "eski" olmaktan kurtaramaz, kurtarmadı.

Dilbilgisi açısından "çorba kazanı" neyse "adalet bakanı" da odur. "*Kazan*"ın "eski" olduğunu belirtmek için, nasıl "çorba eski kazanı" demiyorsak "adalet eski bakanı" da dememeliyiz.

Ad tamlamaları burada bitti sanıyorsanız yanılıyorsunuz. Çünkü ad tamlaması Türkçede sözdizimi yöntemlerinden biridir. "İşler iyi gidiyor." diyen birinin sözünü başkasına aktarmak isteyen (doğrudan anlatımı dolaylıya çeviren –İngilizcedeki *direct-indirect–)* kişi ne der? "İşlerin iyi gittiğini söyledi." İşte yine ad tamlaması! "İşler-**in**": tamlayan, "... gittik-**i**": tamlanan. Yalnızca aktarma tümcelerinde mi kullanırız ad tamlamalarını? Olur mu? "*İnsanların yaşama biçimlerinin ve değer yargılarının ayrıntılarıyla anlatıldığı bu kitap...*" desem, bakın daha tümce bitmeden kaç tane tamlama kurduk:

insanlar-ın yaşama biçim-leri -nin anlatıldık-ı
insanlar-ın değer yargı-ları -nın anlatıldık-ı

Kuruluşunu yarım bıraktığım tümceyi "kitap" yerine, "kitabın" diyerek sürdürseydim oradan yeni bir tamlamaya geçilmiş olacaktı. Şunu söylemek yanlış olmaz herhalde: Nerede bir "-ın, -nin" eki görürsek orada bir ad tamlaması vardır.

Ad tamlamasını yalnızca "kapı-nın kol-u" örneğinden ibaret sanmak Türkçeyi hiç anlamamaktır.

ÖZNE-YÜKLEM UYUMU

Madem özne ve yüklem ile tümleçlerin arasına iyelik eklerini ve ad tamlamasını koyduk, izninizle yalnızca ikisiyle ilgili "uyum" konusuna da burada yer verelim. Özne ve yüklemi gördüğümüze göre, bu ikisiyle ilgili yakışma-yakışmama kurallarını burada anlatmalıyız; çünkü "uyum", *uygunluk, ahenk,* yani *yakışma* meselesi. İki yönden uyum aranır. Bunların ilkinden başlayalım. Tekillik-çoğulluk bakımından uyum nedir?

Tekillik-Çoğulluk Bakımından

Genel olarak bütün dillerde özne tekilse yüklem tekil olur.
Özne çoğulsa yüklem çoğul olur.
Türkçede durum nedir?

Özne insansa ve çoğulsa yüklem çoğul olur.

Türkçe insana özel bir önem verir. Bu, özenin gösterilebileceği yerlerden biri de insan dışındaki çoğul öznelerde yüklemin tekil tutulmasıdır. Bu, bir "uyum", yani doğru ya da yanlış olmaktan çok, yakışıp yakışmama sorunudur. Özne insansa ve çoğulsa yüklem çoğul olur. Belki çok kısa tümcelerde özneye ve yükleme getirilen, "-lar" ve "-ler" eki kulağa hoş gelmeyebilir; bunun dışında da bir sakıncası yoktur. Özne insan ve çoğul olduğu halde yüklemin tekil kalması halinde ise insana yönelik bir hakaret, küçümseme, önemsememe duygusu doğar. Sözgelimi hayvan adları çoğul özne olduğunda yüklem tekildir. En çok fabl ve masallarda karşımıza çıkan, edebiyatta "teşhis" de denen kişileştirme sanatı için belki de yapılacak ilk iş, yüklemi çoğul yapmaktır. "Ormandaki bütün hayvanlar toplanıp aslanın huzuruna çıktılar." gibi bir tümce elbette başka nedenlerle de hayvanlara insan kişiliği verildiği anlamı taşıyor; ama bunda çoğul yüklemin payı da görmezden gelinmemeli. Kişileştirme söz konusu değilse, diyelim "Kuşlar bu mevsimde göç eder" mi, "ederler" mi? Hiç öyle bir amacımız yokken kuşlara insan kişiliği vermek istemiyorsak "eder" yeterli. Peki özne insansa ve çoğulsa yüklemi tekil bırakmak, insanı hayvanla ya da eşyayla bir tutmaktan kaynaklanan bir çeşit küçümseme, hakaret anlamı vermez mi tümceye? Mademki hayvana insan kişiliği vermek istediğimizde yüklemi çoğullaştırıyoruz, öznesi insan olan yüklemi tekilleştirdiğimizde de insanı hayvan yerine koymuş gibi olmaz mıyız? "Mankenlerimiz yurtdışındaki defilelerde de ülkelerini başarıyla temsil etti." dediğimizde niyetimiz bu olsa da olmasa da "mankenlerimiz"i küçümsemiş oluruz. Oysa, çok basit bir önlem, "etti" yerine "ettiler" demek yeter küçümseme anlamını kaldırmak için.

Necmiye Alpay bir yazısında (22.8.1999, *Radikal)* "Öznede çoğul eki varsa yüklemde de olmalı mı?" dedikten sonra "Genel geçer bir kural yok. Çok sayıda durum sayarak kural saptamaya çalışan dilciler var. Pek akılda tutulabilir gibi değil." diyor. Oysa yalnızca insan ve

çoğul öznelere çoğul yüklem getirmek, insan dışı varlıklar çoğul özne olduğunda yüklemi tekil bırakmak, akılda tutulamayacak bir kural değil.

Türkçede 3. kişi için, İngilizcede olduğu gibi insan-insan dışı varlık ("he" / "she" ve "it") ayrımı yoktur. Özneden yapamayacağımız "insan" / "insan olmayan" ayrımını yükleme biraz özen göstererek yapabiliyorsak niye göstermeyelim bu özeni? Özen göstermek isteyenler için şu basit kuralı bir kez daha yineliyorum:

Çoğul öznenin insan olmadığı durumlarda yüklem tekil olur.

İster doğa adları (dağlar, ovalar, ormanlar, ırmaklar...), isterse soyut adlar (düşler, düşünceler, sezgiler...) özne olsun, yüklem tekildir. Hele sayı sıfatlarıyla çoğullanmış özneler (iki ağaç, üç defter, beş kitap...), insan bile olsa (iki dost, üç öğrenci, beş kişi...) yüklem tekil olur.

Özetlersek,

> Özne tekilse yüklem tekil
> Özne insan ve çoğulsa yüklem çoğul
> Özne insan dışı varlıkların çoğulu ise yüklem tekil

Peki, özne tekil olduğu halde yüklem çoğul olabilir mi? Evet. Bir anlam boşluğunu doldurmak söz konusuysa...

Müdür bey henüz gelmediler. (Saygı, daha doğrusu resmiyet)

Akşam oldu, küçük bey hâlâ eve gelecekler. (Küçük beyin bakıcısı, dadısı vb. tarafından söylenmişse resmiyet; ama ablası, annesibabası tarafından söylenmişse alay, kıskançlık, yakınma...)

Mehmet Bey bizi anımsamazlar ama... (sitem)

Kişi Bakımından

Kişilerin 1., 2., 3. diye sıralanması aynı zamanda bir önem sıralamasıdır (*"Önce can, sonra canan"* meselesi). Bu yüzden özneler arasında birinci kişi varsa yüklem, birinci kişinin çoğulu olur. Şöyle göstersem daha kolay olacak galiba.

	özne		yüklem
A)	Ayla, Oya ve **ben** *(1. kişi + başkaları)*	tiyatroya	gittik. *(1. çoğul kişi)*
	Ayla, Oya ve **sen** *(2. kişi + başkaları)*	tiyatroya	gittiniz. *(2. çoğul kişi)*
	Ayla, Oya ve **o** *(3. kişi + başkaları)*	tiyatroya	gittiler. *(3. çoğul kişi)*
	ben ve sen		1. çoğul kişi
	sen ve o		2. çoğul kişi
	ben ve **o**		1. çoğul kişi
B)	kimimiz / bazılarımız		1. çoğul kişi / 3. tekil kişi
	kiminiz / bazılarınız		2. çoğul kişi / 3. tekil kişi
C)	herkes / hepsi		olumlu ve tekil
	hiçbiri / kimse		olumsuz ve tekil

A kümesini zaten açıklamıştım; ama hazır "özne" ve "yüklem" diye bir cetvel oluşturmuşken ötekileri de sıraladım alta.

B kümesine ekleyeceğim açıklama şu: Kimi adıllar iyelik eki aldığında yüklemdeki eylem de o eke uygun kişi çekimine girdiği gibi, tekil 3. kişi çekimine de girebilir. Bunların ikisi de doğru kabul edilir. *"O filmi kimimiz beğendik, kimimiz beğenmedik."* de olur; *"O filmi kimimiz beğendi, kimimiz beğenmedi."* de. İkisi de doğrudur.

C kümesi için de bir açıklama: *"Herkes, hepsi, hiçbiri, kimse"* gibi adıllar özne olduğunda ilk ikisi olumlu, son ikisi de olumsuz olmak üzere tekil yüklem alır. *"Herkes geldi."* ya da *"Hepsi burada."* deriz; *"Hepsi geldiler."* demeyiz.

Kimi özel durumlarda bu kullanım esneyebilir. Diyelim doğum gününüzü kutlamak için on arkadaşınızla bir pastanede buluşacaksınız. On kişiden altısı geldi, dördü gelmedi. *"Hadi, pastayı keselim artık."* diyenlere *"Herkes gelmedi daha."* derseniz yanlış olmaz. "Herkes" sözcüğü belli bir bütünü kastettiğiniz için, o bütünün henüz tamamlanmadığını söyleme amacınıza hizmet etti. Kurallar, bizi kısıtlamak için değildir. Bazen kırılarak da işlevsel hale getirilebilir.

TÜMLEÇ

Yüklemin bildirdiği eylemi yer-yön, zaman, durum yönünden ya da doğrudan tamamlayan sözcüğün/sözün görevinin adıdır.

Tamamlamak kavramını, ad tamlamasını işlerken, yani daha yeni gördük. Bir kez daha üstünden geçelim. Tamamlama ya da kısaca tamlama ne demek? Dilde iki tür, iki cinsiyet olduğunu biliyoruz. Bunlardan biri ad (isim), öteki eylem (fiil). Bir adı tamamlamak, o adı belirginleştirmek demek. Sözgelimi "kapı" dendiğinde dünyadaki bütün kapılar, bildiğimiz, gördüğümüz tüm kapılar aklımıza gelebilir mi? Evet. Çünkü "kapı", onların tümünü kapsayan bir sözcük. Peki biz bir tek kapıyı anlatmak istediğimizde ne yapıyorduk? Onu, bu "kapı" genellemesinin eksik bıraktığı yanlardan tamamlıyorduk. Bu tamamlama da iki biçimde olabilir. Ya kapıyı, ona ait olmayan; onun dışında; ama onun ait olduğu kavramlarla belirleyebiliriz; yani, *oda kapı-sı, sınıf kapı-sı, okulumuz-un kapı-sı* deriz (ki bu, ad tamlamasıdır) ya da kapıya ait olan, onun o kapı olmasını sağlayan özellikleri söyleyerek belirtiriz: *geniş kapı, sağlam kapı, tahta kapı, mavi kapı* (bu da sıfat tamlamasıdır). Şimdi eylemi nasıl tamamlayabileceğimizi düşünelim. Eylemin sahibi yok ki kapı, kalem, defter gibi, onun da birine ait olduğunu belirterek benzerlerinden ayıralım. Eni, boyu, rengi, ana maddesi falan da yok. Ama nesi var? Eylem hareket demek olduğuna göre bir yerden bir yere doğru yapılır, belli bir zaman içinde yapılır, belli biçimlerde yapılır. Öyleyse biz de eylemi bu bakımlardan belirterek benzerlerinden ayırırız.

Sözünü ettiğimiz eylem "git-" olsun; bu eylemi yapanlar da dilbilgisi kitaplarının kahramanları Ali, Ayşe, Ahmet'ten biri olmasın diye, (Aklımca renk getireceğim soğuk bir dilbilgisi kitabına!) kız ve erkek adı beğenelim. Filiz, Aslı, Barış olsun kahramanlarımızın adı. (Kız adlarını daha çok severim.) Sulandırmadan sürdüreyim:

"Aslı gitti." dediğimizi düşünelim. Aslı bu eylemi bir tek kez yapmış olsa sorun yok, belirtmeye, benzerlerinden ayırmaya gerek de yok; ancak Aslı'nın defalarca yapabileceği bir eylemden söz ediyorsak, kastettiğimizin hangisi olduğuna açıklık kazandırmalıyız. *"Aslı okula gitti."* dediğimiz anda Aslı'nın bu gitme eylemini başka yerle-

re yaptıklarından ayırmış olduk. *"Aslı işten okula gitti."* derken, evden ya da başka bir yerden olmadığını belirterek ayırdık; *"koşarak"* gibi, *"şimdi"* gibi belirlemeleri de Aslı'nın yaptığı gitme eylemlerinden birini, benzerlerinden ayırmak için kullanabiliriz. Böylece bizim anlatmak istediğimiz gitme, herhangi bir gitme olmaktan çıktı, belli yerden, belli yöne doğru yapılan, belirtilmiş, başka gitmelerle karışmayacak, tamamlanmış bir eylem oldu. Öyleyse bu da bir çeşit tamlama mı? Evet. Bu da tamlama! Ama adın tamamlanmasına "tamlama" demiştik. Eylemin tamamlanmasına da aynı adı verirsek işler arapsaçına döner. O yüzden buna tamlama değil; ama, yine tamamlamak, bütünlemek anlamında **"tüm**-le-me", yani "tüm-le-ç" diyoruz.

Adı tamamlama: TAMLAMA

- Ad tamlaması (Sahibini, ait olduğu kavramı söyleyerek)
- Sıfat tamlaması (Kendisine ait özellikleri, onu o yapan özellikleri söyleyerek)

Eylemi tamamlama: TÜMLEÇ

Eylemi hangi yönlerden tamamlayabiliriz, diye düşündüğümüzde dönüp tanımımıza bakmak yeter. Eylem, ad gibi durağan değil; eylemi çok çeşitli yönlerden belirtebiliriz. Birinden başlayalım. Eylemi yer-yön bakımından belirtmek ne demek?

DOLAYLI TÜMLEÇ

Benim öğrenciliğimde İstanbul Üniversitesinin Türkoloji bölümü ile Türk Dil Kurumu arasında inanılmaz bir çekişme vardı. Hocalarımızdan kimilerinin kurum üyesiyken ayrıldıklarını / ayırıldıklarını pek bilmediğimiz için nedenini bulamadığımız çekişmenin boyutunu, kuruma yönelik öfkenin bize yansıtılmasından, kolayca anlardık. Kurumun önerdiği sözcüklerin hiçbirini beğenmezdi bizim hocalar. "Örneğin" sözcüğünün Ermenice "orinak"tan, "okul" sözcüğünün "école"den, "-sal, -sel" ekinin Fransızcadan geldiğinin iddia edilmesi de bu dönemdedir, kimin uydurduğu belli olmayan birtakım yakıştırmaları kuruma mal etme çabası da. Özleşme, sadeleşme dendiği zaman, yıllardır bıkmadan usanmadan karşımıza çıkarılan şu ünlü örnekleri söylüyorum. Hani, "hostes" yerine "gök konuk-

sal avrat" denecekmiş, "istiklal marşı" yerine "ulusal düttürü", "bisiklet" için "bastırgaçlı götürgeç", "otobüs" yerine "çok oturgaçlı götürgeç" vs. vs. Elbette kurum böyle şeyler önermedi; ama bu gülünç düşürme çabası öyle başarılı oldu ki kurum, dedeyle torunu birbirini anlamaz hale getirmekle suçlanarak, kapatıldı. İşin garibi, aradan 30-40 yıl geçmesine rağmen bu uydurmalar hâlâ gündemde tutulur ve Türkçeleştirme çabalarını geçersiz kılmak için bugün bile kullanılır.

Dilbilgisi terimlerinde de bizim hocalarla kurum arasındaki çekişme sürerdi. Kurum, terimlerin Türkçelerini önerdikçe bizimkiler inadına Arapçasını, Fransızcasını kullanır ve kullandırırlardı. "Yüklem" gibi, ne anlattığı, çağrışımında gizli bir sözcük yerine biz ya "fiil" (ki yüklemin değil, "eylem"in karşılığıdır aslında) ya da "predikat" demek zorundaydık. "Datif, lokatif, ablatif, partisip, gerindium" gibi tümü Fransızca terimlerin yanı sıra, "özne" değil, "fail"; "belirteç" değil, "zarf" dememiz istenirdi. Hele "adıl", "ilgeç" gibi terimleri kullanmak, Türk Dili dersinden kalmak anlamına gelirdi. Bugün bile okulların çoğunda Arapça terimler yeğlenir; oysa Türkçe dilbilgisi anlatırken Arapça terim kullanmak, yalnız anlaşılmayı güçleştirmez; aynı zamanda acıklı bir durum yaratır; çünkü bir dilin, kendisini anlatacak terimi bile yoksa o dilin incelenmesinin, öğretilmesinin gereği niye olsun?

Muharrem Ergin, galiba yalnızca "dolaylı tümleç" yerine Türkçe bir terim kullanmış; "yer tamlayıcısı" demiştir; ancak bu da kavramı bütün boyutlarıyla anlatmaya yetmez; hatta yanlış anlamalara çok elverişli bir boşluk yaratır. "Tamlayıcı" sözcüğü, "tamlama"yı çağrıştırdığı, tamlamayı da adın tamamlanması biçiminde anlamamız doğru olacağı için, bu sözcüğü eylemi yer – yön bakımından tamamlayan sözcüğün görevini karşılamak amacıyla kullanmak, karışıklığa yol açar. Kaldı ki "yer tamlayıcısı" adı, eylemin yalnızca "yer" bakımından tamamlandığını anlattığı için de eksiktir. Muharrem Ergin'in bile, "*Fiilin mekânını ve istikametini gösteren cümle unsurudur.*" dedikten sonra "*yön, zaman, müddet, sürat, tarz, miktar, derece, durum...*" vb. anlamları içerdiğini de ekleme gereğini duyması, "dolaylı tümleç"in (Bundan sonra DT diye göstereceğim.) yalnız "yer" kavramıyla sınırlı olmadığını belirtmek içindir.

Adın, eksik kalan yanlarının tamamlanması işlemine "tamlama",

eylemin eksik yanlarının giderilmesine "tümleç" demekte öncelikle birleşmeliyiz. Bir adın eksik yanları, varlığın özellikleri, nitelikleri söylenerek tamamlanabileceği gibi (sıfat tamlaması), varlıkla aitlik-sahiplik ilişkisi içindeki kavramlar söylenerek de tamamlanabilir (ad tamlaması). (Siz "İmdat!" deyinceye kadar, bu bilgiyi yineleyecek gibi görünüyorum, değil mi?) Eylem ise, nitelikleri, rengi, biçimi söylenerek tamamlanamayacağı gibi (eylem, harekettir çünkü; varlık gibi durağan değildir.) sahibi falan da olmaz. Bu yüzden eylem, bu yönlerden değil, zaman, durum, neden gibi, tümüyle farklı yönlerden tamamlanabilir. İşte bu tamamlama görevinin adı "tümleç" tir. Tümleçlerin kimileri eylemi "doğrudan" tamamlayabilir (nesne), kimileri de eyleme katılmadan, dışarıdan, başka bir deyişle "dolaylı" olarak. DT de eylemi dolaylı olarak tamamlama görevinin adıdır.

Kısaca, "dolaylı tümleç", bu görevin adını belirtmek için, "yer tamlayıcısı"ndan çok daha uygun bir terimdir; çünkü bir "tümleç"tir; yani, eylemi tamamlar ve "doğrudan" değil, "dolaylı" olarak tamamlar. Bu işi de aldığı üç çeşit ekle yapar. Bir eylem, bir kavrama ya yaklaşıyordur (-a, -e) ya o kavramın içinde ya da üzerinde yapılıyordur (-da, -de) ya da o kavramdan uzaklaşarak (-dan, -den). Bu eklerden birini almayan sözcüğün DT görevine girmesi söz konusu değildir. Bu ekleri alan sözcüklerde ise ek, anlamını ve işlevini yitirmedikçe sözcük, DT görevindedir.

Burada karşımıza sorun olarak çıkan durum şudur: Zaman anlamı taşıyan söz ve sözcükler, DT görevine sokan (yukarıda saydığım) ekleri aldığında, bildirdikleri zaman anlamından ötürü, belirteç (zarf) tümleci görevine mi girer; ekin ilettiği anlama göre DT görevine mi?

"Onunla yazın görüşeceğim." tümcesinde "yazın" sözcüğü, belirteç tümlecidir (BT). Peki, *"Onunla ilkbaharda görüştük."* tümcesindeki "ilkbaharda" sözcüğü, BT midir, DT mi? Okullarımızda "Ne zaman?" sorusuna yanıt verdiği söylenerek bunu BT sayma eğilimi ağır basar; oysa, ekin anlamını yitirmemiş olduğu gözden kaçırılmamalı. O zamanın, o sürecin içinde yapılmıştır eylem yine; öyleyse, zaman bildiren kavramlar da bu ekleri aldığında DT sayılmalıdır. Bu durum tıpkı yön bildiren "ileri, geri; aşağı, yukarı; içeri, dışarı" sözcüklerindeki gibidir. Bu sözcükler tek başınayken eylemin yönünü doğrudan bil-

dirdiği için BT'dir; ama, yönelme, bulunma, ayrılma durumu eklerini alınca (yani, *içeri-y-e, dışarı-da, yukarı-dan* biçiminde olunca) DT görevine girer. Ayırt edici ölçü olarak, yalnızca ekin anlamını yitirip yitirmediğine bakılması yeter.

Grup Gündoğarken'in, daha doğrusu **İlhan Şeşen**'in bestesi olan bir şarkı geldi aklıma: *"Son zamanlar yaptıklarıma bakma ne olursun / Benim aklım başımda değil."* Şarkının tümüne bakmayacağız, söylemeye da kalkmayacağız (Ayrıca şarkıyı bilen ve söylemek isteyen söyleyebilir, güzel şarkıdır.) "son zamanlar" sözüne yönelteceğiz ilgimizi. Bu sözün "son zamanlar" olması ile "son zamanlar-da" olması arasında anlamca büyük bir fark görmüyor olabilirsiniz; ama oradaki "-da" ekini görmezden gelebilir misiniz? Türkçe eklemeli bir dildir demek, bütün işleyiş eklerle olur demek de değil midir? O ek (-da, -de) yoksa DT diyemeyiz. Kabul. Ama varken de belirteç tümleci (BT) diyemeyiz. Yanı? "Son zamanlar", BT (zarf tümleci)dir; ancak "son zamanlar-da" DT'dir.

Gelelim dolaylı tümlecin çeşitlerine. Bir hareket ya bir yere yaklaşır ya bir yerden uzaklaşır ya da bir yerin içinde/üstünde yapılır. Öyleyse üç çeşit dolaylı tümleç olduğunu söyleyebiliriz.

1. Yaklaşma (yönelme) durumu:

kim-**e**
ne-y-**e**
nere-y-**e**
} -a, -e *(dative)*

Barış ev-e geldi.

Bu tümlecin neden "dolaylı" bir tümleç olduğunun çok iyi anlaşılmasını istiyorum. Gelme eylemi Barış tarafından yapılıyor. Ev, bu eylemin ne kadar içinde? Hiç içinde değil. Yani, ev de gelme hareketi yapıyor mu? Hayır. Açık söylemek gerekirse, bir hareketin ona yaklaşarak mı, ondan uzaklaşarak mı yapıldığı evin hiç mi hiç umurunda değildir. Eylemin eve yaklaşarak yapıldığını bildiren küçücük bir ek var orada, "-e" eki. Yaklaşma yönelme anlamını tek başına veren bu minicik ek. O kadar ki *"Barış ...-e gitti."* ya da *"Barış x'e gitti."* desek Barış'ın hareketinin, adı her ne ise bir yere yaklaşarak yapıldığını an-

latmış oluruz. "İsmin e hali" diye anlatılan durumdur bu; ama görüldüğü gibi ismin bir hale falan girdiği yok. Ayrıca neden *"a hali"* değil de *"e hali"?* Bu "a / e" meselesiyle ilgili bir anımı anlatacağım; ama az sonra! Şimdilik sorum şu: Bu duruma "e hali" yerine *"yaklaşma durumu"* denmesi daha uygun olmaz mı?

2. Bulunma (kalma) durumu :

kim-**de**
ne-y-**de** } -da, -de , -ta, -te *(locative),*
nere-**de**

Barış, ev-de, koltuk-ta uyudu.
içinde üstünde

İngilizce (in / on) ve Fransızca (dans / sur) ayrı sözcüklerle karşılanan "içinde" ve "üzerinde/üstünde" anlamı, Türkçede bir tek ekle karşılanıyor. Türkçenin yoksulluğunu gösteren bir durum mudur bu? Ya da şöyle sorayım: Bu durum, bir anlam karışıklığı yaratıyor mu? Bu soruya başka bir soruyla karşılık vereceğim: Yukarıdaki tümceyi duyan ve Türkçe bilen biri, Barış'ın, evin "üstünde" ve koltuğun "içinde" yattığını anlayabilir mi? Zekâmızı küçümsemeyelim. Türkçe, zeki insanların dilidir.

Daha önce değindiğim bir konuya da bir kez daha döneyim. Ekin anlamını yitirip yitirmemesinden söz etmiştim, anımsayacaksınız. "İçinde" anlamını her seferinde somut bir biçimde anlamak yanıltıcı olabilir. *"Filiz, salon-da ders çalışıyor."* dediğimizde "salon-da" sözcüğündeki "-da"nın kattığı *içinde* anlamı açıktır. *"Filiz, yeni bir iş-te çalışıyor."* dediğimizde yine bir "içinde" anlamı yok mu? Var. Peki, *"Filiz, kardeşiyle tatil-de görüşecek."* dediğimizde niye "zaman" anlamına kayıyoruz? Yine bir "içinde" anlamı bulmuyor musunuz "tatilde" sözcüğünde de? Anlamını yitirme nasıl olur peki? İsterseniz ona da bir örnek vereyim ki söylemek istediğim tam anlaşılsın: *"Filiz, bu kez tam yerinde konuştu doğrusu."* Kimin yeri? Böyle bir anlam yok. "Yerinde" sözcüğünü, "isabetli, uygun" anlamında kullanmaya çalıştım; "-de" ekinin anlamını nasıl yitirdiğini göstermek için. Böyle bir durum yoksa; yani bu ek, bir şeye (somut/soyut, özellikle de zaman

adlarına) "içinde" anlamını katmayı sürdürüyorsa DT görevini de sürdürüyor demektir.

3. Ayrılma (uzaklaşma) durumu:

kim-**den**
ne-y-**den** } -dan, -den -tan, -ten *(ablative)*
nere-**den**

*Barış, ev-**den** geldi.*

Dolaylı tümlecin bu durumunda eylem bir yerden uzaklaşarak yapılmaktadır. Bu "uzaklaşma" anlamını da her seferinde somut olarak düşünmemek gerek. Daha doğrusu, duruma şöyle bakmayı deneyebilir miyiz acaba? Kendi dilimiz için, Batı dillerinin birinden, çoğu kez de İngilizceden dayanak bulmak acıklı bir durum; ama yine yapacağım bunu: İngilizcede sözgelimi "afraid" (korkmak), eyleminin, "afraid of" biçiminde kullanılması gibi, Türkçede de "kork-mak" eylemi, daima "-dan / -den kork-mak"tır. Öyleyse "bir şey-**den** korkmak", dendiğinde "-den" eki, korkma eyleminin, çok aranırsa, yine bir şeyden uzaklaşarak birine geldiğini anlatabilir; "köpek-ten korkan" birine korku, köpekten çıkıp uzaklaşarak geliyordur; ama bence böyle bakmaya gerek yok. Peki nasıl bakalım, diyorsanız aklımdakini söyleyeyim: Biz eylemlerin yalnızca geçişli olduklarında bir şey (nesne) istediklerini söylüyoruz ya, yanlış! Yanlış değil de eksik. Pek çok eylem, yapılış özelliğine göre, yani varlıkla (adla) ilişkisine göre yanına ad alabilir, zaten alıyor. Yani dolaylı tümleç de bir çeşit nesnedir. Eylemin varlıkla (adla) ilişkisi doğrudan değil de dolaylı ise dolaylı tümlece ihtiyaç vardır. Sevmek, nasıl birini sevmekse, nefret etmek de birin-**den** nefret etmektir. Bayılmak, bir şey-**e** bayılmak; hoşlanmak, bir şey-**den** hoşlanmaktır. Demek istediğim şu: Nasıl eylemlerden bazılarının nesneye (onu da az sonra göreceğiz) ihtiyacı varsa, bazı eylemlerin de dolaylı tümlece ihtiyacı vardır. Her seferinde eylem bir şeye yaklaşıyor mu, ondan uzaklaşıyor mu diye düşünmek yerine konuya böyle yaklaşmak daha anlamlı olur.

"Ne-y-den" biçiminde yazmam da dikkatinizi çekmiştir. Orada "-y-" yardımcı sesine hiç gerek yokken ısrarla böyle yazmamın (Bulunma durumunu anlatırken de "ne-y-de" diye yazmıştım.) ne-

denini de anlamışsınızdır; ama ben yine de söyleyeyim: O "-y-"yi kaldırırsam sözcük "ne-den" olarak kalacak; yani "Neden?" Oysa eylemin nedenini sormak dolaylı tümlecin görevi değildir.

Bir özet yapmak istiyorum şimdi; ama özetten önce, şu anlatacağımı söylediğim anıyı anlatabilir miyim? İzmir'de Batı Dersanesi'nde endüstri meslek liseli öğrencilerden oluşan bir sınıfım vardı. Bir kız öğrenci dışında tümü erkekti öğrencilerin. Kızcağızın sınıftaki tedirgin duruşunu görünce işgüzarlığım tutmuş olacak, "Tek kız arkadaşınız var; iyi davranın ona." gibi bir uyarıda bulundum. Öylesine "iyi" davrandılar ki bir hafta sonra kız dersaneyi bıraktı. Neyse, anlatacağım bu değildi. İşte o sınıfta, dolaylı tümleçleri anlattığım gün, en arka sıradan, tipik arka sıra öğrencilerinden biri, elini kaldırdı: "Hoca!" dedi. Serde erkeklik var ya! 'Hocam' falan pek yumuşak kalıyor: "Hoca!" "Buyur!" dedim. "Neden '-e,-a' değil de '-a,-e' yazıyorsunuz tahtaya?" Soru, bu. Benim yanıtlamama kalmadı, ön sıradan bir öğrenci, döndü arkadaşına, "Salak!" dedi. "Hoca alfabe sırasına sokuyor." Gerçekten doğru! Yaptığım şey o. İletişimlerini genelde sözle değil, vücut diliyle kurduklarını daha önce gözlediğimden "salak" seslenmesi üstünde de pek durmadım. Biri ötekine bir omuz vuruyordu, beriki arkadaşının ensesine şaplağı indiriyordu. "Gel, kantine inelim." ya da "Bu tarafa baksana!" demek oluyordu bunlar. Benim soruyu yanıtlamama gerek kalmadı; çünkü soran çocuk aldığı yanıtla tatmin olmuş, yerine oturmuştu bile. Gülmekle ağlamak arası bir durumda devam ettim derse, bir süre sonra da bu konuşmaları unuttum zaten. Dersin bitmesine yakın, ilk çocuk tekrar el kaldırdı: "Hoca, ben anladım." Neyi anladığını bir an çıkaramayıp duraladım, sonra "a, e" meselesine yeniden döndüğümüzü kavradım. Çünkü şöyle diyordu benim bıçkın öğrenci: "Biz de eve mektup yazdığımızda 'Sevgili Anneciğim ve Babacığım' diye başlıyoruz. Yani önce a, sonra b."

Gelelim özete:

> Hiçbir sözcük ya da söz, saydığımız -a, -e; -da, -de (-ta, -te); -dan, -den (-tan, -ten) eklerini almadan dolaylı tümleç görevine girmez. Dolaylı tümleç görevine girmek için bu eklerden birini almak şarttır.

Bu eklerden birini almış görünen her sözcük dolaylı tümleç görevinde olmayabilir. "Almış görünen" dedim; çünkü gerçekten öyle görünür de bu ekler, o ekler değildir. "Sıradan" sözcüğünü düşünelim isterseniz.

"*Çocuk, sıradan kalktı ve yanıma geldi.*" tümcesindeki "sıradan" dolaylı tümleçtir; ama "*Sıradan bir filmdi; hoşumuza gitmedi.*" tümcesinde aynı sözcük gibi görünmesine karşın değildir.

"*Gözde* okul, *sözde* öğrenci" gibi örneklerde de -de, yapım ekidir; bizim dolaylı tümleç eki değildir.

Belirteç (zarf) tümleci ile karıştırılabileceği kimi özel durumlardan söz edeyim.

Kadın çocuklarından söz etti.
DT

Kadın yorgunluktan bayıldı.
BT

Bu örneklere birlikte bakalım. İlk tümcedeki "çocukların-dan" dolaylı tümleçtir; ama ikinci tümcedeki "yorgunluk-tan" sözcüğü, aynı eki almış gibi görünmesine karşın dolaylı tümleç değildir; belirteç tümlecidir. Bildiğiniz gibi DT, hiçbir zaman eylemin nedenini bildirmez. Eylemin neden / niçin yapıldığını bildirme görevinin adı belirteç (zarf) tümlecidir. Öyleyse "yorgunluktan" sözcüğü DT değil, BT'dir. Türkçede bir sözcük düştüğünde anlamını kendisinden önceki sözcüğe, eke bırakır. Burada "-tan" biçiminde gördüğümüz ek, aslında "-den dolayı" biçiminde bir öbekten arta kalan şeydir. "Dolayı" sözcüğü düşünce, onun anlamını olduğu gibi taşımak, o küçücük "-tan (-den)" ekine kalmış. O da ne yapsın, taşıyor.

"*Çocuk, köpekten korktu.*" tümcesinde "köpekten" DT, "*Çocuk, korkudan hastalandı.*" tümcesinde "korkudan" BT'dir.

Eylemin yaklaşacağı/uzaklaşacağı hep bir varlık olacağına göre (varlığın da dildeki karşılığı ad olduğuna göre) yalnızca adlar ve adıllar DT görevine girebilir.

BELİRTEÇ (ZARF) TÜMLECİ

Pek çok tanım bulunabilecekse de ben şöyle bir tanımın daha kapsayıcı olacağı inancındayım: Yüklemin bildirdiği eylemi, dolaylı tümlecin belirtmeye yetmediği durumlarda belirten sözcüğün / sözün görev adıdır.

Belirteç tümleci de bir görevin adıdır. Öncelikle bunu söylemiş olduk. Daha önemli olarak söylediğimiz de şu: Dolaylı tümleç, yüklemin bildirdiği eylemi bir noktaya kadar belirtir, tümler. Eylem bir yerde mi yapılmaktadır, bir yere yönelerek ya da bir yerden uzaklaşarak mı yapılmaktadır? Peki her seferinde aynı yerden uzaklaşıp aynı yere yaklaşan bir eylem söz konusuysa? Diyelim ki Barış'ın okula gitme eylemini anlatıyoruz. "*Barış, ev-den okul-a gitti.*" dedik. İyi; ama Barış bu eylemi bir kez yapmıyor ki! Biz bu eylemlerden birini belirtmek istiyorsak başka bakımlardan da tamamlamalıyız eylemi; çünkü Barış'ın evden uzaklaşıp okula yaklaşarak yaptığı her eylem böyle anlatılır. Biz bugün yapılan bir eylemi anlatmak istiyorsak zaman etkenini de hesaba katmak zorundayız. İşte "dolaylı tümlecin belirtmeye yetmediği yönler" derken bunu kastediyorum. Ayrıca DT, o kadar kısıtlı bir tamamlama yapıyor ki birçok yön, DT'nin kapsama alanı dışında kalır zaten. Eylemin zamanı ile ilgisi yok mesela DT'nin. Zamanıyla, nasıl yapıldığıyla, nedeniyle ve başka pek çok yönü ile. Öyleyse belirteç tümlecini (BT) bulmaya yardım edecek soruları sıralamaya çalışalım:

- Ne zaman?
- Neden / niçin (ne için)?
- Nasıl?
- Ne ile / neyle?
- Kim ile / kiminle?
- Ne kadar?
- Ne gibi?
- ...

Sona koyduğum üç nokta (...), hem benzer sorular bulunabileceği anlamını taşıyor hem de sorusunu ilk anda bulamadığımız tümleçlerin de BT olduğu anlamı. Bu, en son söylediğimden başlayayım; çünkü BT konusunda akıllarda soru işaretleri oluşturan ve açıklık ge-

tirilmesi gereken birkaç madde var. Kimi zaman soruyu tam olarak oluşturmakta zorluk yaşanabilir. Ne demek bu? Niye soru oluşturmakta zorluk çıksın karşımıza? Şu iki tümceye bakalım:

Aydın aşağı-y-a indi.
Aydın aşağı indi.

İlkindeki "aşağı-y-a" sözcüğü dolaylı tümleçtir. Neden? "Nereye?" sorusuna cevap veriyor olması bir yana, DT için, olmazsa olmaz dediğimiz eklerden birini "-a, -e" ekini almış olduğu için. Peki, ikinci tümcedeki "aşağı" sözcüğünün görevi nedir? Buna DT diyemezsiniz; çünkü DT eki almamış. Yine de eylemi belirtiyor mu? Evet, eylemin yönünü belirtiyor. Öyleyse belirteç tümleci. Doğru! Sorusu ne? Dikkat! "Nereye?" sorusu DT'nin sorusudur. Peki "aşağı" yanıtını almak için soruyu doğru biçimde nasıl sormalıyız? Çok kolay! "Nere?" diye sormalıyız. Bu sözcüğü tek başına ("eksiz" demek istiyorum.) pek kullanmadığımız için yadırgatıcı gelebilir; oysa anımsayın birkaç yıl önce Türkiye'nin Afrodit'i (Ne demekse? Her ülkenin başka başka Afrodit'i mi olurmuş!) olduğunu iddia eden **Banu Alkan,** "Neremi? Neremi?" diye bağırmıyor muydu? Neyi ayrı neyi bitişik yazacağımızı bir türlü kestiremediğimiz için bazı yazarlarımız o zaman bu şarkının adını "Nere mi?" diye yazmaya bile kalkmışlardı.

Neyse, sözü uzatmadan tümceleri yeniden yazıp görevlerini de yazalım altına:

Aydın	aşağı-y-a	*indi.*
	DT	
Aydın	aşağı	*indi.*
	BT	

Ayrıca bu iki tümcedeki "aşağı" sözcükleri arasında görev bakımından fark varsa anlam bakımından da vardır, deyip biraz daha dikkatli bakmayı öneriyorum. İlk tümcede Aydın, "aşağı" adını verdiğimiz bir yere doğru gitmiştir. İnme hareketinin yönünün oraya doğru olduğunu bildiren şey, sözcüğün aldığı ektir. Yani, *"Aydın, salon-a indi."* dediğimizde, hatta daha iyisi, *"Aydın, x'e indi."* dediğimizde ne oluyorsa o olmuştur ve Aydın'ın inme hareketinin bir yere, x'e doğru

yapıldığı anlatılmıştır. "Aşağı" sözcüğü bu tümcede yön bildirmiyor; yalnızca eylemin kendisine yaklaşılarak yapıldığını bildiriyor. Oysa ikinci tümcede inme eyleminin yönünü tek başına bu sözcük bildirmektedir. Anlam bakımındansa *"Aydın, aşağı indi."* demek, Aydın, "aşağı" adı verilen bir yere indi, değil; *"Aydın indi, gitti."* demektir.

Bu durumda olan sayılı sözcük vardır Türkçede. Bu sözcüklerdeki ortak yön, eski Türkçede yön bildiren "-arı, -eri" biçimindeki eki (artık sözcükten ayırt edilemez durumda da olsa) taşımalarıdır. DT eklerinden birini aldığında bu göreve giren; ama eksiz olduğunda BT görevinde bulunan bu sözcükler şunlar:

- içeri-dışarı
- ileri-geri
- aşağı-yukarı

Açıklığa kavuşturulması gereken bir başka nokta da epeyce tartışmalı "edat tümleci" konusu.

Konuştuğum Türkçe öğretmenlerinden bazıları "Eskiden yoktu; şimdi var." derken bazıları "Eskiden ben de edat tümleci diye bir şey anlatıyordum; artık anlatmıyorum. Duyduğuma göre edat tümleci kaldırılmış." demekte. Var mı, yok mu; kaldırılmış mı, konmuş mu diye bakmak, bir yerlerden emir beklemek pek doğru görünmüyor bana. Dilbilgisi anlatırken kavratamadığımız, ancak bu adlı bir tümleçle çözebileceğimiz bir sorunumuz var mı, diye bakmalıyız bence. Soruları birlikte sorup yanıtları birlikte bulmaya çalışalım:

Tümleci neye göre belirliyoruz?

Yaptığı işe, yüklemi nasıl sınırlandırdığına, hangi yönlerden tamamladığına göre. Yanıtımız bu, değil mi? Sözgelimi dolaylı tümleç görevine giren sözcüklerin ad ya da adıllar olması gerektiğini saptamıştık; ama adlar / adıllar, DT görevine giriyor diye bu tümlece "ad tümleci" ya da "adıl tümleci" dememiştik. Öyleyse ölçüt olarak belirlediğimiz şey, tümleci oluşturan sözcüğün türü değil, yaptığı iş; yani görevi. "Ne ile, ne kadar, ne gibi, ne için" gibi sorulara yanıt veren tümlece "edat tümleci" demeden önce aynı bakışla bakmalıyız. Bu sorular, yüklemdeki eylemi çeşitli yönlerden belirtmiyor mu? Belirtiyor. Peki, belirteç tümleci olmasını engelleyen nedir? İçlerinde "ile, için, gibi, kadar" ilgeçlerinin bulunması mı? "Ne ile" ile "neyle"

arasında ya da "ne için" ile "niçin" (özellikle bu sonuncusu!) arasında ne fark var. Hiçbir fark olmadığını söylemeyin sakın. İlklerinde ilgeç var, ikincilerde yok. "Ne için"de "için" ilgeç; ama "niçin"de "için" diye bir sözcük yok; o artık bileşik sözcük. Yani "niçin" diye sorarsak yanıtlayan öğeye BT, "ne için" diye sorarsak yanıtlayan öğeye "ilgeç (edat) tümleci" denecek. Böyle saçma kural olur mu? Dil, mantıktır. Dilbilgisi anlatırken sık sık vurgulanması gereken asıl özellik belki de budur.

Sonuç: "Edat tümleci" diye ayrı bir tümleç belirlemeye, BT'lerin bir bölümünü, salt içlerinde ilgeç var diye bu bölüme aktarmaya hiç gerek yoktur. İlgeç, o konuya geldiğimde üstünde daha rahatlıkla duracağız, zaten tek başına kullanılamayan sözcüktür. Tümleci, tek başına olamayan, bağımlı bir sözcüğe göre belirlemeye kalkmak yerine, yaptığı işe bakarak adlandırmak daha mantıklı gelmiyor mu size de?

NESNE (DOĞRUDAN TÜMLEÇ)

Dolaylı tümlece, "dolaylı" olduğunu başına kakarak bu adı niye vermiştik; anımsıyor musunuz? Yüklemin bildirdiği eylemle doğrudan değil, dolaylı bir ilişki kurduğunu saptamıştık çünkü. Şimdi üstünde duracağım tümleç ise eylemle doğrudan bir ilişki kurmakta. Bu yüzden ona nesne ya da düz tümleç / doğrudan tümleç demeliyiz. Bakın, adlandırmayı açıklarken yine aynı şeye baktık; o tümlecin yüklemi nasıl bütünlediğine. Ama önce nesne ile ilgili iki özellik belirtmeliyim:

- Yalnızca adlar ve adıllar nesne görevine girebilir.
- Yalnızca geçişli eylemler nesne alır.

İlk özelliğe daha sonra döneceğim; ikinciye bakalım önce. Geçişli eylemin ne olduğuna henüz değinmediğimin farkındayım; ama yazdığım kural bile bir şeyler söylüyor bize. Ne diyor?

- Geçişli eylemlerin nesne aldığını söylüyor, evet; bu bir.
- Geçişsiz eylemlerin nesne almayacağını söylüyor; bu da iki.

Dikkat, burada adı hiç geçmemesine karşın, ad tümcelerinde de nesne bulunmayacağını söylüyor. Bu da üç. Onu nasıl söylüyor? "Bu

sınıfta yalnızca ben gözlük takıyorum, desem..." diye anlatırdım öğrencilere bunu. Sınıfta anlatacak olanlara öneririm. "Kız öğrencilerden gözlük takan var mı, erkek öğrencilerden takan var mı, diye ayrı ayrı sorar mısınız?" diye de eklerdim. "Yalnızca ben gözlüklüyüm." demek; "Benden başka gözlük takan yok." demekse "Yalnızca geçişli eylemler nesne alır." demek de "Geçişli eylemlerden başka hiçbir şey nesne almaz." demek değil midir? Bunlar Türkçe düşünmeyi, Türkçenin inceliklerini kavramayı da öğrettiği için önemsediğim anımsatmalar. O yüzden söylüyorum. Ad tümcelerinde nesne bulunmayacağını karara bağladıktan sonra bununla da yetinmez, alta bir not olarak eklerim:

- Ad tümcelerinde nesne yoktur; aranmaz.

Öğretenlere: Daha sonra söylemeyi unuturum belki diye bu araya sıkıştırmak istediğim bir önerim var. Ben yıllarca elime tebeşiri pek az alarak edebiyat öğretmenliği yaptıktan sonra tahtayı kullanmanın önemini yine İzmir Batı Dersanesinde öğrendim. Daha sonraki öğretmenliğimde çok özen gösterdim buna. O kadar ki benim çıktığım sınıfın tahtasını görmek için, özel olarak gelen öğretmenler olurdu çalıştığım kurumlarda. Günümüzün çocuğu / genci görselliğe dayalı bir yaşam sürüyor. Sizin karşınıza gelene kadar öyle yaşamış. Görsel yönden de doyurmalısınız onu. Anlattığınız konuyu notlar halinde tahtaya geçirmelisiniz. Öyle alelacele yazılmış, bir kez daha okunmaz, okunsa anlaşılmaz yazılarla değil, resim gibi bir yazıyla. Dersi anlatırken bol bol renkli kalem ya da renkli tebeşir kullanın. Çizebileceğiniz, şekillerle anlatabileceğiniz her şeyi çizin. Tahtayı çok düzgün kullanın ki öğrenciye, "Defteriniz en az benim tahtam kadar güzel olmalı." diyebilesiniz. Öğrenciyi güzel bir deftere özendirmenin de sayısız yararı vardır. Güzel, düzenli bir defter, dönüp yeniden okuma isteği uyandırdığı kadar, aynı güzellikle sürdürme isteği de uyandırır. Öğrenciyi

de renkli kalem kullanmaya özendirin. Ders dışındaki dünyasının büyükçe bölümünün renkli bir ekranın karşısında geçtiğini unutmayın. O ekran kadar renklendiremeseniz de defteri, siyah-beyazın sıkıcılığından kurtarmış olursunuz. Derste not tutarken kurşunkalem kullanmasını isteyebilirsiniz. Yanlışları karalamak yerine silme olanağı sağlar kurşunkalem, karalanmış bir defterin iticiliğinden de kurtarmış olursunuz öğrenciyi. Hem kalem sevmek güzeldir; renkli kalemler kadar, kurşunkalem sevmek de güzeldir. Belki pek çok öğrenciniz sizin sayenizde defteri, kalemi, yazmayı, okumayı sevecek.

Ukalalığımı bağışlayınız efendim; konuya dönüyorum.

Şimdi... Pek çok kitapta geçişli eylem, "Nesne alabilen eylemdir." diye tanımlanır. İyi de nesneyi öğrenmeye çalışan kişiye tanımı, henüz öğrenmemiş olduğu nesne kavramını kullanarak yapmak doğru mu? Hani kimi sözlüklerde "ad" maddesini açarsınız, "Varlıklara isim olan sözcüklere ad denir." diye bir tanımla, "isim" maddesini açarsınız, "Varlıklara ad olan sözcüklere isim denir." diye bir tanımla karşılaşırsınız. "Ad" ile "isim" sözcüklerinin eşanlamlı olduğunu anladık da bunlar nedir peki? Bunu hiç öğrenemeyecek miyiz?

Bunca laftan sonra geçişli eyleme, içinde nesne sözcüğü geçmeyen yeni bir tanım bulmak zorundayız. Bulalım.

Geçişli eylem: Yapılabilmesi için, özneden başka bir varlığa daha gereksinme gösteren eylemlerdir.

Biraz daha açalım bunu. Ne demek?

"Aslı geldi." / *"Kerem gitti."* dediğimizde gelmek ya da gitmek eylemlerini yapmak için, Aslı ve Kerem gerekli ve yeterliydi. Aslı, başka bir varlığa gereksinme duymadan gelebilir; Kerem de aynı biçimde gidebilirdi. Bunu anlatmak için, hatta yargıyı matematiksel bir küme olarak düşünmüş, yargının dilsel karşılığı tümceyi şöyle göstermiştik:

Tümce = yüklem + özne

Gerçekten de özneyi ve yüklemi söylediğimizde yargı oluşuyordu. Peki, *"Orhan kırdı."* dediğimizde yargı oluşuyor mu? Aklımıza hemen "Neyi?" diye, yanıtsız kalmış bir soru takılıyorsa yargı oluşmuyor. İşte öznenin, eylemin gerçekleşmesi için yeterli olmadığı durum bu! "Kırmak" eylemi için Orhan gereklidir; ancak bu eylemin yapılabilmesi için, Orhan'dan başka bir varlık daha gerekmekte. Orhan, tek başına gelme, gitme eylemlerini yapabilir; ama kırma eylemini yapamaz. Öyleyse geçişli yargıyı bir küme olarak düşüneceksek,

Geçişli yargı = yüklem + özne + x

Yukarıdaki x'in nesne olduğunu zaten anladınız da benim burada dikkatinizi çekmek istediğim iki nokta daha var. Biri, bu eylemlere "geçişli eylem" denmesinin nedeni.

"Orhan gitti." demişsek yüklemden gelen "Git!" emrini Orhan alır ve yapar; bu eylem, Orhan'dan başka bir varlığa geçmez. Oysa *"Orhan camı kırdı."* demişsek Orhan bu emri kendisinden geçirerek cama yansıtır; yani eylem, özneden **geçerek** başka bir varlığa yansır. İşte bu yüzden bu eylemler **"geçişli"** eylemlerdir.

İkincisi de şu:

"Orhan camı kırdı." tümcesi, âdeta iki özneli bir tümcedir.

Orhan camı kırdı.
1. özne 2. özne

Kırma eylemi Orhan olmadan yapılamadığı kadar, kırılacak bir varlık, yani cam olmadan da yapılamaz. Cam da eylemin gerçekleşmesinde Orhan kadar önemli olduğu içindir ki tümceden Orhan'ı çıkardığımızda ikinci bir özne sayılan cam, onun yerine geçip "sözde özne" olabiliyor.

Cam kırıldı.
özne

Bir eylemin geçişli mi geçişsiz mi olduğunu nasıl anlayabileceğimiz konusuna gelince... Nesne alıp almadığına bakmak uzun iş; tümce kurmayı gerektirir. Biz daha kısa yoldan anlayamaz mıyız eylemin geçişli olup olmadığını? Anlarız. Eyleme bir çeşit nesne aşısı ya-

parız. Tutarsa nesneye ihtiyacı olduğunu, tutmazsa olmadığını anlarız. Şöyle: "Birini-bir şeyi" sözünü eylemin başına getiririz, ihtiyacı varsa onunla bütünleşir eylem, biz de buradan anlarız o eylemin geçişli olduğunu. Yapalım.

	Geçişli	**Geçişsiz**
BİRİNİ-BİR ŞEYİ	*almak*	*uyumak*
	vermek	*gelmek*
	görmek	*gitmek*
	sevmek	*oturmak*
	bilmek	*kalkmak*
	yakmak	*yanmak*

Bunun, bir eylemin geçişli olup olmadığını nesne alıp almadığına bakarak söylemekten daha güvenli bir yol olduğunu sanıyorum. Yüklemde geçişli bir eylem bulunduğu halde nesnesi söylenmemiş bir tümcede eylemi geçişsiz sanma tehlikesi daima vardır. Sözgelimi, *"Yıllardan beri görmemiş ve çok özlemiş."* tümcesinde nesne yoktur; peki yüklemleri geçişsiz eylem mi? Hayır, görmek de özlemek de geçişli eylem. Bir şeyi görmek, bir şeyi özlemek.

Bu arada kimi eylemler hem geçişli hem geçişsiz olabilir. İşte burada nesne mi almış, dolaylı tümleç mi diye bakabilir; hatta nesnenin, dolaylı tümlece göre neden "doğrudan" bir tümleç olduğunu daha iyi kavrayabiliriz. *"Müzeyi gezdim."* ile *"Müzede gezdim."* tümcelerine bakalım mı? Müzede geziyorsanız müze, sizin gezmenize hiç karışmıyor, katılmıyor, o sizin umurunuzda olmadığı gibi, siz de onun umurunda değilsiniz. Dolaylı ilişki, bu! Müzeyi geziyorsanız müze olmadan bu işi yapamazsınız. İlkinde gezecek başka bir yer bulamadığınız için, belki hava yağmurlu olduğu için müzedesiniz; ikincisinde ise gezme eylemine konu olan şey / yer, müze. O olmasa gezme eylemini yapamayacaksınız. *"Parkta dolaşıyorum."* ve *"Parkı dolaşıyorum."* örneklerini düşünün. İlk tümcede dolaşma eylemi esastır. Dolaşılacak başka bir yer de bulunabilirmiş; ama bulunmamış, kahramanımız parkta (hatta "aval aval") dolaşmakta. İkinci tümcede parkı dolaşan kişi ise dikkat kesilmiş, parkı inceliyor. Dolaşma eylemine ilk tümcede parkın katılımı "dolaylı", ikincisinde ise "doğrudan".

"İstanbul'da yaşıyorum." ile *"İstanbul'u yaşıyorum."* arasındaki anlam ve görev farkını bulmayı size bırakıyorum.

Yahya Kemal, *"Bir uykuyu cananla beraber uyuyanlar"* der ya "Vuslat" şiirinde... Geçişsiz bir eylem olan "uyumak" eylemini, geçişli duruma getirmiş olur böyle dediğinde. Şiirdir diye bir şey demiyorum; yoksa "uykuyu uyumak", uyunacak başka şey olmadığına göre, Türkçe açısından doğru bir söyleyiş değil, diye; "Başka neyi uyuyabilir ki insan?" diye söylene söylene malum ukalalığımı yapardım yine. Bu, bir şiir olmasaydı, bir de söyleyen koskoca Yahya Kemal olmasaydı.

"Bir şeyi" sözünü getirebiliyormuşuz gibi olduğumuz bir duruma da dikkat çekmeden geçmeyelim. Gelmek eylemini, "bir şeyi gelmek" olmaz diye ele alıp eledik demin. Şimdi değilse de daha sonra aklınıza takılabilir. "Bir şeyi gelmek" niye olmasın? "Uykusu geldi.", "Çişi geldi." Oluyor işte!

Hayır olmuyor. İkincisi ayıp olur diye ilkini inceliyorum: *"Uykusu geldi."* tümcesinde "geldi" yüklemine "Gelen ne?" diye soruyorduk. Neyi bulmak için? Özneyi. Öyleyse,

Uykusu geldi.
özne yüklem

Burada aklımızı karıştıran, uyku sözcüğünün aldığı o ek. Ama o, birinin uyku-su demek zaten; yani, "-su" biçiminde gördüğümüz ek, iyelik eki. Oysa nesnede de ek çok önemli. İki çeşit nesne vardır derken buna, o nesnelerin ek alıp almadığına göre, yapıyoruz ayrımı. Evet, iki çeşit nesne vardır:

Belirtili Nesne

Ekli nesnedir. Türkçede herhangi bir yerde ek varsa korkmayın. Bu nesneden de korkmayın. Kimilerinin "akkuzatif", kimilerinin "yapma durumu" kimilerinin de "belirtme durumu" eki olarak gördükleri bu ek, herhalde en çok bu sonuncu adı hak eder; çünkü bu eki almış nesne, gerçekten de belirtilmiş, benzerlerinden ayrılmıştır. Bu ek, bu ek deyip durduğum ek: "-ı, -i, -u, -ü"dür Bizim soru söz-

cüklerimize getirdiğimizde, yükleme yönelteceğimiz soruları elde etmiş oluruz.

- kim-i
- ne-y-i
- nere-y-i

"Ekmek-i aldın mı?" ya da *"Yarın dergi-y-i getiririm."* tümcelerinde, bilinen, daha önce sözü edilmiş bir ekmeğin ya da derginin söz konusu edildiğini anlamamız bundan; nesnenin belirtili olmasından.

Belirtisiz Nesne

Ek varsa korkmayın demiştim ya, elbette bunun tersi de doğru:

Ek yoksa korkun. Belirtisiz nesne, eksiz nesnedir. Eksiz olduğu için de hangi sözcüğün / sözün belirtisiz nesne olduğunu anlamak, bulmak sorun olabilir. Anımsayacaksınız, özneyi bulmak için kuru kuru "kim, ne" diye sormayı yasaklamıştım size. Nedenini şimdi gönül rahatlığıyla açıklayabilirim:

"Deprem ev yıktı." gibi bir tümce düşünün. Eski bilgilerle "Ne yıktı?" diye soracak olsak bu soruya hem *deprem* hem de *ev* sözcükleri yanıt verir. Hangisi özne, hangisi nesne, nereden bileceğiz?

Görüldüğü gibi, "kim, ne" sorularına, belirtisiz nesne gibi özne de cevap verebilir. Bu yüzden biz özneyi bulmak için önlemi daha o zamandan nasıl almışsak, belirtisiz nesneyi bulmak için doğru soruyu da şimdi saptamalıyız. İlle de "kim, ne" diye soracaksanız ona da karışacak değilim; ama bir koşulum var: Siz ne olur ne olmaz, özneyi önce bir bulun, ille de "Ne?" diye sormak istiyorsanız, ondan sonra sorun. İlk yöntem bu; ama benim önereceğim, biraz daha sağlam: Yine önce özneyi bulun, sonra da yüklemdeki eyleme getireceğiniz "-dığı ne?" ekiyle sorun nesneyi. Kafanızı şişirdim; özetliyorum.

Belirtisiz nesneyi bulmak için:

1. Özne + **ne** + yüklem? (Özne ne aldı? Özne ne giydi?)
2. Öznenin ...**-dığı ne?** (Öznenin al-dığı ne? Öznenin bil-diği ne?)

Bu iki yolla da belirtisiz nesne bulunabilir; ancak 2. yolu izlemek daha iyi olur.

"Ekmek-i aldın mı?" dendiğinde, daha önce ayırtılmış, bilinen bir ekmekten söz edildiği anlamı varken *"Ekmek aldın mı?"* tümcesi herhangi bir ekmekten söz eder. Benzer uygulama ve açıklama "dergi"li örnek için de geçerli.

Bu yöntem, özne-belirtisiz nesne karışıklığını kesinlikle giderecektir.

"Fırtına ağaç devirdi." tümcesine uygulayalım bunu şimdi.

Devir – **en ne?** Bu soru özneyi bulduracak bize. (Ö: fırtına)

Devir – **diği ne?** Bu soru da nesneyi bulduracak. (N: ağaç)

Öyle değil mi gerçekten? Devirme işini yapan fırtına, devrilen ise ağaç olduğuna göre özneyi ve nesneyi doğru bulduk.

> **Öğretenlere:** Tahtada yapılacak tümce çözümlemelerinde belirtili nesne için BN, belirtisiz nesne içinse yalnızca N kullanmak önemli bir tasarruf sağlar.

Belirtisiz nesnenin eksiz olduğu için sağlam olmadığını söylemiştim ya, bu çürüklük yalnızca bulma konusunda zorluk çıkarmaz. Asıl büyük sorun, belirtisiz nesnenin, tam da bu nedenle, yani belirtisiz olduğu için, yüklemden ayrılamamasıdır. Başka bir deyişle, belirtili ve belirtisiz ad tamlamalarındaki gibidir durum. Belirtili bir ad tamlamasında tamlayanla tamlanan arasına istediğiniz sözcüğü, sözü, hatta yan tümcecikleri koyabilirsiniz. "Ağaç-ın dal-ı" belirtili ad tamlamasının arasına, "kırık" sözcüğünü koyabileceğiniz gibi, ***"Ağaç-ın dün, bitişik komşuya misafir gelen yaramaz çocuk tarafından acımasızca koparılan dal-ı"*** da deseniz, tamlama yine tamlamadır; ama bunu belirtisiz yapın, "ağaç dal-ı" olsun ve şimdi deneyin deminki sözcük öbeğini tamlayanla tamlananın arasına koymayı: ***"Ağaç yaramaz çocuk tarafından koparılan dal-ı"***. Oldu mu? Olmadı. Aynı şeyler belirtili ve belirtisiz nesne için de geçerlidir. Başka bir deyişle belirtili nesne ile yüklem arasındaki ilişki, bir çeşit evlilik ilişkisidir. Bu ikisi tümcenin neresinde olursa olsun aralarındaki ilişki kopmazken, belirtisiz nesne ile yüklem arasındaki ilişki bir çeşit metreslik ilişkisidir. Yan yana olmadıkları sürece aralarındaki ilişki kanıtlanamaz, varlığı sürdürülemez.

Bunu vurgulayan kuralı yazıyorum:

Türkçede belirtisiz nesne ile yüklemin arasına (da, mı, bile dışında) başka görevli sözcük girmez.

Ne demek? Şöyle yapalım. Önce BN ile Y arasına girer mi diye bakalım.

Özge okuldan kitab-ı aldı.

Artık öğeleri biliyoruz. Yazalım her öğenin altına ne olduğunu:

Özge	*okuldan*	*kitab-ı*	*aldı.*
Ö	*DT*	*BN*	*Y*

Şimdi de deneyelim.

Okuldan	*kitab-ı*	*Özge*	*aldı.*	
	BN	*Ö*	*Y*	*(BN ile Y arasına Ö girdi.)*

Özge	*kitab-ı*	*okuldan*	*aldı.*	
	BN	*DT*	*Y*	*(BN ile Y arasına DT girdi.)*

Ama biz bunu zaten yapıyorduk. Anımsayın, hangi sözcüğü vurgulamak, anlam bakımından öne çıkarmak istiyorsak onu yükleme yaklaştırıyorduk. Aynı işlem, belirtisiz nesneyle gerçekten yapılamaz mı, ona bakalım:

Özge	*okuldan*	*kitap*	*aldı.*
Ö	*DT*	*N*	*Y*

Şimdi deneyelim: *"Özge kitap okuldan aldı.", "Okuldan kitap Özge aldı."* Olmuyor.

Başka görevli sözcük girmiyor. Ne DT girdi ne Ö. Aynı görevli sözcük girer mi peki? O ne demek? Başka nesneler. Girer elbette:

Özge okuldan	*kitap,*	*defter,*	*kalem*	*aldı.*	
	N	*N*	*N*	*Y*	

Bir şey daha söylemiştik, "da", "mı" ve "bile"nin dışında sözcük giremez, demiştik. Bu demektir ki "da", "mı", "bile" girebilir. Denemeden inanmayın. Deneyelim, bakalım girebiliyor muymuş gerçekten?

Özge okuldan kitap da (mı / bile) aldı.

Oldu olmasına da bu arada nur topu gibi bir de sorunumuz oldu. Sorunun ne olduğunu açıklayacağım; ama önce bir noktayı ısrarla vurgulamama izin verin. Yine terbiyesizlik edip yüklem ile belirtisiz nesne arasındaki ilişkinin bir çeşit metreslik ilişkisi olduğunu anımsatacağım önce. Ne demek bu? Belirtisiz nesne, yüklemden ayrılmaz demek. Çok önemli! Bir kez daha, üstelik bu kez koyu harflerle yazıyorum:

Belirtisiz nesne, yüklemden ayrılmaz.

Niye bu kadar çok yineliyorum, biliyor musunuz? Birçok kişi, tümce çözümlemesi yaparken, belirtisiz nesne ile yüklemin bu ayrılmazlığını göz önüne almadığı için ikisini birden yüklem olarak alma yanlışlığına düşer.

"*Ağır ağır halay çekiyor kızlar.*" diye bir tümce anımsıyorum; uzun süre başımıza bela olmuştu. Biz, zümre öğretmenleri şöyle çözümlemiştik tümceyi:

"Çekiyor": Y
Çekenler kimler? "Kızlar": Ö
Çektikleri ne? "Halay": N
Nasıl çekiyorlar? "Ağır ağır": BT

İş edinip öğretmen öğretmen dolaşan öğrenciler oldu. Bizim dışımızda hiçbir öğretmen böyle çözümlemiyormuş. Biz herkesten iyi mi biliyormuşuz? Oysa "çekmek" geçişli bir eylemdir, bir şey çekilir ya da benimsediğimiz biçimde söyleyelim: Çekilen bir şey olmadan çekme eylemi yapılamaz. Buraya kadar tamam! Sorun, "halay" sözcüğünün somut olmamasından kaynaklanıyor. Aynı tümceyi, "Ağır ağır halat çekiyor kızlar." biçiminde kursak "halat"ın N olduğundan kimse kuşku duymayacak. (Derken bir "Acaba?" da geçti içimden ya! Neyse.) "Halay"ı "halat" gibi çekilemediği için N saymamak, eylemin anlamına takılıp kalmak demek olur ki doğru değil. Bu durumlarda, yani eylemle birlikte yanındaki sözcüğü Y olarak alıp almama durumunda düşünülmesi gereken şey şu olmalı: Böyle bir bileşik eylem var mı? Çünkü canımız öyle istedi diye herhangi iki sözcüğü aynı göreve sokamayız. *Özen göstermek, güven duymak, önem vermek* gibi örneklerde yaşanır en çok bu tereddüt. Hemen soralım: Bunlar bileşik eylem midir? Hayır, değildir. Nereden anladım olma-

dıklarını? Kalıplaşmışlar mı, birbirlerinden ayrılamıyorlar mı, eylem kendi anlamını yitirmiş mi? Bunları sordum. Tipik bileşik eylemleri düşünerek de ayırt edebilirsiniz. *Hasta etmek, ikna etmek, razı olmak* gibi mi bizim örneklerimiz? Değil. Öyleyse? Öyleyse ortada bileşik eylem falan yok. O zaman hangi gerekçeyle iki sözcüğü birden Y olarak alabiliriz? Hiçbir gerekçemiz yok. Asıl büyük sorun buydu. "Nur topu gibi" olan sorunumuz ise bunun yanında pek küçük kalır. O da şu:

Belirtisiz nesne, yüklemden ayrılamıyorsa biz vurgulamak istediğimiz sözcüğü yükleme nasıl yaklaştıracağız? Hani, hangi sözcüğü vurgulamak istiyorsak onu yükleme yaklaştırıyorduk ya! Ona yapışık gibi duran bir N varken yanında, başka bir sözcüğü yüklemin yanına nasıl koyabiliriz? Dil, bunun da çaresini bulmuş. Anımsarsanız "da, mı, bile" sözcükleri belirtisiz nesne ile yüklemin arasına girebiliyordu. İşte onların geçiş üstünlüğünden yararlanıyoruz. Benzetmem biraz "abes" kaçacak; ama ambulans için açılan yolu kullanan uyanık şoförler gibi.

Tümcemiz şu:

Sen de bir kitap oku.

Bu tümcede kuraldışı bir durum yok; ancak, "Herkes okudu, bir sen okumadın. Ayıp bu yaptığın!" anlamına gelecek biçimde "sen" sözcüğünü vurgulamak istiyorsam, onu yükleme yaklaştırmalıyım. Yükleminse yanında ondan ayrılmamak için direnen belirtisiz nesne (bir kitap) var. Çaresi? Anladınız.

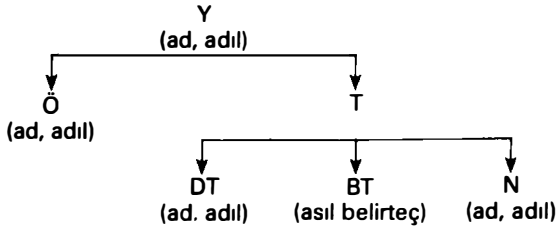
Bir kitap da sen oku.
Bana da bir şiir yaz. / Bir şiir de bana yaz.

Bu iki tümce arasındaki vurgu farkı sezilebiliyor, değil mi? İlkinde, "herkese yazdığın gibi" anlamı var; ikincisinde ise sitem anlamı daha ağır basıyor: "Herkese yazdın, bir tek bana yazmadın. Ayıp değil mi?" anlamı.

Koptuğumuz noktaya geri dönebiliriz.

Tümcenin öğeleriyle ilgili bilmediğimiz bir şey kalmadı. Şimdi izin verirseniz matematiksel bir özet yapalım:

TÜMCENİN ÖĞELERİ: (ÖZET)

Öyleyse...

Tümcede belirteç tümleci dışında bütün görevlerde ad ya da adıl kullanılabilir. Başka bir deyişle: Bir sözcük ad ya da adılsa tümcede BT dışında bütün görevlere girebilir. (BT'nin altına yazdığım "asıl belirteç"in ne olduğunu açıklamayı şimdilik erteliyorum.)

Bundan daha ilginç bir saptama! Öğrenimlerinin bir döneminde matematik görmüş herkese tanıdık gelecek bir formül:

$(A + B + C + ...) X$

Bu nedir? Çarpmanın toplama üzerinde dağılma özeliği! Konumuzla ilgisi? Çok. Parantezin dışındaki X'i yüklem kabul edin, parantez içindekileri de öğeler. Her öğe yüklemle çarpılabilmelidir. Çarpılamıyorsa o tümcenin öğesi değildir. Herhangi bir tümce üzerinde deneyelim bu söylediklerimi:

Sokağa ansızın giren kamyon top oynayan çocukları ürküttü.

Bu tümcenin öğelerinin bulmak için, isterseniz bütün sözcüklerin yüklemle çarpılıp çarpılamayacağını tek tek deneyebiliriz. "Sokağa ürküttü" mü? Hayır. Öyleyse "sokağa" sözcüğü, tek başına bu tümcenin öğesi değil. Sabrınız yeterse her sözcüğü böyle deneyebilirsiniz. Öğelerin adını şimdilik söylemesek bile nasıl ayrılacağını gösterebiliriz:

Sokağa ansızın giren kamyon / top oynayan çocukları / ürküttü.
(A + B) X

Sokağa ansızın giren kamyon / ürküttü.
A X

Top oynayan çocukları / ürküttü.
B X

Bu iki tümceyi X parantezine alsak yine yukarıdaki sonuca ulaşacağız. Şimdi artık öğelerin nasıl bulunacağı uygulamasını da yapabiliriz.

Yüklemi belirledikten sonra, önce daima özneyi bulalım:

"Ürküttü" yüklemine özneyi bulmak için soracağımız soru şuydu: Ürküten ne? (Soruyu asla "Ne ürküttü?" diye sormayın, sordurmayın. Bunun için bana söz verdiğinizi unutmayın.)

Sorduk: *Ürküten ne?*

Yanıt: *Sokağa ansızın giren kamyon* (Ö)

Dikkat: "Kamyon" sözcüğünü içinde bulunduğu öbekten ayırıp tek başına asla alamayız. Yani özne hiçbir zaman yalnızca "kamyon" değildir. Daima, kendisinden ayıramadığımız akrabalarıyla birlikte özne olur o kamyon: *Sokağa ansızın giren kamyon.*

Kimleri ürküttü?

"Top oynayan çocukları" (Yine aynı anımsatma: Asla tek başına "çocuklar" sözcüğü nesne olmaz. Onlar yalnızca çocuk değil, "top oynayan çocuklar"dır çünkü.)

Şimdi birkaç uygulama daha yaptıktan sonra sizin kendi kendinize yapabileceğiniz çalışmalar için de tümceler verip yeni konumuza geçeceğiz.

Yarın birlikte tiyatroya gidecekler.

Y: Gidecekler
Gidecek olanlar kimler? Onlar (gizli özne)
Nereye? Tiyatroya (DT)
Ne zaman? Yarın (BT)
Nasıl? Birlikte (BT)

Onun şiirleri / herkese / yaşama sevinci / verir.

Y: Verir
Veren ne? Onun şiirleri (Ö)
Verdiği ne? Yaşama sevinci (N)
Kime? Herkese (DT)

Her şiirin kendine özgü bir rengi *vardır.*
Ö Y

Daha önce değindiğimiz bir konuya burada bir kez daha dönmekte yarar var. Anımsayacaksınız, "Deyimler bölünmez." diye bir kural yok; olamaz da zaten, demiştim. Çünkü deyim, anlamca kalıplaşmış sözdür, biçimce değil. Öyle olsaydı bütün deyimleri tek sözcükmüş gibi bitişik yazardık. Deyim bölünür. Bölünemeyen şey, bileşik eylemdir. "Bu isteğimi neden kabul etmiyorsunuz?" tümcesinin yüklemi "kabul etmiyorsunuz"dur; ama "Masasının düzenli olmasına özen gösterirdi." tümcesinde yüklem, "özen gösterirdi" değil, yalnızca "gösterirdi" olmalı. "Özen göstermek" diye bir bileşik eylem yok çünkü. Bu konuya bir kez daha, bileşik eylemleri anlatırken de dönmekte yarar var gibi görünüyor.

Öğrencilerimin çok hoşuna giden bir ipucunu da buraya eklemek istiyorum. Bu konuyu bitirdiğimde, daha doğrusu, sıra uygulamaya geldiğinde onlardan tümüyle anlamsız bir sözcük bulmalarını, yani bir sözcük uydurmalarını isterim. O zamana kadar var olmayan bir sözcük. Önce biraz zorlanırlar; ama bulurlar sonunda. "Peç" der biri mesela. Ben hemen "Böyle bir sözcük bilen, duyan var mı?" diye sorarım. Yok. Bu sözcüğün tümüyle anlamsız olduğuna iyice emin olduktan sonra, tahtaya şöyle bir tümce yazarım:

Peç, peçte peçi peçle peçledi.

Ne demek? Bilmem. Kimse de bilemez zaten. Ama yine de bu, bir tümce. Bütün öğeleri yerli yerinde. Bakalım:

Peç.	***peçte***	***peçi***	***peçle***	***peçledi.***
Ö	*DT*	*BN*	*BT*	*Y*

Demek ki asıl dikkat etmemiz gereken şey, sözcükleri göreve sokan ekler. Ekler, bakmasını bilene, eklendiği sözcüğün görevini söyler.

Daha önce de iki kez değindiğim konuya burada yeniden dönmeli miyim, bilemedim şimdi. Size de bıkkınlık getirmişimdir; ama bir kez daha, son kez, bakalım: Zaman anlamı taşıyan sözcüklerdeki "-da, -de" ekleri, kendi anlamlarını, yani "bir şeyin içinde" anlamını yitirmemişse DT olmaya devam eder. Bu konuda yanıltıcı olan, o sözcüğün "Ne zaman?" sorusuna da yanıt vermesidir. Ekler de sözcükler

gibi anlamlı birimlerdir. Anlamını koruyan bir ekin varlığını bu yüzden görmezden gelemeyiz.

"*Türk romanı Cumhuriyet döneminde gelişti.*" tümcesindeki "Cumhuriyet dönemi" DT midir, BT midir? "Ne zaman?" sorusuna yanıt verdiğini birinci planda düşünürseniz BT demeniz gerek; oysa oradaki "-de" eki, o dönemin "içinde" anlamını katmayı sürdürüyor mu? Sürdürüyor. Her şeyin "içi" olduğu gibi, belli bir zaman diliminin, bir dönemin de "içi" yok mudur? Eylem Cumhuriyet dönemi sürerken, onun içinde yapıldığına göre biz bu öbeğin görevine DT demeliyiz.

"*Yazın Antalya'ya gideceğiz.*" tümcesinde "yazın" sözcüğünün görevi BT'dir; ama "Bu eve ilkbaharda taşınmıştık." tümcesinde "ilkbaharda" sözcüğü DT'dir. Neden? "İlkbahar" dediğimiz o mevsim sürerken, o zaman diliminin içinde, demiş oluyoruz.

Yukarıdaki "peç"li tümcede, yine daha önce değindiğim bir başka konuya bir kez daha dikkat çeksem mi acaba? "Peçle" sözcüğünün de altını çizip BT yazdım altına. Oysa biliyorum ki pek çok öğretmen arkadaşım buna da "edat tümleci" denmesinin gerekip gerekmediğini düşünecek. Önce şunu saptayalım. "İle" sözcüğünü bağımsız bir sözcük olarak yazmadığımızda zaten ilgecin (edat) varlığından söz edemeyiz. Benim yazdığım biçimde yalnızca "-la, -le" eki söz konusudur. Peki ayrı yazsak "edat tümleci" mi diyecektik o söze? Hayır, yine demeyelim. O da eylemin ne ile, nasıl yapıldığını göstererek eylemi belirten bir tümleçtir; yani belirteç tümlecidir (BT).

Öğretenlere: Çözümlenecek tümceleri önceden belirleyin ve kendinizi, doğrusunun sizin yapacağınız biçim olduğuna ikna edin. Öğrencinin karşısında göstereceğiniz tereddüt, size güven duymamasına yol açarsa bunu gidermek çok zor olabilir.

~

Öğrenenlere: En basit tümcelerden başlayın çözümlemeye. Bu işi öğrendiğinize güven duyarak adım adım ilerleyin. Sorunlu bir tümceyi çözümlemeye kalkarak daha işin başında, zora koşmayın kendinizi. Önce ba-

sit, kurallı tümceler, sonra devrik, daha sonra soru tümceleri, en sonda da ad tümceleri. Bunlarla ilgili örnekler vermemi ister misiniz?

İşte:

1. *Köpek sesleri gecenin karanlığını yırtıyordu.*
2. *O gece, Merve'nin sevinci bütün arkadaşları sarmıştı.*
3. *Evinin duvarlarını nilüfer desenli kâğıtlarla kaplatmış.*
4. *Kadıncağızı günlerdir kimse aramıyormuş.*
5. *Yarın Sezgin'le bir sergi açılışına gideceğiz.*
6. *Bu yıl çok geç geldi kış.*
7. *Resim yaptı o adada yaşadığı yıllar boyunca.*
8. *Çok özlüyormuş kızını.*
9. *Şimdi uzaklara gitmeliyiz artık.*
10. *Yürüyorum korkunun ve karanlıkların üstüne.*
11. *Beni nasıl buldun?*
12. *Bu haberi sana kim verdi?*
13. *Sinsi sinsi ne gülüyorsun?*
14. *Romanın sonunu mu okumuş?*
15. *O kitabı nerede bulabilirim?*
16. *Kara gözlü bebecik dünya tatlısıydı.*
17. *Tıknaz, etine dolgun bir adamdı babası.*
18. *Sinema, Ahsen'in en büyük tutkusuydu.*
19. *Yazdan kalma şurup gibi bir gündü.*
20. *Bu şarkının bambaşka bir havası var.*
21. *Ona bu konuda güvenmiyor değilim.*
22. *Film bitmeden sinemadan çıkmak mı amacınız?*
23. *O yıllarda en sevdiğin şarkıcı kimdi?*
24. *O küçük, sevimli bahçe, sizin miydi?*
25. *Bu camı hanginiz kırdı?*
26. *Yağmur mu yağıyor?*
27. *Dışarıda, insanı donduran, korkunç bir soğuk var.*
28. *Akşamüstü bizimle deniz kıyısına gelmek ister misin?*
29. *Gözlerine hüzün doldu bu eski şarkılardan.*
30. *Beklediğiniz haber hiç gelmeyecek mi?*

SÖZCÜĞÜN DİLSEL GÖREVİ

Bizim şimdiye dek gördüklerimiz, yalnızca yüklemi patron kabul ettiğimizde onun dağıttığı görevler ki buna yükleme bağlı görev ya da sözcüğün tümcedeki görevi demiştik. Peki, sözcüğün (ve sözün; görev konusunda sözcük dediğimde bunu söz olarak da anlayın lütfen.) işi bitti mi? Tümcede görevini yapınca başkaca yapılacak görev kalmadı mı? Olur mu? Daha yapılmayı bekleyen pek çok iş var. Dilin içindeki görevler... Yükleme bağlı olmayan, dil alanı içindeki görevler... Nedir onlar? Şimdiye dek hiç değinmediğimiz o görevleri sıralıyorum aşağıya:

- Bir adın nitelik ve niceliğini bildirme görevi: ÖNAD (sıfat)
- Bir eylemin nitelik ve niceliğini bildirme görevi: BELİRTEÇ (zarf)
- Bir adın yerine geçme görevi: ADIL (zamir)
- Bir adla genellikle eylem arasında ilgi kurma görevi: İLGEÇ (edat)
- Sözcükleri ya da tümceleri bağlama görevi: BAĞLAÇ
- Duygu ve seslenme bildirme görevi: ÜNLEM

Son ikisinin Arapça adı bulunmadığı için kusura bakmayın diyeceğim; ama sonuncusunun var aslında: Nida.

Bunca görev, yapılmak için beklemekte dilin içinde. Bu görevleri kim yapacak? Burada biraz feminist bir yaklaşıma izin verin lütfen. "Eylem"i erkek olarak düşünelim; "ad"ı da kadın. Eylem diyecek ki, "Benim asli görevim tümce kurmaktır. Yüklem görevine girer, tümcemi kurarım." İnsana uyarlanmış biçimini söylersek erkek (ya da "koca"): "Ben evi geçindirmek için elimden geleni yapıyorum. Ortaya bir iş çıkarmak, eve para getirebilmek için bütün gün canımı dişime takıp çalışıyorum. Öteki işlere, evdeki işlere karışmam." diyecek. İyi de evde çamaşır yıkanacak, bulaşık yıkanacak, ütü yapılacak, çocuk doğurulacak... Kim yapacak bunları? Evet, anladınız. Evdeki bütün öteki işlerin kadına kalması gibi, dilin içinde de yükleme bağlı olmayan bütün görevler "ad"a kalıyor. Ad da ne yapsın, kâh bir eylemin niceliğini bildirmeye koşuyor kâh bir adın niteliğini.

Yukarıda saydığım bütün görevlere giren sözcüğün AD olduğunu söylüyorum. Yani ilkokuldan beri öğrendiğimiz, tahtaya sözgelimi "mavi" diye bir sözcük yazıp, "'Mavi' nedir çocuğum?" diyen öğretmenimize hep bir ağızdan verdiğimiz, "Sıfattır öğretmenim." yanıtının yanlış olduğunu söylüyorum. Sakin kafayla bir düşünelim şimdi. Gerçekten de "mavi" nedir? Bir rengin adı. Yani AD. Sıfatlık bir görevdir. *Mavi kuş, mavi kitap, mavi düş* dediğimizde sıfat görevine girecektir bu sözcük; ama tek başına olduğu zaman addır. "İyi" sözcüğü, tek başınayken bir niteliğin adıdır; *iyi insan, iyi film, iyi roman* derken sıfat (önad) görevine sokmuş oluyoruz sözcüğü, *İyi düşün, iyi anladım, iyi konuştu* dediğimizde ise bir eylemi belirtme görevi vererek belirteç (zarf) görevine.

Bildiğimiz Batı dillerindeki "gramer"den ayrılan bir durum olduğu için mızmızlanıyorum. İngilizcede, Fransızcada bir sözcük sıfatsa ömrü billah sıfattır, belirteçse de ömrü billah belirteç. Fransızcadaki "bon" ve "bien" sözcüklerini, İngilizcedeki "very" ve "much" sözcüklerini düşünün. İngilizcede "Sıfatlar" diye bir başlık koyup bütün sıfatları alt alta sıralayabilirsiniz; ama Türkçede bunu yapamazsınız. Çünkü Türkçede "sıfat" ya da "belirteç" sözcükleri türün adı değil, görevin adıdır. Sıfat görevine giren bir sözcük aynı tümce içinde belirteç görevine de girebilir. *"İyi yapıt, insanı iyi etkiler."* gibi bir tümcede ilk "iyi" sıfat; ikincisi belirteçtir. Öyleyse yukarıda madde madde saydıklarım TÜR değil GÖREV'dir. Bunları "Sözcük Türleri" diye bir başlık altında incelemek o yüzden Türkçeye uymaz.

SIFAT (ÖNAD)

"Önad" diyebilsem birazdan yapacağım tanımların hiçbirini yapmama gerek kalmazdı; çünkü sözcük, tanımını içinde taşıyarak çıkmış olurdu karşımıza. Önad nedir? Adın önüne gelen? Evet! Bu kadar basit işte. Türkçe bize adlandırmada bile bu kadar kolaylık sağlarken kendimizi zora koşmaktan niye bu kadar hoşlandığımızı bilmiyorum. Niye anlamını ilk duyuşta kavrayabileceğimiz Türkçelerini değil de ezberlemek zorunda olduğumuz Arapçalarını benimsiyoruz biz bu terimlerin? İçime sinmese de "Ö" kısaltması özne ile karışabileceği için ben de önad yerine sıfat demek zorunda hissediyorum kendimi.

Nedir sıfat? Önaddır; bir adın önüne gelerek o adın nitelik ve niceliğini bildiren sözcüğün görevidir. Nitelik ve nicelik nedir peki?

Nitelik: Bir varlığın, kendisinden ayrılamayan, başka varlıklardan ayırt edilmesini sağlayan özellikleridir (nasıllık, keyfiyet, kalite).

Nicelik: Bir varlığın, varlığa yapışık olmayan, insanlar tarafından verilen, sayılabilen ve ölçülebilen özellikleridir (hangilik, kemiyet, kantite).

Bir ad, elbette birden çok sıfat alabilir. Bu sıfatlarla adın kurduğu küme, tümce kümesi gibidir. Görelim:

yeni	*bardak*	*büyük*	*bardak*	*kırmızı*	*bardak*	*bir*	*bardak*
a	*x*	*b*	*x*	*c*	*x*	*ç*	*x*

		ax	+	bx	+	cx	+	çx				
=	(	a	+	b	+	c	+	ç	)	x		
	(	yeni,		büyük,		kırmızı		bir	)	bardak		

Yukarıdaki a, b, c varlığın nitelikleri, ç ise niceliğidir. Yüklemi belirten bütün tümleçleri topladığımız gibi, bir adı belirten bütün sıfatları da toplayabiliriz. Matematikte artı işareti (+) neyse dilde virgül (,) de odur. Peki, *"yeni, büyük, kırmızı bir bardak"* dediğimizde "yeni" ile "büyük" arasına, "büyük" ile "kırmızı" arasına koyduğumuz gibi, "kırmızı" ile "bir" arasına neden virgül koymuyoruz? Orada da bir toplama işlemi yok mu? Var da onlar zaten karışmaz ki! İlk üçü, nitelik; sonuncusu, nicelik.

Sıfatların Genel Özellikleri

1. Sıfat (önad), addan önce gelir. (Bunun için "önad"!) Addan sonra gelirse sıfat olmaz. "Kuru dal"da "kuru" sıfattır; ama "Dal kuru." dediğimizde büyük harfle başlayıp sonuna nokta koymalıyız; çünkü tümce oldu. Bu durumla ilgili yargıyı, aşağıya, 2. maddeye alıyorum.

2. Sıfat tamlaması, ters çevrildiğinde tümce olur. Bu bilgi, sıfat-eylemle kurulan bileşik tümceleri işlerken de gerekecek bize. O zaman da bir tümceyi ters çevirdiğimizde sıfat tamlaması olduğunu göreceğiz. "Kadın kitap oku-yor." tümcesini alıp ters çevirdiğimizde "kitap

oku-y-an kadın" tamlamasına ulaştığımızda şaşırmayalım diye şimdiden söylüyorum.

3. Sıfat, ek almaz. Ek derken "çekim eki"ni kastediyorum; öteki ekten söz ettiğimde yalnızca ek demeyeceğim, "yapım eki" diyeceğim çünkü. "Biz şimdiye dek çekim eki gördük mü?" diye sorsam "Görmedik." demezsiniz umarım. Öğrendiğimiz bütün o DT ekleri, ad tamlamasındaki ekler, hep çekim ekiydi.

Şöylece bir anımsayalım mı?

-ı, -i; -sı, -si	iyelik eki
-ın, -in; -nın, -nin	ilgi/tamlayan eki
-a, -e	DT-yönelme durumu
-da, -de	DT-bulunma durumu
-dan, -den	DT-ayrılma durumu
-ı, -i, -u, -ü	BN eki

ve görmediğimiz bir ek:

-lar, -ler	çoğul eki

İşte bu eklerden hiçbirini almaz. "Canım İzmir, Güzelim İstanbul" gibi örneklerdeki iyelik eki biraz kalıplaşmış, hatta yapım eki gibi görünüyor. "Gururumuz Rüştü" diye bir söz duydum geçenlerde. Kaleci Rüştü'nün, İspanya'nın Barselona takımında olmasıyla gurur duyan bir spiker söylüyordu bunu. "Gururumuz" önad mı, evet; iyelik eki almış mı, almış. Öyleyse? Diyeceksiniz ki "Gururumuz Rüştü" olur da "Gururunuz Rüştü" ya da "Gururları Rüştü" olmaz. İşte o yüzden "yapım eki gibi" olduğunu söyledim.

4. Addan önce kullanılan "bir" sözcüğü, genellikle bize kendisinden önce başka sıfatlar da bulunduğunu haber verir. "Eski, kırık **bir** tekne", "güzel, serin **bir** yağmur" gibi. Yükleme yaklaştırılan sözcük vurgu yönünden nasıl güçleniyorsa ada en yakın sıfat da ötekilerden daha vurgulu duruma gelir. "Tatlı, sıcak, küçük bir söz"de sözün "küçük"lüğü daha öne çıkarken, "küçük, tatlı, sıcak bir söz" dendiğinde "sıcak" kavramı öne çıkar.

5. Sıfat asla tek başına bulunmaz. Nerede bir sıfat varsa orada bir sıfat tamlaması vardır.

Sıfat (Önad) Tamlaması

Bir ad ile onun önüne gelerek nitelik ve niceliğini bildiren sözcükten oluşan sözcük öbeğidir. Kaç sözcükten oluşmuş olursa olsun, tıpkı ad tamlamasındaki gibi, sıfat tamlaması da tek kavramı karşılar. Yine ad tamlaması gibi dilde adın girdiği bütün görevlere girer. Karşılaştırma yapma olanağını yakalamışken bu iki tamlamayı bir karşılaştıralım.

Her iki tamlamayı, hemen altlarına yazdığım basit örneklerle adın girdiği bütün görevlere sokmayı deneyeceğim. Bir sözcüğün tümcede girebileceği bütün görevlere, tamlamaların da girdiğini göreceksiniz. Ayrıca örneklerden önce yazdığım şey de tamlamaların formülü. Adı A ile gösterdiğim o tamlamalarda adın yani A'nın yerine, hatta sıfatın da ad olduğunu düşünürsek onun yerine de öteki tamlamaların girmesi gerek. Kimi örneklerin yadırgatıcılığına aldırmazsanız deneyelim, görelim:

		Sıfat tamlaması	**Ad tamlaması**
		S → A	$A_1 \rightarrow A_2$ + -ı /-sı
		yeşil kapı	*oda kapı-sı*
Y		Bu, *yeşil kapı*-ydı.	Bu, *oda kapı-sı*-y-dı.
Ö		*Yeşil kapı* çatladı.	*Oda kapı-sı* çatladı.
DT	(yönelme)	*Yeşil kapı*-y-a dayanma.	*Oda kapı-sı*-n-a dayanma.
	(bulunma)	*Yeşil kapı*-da leke var.	*Oda kapı-sı*-n-da leke var.
	(ayrılma)	*Yeşil kapı*-dan çıktım.	*Oda kapı-sı*-n-dan çıktım.
BN		*Yeşil kapı*-y-ı zorlama.	*Oda kapı-sı*-n-ı zorlama.
BT		*Yeşil kapı*-y-la oynama.	*Oda kapı-sı*- y-la oynama.

ad tamlamasında tamlayan	*yeşil kapı*-nın cam-ı	*oda kapı-sı*-nın cam-ı
ad tamlamasında tamlanan	ev-in *yeşil kapı*-sı	Ayla-nın *oda kapı-sı*
sıfat tamlamasında tamlayan	*yeşil kapı*-lı ev	*oda kapı-(sı)*-lı ev
sıfat tamlamasında tamlanan	şu *yeşil kapı*	bu *oda kapı-sı*

Ayrıca tamlayanı ve tamlananı sıfat tamlaması olan ad tamlaması kurulabildiği gibi *(yeni ev-in yeşil kapı-sı),* tamlayanı ve tamlananı ad tamlaması olan sıfat tamlaması *(süt mavi-si oda kapı-sı)* da kurulabilir. Bu tamlamalardan herhangi birini alır, başka bir ad ya da sıfat tamlamasının tamlayanı ya da tamlananı yapabiliriz: *"oda kapı-sı-nın beyaz perde-si"* gibi ya da *"yeni ev-in yeşil kapı-sı-nın mermer eşik-i"* gibi. Haklısınız, akıl karıştırıcı; ama matematik gibi olduğunu da itiraf edin. Bir çeşit denklem.

Görüldüğü gibi, ad ve sıfat tamlamaları tek sözcük gibi göreve girer ve tek adın girebileceği bütün görevlere girer. Bu noktada da bir uyarıya gerek var.

⚠ **Uyarı:** Yukarıdaki örneklerden birini alıp Ö, N, DT görevlerine soktuğunuzda sorun çıkmaz da Y yaptığınızda çıkar. *"Yeni ev-in yeşil kapı-sı"* tamlamasına DT eklerini (-a, -da, -dan), BN ekini (-ı) getirebilir ve tamlamayı bu görevlere sokabilirsiniz; ancak, "Bu gördüğünüz şey, *yeni evin yeşil kapısıdır."* biçiminde bir tümcede Y bulmak isteyen eller, ilkin "kapısıdır"ın altını çizmeye yönelir. Yüklemi hep sonda ve tek sözcük olarak bulma alışkanlığı, tamlamaların bölünemez, parçalanamaz olduğu gerçeğini unutturmuştur. Bu durumda, yani "kapısıdır"ın Y olması durumunda, orada "yeşil" diye bir sözcük kalacağı ve yanında "kapı" olamadan o "yeşil"in hiçbir işe yaramayacağı hemen fark edilmeli. Hiçbir kavramı sıfatlarından ayıramayız, unutmayın. Peki, "yeşil"i de aldık yüklemin kapsamına; bu kez de "-in" ekli bir sözcük kaldı ki o da ortada bir ad tamlaması olduğunu haber veriyor. Onu da bölemeyiz. Aldık "ev-in" sözcüğünü de. "Yeni" sözcüğünü de "ev"den koparamayız; o da onun sıfatı. Öyleyse bu tümcenin yüklemi nedir? "Yeni evin yeşil kapısı". Peki, şu tümcenin yüklemi nedir? *"Bu, yandıktan sonra aslına uygun olarak yeniden yapılan tarihi bir yalıdır."* Bildiniz. "Bu" dışında kalan bütün sözcükler yüklemdir. "Bu" da özne zaten.

Bu konuyu bitirmeden sıfat tamlamasıyla yakından ilgili olduğu için iyelik öbeğinin de tanımını vereyim.

İyelik Öbeği

Bir sıfat tamlamasında adla sıfatın yeri değiştirilip ada 3. kişi iyelik eki getirilerek oluşturulur; bu öbek genellikle sıfat görevine girer.

Az önceki sıfat tamlamasını alalım. Neydi? Yeşil kapı. Adla sıfatın yerini değiştirelim: Kapı yeşil. Ada 3. kişi iyelik eki getirelim. Ne oldu? Kapı-sı. Yani? Kapı-sı yeşil. İşte iyelik öbeği bu. Genellikle sıfat görevine girermiş. Evet, *kapı-sı yeşil* ev, *kapı-sı yeşil* oda. Bu öbeğin oluşumunda en büyük pay o 3. kişi iyelik eki olan "-sı"da olduğu için öbek, "iyelik öbeği" adını alıyor zaten. İyelik öbeği, genellikle sıfat görevine girer.

Bahçesi güzel ***ev***
iye. öb.: sıfat

Perdesi güzel ***oda***
iye. öb.: sıfat

BT görevine girdiği de olur:

Konuklarımız *eli boş* ***gelmedi.***
iye. öb.: BT

BELİRTEÇ (ZARF)

Bir eylemi, bir sıfatı, başka bir belirteci belirten sözcüğün görevidir. Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi üç çeşit belirteç bulunduğunu söylemiş oluyoruz.

Eylemi Belirten Belirteçler

Tümcenin özetini yaparken "asıl belirteç" dediğim bunlardı işte. Belirttikleri eylem yüklem görevindeyse BT görevine girenler de bunlar: Sıfatlarla aynı sözcükler; yani nitelik bildiren sözcükler. Daha önce de söylediğimiz gibi "iyi, kötü, güzel, çirkin" gibi nitelik bildiren sözcükler, adı belirterek sıfat görevine girebildikleri rahatlıkla, eylemi belirtip belirteç tümleci (BT) görevine de girebilir. Tam da bu nedenle asıl belirteçleri sıfatlarla karşılaştırmamızda yarar var. Neler saptamıştık sıfatın özellikleri olarak, anımsayalım:

1. Sıfat, addan önce gelmek zorundaydı; başka türlü sıfat (önad) olamıyordu. Peki belirteç de belirttiği eylemden önce gelmek zorunda mıdır? Hayır. Belirteç, eylemden önce de sonra da gelebilir. Önce de gelse sonra da gelse görevinde bir değişiklik olmaz. Bu yüzden tersi yüzü fark etmez; ters de çevrilse düz de olsa BT olur. Çünkü devrik tümce dediğimiz bir tümce kurgusu da var Türkçede. "Bunu *çok* beğendim." ile "Bunu beğendim *çok.*" tümceleri arasında *"çok"* sözcüğünün görevi açısından fark yoktur; oysa birinde eylemden önce, ötekinde sonra gelmiştir.

2. Sıfatın ek almadığını söylemiştik; bu noktada belirteç de aynı özelliği gösterir; o da ek almaz. Ek aldığı anda belirteçliği biter, ad olarak göreve girer. "*İyi* konuştun."daki "iyi", belirteçtir; ama "iyiyi", "iyiye", "iyinin" dediğimiz anda belirteçliği biter; sırasıyla "nesne", "DT", "tamlayan" görevlerine girer.

3. Ad, birden çok sıfat aldığı gibi, eylem de birden çok belirteç tarafından belirtilebilir: *"Güzel, çarpıcı, etkileyici konuşuyor."*

4. Sıfat tamlama kurardı; belirteç tamlama kurmaz. Onun belirttiği, eylem olduğu için, o eylem yüklem görevine girdiği anda belirteç de BT olur.

Buraya, yani asıl belirteçlere "zaman belirteçleri"ni de katmalıyız; çünkü onlar da asıl belirteçtir; yani eylemi doğrudan belirtebilir ve BT görevine girebilir. Nedir zaman belirteçleri? Zaman bildiren sözcükler. "Dün, bugün, yarın, şimdi, demin..."

Ötekilere geçiyorum şimdi, tanımda belirttiğim ve asıl belirteç olmayan belirteçlere:

Sıfatı Belirten Belirteçler

çok	*güzel*	*ev*		*en*	*iyi*	*komşu*
SBB	*S*	*ad*		*SBB*	*S*	*ad*

Belirteci Belirten Belirteçler

Çok	*iyi*	*söyledi.*		*Pek*	*güzel*	*anlattın.*
BBB	*B*	*eylem*		*BBB*	*B*	*eylem*

Sıfatı belirten belirteçler ve belirteci belirten belirteçler, belirteç tümleci (BT) olmaz. "Miktar zarfları", "azlık-çokluk zarfları" gibi adlarla anılan bu sözcüklerin sayıları çok fazla değildir: *daha, pek, çok, oldukça, en, öyle, böyle, şöyle, gerçekten...*

Şimdi aşağıya bir bakalım. "Çok" sözcüğü aşağıdaki örneklerin her birinde farklı görevde.

çok	*insan*		*çok*	*gezen*
S	*ad*		*B*	*eylem*
çok	*iyi*	*insan*	*çok*	*iyi*	*gezen*
SBB	*S*	*ad*	*BBB*	*B*	*eylem*

Kimi örnekler vermeden konunun anlaşıldığına bir türlü inanamam ben. Aşağıdaki tümceleri, bu kez öğelerden başlayarak değil, tam tersine, tek tek sözcüklerden giderek incelemeye alalım:

Çok güzel ve çok zengin kadın o geceyi pek yalnız geçirdi.

Baştan başlıyorum. Her sözcüğün, yanındaki ve ilişkide bulunduğu sözcüğe göre görevini bulacağız. Dilsel görev dediğim şey bu zaten.

çok	*SBB (sıfatı belirten belirteç)*
güzel	*S (sıfat)*
çok güzel	*S*
ve	*bağlaç*
çok	*SBB*
zengin	*S*
çok zengin	*S*
çok güzel ve çok zengin kadın	*Ö (sıfat tamlaması olarak özne)*
o	*S*
gece	*tmn (sıfat tamlamasında tamlanan)*
o gece	*sıfat tamlaması*
o geceyi	*BN (sıfat tamlaması olarak belirtili nesne)*
pek	*BBB (belirteci belirten belirteç)*
yalnız	*B (belirteç)*
pek yalnız	*BT (belirteç tümleci)*
geçirdi	*yüklem*

Bu tümceyi önce öğelerine ayırsaydık da yine aynı noktaya varacaktık.

Çok güzel ve çok zengin kadın o geceyi pek yalnız geçirdi.
Ö BN BT Y

"Çok güzel ve çok zengin kadın"ın hepsine birden Ö dedik. Peki, ilk "çok" sözcüğü de özne mi? Hayır. O, yanındaki sözcüğü, "güzel"i belirtiyor. "Güzel"in görevi, sıfattı, öyleyse bu "çok"un görevi, sıfatı belirten belirteç (SBB).

Bir örnek daha yapalım mı?

Eski köyün yaşlı muhtarı pek genç bir kızla geçen hafta evlendi.

Başlıyoruz:

eski	*S (sıfat)*
köy	*tmn (sıfat tamlamasında tamlanan)*
eski köy	*ST (sıfat tamlaması)*
eski köy-ün	*tmy (ST olarak ad tamlamasında tamlayan)*
yaşlı	*S*
muhtar	*tmn (sıfat tamlamasında tamlanan)*
yaşlı muhtar	*ST*
yaşlı muhtar-ı	*tmn (ST olarak ad tamlamasında tamlanan)*
eski köy-ün yaşlı muhtar-ı	*Ö (ad tamlaması olarak özne)*
pek	*SBB (sıfatı belirten belirteç)*
genç	*S*
pek genç	*S*
bir	*S*
kız	*tmn (sıfat tamlamasında tamlanan)*
pek genç bir kız	*ST*
pek genç bir kız-la	*BT (ST olarak belirteç tümleci)*
geçen	*S*
hafta	*tmn (sıfat tamlamasında tamlanan)*
geçen hafta	*BT (ST olarak belirteç tümleci)*
evlendi	*Y*

Tersten de yüzden de aynı kapıya çıkacağımızı kanıtlamak için şöyle de göstereyim:

Eski	köyün	yaşlı	muhtarı	pek	genç	bir	kızla	geçen	hafta	evlendi.
S	*tmn*	*S*	*tmn*	*SBB*	*S*	*S*	*tmn*	*S*	*tmn*	*Y*
tmy		*tmn*		*sıfat tamlaması*				*sıfat tam.*		
ad tamlaması										
özne				*BT*				*BT*		

Şunu da siz yapın:

Sınıfın en güzel kızı çok aptaldı.

"Siz yapın." dedim; ama içime sinmez şimdi. Ya "aptaldı"yı yüklem olarak alıp "çok"a BT falan demeye kalkarsanız. Aman ha! "Aptal" ad olduğuna göre "çok" onun sıfatı. Yani bir sıfat tamlaması var orada ve de yüklem görevine giren o. Tamlamalar bölünmez, unutmayın. *"Çok aptaldı"*: yüklem, *"sınıfın en güzel kızı"*: özne. Peki *"sınıf"* sözcüğünün görevi ne? Çok kolay; "-ın" ekini aldığına göre ad tamlamasında tamlayan. *"En"?* O da kolay. Sıfatı belirten belirteç. *"Güzel"*: sıfat. *"En güzel"*: sıfat. *"Kız"*: sıfat tamlamasında tamlanan. *"En güzel kız"*: sıfat tamlaması olarak ad tamlamasında tamlanan. *"Sınıf-ın en güzel kız-ı"*: Ad tamlaması olarak özne.

Siz başka örnekler bulun. Anlaşıldı ki kendi bulduklarımı çözümlemeden bırakmak pek bana göre değil.

Öğretenlere: Görev denince genellikle öğeler anlaşıldığı için, *ad tamlamasında tamlayan, sıfat tamlamasında tamlanan* gibi görevleri göstermem garibinize gitmiş olabilir. Ama anımsayın, görev kavramını en başta ikiye ayırmıştık zaten. "Tümcedeki görev" alanı öğelerle ilgili olan, başka bir deyişle yükleme bağlı olan, hani yüklemin patronluğunda üstlenilen görevlerdi. Şimdi üstünde durduklarımız ise sözcüğün / sözün yükleme bağlı olmayan görevleri. Şöyle düşünebilirsiniz. Öğretmenseniz sınıfa girdiğiniz anda oradaki yüklem sizsiniz. Öğrencilerden birine tahtayı sildirebilir, bir başkasına, coğrafya dersin-

den kalmış haritayı indirtebilirsiniz. Onlar da sizin verdiğiniz bu görevleri yaparlar. Biri N olur, beriki DT. Oysa sizin göreviniz de, onlarınki de sınıftakilerden ibaret değildir. Sınıfın dışında da görevleriniz var. Limon satmayı kastetmiyorum. Eve tuz ve ekmek götürmek, adres soran birine yolu tarif etmek, öğretmenlik görevleri değil. Yemek yapmak, sofra kurmak da öyle. Karşıya geçmeye çalışan bir yaşlının koluna girip onu karşıya geçiren öğrencinize bu görevi siz vermediniz. Bu onun, o yaşlı kişi karşısında üstlenmek zorunda olduğu görev, o yaşlıya göre görevi. Bunu yapmak, sizin verdiğiniz ödevi yapmamasını gerektirmez, değil mi? O başka, bu başka. Dildeki görev kavramını da böyle düşünün. İşinizi kolaylaştırmak için şöyle bir özet verebilirim size.

Üç grup düşünün. 1. grupta sıfat, SBB, BBB, tmy, tmn, ilgeç, bağlaç bulunsun. Bu gruptakiler tümcede göreve girmez, Ö, N, DT olmaz. 2. grupta ad ve adıl bulunduğunu düşünün. İşte demin saydığımız görevlere girenler, Ö, N, DT olanlar bunlar. 3. grupta da asıl belirteçler olacak bu durumda. Çünkü BT görevine de onlar girebilir. Gösterelim bu grupları:

1. grup
SBB, BBB, sıfat, tmy, tmn, ilgeç, bağlaç
Ö, N, DT olmaz.

2. grup
ad ve adıl
Ö, N, DT olur.

3. grup
asıl belirteçler
BT olur.

~

Öğrenenlere: Test biçiminde yapılan sınavların, diyelim ÖSS'nin, olmazsa olmaz soru tiplerinden biri, bir sözcüğün ne zaman sıfat, ne zaman belirteç olduğunun

ayırt edilip edilemediğini soran sorulardır. Bu konuda artık bir kuşkunuzun kalmadığını umarım. "Fena" sözcüğü, "fena koku", "fena rüya" gibi kullanımlarda sıfattır; ama "Burası fena kokuyor." tümcesinde belirteçtir. Hatta, "fena kokan yemek" biçimindeki bir söz öbeğinde, "fena kokan", "yemek"in sıfatıdır; ama yalnızca "fena" sözcüğü, "kokmak" eylemsisini belirttiği için yine belirteçtir. Bunlara daha sonra yeniden döneceğiz. Telaşa gerek yok.

ADIL (ZAMİR)

Adın yerine geçen sözcüğün görev adıdır. Bu açıdan adın avukatı sayabiliriz adılları. Adıl, adın yaptığı her işi yapar; yalnızca sıfat olmaz. Avukat benzetmesi içinde kalarak söylersek, avukat sizin yerinize davalarınıza girip sizin söyleyeceğiniz şeyleri söyler; ama siz sarışın, kıvırcık saçlıysanız onun da öyle olması gerekmez.

Dilbilgisi terimlerinin Türkçelerini kullanmaktan hoşlandığımı biliyorsunuz artık. Nedenini de her fırsatta açıklıyorum. En kolay açıklama "adıl"la ilgili olanı; o yüzden bu fırsatı kaçırmayacağım:

adıl < ad-ı-l

Sondaki "-l" ekine bakalım: "yaş-ı-l", yani "yeşil", yaş gibi olan, taze olan demektir. Öyleyse "adıl" nedir? Ad gibi olan. İşte bu! Az önce nasıl tanımlamıştık adılı zaten? Adın yerine geçen sözcüğün görevidir. Ortaokul kitaplarında "kendileri ad olmadıkları halde" diye bir ekleme yapılır ki yanlıştır. Çünkü adılların kendileri addır.

Adıllar dillerin tasarruf makinesidir. Adıl olmasaydı dilin nasıl olacağını bir düşünelim. *Ben, sen, bu, şu* gibi sözcükler bulunmasaydı nasıl konuşacaktık? Ben, "ben" dediğim her yerde, Kızılderililerin, "Uçan Timsah", "Oturan Boğa", "Dağların Doruklarında Süzülen Kartal" dedikleri gibi, adımı söylemek, "Feyza Hepçilingirler, size şimdi özne konusunu anlatacak." demek zorunda kalacaktım. Hoş, "siz" de diyemeyecektim. "Siz"in kapsamına girenlerin adlarını teker teker sayamayacağıma göre, karşımda bulunacağını varsaydığım kişilere seslenme şansına asla ulaşamayacaktım.

Adın yerine geçtiğine göre, kaç çeşit ad vardır, diye soralım önce. Kaç çeşit ad vardır? Çeşit çeşit ad var. Daha doğrusu herkesin, her şeyin adı var. Hepimiz ayrı ayrı adlara sahibiz. Demek ki önce insan adlarının yerine geçer. Her seferinde "Feyza" dememek için kullanırım "ben" sözcüğünü. Öyleyse öncelik insanda:

Kişi Adılları (Şahıs Zamirleri)

Kişi kavramını zaten biliyoruz. *Konuşan, dinleyen, adı geçen* olmak üzere üç çeşit kişi ve bunların çoğulları var.

a) Asıl kişi adılları:

ben - biz
sen - siz
o - onlar

Tekillerini ve çoğullarını karşılıklı yazdım. Bildiğiniz gibi, birbirinin yerine de kullanılabilir bu sözcükler. "Ben" sözcüğü yerine "biz" dendiğini çok duymuşuzdur. Ben de sıklıkla "biz" diyorum; ama bu, kendimi çoğul gösterme isteğimden değil, siz okurları işin içine katma isteğimden kaynaklanıyor. Bu istek dışında, kendisinden "biz" diye söz eden, "Biz bu kitabımızda..." diye başlayıp ciddi bir havayla yapılan konuşmalar, "ben ben" deyip kendini abartmamak içindir; ama (bence) daha çok, alçakgönüllü gibi görünerek böbürlenme amacına hizmet eder. Ben size "Ne kadar da alçakgönüllüyüm, görüyorsunuz, değil mi? 'Ben' demekten bile kaçınıyorum." demiş ve sizden de alçakgönüllülüğüm için takdir beklemiş olurum. Kimileri de bu kadar dolambaçlı yollara sapmaz. Genellikle en bastıbacak sokak kahramanları, "Biz adamı fena yaparız." diye övünürler ya kendileriyle, bunun altında yatan anlam şudur: "Bakmayın böyle ufak tefek olduğuma. Birkaç beygir gücündeyim. 'Biz' oranında bir kuvvete sahibim aslında."

Doğa boşluk sevmez, derler ya, dil de boşluk sevmez. İletilmesi gereken böyle dolaylı anlamlar varsa dil de böyle aktarmalar (metafor) yapar.

"Sen ve siz" sözcüklerinin birbirinin yerine kullanılması için de söyleyeceklerim var. Gevezelikten hoşlanmayanlar, bu satırları atlayıp "Dönüşlü kişi adılı"ndan başlayarak devam edebilirler. İngilizcede ol-

mayan bu ayrımın Türkçede bulunmasından ben kendi adıma, çok hoşnudum mesela. Herkese "siz" denmediği gibi, "sen" de denmez. "Siz" denecek kişi vardır, daha ilk karşılaşmada bile "sen" denecek kişi vardır. Halktan kişiler, kibarlık olsun diye "siz" demeyi pek beceremez, doğrudan "sen" diye girerler lafa. Hoş, park kanepelerinde karşılaşan yaşlı kadınların konuşmalarına kulak verdiğinizde de "siz" diye başlayan konuşmanın üç dakika sonra, "Senin gelin de az değilmiş hani!" diye sürdürüldüğünü duyabilirsiniz. "Senli benli olmak" deyimi de bu kullanımlardan süzülüp çıkmıştır zaten. Karşımızda tek kişi varsa "sen", çok kişi varsa "siz" demek, bu sözcüklerin temel kullanımıdır; ama karşımızdaki o tek kişi saygı göstereceğimiz ya da resmi olduğumuz bir kişiyse "sen" değil, "siz" kullanımını yeğlemek ve önermek doğru olur.

"O ve onlar" sözcüklerin yer değiştirmesi, görece daha az yapılmakta. Cumhurbaşkanı, başbakan gibi mevkilerde bulunanlara gösterilmesi öngörülen saygı çerçevesinde ve çoğu kez, "Başbakanları geldiler." gibi, yapmacık bir resmiyetle...

b) Dönüşlü kişi adılı: KENDİ

Önce adı üstünde durayım. Şimdi anlatacağım kavram, adılmış. Yani? Adın yerini tutuyor. Güzel. Kişi adılıymış. Demek ki insan adlarının yerini tutuyor. Peki. "Dönüşlü" ne demek? "Dönüşlü" sözcüğü, daha sonra da birçok kez çıkacak karşımıza. "Eylemi kendi üstüne döndüren" demek. "Kendi" sözcüğü de bunu yapıyor. Unutmadan şunu da ekleyeyim: "Kendi" sözcüğü, tek başına olduğu zaman addır. İyelik çekimine girerse adıl olur. "Kendi payı" dendiğinde sözgelimi, bizim artık gayet iyi bildiğimiz belirtisiz ad tamlamasını kurdu ve bu tamlamada tamlayan görevine girdi. Bu tamlamaya "ad tamlaması" dememizin nedeni, tamlayanının da tamlananının da ad olması değil miydi zaten?

Kendi pay -ı- na razı olsun.
iyelik eki

Buradaki "kendi" sözcüğü kaldırıldığında tümcenin anlamında değişme olmaz. Bu konuya da "Duruluk" diyeceğiz ve daha son-

ra "Anlatım bozuklukları"nın, daha tam adıyla "Doğru ve İyi Anlatım"ın kapsamında göreceğiz. "Kendi" sözcüğü gereksizse burada, kullanmayalım:

Pay - ı - na razı olsun.

kendi-m	kendi-miz
kendi-n	kendi-niz
kendi-si	kendi-leri

"Kendi" sözcüğünün iyelik ekleri aracılığıyla adıl görevine girdiğini söylemiştim daha önce. İyelik ekleriyle ilgili olarak 3. kişide bir sorun yaşamakta olduğumuzu da ekleyeyim. "Kendi" sözcüğünün sonundaki -i, iyelik eki gibi görülüp "kendi-si" sözcüğündeki -si'nin düşürülme eğilimi var. Sanki "kend" diye bir sözcük var ve "kend-i" dediğimizde "onun kend-i" oluyormuş gibi. Oysa sözcük, "kendi" ve ötekiler, 1. kişi, 2. kişi nasıl iyelik eki alıyorsa 3. kişinin de alması gerek. Yani, birtakım deyimlerde ad olarak geçiyorsa "kendi"dir o sözcük; ama 3. kişi için kullanıldığında mutlaka "kendi-si" biçimi yeğlenmeli.

Bu	*yemeği*	*kendim*	*yaptı*	*-m.*
		Ö		*gizli özne*

"Kendim" sözcüğü "başkalarının yardımı olmadan" anlamı katıyor. Öznenin üstünde ısrarla durulmuş; hareket öznenin üstüne ısrarla döndürülmüş; özne vurgulu hale getirilmiş. Dönüşlü kişi adılı adı, zaten bu yüzden, hareketi özneye döndürdüğü için çok uygun düşmekte.

Buraya gelsin.	"O" buraya gelsin.
Buraya kendisi gelsin.	Başkalarını göndermesin, o gelsin.
Buraya o gelsin.	Başkası değil, o gelsin.

Şimdi bir soru: Bu üç tümce dışında şöyle de bir tümce kurabilirdik: *"Buraya o kendisi gelsin."* Peki, bu tümcede "o" ve "kendisi" sözcüklerinin ikisi de gerekli mi? Atmak zorunda değiliz; ama birinden birini atmamız gerekse hangisini atabiliriz?

Şimdi de yanıt: "Kendisi" sözcüğü, "o"nun yerini tümüyle tuta-

bilir; ama tersi mümkün değil. "O" sözcüğü, "kendisi" anlamını vermez. Öyleyse, "o"yu atarız, "kendisi" kalır.

Gösterme Adılları (İşaret Zamirleri)

Adıl yalnızca insan adlarının yerine kullanılmaz; doğadaki bütün varlıkların yerine kullanılabilir; çünkü dilde bir gösterme kavramı vardır. Yukarıya da "gösterme adılları"nın yanına "işaret zamirleri" diye yazdım; çünkü hep böyle öğrendik eskiden. Oysa "işaret" kavramının, "belirti, gösterge" anlamları dışında, mesela "alamet" anlamı da var ki konumuzla hiç ilgili değil. Oysa "gösterme", "gösterme"dir işte. Bir şeyi göstererek anlatmak... "Gösterme" sözcüğü, iletmeye çalıştığım anlama, "işaret" sözcüğünden daha uygun.

Sıfatı anlatırken "Sıfatlar dörde ayrılır." diye bir tümce kurmadığımın, yani sıfatın çeşitleri üstünde durmadığımın farkındasınız. Buraya sakladım o ayrımı; çünkü adıllarla karşılaştırarak vermek istiyorum. Adılın birinci türünü (kişi adılları) anlattıktan sonra bu karşılaştırmaya başlamamın nedeni de sıfatın, "kişi sıfatı" gibi türünün olmaması. Adılların ikinci (gösterme) ve sıfatların birinci (gösterme) çeşidini yan yana yazarak aralarındaki farkları belirlemeye çalışacağım.

Elimde bir kalem olduğunu ve bunu sizlere / sınıfa gösterdiğimi düşünün. Adıl, adın yerini tutan sözcük olduğuna göre, "Bu!" diye kalemi gösteriyorsam yeniden "kalem" dememe gerek yok, değil mi? İşte bu kadar! Ben "Bu!" diyorum, siz elimde tuttuğum ve size gösterdiğim şeyin bir kalem olduğunu görüyorsunuz. Benim bir de "kalem" dememe gerek kalmıyor. Böylece "bu" sözcüğü, "kalem" sözcüğünün yerini tutmuş oluyor. Adılın adın yerini tutması bu kadar basit bir olaydır işte! Elimde kalem değil de bir kitap olsa ve "bu" derken kitabı göstersem ne olur? Bildiniz. "Bu" sözcüğü bu kez de "kitap"ın yerini tuttu. Neyi gösteriyorsam onun yerini tutar. "Bu", "şu" sözcüklerinin insan için kullanılması da bu yüzden biraz ayıptır. ("O" için aynı şeyi söyleyemeyiz; kişi adıllarının üçüncüsü de "o" çünkü.) Göstererek anlattığımız **şey**ler için kullandığımız bu sözcükleri insan için kullandığımızda onu şeyleştirmiş oluruz.

Sıfatta ne oluyor? Sıfatta adın yerini tutmak değil, adın önünde bulunmak söz konusudur. Gösterme sıfatları, önlerinde bulundukla-

rı adın, başka ad değil o ad olduğunu gösterme görevi yapar. Öyleyse "bu, şu, o" diye aynı sözcükler olmalarına karşın, adıllarla sıfatları kolayca ayırt edebiliriz. Yanında ad olmadan var olamayan sözcük sıfattır (önad); "bu ev, şu oda, o kalem" biçimindeki kullanım, sıfatın kullanımıdır. "Bu, iyi yazmıyor." dediğimde ise iyi yazmayanın ne olduğunu söylememiş, göstererek anlaşılmasını sağlamaya çalışmışım demektir. Bu kullanım da adılın kullanımıdır.

Aşağıda gösterdiğim şeyi önceden de söyleyeyim: "Bunlar, onlar, şunlar" sözcükleri yalnızca adıl görevine girebilir. Anımsayınız. Ne demiştik? Sıfat ek almaz. Çoğul eki de almaz o zaman. Peki, bu sözcüklerden birinin, diyelim "bunlar" sözcüğünün yanına bir ad koysak, sıfat görevine sokmuş olmaz mıyız onu? Deneyelim: "Bunlar kitap." dedim. "Bunlar" sıfat mıdır burada? Gösterdiğim şey her ne ise belli ki birden fazla. Belki üst üste birkaç paket var orada. Onları elimle gösteriyor ve ne olduklarını söylüyorum. "Bunlar" diye gösterdiğim o paketler, "kitap"mış demek. Farkındasınız, bir sıfat tamlaması değil, bir tümce kurmuş olduk. "Kitap" sözcüğü, "kitap-tır" demek aslında (Adlar 3. kişi ekeylem eki almasa da almış sayılıyordu hani.), "bunlar" da özne. Öyleyse? Öyleyse "bunlar, şunlar, onlar" sözcükleri sıfat görevine girmez; yalnızca adıl olarak kullanılır.

Gösterme adılları	**Gösterme önadları**
bu	bu
şu	şu
o	o
bunlar	Sıfatlar çoğul eki almaz.
şunlar	
onlar	

Bu, benimdir. (Bilinen, görünen, gösterilen bir nesne için kullanılır.)
Bu saat benimdir. (Saat adını, diğer saatlerden göstererek ayırır.)
Bunlar geldi. / Bu kitaplar geldi.

Son örneği açıklamama gerek var mı acaba? Sıfat, çoğul eki dahil, hiçbir çekim eki almadığı için, kastettiğimiz çoğul anlamını ada çoğul eki getirerek sağlıyoruz.

Soru Adılları

Adın yerini, soru yoluyla tutan sözcüklerdir. Ta dolaylı tümleçten beri "KİM, NE, NERE" sözcüklerini kullanıyoruz; bunlar soru adılıdır işte. Soru adıllarını, yine soru sıfatlarıyla karşılaştırarak vereceğim; hatta bununla da yetinmeyip genel olarak Türkçede soru kavramı üzerinde de duracağım. "Kim, ne, nere" sözcükleri soru adılıdır, dedik. *"Kim"*, insan için; *"ne"*, insan dışında varlıklar için; *"nere"* de yer için kullanılır. Bunlar ve bunların ek (çekim eki elbette) almış biçimleri adıldır. *"Kim"*in sıfat görevine girmesi söz konusu değildir. Bu karara varmak gayet kolay. Yanına bir ad getirin. Alıyorsa önad (sıfat) olabilir demektir. "Kim adam". Oldu mu? Olmadı. "Çim adam" bile var da "kim adam" yok. Öyleyse kararı bildiriyorum: *"Kim"* sözcüğü, yalnızca adıl görevinde kullanılır. Aynı denemeyi "ne" için de yapabiliriz. Yanına bir ad getirebiliyor muyuz? Acele karar vermeyin. Pekâlâ getirebiliriz: *"Ne renk, ne biçim"* vb. Demek ki *"ne"* sözcüğünün sıfat kullanımı var. Peki *"nere"* sözcüğü? Bu sözcüğü eksiz kullanmak bile yadırgatıcı geliyordu anımsarsanız. "Nere ev" gibi bir kullanım olabilir mi peki? Yok artık! Daha neler! Demek ki ek almak zorunda; ama öbür yanda başka bir şey var. Yineleyip duruyoruz "Sıfat ek almaz." diye. Öyleyse, bu da yalnızca adıl görevinde kullanılabilecek.

Bir de *"hangi"*, *"kaç"* gibi sözcükler var. Bunlar adıl görevine de sıfat görevine de girebilir. Ne zaman, hangi görevde olduklarını ayırt etmek ise hiç zor değil: Yanlarındaki, yani kendilerinden sonra gelen adı soruyorlarsa sıfat (önad), ek almışlarsa adıl görevindeler demektir. Sözgelimi *"hangi"* sözcüğü... İyelik eki aldığı anda (hangi-si, hangi-miz vb. olduğunda) adıl olur; bir adın önünde eksiz kullanıldığında ise (hangi çocuk, hangi kuş...) sıfat.

Soru adılları		**Soru sıfatları**		
kim	-a/-e	nasıl	ev	nitelik (iyi ev)
ne	-da/-de	ne	renk	
nere	-dan/-den	hangi	ev	nicelik (bu ev, şu ev)
hangi	-ı, -i /-sı, -si	kaçar	kişi	
kaç	-mız/-miz	kaç	kilo	
kaçıncı	-nız/-niz	kaçıncı	kişi	
	-ın, in/-nın,-nin			

Soru belirteçleri (soru zarfları):

Nasıl	koşuyor?
B	*eylem (Y)*

"Neden", "niçin", "niye" sözcükleri hiçbir zaman sıfat ya da adıl olmaz.

> Şimdi burada bir özet yapmalıyız. Türkçede soru anlamı kaç yolla sağlanıyormuş? Soru adılları ile bir, soru sıfatları ile iki, soru belirteçleri ile üç. Başka bir şey var mı? Var ya! Olmaz olur mu? Hani, kimilerinin soru eki dediği, aslında ek mek değil, düpedüz sözcük olan soru ilgeci "mı, mi" var. Bu sözcüğün ek sanılmasına yol açan durum, böyle "mı, mi", hatta "mu, mü" (mısın, midir, muyuz vb.) olması, yani ek gibi "tâbi" olması, kendisinden önceki sözcüğe göre biçim alması. Oysa, ilgeçler de kendilerinden önceki sözcükle ilişkidedir. Şimdi girmeyeyim ilgeçlerin özelliklerine; nasıl olsa bu konudan sonra onları anlatacağım; ama "mı, mi"nin ek değil, bağımlı bir sözcük olduğunu bir kez daha belirtmeden de geçmeyeyim. Aşağıdaki örnekte de göreceksiniz, bütün ilgeçler gibi geriye döner "mı, mi" de ve kendisinden önceki sözcüğü sorar.

Şöyle dümdüz bir tümce yazalım:

Baban dün parkta ablamı gördü.

Şimdi oyun başlıyor: Baban **mı** dün parkta ablamı gördü? (Özneden sonra geldi ve dönüp özneyi sordu.)

Baban dün **mü** parkta ablamı gördü? (Belirteç tümlecini, eylemin zamanını soruyor.)

Baban dün parkta **mı** ablamı gördü? (Dolaylı tümleci, eylemin yerini soruyor.)

Baban dün parkta ablamı **mı** gördü? (Belirtili nesneyi soruyor.)

Baban dün parkta ablamı gördü **mü**? (Yüklemi sordu; ama tümcenin anlamı yüklemde olduğu için, bütün tümceyi de sormuş oldu.)

Biraz polisiye bir tümce oldu; ama amaca ulaştık sanırım. Özete kaldığımız yerden devam ediyorum:

Türkçede soru anlamı dört yolla sağlanır:

1. Soru adılı
2. Soru sıfatı
3. Soru belirteci
4. Soru ilgeci (mı, mi)

Buraya, birkaç uygulama örneği koymanın da uygun olacağını düşünüyorum.

Aşağıdaki tümcelere soru anlamı veren sözcüklerin hangileri olduğunu ve bunların yukarıdaki dörtlüden hangisi olduğunu bulabilir misiniz?

a) Yazın nereye gideceksin?
b) Akşama hangi giysiyi giyeyim?
c) Sınavın nasıl geçti?
d) Dün akşam kimlerle konuştuğumu biliyor musun?
e) Yarın size kim gelecek?

Yanıtları söyleyeceğim; ama aynı soru tümcelerinden, başka tipte bir soruyu yanıtlamak için tekrar yararlanacağız, kabul mü? İlk tümceye soru anlamı veren sözcük "nereye"; bu sözcük soru adılı. İkinci tümcede soru anlamı "hangi" sözcüğüyle sağlanmış; "hangi" sözcüğü, yanına "giysi" adını almasından da anladınız, soru sıfatı. Üçüncü tümcede "nasıl" sözcüğü, soru anlamı sağlıyor ve bu, soru belirteci. Dördüncü tümcede bir tuzak hazırlamıştım size; o tuzağa düşmemiş olduğunuzu umarım. "Kimler" diye bir soru sözcüğü var orada; ama dikkat! Soru anlamı onunla sağlanmıyor. Biliyor musun, bilmiyor musun? Tümce bunu soruyor. Yani soru anlamı sağlayan sözcük, "musun". Soru ilgeci. Son tümcede yine soru adılı var: kim?

Öteki tipteki soruyu yanıtlamak için yine aynı soru tümcelerine bakalım. Bu kez, soru anlamının neyle sağlandığını değil, bu soruların neyi buldurmaya yönelik olduğunu sorgulayacağız.

İlk tümcedeki "nereye" sorusu dolaylı tümleci (DT) buldurur. İkinci tümce yine dikkat gerektiriyor: "Akşama hangi giysiyi giye-

yim?" Bulduracağı öğe nesne imiş gibi görünüyor; ama bir dakika! Soru sözcüğü "hangi". Bunun yerine gelecek sözcük, "sarı, uzun, yeni" gibi bir sıfat (sarı giysi, uzun giysi, yeni giysi) olmayacak mı? Öyleyse nesneyi değil, sıfatı buldurur soru. O sıfatla kurulan tamlama nesne görevine girecek. Zaten sıfat, yalnızca adın önünde bulunur (önad), nesne falan olmaz. Burada yine bir ukalalık yapayım mı? Önadı titiz, çalışkan ev kadınlarına benzetiyorum ben. Kocalarına çok iyi bakarlar, pırıl pırıl gezdirirler onları; ama kocaları olmadan hiçbir yere gidemezler. Üstelik kazanılacak şan şeref varsa onlar değil, kocaları kazanır. İşte o yüzden sıfat, Ö, N, DT olmaz; kocasıyla birlikte oluşturduğu ikili (sıfat tamlaması) girer bu görevlere. Demek ki neymiş? "Hangi" sözcüğü, yalnızca sıfatı buldurmuş bize. Üçüncü tümceye geçelim: "Sınavın nasıl geçti?" Uzun açıklamalara gerek yok. Eyleme yönelik bir soru soruyor, BT'yi buldurur. Dördüncü tümce, yüklemi; beşincisi de gelecek olanın kim olduğunu sorduğuna göre özneyi buldurur.

Beş tümce daha vereceğim size, kendi kendinize uygulamasını yapabilmeniz için; ama önce bir tablo oluşturalım.

Öğrenenlere: Bu tabloları, özetleri vs. sakın ezberlemeye kalkmayın. Yalnızca daha iyi anlamanız için bunlar, ezberlemeniz için değil.

Soru anlamı neyle sağlanmış?	Yanıtı nedir? / Neyi buldurur?
soru adılı	Ö, N, DT, Y (adın ve adılın girebildiği bütün görevleri buldurabilir.)
soru sıfatı	sıfat (Yalnızca sıfatı buldurur. Sıfat yalnız başına bulunmayacağı, daima bir adla tamlama kuracağı için, kurduğu tamlama, adın gireceği bütün görevlere girer; Ö, N, DT olabilir; ama yineliyorum: Sıfat, Ö, N, DT olmaz.)
soru belirteci	BT (belirteç tümleci)
soru ilgeci (mı, mi)	Kendisinden önceki sözcük / öğe

Şimdi geldik size yönelteceğim soruya. Hem yanıtlarını vermiyorum hem de en zor soru tümcelerini seçtim; ona göre! Her iki soru tipine göre ayrı ayrı çözmeniz gerekiyor.

1. *Aşağıdaki soru tümcelerinde, soru anlamı ne ile sağlanmıştır?*
2. *Bu soru tümceleri neyi buldurur?*
   a) Kaybettiğin kalem ne renkti?
   b) Bu anlam ne ile sağlanmış?
   c) Açık oturumda nasıldım?
   d) Seni mi arıyormuş bütün gün?
   e) Ne kitabı bu kitap?

Hadi bakalım, kolay gelsin.

Belirsizlik Adılları (Belgisiz Zamirler)

"Belgisiz", sondaki "-siz" ekinden anlıyoruz ki 'bir şeyi olmayan' demek. Neyi olmayan? "Belgi"si. Peki "belgi" ne? "Belgi" sözcüğünün Türkçe sözlükte iki anlamı var:

1. Bir şeyi benzerlerinden ayıran özellik, şiar, alamet, nişan.
2. Duyuş, düşünüş ve inanıştaki ayırıcı özellik, şiar.

"Belgi" sözcüğü sık kullanılan bir sözcük olmadığı için çağrışım yapmıyor pek. Kastedilen anlamı az çok karşıladığını varsaysak da çağrışım yaptıramadığımız Arapça terimlerden bu açıdan hiçbir farkı yok.

Anlamı daha açık olan "belirsizlik" sözcüğünü yeğlememin nedeni, bana, "adın yerini belirsiz olarak tutan sözcükler" tanımını yapma olanağı vermesi. Çünkü gerçekten de öyle. Adın yerini tutuyor; ama yerini tuttuğu adla ilgili pek fazla bilgi içermiyor bu adıllar.

Yine sıfatlarla karşılaştıracağız belirsizlik adıllarını. Aradaki benzerlikler ve farklılıklar daha rahat görülebilsin diye.

Belirsizlik adılları (Belgisiz zamirler)		**Belirsizlik sıfatları** (Belgisiz sıfatlar)	
		Tekil adla kullanılanlar	Çoğul adla kullanılanlar
herkes		*birkaç* (kişi)	
hepsi		*hiçbir* (okul) *birçok* (ev)	*birtakım* (insanlar)
hiçbiri		*her* (gün)	*tüm* (insanlar)
kimse		*her* (an)	*bütün* (insanlar)
bazı	-sı / -mız / -ları	*her* (şey)	*bazı* (insanlar)
kimi	-niz	*biraz* (ekmek) *bir* (gün)	*kimi* (insanlar)
birkaç	(ı) -mız	*bir* (şey)	
bir-i	-miz, -niz	*herhangi bir* (gün) *pek çok* (kişi)	
şey			

- "Herkes", "hepsi" sözcükleri, özne olduğunda, (çok özel durumlar dışında) yüklem olumlu ve tekil olur.
- "Hiçbiri", "kimse" sözcükleri, özne olduğunda, yüklem olumsuz ve tekil olur.
- "Bütün" sıfatını tekil adla da kullanabiliriz; ama bu durumda belirsizlik adılı olmaktan çıkar ve nitelik bildirmeye başlar. Nedir "bütün insan"? Çağrışımı kötü, biliyorum; ama söylemezsem olmaz: "Parçalanmamış, tek parça halindeki insan" demek. Yani, konumuzla ilgisi yok.
- "Bir takım" hem ayrı hem bitişik yazılabilir. Ne zaman ayrı, ne zaman bitişik yazıldığını kavramak ve kavratmak, bileşik sözcük mantığını anlamak açısından son derece yararlı olacaktır. Eğer "takım" sözcüğü anlamını yitirmemişse, başka bir deyişle kendi anlamını koruyorsa bağımsızlığını koruyor demektir ve ayrı yazılmalıdır: *bir takım* elbise, *bir takım* ansiklopedi gibi. "Takım" sözcüğü, anlamını yitirmişse artık bağımsız bir sözcük değildir ve bileşik sözcük oluşturmuş demektir. O zaman bitişik yazılır.

Sait Faik Abasıyanık'ın ünlü yapıtı, *Birtakım İnsanlar* gibi, *birtakım* araçlar, *birtakım* çareler vb. gibi.

- Şey: Matematikteki X gibidir. X nasıl herhangi bir sayının yerine geçerse "şey" sözcüğü de herhangi bir adın yerine geçer. Yani, her türlü adın yerini tutar. Bu, adılın özelliği değil miydi? Demek ki "şey" sözcüğü adıldır. Evet, tam bir belirsizlik adılıdır. Her türlü adın yerini tutar ve yerini tuttuğu adla ilgili herhangi bir bilgi içermez. "Bugün şeyi gördüm, şey dedi şey hakkında." anlamsal olarak hiçbir şey demese de biçimsel olarak tam bir tümcedir. "Şey" sözcüğünün öteki adıllardan farkı, onlar sıfat almazken, "şey" herhangi bir ad gibi, sıfat alabilir.

güzel	*bir*	*şey*
S	*S*	*ad*

- Sıfatların ek almadığını asla unutmayın. Bir sıfat ek alırsa ne olur, diye bir soru geliyorsa aklınıza hemen yanıtlayayım: Aslına döner, ad olur. Oysa adıllar, adın girdiği tüm görevlere girebildiği için, adın aldığı tüm ekleri de alır. Bir sözcüğün adıl görevinde mi, sıfat görevinde mi kullanıldığını da buradan, ek alıp almamasından kolayca anlayabiliriz. *Hiçbir* (ev), *birçok* (kişi) sıfattır; ama *hiçbiri, birçoğu* adıldır.
- Sıfatların taşıdığı belirsizlik, çoğul anlamını (çoğul olma olasılığını) da içerdiği için, sıfatın arkasından gelen ad, çoğul eki almaz. Bu, dildeki doğallığın sonucudur. "Biraz ekmek", "birkaç kitap" denir; belirsizlik sıfatından sonra gelen ad, çoğul yapılmaz. "Birçok kişi" denir, "birçok kişiler" denmez. Yıllar önce ÖSS'de çıkan bir soru vardı. **Aziz Nesin**'in anılarını anlattığı, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*'den alınmış bir paragraf. Annesinin eğitimli bir kadın olmadığını söyledikten sonra, yazdıklarını ona okuduğunu anlatıyordu Aziz Nesin. Okurmuş ve "Nasıl olmuş?" diye sorarmış. Yazının kimi yerlerini eleştirirmiş annesi. "O, öyle denmez." dermiş. "Neden?" diye sorduğunda da Aziz Nesin, "Denmez de ondan!" yanıtını alırmış. "Denmez de ondan", doğallığın anahtar sözüdür aslında. "Birkaç kitaplar" denmez! Neden? Denmez de ondan. Aslında açıklaması var elbet-

te. "Birkaç" sözcüğü, adın "bir"den çok olduğunu söylüyor bize, yani çoğul olduğunu. O yüzden ada yeniden çoğul eki getirmeye gerek yok. Ben hep demez miyim Türkçe, akıllı insanların dilidir diye. Aşağıda sayı sıfatlarını göreceğiz. "Üç kalem", "iki defter" dendiğini söyleyeceğiz orada da. "Üç kalemler" denmez. Neden? "Üç" taneymiş işte! Yeniden "-ler" eki getirmeye, adın birden çok olduğunu belirtmeye niye gerek olsun? Çoğul olmayan yalnızca "bir"dir. (1) "Üç"ün (3) "bir"den (1) çok olduğunu biliyorsak mesele yok. Dedim ya! Akıllıyız vesselam!

- Sözü hazır akıllı olduğumuza getirmişken konuyla doğrudan ilgili olmayan bir örnek verebilir miyim? Son zamanlarda "% 0" biçiminde bir kullanım yaygınlaştı. Bakıyorsunuz hükümet, işçi temsilcileri ile anlaşıyor: İşçiye bu yıl % 0 zam verilecek. Vitrinlerde duyurular: Kredili satışlarda % 0 faiz. Çiğnendiğini söyleyeceğim herhangi bir dilbilgisi kuralı bulup gösteremem; ama bu söyleyişler de Türkçeye aykırı. Böyle sol kulağı sağ elle göstermek Türkçeye aykırı çünkü. % 0 faiz, faiz yok; % 0 zam, zam yok, demek değil mi? Öyle söyleriz biz. Neden varmış gibi gösterip olmadığını söyleyelim?
- Aklınıza takılmış olabilir; benimkine takılırdı: "Üç kalemler" denmez dedim demin. Oysa *Üç Silahşorlar* (silahşor / silahşör? Bu, başka bir tartışmanın konusu!) deniyor. Deniyor evet. *Üç silahşorlar, yedi cüceler, kırk haramiler;* hatta *yüz elli evler, yedi kuyular* da deniyor. Keşke bu konuda aydınlatabilseydim sizi. Belli bir bütün kastedildiği için mi deniyor; çeviri yoluyla mı girdi Türkçeye, doğrusu bu konuda kesin bir bilgim yok.

Öğretenlere: Hangi sözcüğün bitişik, hangisinin ayrı yazılacağı Türkçenin önemsiz görünen; ama kangrene dönmüş bir konusudur. Bakarsanız, hiçbir yazımı tanımayanların yanında, kendince bir yazım benimsemiş olanlar da var. Oysa dilde böyle başıboşluk olamaz, olmamalı. Şu "tekil ad isteyen" sıfatları anlatırken tam sırasıdır, hangi sözcüklerin ve neden bitişik yazıldıkları üstünde durun. Kavratmanız gereken mantık bence şu: İki sözcük, yalnızca bileşik sözcük oluşturuyor-

sa bitişik yazılır. Başka türlüsü olmaz ve başka türlüsüne kimsenin hakkı olamaz. Çok büyük bir yazar da olsanız sırf canınız çekti diye, bileşik sözcük oluşturmayan iki sözcüğü tek sözcük gibi yazamazsınız. Bu söylediklerimin tersi de doğru elbette. Tersi nedir, derseniz şudur: Bileşik sözcük oluşturanları da ayrı ayrı yazamazsınız. Çünkü yepyeni bir sözcüğün yapımında kullanılmıştır onlar ve sözcük olarak bağımsızlıkları kalmamıştır.

Örnekler üzerinden giderek daha iyi anlatabilirsiniz söyleyeceklerinizi. Ben öyle yapıyorum. Sözgelimi *"hiçbir"* sözcüğünü tahtaya yazıyor, *"hiç"*in ne demek olduğunu sorup altına ayraç içinde bir eksi (-) koyuyorum. *"Bir"* nedir, deyip onun altına da rakamla bir (1) koyuyorum. "İşte, ayrı ayrı olduklarında sözcüklerin temel anlamları bu! Koruyorlar mı anlamlarını?" diye soruyorum." Bir şeyin hem "hiç" hem de "1" olduğunu söylüyor olabilir miyiz? Bir şey hem "hiç", hem "1" olamaz. Öyleyse bu iki sözcük de kendi anlamını yitirmiş. Neden? Bileşik sözcük oluşturmuşlar çünkü. O yüzden kendi başlarınayken taşıdıkları anlam şimdi yok.

Aynı incelemeyi *"birkaç"* sözcüğü için de yapabilirsiniz. *"Bir"* sözcüğü, deminki gibi "1"dir yine, *"kaç"* sözcüğü de bildiğimiz soru sözcüğü. Peki, yine soruyoruz. Bir şeyin hem *"bir"* (1) olduğunu söyleyip hem de *"kaç"* (?) olduğunu soruyor olabilir miyiz? Deli miyiz biz? Bir şey "bir"se "bir"dir işte. "Kaç" diye soruyorsak "bir"in "kaç" olduğunu bilmiyoruz demektir. Yani? Yani bu iki sözcük yine kendi anlamlarını yitirerek bileşik sözcük oluşturmuştur; demek ki bitişik yazılmaları gerekir.

"Birçok", *"biraz"*, *"herhangi"* sözcüklerini de teker teker ele alıp inceleyebilirsiniz. Amaç, ancak bileşik sözcükleri bitişik yazabileceğimiz, bileşik sözcük oluşturan sözcüklerin de bazen birinin, bazen ikisinin de kendi anlamlarından kayacağını göstermek.

Şimdi sıra geldi bileşik sözcük olmadığı halde, yan-

lış olarak sürekli bitişik yazılan sözcüklere. Bu sözcükler kendi anlamlarını koruyor, bileşik sözcük falan oluşturmamış. Peki neden herkes bitiştiriyor bunları? Yanıt acıklı: Çünkü çok küçükler. Küçük oldukları için, bağımsız sözcük varlıkları görmezden geliniyor. Olmaz ki ama! Sadece küçük olduğu için tek başına var olma hakkını insanların elinden alamayacağınız gibi, sözcüklerin elinden de alamazsınız. "*Her gün*" sözcüklerine bakalım önce. "*Gün*", bildiğimiz "gün". Anlamını yitirmiş mi? Hayır. Yine kendi anlamında. "*Her*" de bildiğimiz "*her*". Öyleyse bu iki bağımsız sözcüğü bitiştiremezsiniz. "Gün" sözcüğü yerine, o günün hangisi olduğunu söyleyeceksek, sözgelimi "pazartesi" diyeceksek "*her*" ve "*pazartesi*"yi bitiştirir miyiz? Öyleyse "*her*" ve "*gün*"ü niye bitiştirelim? "*Şey*" sözcüğü de öyle. Anlamını belirsiz bulabilirsiniz; ama bağımsızlığına laf edemezsiniz. Öyleyse "*bir şey*", "*her şey*" derken bitiştirmeye hakkınız olabilir mi? "*Her*" sözcüğünü düşünün. "*Her pencere*", "*her sokak*", "*her mahalle*" derken bitişik yazmak kimsenin aklından bile geçmezken "*gün*", "*an*", "*şey*" gibi kısa sözcüklerin yanına geldiğinde bitiştiriliyor. Ayrıca, şunu da söyleyelim. "*Her*" sözcüğünün çok kullanılan üç tane bileşiği vardır: "*Herkes*", "*herhangi*" ve "*herhalde*". Bunların dışında "*her*", hep ayrı yazılır.

~

Öğrenenlere: Yukarıda öğretenlere söylediklerimden hareket edebiliriz. Mademki en çok tereddüt edilenler "her" ve "bir" sözcükleridir, şöyle bir uygulama önerebilirim: Ayrı mı, bitişik mi yazılacağında tereddüt ettiğinizde "her"in ve "bir"in yanındaki adın yerine uzun bir sözcük koyun. "Her an"ın nasıl yazılacağını kestiremediniz mesela, "an" yerine "dakika" deyin. Bitiştirir misiniz "her"le "dakika"yı? Demek ki "an"la

da bitişmeyecek. "Bir şey"i böyle mi, bitişik mi yazacağınızı bilemediniz. "Şey" yerine kastettiğiniz ad ne olabilir? Onu koyun. "Bir kanepe", "bir dolmakalem", "bir yastık"... Bitişik yazılma olasılığı var mı? Öyleyse o tereddüt ettiğiniz de ayrı yazılacak: "bir şey".

SAYI SIFATLARI

Adılların dört çeşidi bitti; ama sıfatlara (kişi adıllarının karşılığı bir sıfat çeşidi bulunmadığı için) bir geriden başlamıştık. Sıfatların da dört çeşidi var. Anlatmadığımız dördüncü sıfat çeşidi "sayı sıfatları". Varlıkların sırasını, sayısını belirten sözcüklerdir bunlar. İlkokuldan beri öğrendiğimiz şeyler hâlâ geçerli. Bir kurcalayın belleğinizi, şunlar çıkacak.

- Asıl sayı sıfatları: *bir kişi, üç ekmek...*
- Üleştirme sayı sıfatları: *üçer kişi, otuzar gün...*
- Sıra sayı sıfatları: *İkinci sokak, üçüncü takım...*
- Kesir sayı sıfatları: *dörtte bir ekmek, üçte iki pay...*

* Daha sonra, yazım konusunda değineceğim; ama şimdi de söyleyeyim: Büyük sayılar rakamla değil, yazıyla yazıldığında (akçalı işlemler dışında) sayı adları ayrı ayrı yazılır: bin dokuz yüz seksen yedi gibi.

* Üleştirme, ("Paylaştırma, bölüştürme, dağıtma" demektir.) sözcükleriyle yapılan ikilemeler (ikişer ikişer, beşer beşer) sıfat görevine girmez; belirteç olarak kullanılır. "İkişer ikişer" dedikten sonra bir ad getirmeyi deneyin. Olmuyor değil mi? "İkişer ikişer elma." Olmaz. "Elmalar ikişer ikişer dağıtıldı." olur ve belirteç görevine girmiş olur ikileme.

Anımsatma: Soru adılları konusunun sonunda sorduğum tümceler vardı hani. Yanıtladınız mı onları? Yanıtladıysanız buradan kontrolünü yapabilirsiniz. Yanıtlamadıysanız? Yanıtlamadıysanız çok ayıp! Dönün hemen, yanıtlayın.

a) *"Kaybettiğin kalem ne renkti?"*de soru anlamı, "ne" sıfatı ile sağlanmıştı. Yanıtın da "şu renk", "bu renk" olacağını varsayarak yine

sıfatı buldurduğunu söyleyebiliriz. "Ne renk?" biçimindeki sıfat tamlaması, verilen soru tümcesinde yüklem; yanıtta da sıfat tamlaması yüklem görevine girecek demektir: Kaybettiğim kalem, özne; mavi renkti, yüklem. Unutmamanız gereken şey şu: Soru sıfatlarının yanıtı sıfattır.

b) *"Bu anlam ne ile sağlanmış?"* tümcesinde yine "ne" sözcüğü var ve "ile" ile öbek kurmuş. Bunu yapamadıysanız kızmayın kendinize; çünkü henüz ilgeçleri görmedik. Anladığınız gibi, oradaki "ile", ilgeç; kurulan öbek de "ilgeç öbeği" olduğu için, "ne" sözcüğü, "adıl" olarak, "ilgeç öbeğinde tamlayan" görevinde.

Yanıtta da ad olarak aynı göreve girecek. Çok karışık oldu bu. Bir kez daha söylüyorum: Bu tümcede soru anlamı adılla sağlanmış, bulduruluan ise, ad. Bir ilgeçle öbekleşip BT görevine girecek olan bir ad. Burada unutmamanız gereken şey ise şu: Soru adıllarının yanıtı addır.

c) *"Açık oturumda nasıldım?"* "Nasıl" sözcüğü sıfat olarak (nasıl kitap) ve belirteç olarak (Nasıl konuştum?) kullanıldığı gibi, bir adın yerini de tutabilir. Yani adıl olarak da kullanılabilir.

Burada da öyle olmuş, "nasıl" sözcüğü, ekeylem alarak yüklem olmuş. Neyi buldurur? Adı. Ekeylem alarak yüklem görevine girmiş bir adı buldurur: İyiydin, harikaydın, kötüydün, berbattın. Bunlar, tek sözcük gibi görünüyor; ama hepsi birer yüklem; demek ki hepsi birer tümce.

d) *"Seni mi arıyormuş bütün gün?"* Bu kolay. Soru anlamı "mı" ile sağlanmış. "Seni" sözcüğünden sonra geldiğine göre "mı", dönüp onu sormuş. "Sen-i" sözcüğü de görüldüğü gibi BN (belirtili nesne).

e) *"Ne kitabı bu kitap?"* Bu da zor. Hatta yalnız zor değil, çok zor. Bunu yaptıysanız kendinize kocaman bir "Aferin!" çekin; yapamadıysanız da fazla üzülmeyin. Dediğim gibi, zor çünkü. Soru anlamı "ne" sözcüğüyle sağlanmış.

Tamam, bunu görüyoruz da "ne" sözcüğü ne? Soru sıfatı değil, hemen söyleyeyim. Öyle olsaydı "ne kitap-ı" değil, "ne kitap" olurdu; tıpkı "ne renk" gibi. Peki, "ne kitab-ı"nda, sondaki ek, bir şey anımsatıyor mu? Hani, şöyle bir formül çıkarmıştık, aklınızda mı?

$A_1 \rightarrow A_2$ + *-ı /-sı.*

Ya! Evet. Bu bir ad tamlaması.

Öyleyse "ne" sözcüğü de bir adın yerini tutuyor. Yani, adıl. Buraya kadar tamam. Adılın yanıtı addı; "ne" sözcüğünün yanıtı da "*edebiyat*" (kitab-ı), "*tarih*" (kitab-ı) gibi olacak, ad olacak yani. Peki, o ad hangi göreve girmiş olacak? Bunun bir ad tamlaması olduğunu bulmuştuk. O sözcük de tamlayan. Gireceği görev bu: Ad tamlamasında tamlayan. O ad tamlaması, hangi görevde? Onu da merak ediyorsanız hemen söyleyeyim: Yüklem görevinde. "*Bu kitap, edebiyat kitab-ı(-dır).*" demek çünkü.

Sözcüğün Görevi ve Anlamı

"Sözcüğün Anlamı" diye başlamıştık anımsayacaksınız. O bitti, görev konusuna geçtik. Tam o konuyu da bitirdik diye sevinirken şimdi de "görev ve anlam" mı? Bu da ne demek, diyeceksiniz.

Efendim şimdi, tek başınayken genellikle anlam taşımayan sözcüklere bakacağız. Nedir bunlar? Bağlaçlar ve ilgeçler. Ben değinmeyi pek düşünmüyorum; ama ünlemler de bu kapsamdadır. Neden değinmeyeceğime gelince... Konunun ayrıntılarına dalmadan bunu da şuracıkta açıklayayım. "Ünlem" konusunda söylenecek pek fazla şey bulunmadığını düşünüyorum. "Ah, ey, vah, eyvah, vah vah" gibi sözcükler ünlemdir bildiğiniz gibi. Duygu ve seslenme bildirdiklerini söylemek dışında bunların pek açıklanası bir yanı yok. Farklı el kol işaretlerinin farklı anlamlara gelmesi gibi, ünlemler de ülkelere, dillere göre farklılaşır. Kültürel alışveriş nedeniyle (Aslında Türkçe açısından bu, özellikle son zamanlarda "alışveriş" değil, çoğu zaman yalnızca "alış" oluyor.) sözcükler bir dilden başka bir dile geçebilir; ama ünlemlerin geçtiğine pek rastlanmaz. İşte o kolay kolay rastlanmayan şeye, son zamanlarda rastlanmakta. Ellerini birbirine "çak"arak sevinenler, "ops" diye şaşıranlar, gelişmişliklerinin derecesini değil, Türkçedeki kirlenmenin hangi boyutlara vardığını göstermekteler bize asıl. Ünlemler üstünde durmayacağım; ama bağlaçları ve ünlemleri birlikte inceleyeceğiz. Bağlaçlar neyse de ilgeçler belalı bir konudur. Pek kimse girmek istemez. Biz bir girelim bakalım, çıkabilecek miyiz?

Anlam konusunu işlerken, her sözcüğün bir anlamı varmış gibi bir izlenim yarattık. Oysa "*ile, gibi, kadar, ama*" gibi sözcüklerin tek başına anlamı yoktur. Eskiden bunlar da anlamlı sözcüklerdi elbette; ama görevlerini fazlaca benimsemekten anlamları gitti, görevleri kaldı. Bu yüzden **Orhan Kemal**'in *Bekçi Murtaza*'sına benzetebiliriz bu sözcük-

leri. Romanını okumamış olsalar da öğrencilerim genellikle bilirlerdi Murtaza'yı. Birkaç kez filme çekildi. Benim bildiklerimden birinde Murtaza rolünü **Müşfik Kenter** oynamıştı; ötekinde **Müjdat Gezen**. "Almışım kurs, görmüşüm amirlerimden terbiye." gibi şeyler söylerdi Murtaza durmadan. İşi öylesine önemliydi ki babalığını, kocalığını bastırıyordu; kişiliği bekçiliğinden ibaret kalıyordu. Niye anlatıyorum Murtaza'yı? Bizim üstünde duracağımız sözcükler de öyle çünkü. "Sözcüğün görevi ve anlamı" demek, "yaptığı işe göre anlam kazanan sözcükler" demek. Hangi görevdeyse bu sözcükler, ona göre anlam kazanır. İşte "ve" bağlacı. "Ve'nin anlamı nedir?" diye sorsam ne derdiniz? "Sözcükleri ve tümceleri birbirine bağlar." İyi; ama bu, yaptığı iş; yani görevi! Anlamı değil. Anlamı ne? Tek başına bir anlamı yok. Bunu anlatmaya çalışıyorum işte Murtaza örnekleriyle falan. Biz de bu sözcüklerin anlamlarını kavramak için önce görevlerine bakacağız.

İLE

"İle" sözcüğünün "bağlaç" ve "ilgeç" olmak üzere iki görevi var. "İle" sözcüğünü anlatırken bu görevleri de ayrıntısıyla anlatmayı planlıyorum.

Bağlaç

Sözcükleri ya da tümceleri birbirine bağlayan sözcüğün görevidir. Türkçenin güzelliğini görüyorsunuz yine. Tanımını vermeseydim de "bağlaç" sözcüğünün anlamından çıkarmayacak mıydınız bu görevin "**bağla**-ma, **bağla**-yıcılık" görevi olduğunu? Daha önce de söylemiştim; ama şimdi tam sırası: Bağlaçlık görevi matematikteki toplama işleminin dildeki karşılığıdır. Demek ki bağlaç, sözcükleri ya da tümceleri toplayan sözcüğün görev adıdır. Şu "ya da" sözü üzerinde de durmalı biraz. "Sözcükleri ya da tümceleri" demek, sözcükleri toplarsa tümceleri toplamaz demek. Sözcüklerle sözcükleri ya da tümcelerle tümceleri toplar; sözcüklerle tümceleri toplamaz. Bu, matematiğin de altın kuralı değil mi? "Elmalarla armutlar toplanmaz." Bunu ilk duyduğumda, herhalde ilkokuldaydım, "Neden toplanmasın? İki el-

ma, üç armut daha, beş eder." diye düşündüğümü anımsıyorum. Beş eder etmesine de beş ne? Elmalarla armutları değil, aynı türden iki şeyi, meyveleri topladığımın ayırdında değilmişim demek ki.

Bağlaçlık görevini anlatırken genellikle iki terazi kefesi çizerim tahtaya. Aralarındaki ibreyi de artı (+) biçiminde yapınca toplama işlemiyle benzerliği görsel olarak da anlatmış olurum.

"İle" sözcüğü bağlaç görevinde kullanıldığında, "ve" ile aynı anlamdadır; tıpkı onun gibi, aynı türde ve aynı görevde sözcükleri birbirine bağlar. Arapça "vü"den (Eski yazıda "u", "ü" diye de okunabilen vav harfiyle [و] gösterilirdi.) geldiği için kimi yazarlar tarafından kullanımı reddedilmiş bir bağlaçtır "ve". Örneğin **Nurullah Ataç** hiç kullanmazdı "ve"yi. Gerçekten de Türkçe, hiç "ve" kullanmadan yazmayı olanaklı kılan bir grup sözcüğe, eylemsilere sahiptir. Eylemsileri "tümce" konusu içinde ayrı ayrı göreceğiz.

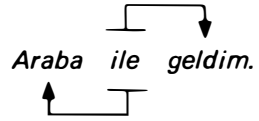
Serdar ile Pervin denize gittiler.
Ö + Ö
Özneleri topladı.

Sinema ile tiyatroyu çok severim.
N + N
Nesneleri topladı.

İlgeç (Edat)

Kendisinden önce gelen sözcüğü, genellikle eylemle ilişkiye sokan sözcüğün görevidir.

Türkçede bütün sözcüklerin, kendilerinden sonraya doğru, başka bir deyişle sağa doğru ilişki kurduğunu biliyoruz. Ad ve sıfat tamlamalarını düşünün. Tamlanan sözcük en sondadır, bütün kollar ona uzanır. Tümceyi düşünün, devrik tümce hariç, tüm kurallı tümcelerde yüklem sondadır; bütün kollar, bütün tümleçler yine en sona, yükleme uzanır. İşte bu noktada ilgeç farklıdır. O, kendisinden önceki sözcüğe yönelir, onunla ilişki kurar. Öteki bütün sözcüklerimizin eğilimi sağa doğruyken ilgecin solcu olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Kurduğu öbeğin yükleme yönelmesi, BT (belirteç tümleci) görevine girmesi yanıltmamalı. İlgeç, daima kendisinden önceki sözcüğe yönelir. Bu, o kadar kesindir ki hangi sözcüğün ilgeç görevinde olduğuna karar verirken bu özelliği ölçüt olarak kullanabileceğiz. Bu söylediğimi de bir kural olarak aşağıda özetleyip yolumuza devam edelim.

İlgeç öbek kurar. Kurduğu öbek BT görevine girer.

Burada dikkat edilmesi gereken şey şudur: İlgeç, yalnızca ilgeçtir. Görevi, kendisinden önceki kavrama yönelip onunla öbek kurmaktır. İlgecin kendisi değil, kurduğu öbek BT görevine girer.

İznizle bir ukalalık daha yapıp bir noktaya daha dikkat çekeceğim. "İle" sözcüğü ile "-la, -le" eki arasında fark gözetmeyen bir anlayışla çok karşılaştım. Oysa bağımsız sözcük ile ek arasında çok büyük fark vardır. İlgeç sözcüktür, ek değildir.

"Okula otobüs ile geldim." tümcesi ile *"Okula otobüs-le geldim."* tümcesi arasında anlam bakımından hiçbir fark olmayabilir; olmayabilir değil, yoktur. Ama dilbilgisel açıdan çok büyük bir fark var. İlki dört sözcükten oluşmuş bir tümcedir. İkincisinde ise yalnızca üç sözcük var. İlkinde bağımsız bir sözcük olan "ile" ikincisinde yok. Ne var? Bir ek! Bu, acıklı bir durumdur. Bağımsız bir sözcüğün bir eke dönüşmesine tanıklık etmekteyiz. Belki sizler torunlarınıza şöyle diyeceksiniz: "Şu '-la, -le' eki var ya! Bizim zamanımızda bağımsız bir sözcüktü. Ah ah! Ne güzel günlerdi onlar. O zamanlar herkes Beyoğlu'na kravatla çıkardı."

Bu sonuncu lafın konumuzla ilgisi yok. Haklısınız. Ama öncekiler, o acıklı durum yani, doğru! "İle" sözcüğü büyük bir hızla eke dönüşmekte. Bu, elbette aynı zamanda bize bugün ek olarak gördüğümüz şeylerin eskiden sözcük olduğunu da göstermekte ve kanıtlamakta. Ama yine de acıklı. Taşın ufalanıp kuma dönüşmesi gibi. Geriye dönüşü yok. Kum yeniden irileşip taş olamadığı gibi, ek de tekrar sözcüğe dönüşemiyor. Günümüz Türkçesinde "ile" büyük bir hızla ekleşiyor. Konuşma dilinde "ile"nin ayrı sözcük olarak kullanıldığı durumlar çok azaldı.

İlgeç, ilgi kurduğu sözcükle birlikte **ilgeç öbeği** oluşturur demiştik. Bu bir tamlamadır ve tümcenin içinde, diğer tamlamalar gibi, bir öbek olarak görev alır.

Araba ile *geldim.*
BT
(ilgeç öbeği)

Demek ki "ile"nin kendisi değil, kendisinden önceki sözcükle kurduğu öbek, belirteç tümleci olur.

Bağlaç, adı üstünde, sözcükleri birbirine bağlardı. İlgecin adının da yaptığı işle bir ilişkisi var mı? Elbette. İlgeç, sözcüklerin arasında ilgi kurar; kurduğu ilgiden dolayı adı ilgeçtir. Anlamını da böyle, kurduğu ilgiye göre kazanır zaten.

Öğrenenlere: "İle" sözcüğü ile ilgili soru çözerken önce "ile"nin bağlaç görevinde mi ilgeç görevinde mi olduğuna bakın. Bağlaç görevini ayırt etmek çok kolaydır. Hemen terazi gelsin gözünüzün önüne. İki kefede de aynı türden şeyler mi var? "*Nevin, deniz ile güneşi çok sever.*" tümcesinde inceleyelim bu söylediğim durumu. "İle"nin bir tarafında "deniz", bir tarafında "güneş" var. İkisi de ad, ikisi de nesne. "İle" onları toplamış. Zaten "ile", tümceleri toplamaz; yalnızca aynı görevdeki sözcükleri / sözleri toplar. Demek ki görevi, bağlaç. "İle"nin bağlaç olmadığı durumlarda ilgeç görevinde kullanıldığına kesin karar verebilirsiniz; çünkü ilgeç ve bağlaç olmaktan başka görevi yok. Ya bağlaç olur "ile" ya ilgeç. İlgeç olduğuna karar verdikten sonra ilgeç olarak hangi anlamı kazandığına bakın. Bağlaç olup olmadığını ayırt etmede başka bir yol da "ile" yerine "ve" koymaktır. En tipik bağlaç "ve" olduğu için, "ile"nin yerine koyduğunuz "ve", onun yerini tutabiliyorsa "ile" bağlaç görevinde demektir. Bunu bu kadar geç söylememin nedeni, ezbere kaçma tehlikesinden sizi sakınmak istemem. Hak verirsiniz ki bu bilgi, ezbere çok elverişli.

Şimdi "ile"nin ilgeç olarak kullanıldığında kazandığı anlamlara bakalım.

• ***Araç:***

Ankara'ya uçak ile gittim.
Gözleri ile her şeyi anlattı.
ilgeç öbeği

Göz anlatmanın değil, görme duyusunun organıyken anlatma eyleminin aracı haline geliyor. Oysa anlatmanın aracı söz olabilir de göz olamaz. Gördüğünüz gibi, "ile" ilgeci, arada bir araç sözcüğü varmış gibi, bir araç kavramı yarattı:

Gözleri (aracı) ile her şeyi anlattı.

Ekleştiğinde *gözleri-y-le* biçimini alıyor. Bu durumda artık ilgeçliği kalmamış, eke dönüşmüş olduğunu biliyoruz, değil mi? Bu dönüşümden sonra "ile" ilgecinin değil, olsa olsa "-la, -le" ekinin görevi söz konusu edilebilir.

• ***Birliktelik:***

İlke, Utku ile geldi.
BT

İlke çantası ile geldi.
BT

İkisinde de birliktelik anlamı var. Eylemi yapan İlke. Yanında ha Utku'yu taşımış ha çantasını. Utku'ya çok ayıp olacak; ama "ile" sözcüğü, bu kullanımda Utku'yu çanta ile eş düzeyde tutuyor. "İlke ile Utku geldiler." tümcesiyle aradaki anlam ve görev farkını görüyorsunuz, değil mi? Burada İlke ve Utku eyleme katılma konusunda eşit paya sahip, ikisi de gelme eylemi yapıyor; çünkü "ile" bu tümcede bağlaç görevinde, özneleri bağladı birbirine.

• ***Karşılıklı yapma:***

Bu anlamı katması için "ile"nin, karşılıklı yapılabilecek bir eylemle kullanılması da gerekir. Yani, "karşılıklı yapma" anlamını veren tek başına "ile" değildir. Aşağıdaki örnekte "kavga etmek" eylemini kul-

landım, bunun yerine "tartışmak" eylemini de kullanabilirdim; ama karşılıkla yapılamayacak bir eyleme, "ile" karşılıklı yapma anlamını katamaz. Demek istediğim bu.

Hülya, annesi ile kavga etti.
Ö BT Y

Eylemi yapan Hülya. "İle" sözcüğü, kavga etme eyleminde anneyi Hülya'nın karşısına geçiriyor.

• ***Neden:***

"İle" sözcüğü, "neden-sonuç" ilişkisi de kurabilir. "Yağmurun yağması ile maç iptal edildi." dediğimizde "ile"den önceki bölüm; yani "yağmurun yağması", "maçın iptal edilmesi"nin nedenidir.

Bana bakması ile yüreğim titredi.
neden sonuç

• ***Durum:***

"Nasıl?" sorusunun yanıtıdır "durum". "İle" ilgeci, kendisinden önceki kavramı, eylemle ilgili durum bildirme anlamına sokabilir.

Bana saygı ile baktı.

Öğretenlere: "Görev-anlam" konusundaki sorular (ÖSS soruları), görevden de anlamdan da gidilerek çözülebilecek sorulardır. Ancak öğrencilerinize anlamdan değil, görevden gitmelerini önerin, bu konuda ısrar edin hatta. Anlamdan gitmek daha kolay gelse de görevden gitmek daha güvenlidir. Anlam alanı kaypaktır çünkü, bataklık gibidir. Üzerine basılan toprağın, ayağın altından kayıp gittiğini fark etmez bile insan. "*Ahu, annesi ile tartıştı.*" tümcesi ile "*Ahu ile annesi tartıştı*(lar)." tümcesi arasında anlamca pek büyük bir fark yok gibi görünüyor. "Gibi görünüyor" diyorum; çünkü aslında var: İlk tümcede tartışmayı yapan Ahu, anne yalnızca taraf olmak zorunda kalmış. İkincide ise ana-kız, tartışma çı-

karma ve tartışmaya katılma konusunda eşit sorumluluğa sahip. Bu anlam ayırtısını görmek yine de pek kolay değil. O yüzden "ile" sözcüğünün hangi tümcede bağlaç, hangisinde ilgeç olduğunu anlamak için daha güvenilir bir yola ihtiyacımız var. O da terazi kefelerini düşünmek, "ile"nin iki yanına bakmak. İlk tümcede "ile"nin bir yanında "annesi" bir yanında "tartıştı"var. Biri elma, öbürü armut. "İle" böyle bir konumda bağlaç olamaz. Oysa ikincisinde "Ahu" ile "annesi" arasına girmiş "ile". Tipik bağlaçlık konumu. Bu tümcenin sonuna ayraç içinde bir "-lar" koymamın nedeni de o. Eyleme eşit oranda katılan iki özne var, özne çoğul ve insan olduğunda da yüklemi çoğul yapmak, insana saygımızın gereğiydi.

İÇİN

"İçin" sözcüğünün ilgeçlikten başka görevi yok. Bu demektir ki "için"in yalnızca anlamından söz edilebilir. Peki, ne gibi anlamları var "için"in?

• ***Amacıyla, Maksadıyla:***

Oluşturduğu ilgeç öbeğini yüklemle amaç - sonuç ilişkisine sokar. İlgeç öbeği olarak BT (belirteç tümleci) görevine girer.

Bebeği görmek için	*buraya geldim.*
amaç	*sonuç*
Taksim'e çıkmak için	*dolmuşa bindim.*
amaç	*sonuç*
Kazanması için	*çok uğraştım.*
amaç	*sonuç*

Aşağıdaki "nedeniyle" anlamıyla karıştırılmamalıdır. "Amaç-sonuç" ilişkisinde eylem genellikle amaçlanmış; ancak henüz gerçekleşmemiştir. Bir de "nedeniyle" anlamına bakalım.

• ***Nedeniyle (-den dolayı):***
Neden-sonuç ilişkisi kurar.

Bıktığı için	*işi bıraktı.*
neden	*sonuç*

Bıktığından (dolayı) işi bıraktı.

Yukarıdaki uyarıya bir kez daha dönelim burada; çünkü "amaç -sonuç" ilişkisiyle "neden-sonuç" ilişkisi çok karıştırılır. "Neden?" diye sorulduğunda her ikisinin de yanıt vermesi yüzündendir bu karışıklık. *"İzmir'e gitmek için otobüse bindi."* ile *"Uçaktan korktuğu için otobüsle gitti."* tümcelerine sorun bu soruyu; ikisinde de ilgeç öbeği, olduğu gibi cevap verir. "Niçin / neden otobüse bindi?" "İzmir'e gitmek için." ve "Neden / niçin otobüsle gitti?" "Uçaktan korktuğu için." Hadi bu iki tümceyi karşılaştıralım şimdi. İlkinde İzmir'e gitmek amaçtır ve henüz gerçekleşmemiştir. İkincisinde ise "uçaktan korkmak" önceden yaşanmış bir olgudur; şimdiki eylemin, otobüsle gitmenin nedenidir. Yerine sözcük koymayı pek önermediğimi biliyorsunuz; ama itiraf ediyorum, buradaki en kolay yöntem o. İlk tümce şu değil mi? "İzmir'e gitmek amacıyla otobüse bindi." İkincisi de şu: "Uçaktan korktuğu(ndan dolayı) otobüsle gitti." Bu anahtarı kullanabilirsiniz: Eğer "**-den dolayı**" anlamı geçerliyse "neden-sonuç" ilişkisi kurulmuş demektir. Geçerli değilse başka anlam ilişkisi aramalısınız. Üstelik bu söylediğim yalnızca "için" ilgeci için değil, bütün "neden-sonuç" ilişkileri için geçerli.

• ***Hakkında, ilgili olarak:***
Müdür için söylemediğini bırakmadı.
Onun için deli diyorlar.

• ***Uğruna, yoluna:***
Demokrasi için savaşanları tarih unutmaz.
Bu vatan için neler yapmadık ki!

• ***...-liğine (Süre belirtir):***
Benden iki saat için izin aldı.
İki ay için Almanya'ya gidiyor.

- ***Göre (Ölçü olarak alınırsa, göz önüne alınırsa):***
  Son sınav için bu sorular çok basit.
  Benim için sen bir hiçsin.
- ***Armağan olarak, ait olsun diye:***
  Doğum günü için onu yemeğe götürdü.
  Senin için bir roman aldım.
- ***Karşılığında, karşılık olarak:***
  Bu koltuklar için kaç lira verdiniz?
- ***Ant (Yemin) deyimleri kurar:***
  Çocukların başı için...
  Allah rızası için...

GİBİ

İlgeç Göreviyle

- ***...-a (-e) benzer:***
  Canavar gibi *çocuk*
  sıfat
  Canavar gibi *çalışıyor.*
  belirteç
- ***Tam o anda, hemen:***
  Olayı duyduğum gibi geldim.
- ***...imişçesine (gerçekte olmayan ama öyle görünen durumlar için:***
  Romanı okumuş gibi anlatıyor.
- ***...-a (-e) yaraşır biçimde:***
  Bize arkadaş gibi davrandı.
  İnsan gibi yaşamak istiyor.

Ad ve Adıl Olarak

Eş, örnek anlamında kullanılır.

Onun gibisini görmedim.
Onun gibilerden hayır gelmez.

Uyarı: Ek aldığı zaman ilgeçlikten çıkmış; ad ve adıl olarak kullanılmaya başlamış demektir.

Tıpkı sıfatlar ve belirteçler gibi ilgeçler de ek almaz çünkü. Ek aldığında ilgeçliği biter. Aşağıdaki gibi tamlama kurduğunda (Ad tamlaması, adın kurduğu tamlama demekti.) aslına dönmüş, ad olmuş demektir.

Deyim kurar:

"Gibi" sözcüğü, herhangi bir ad gibi deyimler kurar. İşte belli başlılarının anlamları:

- ***Gibi gelmek: Sanmak***
  Önceleri bana aptal gibi gelmişti.

- ***Gibi olmak: Bir duruma, bir duyguya yaklaşmak***
  Araba, durur gibi oldu.

- ***Gibi yapmak: Öykünmek, taklit etmek, ...imişçesine davranmak***
  Kitap okur gibi yapıp bizi dinliyor.

KADAR

Arapça bir sözcüktür. "İçin" gibi, yalnızca ilgeç görevinde kullanılır. Anlamlarını, öteki sözcüklerde yaptığım gibi, Türkçe sözlükten bakarak ve azıcık değiştirerek yazıyorum:

- ***Ölçüsünde derecesinde:***
  Aslan kadar güçlü
  Büyükannem genç bir kız kadar hareketlidir.

- ***Büyüklüğünde:***
  Ceviz kadar dolu
  Avuç içi kadar yer

• ***Dek, değin (sınırlama):***
Eylüle kadar burada kalacağım.
8'den 10'a kadar
Sabaha kadar çalıştı.

• ***Gibi:***
Sağ ol, yemiş kadar oldum.
Memleketini anlatınca, görmüş kadar oldum.

• ***Denli:***
O kadar mutlu oldum ki!
Bu kadar heyecanlanacağını sanmazdım.

• ***Süre belirtir:***
Yaşadığı kadar yaşayacak değil ya!

• ***Miktar, derece bildirir:***
Bu kadarı da çok gelir.
Ben o kadarını düşünmemiştim.

• ***Yaklaşık bir niceliği belirtir:***
Toplantıya elli kişi kadar katıldı.

BAŞKA

"Başka" sözcüğünde işler biraz çatallaşacak; çünkü "başka" yalnız ilgeç görevine girmez, başka görevleri de var. (Tam da bu tümcede, "başka görev" kullanımına bakın. Görevlerinden biri de bu! Sıfat görevi. Görelim aşağıda.)

Sıfat Göreviyle

• ***Bilinenden ayrı, değişik, farklı, özge:***
Başka bir eve taşındık.
Gökyüzünün başka rengi de varmış.
Senin anlattığın başka bir konu.

• ***Nitelik yönünden alışılmışın dışında bir üstünlüğü olan:***
O, başka bir insandır.

Ad ve Adıl Olarak

• ***Konu edilenden ayrı:***
Benim için senden başka-sı yok.
Başkalar-ı bu olayı duymasın.
(3. kişi iyelik eki adıl görevine sokuyor.)

İlgeç Göreviyle (-dan / -den başka)

• ***Ayrıca, üstelik, bir yana, dışında:***

İlgeç görevindeki kullanım, "...-den başka" kalıbından kolayca ayırt edilebilir. İlgeçler öbek kurardı ya, çoğu, böyle ek almış sözcüklerle öbek kurar. Biz de ilgeç kullanımını ayırt etmede bu bilgiden yararlanabiliriz. Demek ki "başka" sözcüğünü, "...-dan / -den başka" biçiminde görmüşsek ilgeç göreviyle kullanıldığını şıp diye anlıyoruz.

Burada karıştırılabilecek bir kullanıma daha işaret etmekte yarar var: "*Senden başka arkadaşım yok.*" tümcesi ile "*Başka arkadaşım yok.*" tümceleri, "başka"nın görevi açısından çok farklı. İlkinde "-den başka" kalıbından ve ilginin sola doğru olmasından anlıyoruz ki bu, ilgeç kullanımıdır. İkincisi, aslında daha da tanıdık bir kullanım: *Başka arkadaş, başka yol, başka sokak...* Nedir bu? Bildiniz! Sıfat. Oysa aşağıdaki örneklerde "-dan / -den başka" kalıbından da kolayca anlaşılacağı gibi, görevi ilgeç.

Bir kuru canından başka bir şeyi yok.
Evlerinden başka bir de dükkânları var.

DOĞRU

"Doğru" sözcüğü de birçok göreve girebilen bir sözcük. Hangi görevde bulunduğunu yine kullanımdaki kimi ipuçlarını değerlendirerek anlayacağız.

Sıfat Göreviyle

- ***Bir ucundan öbür ucuna değin yönü değişmeyen (eğri ve çarpık karşıtı):***

  Doğru yol, doğru çizgi...

- ***Gerçek, yalan olmayan:***

  Doğru haber, doğru yanıt...

- ***Yasaya bağlı, ahlaklı, dürüst:***

  Doğru insan, doğru adam...

- ***Akla, mantığa uygun:***

  Doğru karar, doğru davranış...

- ***Gerçeğe, kurallara uygun:***

  Doğru hesap, doğru anlatım...

Ad Olarak (Ad Türünde)

- ***Gerçek, hakikat:***

  İşin doğrusunu kimse bilmiyor.

- ***İki nokta arasındaki en kısa yol:***

(Matematikteki anlamıdır.)

İki noktadan yalnız bir doğru geçer.

Belirteç Göreviyle

- ***Yanlışsız, eksiksiz:***

  Çocuk doğru söylüyor.
  Doğru düşünüyor, yanlış hareket ediyordu.

- ***Hiçbir yöne sapmadan, dosdoğru, doğruca:***

  Şimdi doğru okula git.
  Haydi bakalım, doğru yatağa!
  Sinemadan çıkınca doğru eve geleceksin!

İlgeç Göreviyle (-a / -e doğru)

- ***Karşı, yönünce, o yönde:***
  Kapıya doğru yürüdü.

- ***Yakın, yakınlarında:***
  Akşama doğru kente vardık.

! **Uyarı:** Burada da bir uyarı yapmam gerek. *"Kadın doğru iskeleye gitti."* ile *"Kadın iskeleye doğru gitti."* tümcelerini karşılaştıralım burada. Gerekiyor çünkü.

İlk tümcedeki "doğru", iskelenin sıfatı değil, onu belirteyim önce. Kadın hep yanlış iskeleye gidermiş, bu kez doğru iskeleye gitmiş, demek istemiyoruz. Ya ne diyoruz? Başka bir yöne sapmadan, doğruca gitmiş kadın. "Doğru"nun bu tümcedeki görevi, gitme eylemini belirttiği için, belirteç. İkincisinde ise "-a / -e doğru" kullanımını zaten görüyorsunuz. "Doğru" burada ilgeç. İlgeç olduğu için öbek kurmuş. "Doğru" sözcüğünün kendisi değil, "iskeleye doğru" öbeği, BT (belirteç tümleci) görevine girmiş. "Doğru"ların bu iki tümcede görevleri farklı; anlamları da farklı mı peki? Elbette. Farklı görevden aynı anlam çıkmaz. Konumuz, "Görev - anlam"dı; yani göreve bağlı olarak kazanılan anlam. İlk tümcedeki kadın, dosdoğru gidiyor iskeleye, hiçbir yere sapmadan. İkinci tümcedeki kadın, o yöne doğru gidiyor; ama iskeleye gidip gitmediğini bilmiyoruz. Belki az sonra sapacak, belki başka yere gidecek. Görüldüğü gibi, önemli bir anlam farkı var.

KARŞI

Ad Olarak (Ad Türünde)

- ***Bir şeyin önünün, asıl alınan yüzünün ilerisi:***
  Karşıda oynayan çocuklar çok eğleniyorlar.

- ***Yol, deniz, ırmak vb'nin öbür kıyısı ya da yanı:***
  Karşıya geçmek için bütün gün uğraştılar.

• ***Ön, kat, huzur:***
İkisi birden müdürün karşısına çıktı.

Sıfat Göreviyle

• ***Bulunulan yere göre önde, ileride olan:***
Karşı kıyıdan kahkahalar yükseliyordu.
Karşı dağları duman bürümüş.

• ***Karşıt (zıt), muhalif:***
Karşı takımın oyuncuları çok güçlüydü.
Karşı görüşte olanlar çoğunluktaydı.

İlgeç Göreviyle (-a / -e karşı)

• ***Yüzünü bir şeye doğru çevirerek:***
Denize karşı çay içiyorlardı.
Bahçeye karşı oturduk.

• ***Hakkında, için, ilgili olarak:***
Babasına karşı saygılıydı.
Çocuğa karşı pek anlayışlı davranmıyordu.

• ***Doğru, yakın, sularında:***
Sabaha karşı babam geldi.

Belirteç Göreviyle

• ***Karşı çıkmak:***
Dışarıdan gelenleri karşılamaya gitmek:
Ordumuz dağı aşınca işaret verin ki karşı çıkalım.
Bir düşünceye katılmamak, cephe almak:
Kim gençlerden yana, kim gençlere karşı çıkıyor; belli değil.

• ***Karşı durmak:***
Direnmek, dayanmak, boyun eğmemek:
Benim gibi canavara karşı duramazsın.

• ***Karşı gelmek:***

Boyun eğmemek, başkaldırmak:

Çocuk babasına karşı geliyor.

! **Uyarı:** Belirteç ve ilgeç kullanımlarının karıştırılmaması için bir uyarı daha yapmak gerekir sanıyorum. Yine iki tümce kurup karşılaştırarak yapayım bu uyarıyı:

"Babasına karşı saygılı davranır." ile *"Babasına karşı geliyor."* tümcelerini "karşı" sözcüğünün konumu ve işleyişi bakımından karşılaştıralım. "Karşı" sözcüğünün bir kolu varsa ilk tümcede onu ne yana doğru uzattığını sezebiliyor musunuz? "Babası"na döndü değil mi kol? İlgecin solculuğu bu!

Bir de ikinci tümceye bakalım şimdi. "Karşı" sözcüğünün sanal kolu bu kez gelme eylemine yöneldi. "Geliyor" hem eylem hem yüklem. Bu durumda BT (belirteç tümleci) olmaz mı "karşı"? Olur. İşte bu!

AMA

(FAKAT, AMMA, LAKİN, NE Kİ, NE VAR Kİ, BUNA KARŞILIK)

Bağlaç Göreviyle

• ***Aykırı, karşıt, uyumsuz tümceleri bağlar; "karşıt, aykırı, uyumsuz" anlamlarını kazanır:***

Bu ev güzel; ama küçük.

Bu ev güzel (+)

Bu ev küçük (-)

• ***İkincisi, birincinin koşulu olan iki tümceyi bağlar; "koşul" anlamı kazanır:***

İzin veririm; ama kardeşini de götürürsen. (Kardeşini götürmezsen gidemezsin.)

Yaz; ama dolmakalemle. (Dolmakalemle yazma koşuluyla yazabilirsin.)

• ***İkincisi, birincinin uyarısı olan iki tümceyi bağlar; "uyarı" anlamı kazanır:***
Bu işi yaparım; ama bu sana pahalıya patlar.
Git; ama karşıya geçerken dikkat et.

• ***İkincisi, birincinin sonucu olan iki tümceyi bağlar:***
Kapıyı açtım; ama, kimse yoktu.
O kitabı okudum; ama, anlayamadım.

• ***İkincisi, birincinin açıklayıcısı olan iki tümceyi bağlar:***
Sen onu seviyorsun; ama, o serserinin biri.

• ***Pekiştirme yapar:***
Mavi; ama mutlaka mavi olsun.
Onu hiç; ama hiç sevmiyorum.

İlgeç Göreviyle

• ***Dikkat çekme:***
Kızarım ama!
Döverim ama!

⚠ **Uyarı:** Bu sonuncuyu neden bağlaç saymadığımızı açıklamaya gerek var mı? Bağlaç olması için, "ama"nın öbür yanında, bağlayacağı bir başka öğe daha olmalı, değil mi? Bağlanacak en az iki şey yoksa bağlama işlemine de bağlaçlık görevini yapacak bir sözcüğe de gerek yok.Üstelik, "Kızarım ama!", "Döverim ama!"lardaki "ama"lar, ilgeç karakteri göstererek kendisinden önceye yönlendiriyor dikkati.

ANCAK

Belirteç (Zarf) Göreviyle

• ***Olsa olsa, güçlükle, en çok, en erken, şu sıralarda:***
Bu araba ancak bir milyar eder. (olsa olsa)
Ancak, ilkokulu bitirebilmişti. (güçlükle)

Seni ancak haftaya arayabilirim. (en erken)
Evden geç çıkmış; ancak gelir. (şu sıralarda)

- ***Eylemi kendisinden sonra gelen sözcükle sınırlar; "yalnızca, sadece, bir tek" anlamındadır:***

Bu problemi ancak sen çözebilirsin.
Başımın ağrısı ancak ilaçla geçiyor.

Bağlaç Göreviyle (AMA'nın işlevlerinde kullanılır)
Gelirim; ancak, hemen değil.

! **Uyarı:** Görüldüğü gibi, "ancak" sözcüğünün ilgeç görevi yok. Kimi öğretmenler, "yalnızca, sadece" anlamındaki kullanımı ilgeç saymakta. Olabilir mi, diye bir bakalım. İlgeç görevini ayırt etmek için birkaç ölçüt koymuştuk. İlişkiyi kendisinden önceki sözcükle kuracak ve bu sözcükle öbek oluşturacak. İki ölçütü birden aramasak da birini bulmalıyız ki ilgeç diyebilelim o kullanıma. "*Bizi ancak o kurtarabilir.*" tümcesine bu amaçla bir bakalım şimdi. "Ancak" sözcüğü, kendisinden önceki "biz" kavramına değil, "kurtarma eylemine yöneldi ve bu eylemi "o" dediğimiz kişiyle sınırladı. Yukarıdaki örnekler de bu amaçla incelenebilir; başka örneklere de bakılabilir. Eyleme yönelik sınırlama, belirleme görevinin adını biliyoruz: Belirteç. Öyleyse, burada ilgeç olan bir "ancak" sözcüğü yok. O görevin adı, belirteç.

! **Uyarı:** Bu ikinci uyarıya ne gerek var, diyor musunuz? Bağlaç ve ilgeç görevlerini nasıl kolayca ayırt edebileceğimizi söyleyeceğim. Daha doğrusu birçok kez söyledim; bir kez daha anımsatacağım. Bağlaç görevi için terazi şarttır. Bağlanacak iki ayrı şey yoksa bağlaçlıktan söz edemeyiz. İlgeç görevi için de sözcüğün sanal kolunun kendisinden önceye uzanması. Bir işaret daha söyleyeyim: "Ama, fakat, lakin, ancak vb." sözcükler bağlaç görevindeyken kendilerinden önce noktalı virgül (;) konur. Bu kurala uygun yazılmış bir yazıda noktalı virgül bile ele verebilir bağlaçlık görevini. Farkındasınız, ben özen gösteriyorum bu noktalı virgülü kullanmaya. Lütfen siz de gösterin. **Melih Cevdet Anday**'ın bir yazısını anımsıyorum: "Noktalı virgülün nasıl kullanılacağını bilmeyen, Türkçe bildiğinden söz etmesin." diyordu. Tam böyle olmayabilir; **ancak**, bu anlamda bir söz.

YALNIZ

Ad Olarak

- ***Yanında başkası olmadan:***

Bugün yalnızım.
Yalnızlar rıhtımı (ad tamlaması)

Sıfat Göreviyle

- ***Yanında başkası bulunmayan, kimsesiz:***

Yalnız insanlar, tepedeki yalnız ev...

Belirteç Göreviyle

- ***Yanında başkası olmadan:***

Bu problemi yalnız çözdüm.
Çocukları evlenince kadın yalnız kaldı.

- ***Eylemi, kendisinden sonra gelen sözcükle sınırlar; "bir tek, sadece" anlamındadır:***

Beni, yalnız sen anlayabilirsin.
O yalnız kendisini sever.

Bağlaç Göreviyle (AMA'nın işlevlerinde kullanılır)

Dersi bir daha anlatırım; yalnız iyi dinleyeceksiniz.
Fotoğraf güzel; yalnız biraz soluk.

⚠ **Uyarı:** Bu uyarılara alıştınız artık. Sıkıldıysanız affınızı diliyorum. "Yalnız" sözcüğünü "yanlız" diye yazan birçok kişi bulunduğunu biliyoruz. Konumuz yazım değil; ama bu sözcüğü tek başına ele alıp üstünde dururken yazımına da değinmek istedim. Sanıyorum "yalnız" ve "yanlış" sözcüklerinin bir biçimde karıştırılmasından doğuyor sözünü ettiğim yanlışlık. "Yalnız", "yalın"dan gelir: "Yalın-ız > yalnız". Orta hece vurgusuz olduğu için, orta hecede kalan "ı" ünlüsü

düşüyor. Ötekinin açılımını da yapalım. Onun gidişi şöyle: yan-mak, yan-ı-l-mak, yan-ı-l-ı-ş. ("Yanmak" sözcüğünün anlamına, çocuk oyunlarında hata yapan çocuğa, "Yandın!" dendiğini düşünerek ulaşabilirsiniz.) Vurgusuz orta hece ünlüsü konumundaki "ı" yine düşüyor: "Yan-ı-l-ı-ş > yanlış" oluyor. Bağlaç - belirteç ayrımının nasıl yapılacağı ile ilgili bir şey söylemeyeceğim burada; çünkü söyleyeceklerim, "ancak" sözcüğünün sonundaki açıklamayla aynı.

DA (DE)

Şu ayrı yazılması gereken "da / de"de sıra! Çocukluğumuzdan beri bize öğretilen iki çeşit "da / de" var. Neredeyse bütün okul kitaplarında ve bütün öğretmenlerin dilinde bu ayrım, "Ek olan de, bağlaç olan de" diye yapılır. "Ek olan de" nedir? Artık çok iyi biliyoruz. Sözcüğü ya da sözü dolaylı tümleç görevine sokan eklerden biridir. Hani üç çeşit DT vardı ve ekleri de şunlardı ya, bunlardan ortadaki: -a, -e / -da, -de / -dan, -den". Şimdi göreceğimiz bu değil, öteki. Bağlaç olan mı, diyeceksiniz. Evet; ama yalnız bağlaç değil, aynı zamanda ilgeç de olabiliyor o "da, de". Bize söylenmesi ihmal edilen şey de bu. Hatta belki bağlaç olmaktan daha çok ilgeç oluyor. Bir türlü ayrı yazamadığımız bu "da, de" ile başımız belada. En olmadık yerlerde, ayrı yazılması gerekirken bitişik yazılan bir "da, de" ile karşılaşabiliyoruz ve bu durumdan kurtulmak için ne yapmamız gerektiğini bilemiyoruz. Ünlü uyumlarına uyuyor olması yanıltmamalı; bu "da, de" ek değildir, bağımsız bir sözcüktür. DT görevinde bulunmayan (ek olmayan) bütün "da, de"ler ayrı yazılır, desek, bitişik yazılmaları önleyebilir miyiz? Bitişik yazdığımızda bağımsız bir sözcüğün bağımsızlığına el koyup eke indirgemiş oluyoruz onu çünkü. Öyleyse bir de bunu deneyelim. Akıllarda tutulacak kural olarak belirginleştirelim: Herhangi bir "da, de", eğer "bir şeyin içinde, üzerinde" anlamını taşımıyorsa ayrı yazılmalıdır. Buna yazım kuralları konusunda yeniden döneceğiz.

⚠ **Uyarı:** Ünsüz uyumuna uymaz, "-ta, -te" biçiminde **asla** kullanılmaz.

İlgeç Göreviyle

• ***Tümceyi genişletme:***

Kendisinden önceki sözcükle ilişki kurar, eylemi ilişki kurduğu sözcük yönünde genişletir. Bu, kendinden önceki sözcükle ilişki kurmanın, ilgecin tipik davranışı olduğunu unutmayalım.

Sana buradan bir kalem de alalım.
(Aldıklarımıza kalemi de ekleyelim.)

Sana da buradan bir kalem alalım.
(Başkalarına aldığımız gibi)

Sana buradan da bir kalem alalım.
(Başka yerlerden aldığımız gibi)

Sana buradan bir de kalem alalım.
(Başka şeyler aldığımız gibi)

• ***Pekiştirme:***

Resim de resim olmuş hani!
Masa da masaymış ha!

Bağlaç Göreviyle

• ***"Neden-sonuç" ilişkisi kurar:***

Okula gitmedi de babası ona kızdı.
neden *sonuç*

• ***"Ama" gibi karşıtlık ilişkisi kurar; "kırgınlık" anlamı katar:***

Geldi de uğramadı.
Baktı da bir laf etmedi.

• ***İkincisi, birinciden hemen sonra yapılacak iki eylemi bağlar:***

Çocuğa bir bakayım da geleyim.

• ***İkincisi, birinciye karşın yapılan iki eylemi bağlar; "bile" anlamındadır:***

Artık çalışsan da anlamı kalmadı.
Arasa da artık bir şey değişmez.

- ***Birincinin "yeter sayıldığı", ikincinin "önemsiz görüldüğü" iki tümceyi bağlar:***
  Sağlıklı olduğunu bileyim de yılda bir kez görmeye razıyım.
  Gelsin de ne zaman gelirse gelsin.

- ***İkincisi, birincinin yerine geçirilen iki eylemi bağlar:***
  Bu kitabı alın da üç defter verin.
  Dün aldığını götür de bir numara büyüğünü al.

Uyarı: "Da, de"den önce ya da sonra virgül konmaz. Daha doğrusu hiçbir noktalama işareti konmaz.

MI (Mİ, MU, MÜ)

Az önce "da, de"nin bağımsızlığı konusunda söylediklerim, "mı, mi" için de bütünüyle geçerli. Bakmayın bütün yazım kılavuzlarında "Soru eki mı, mi" diye, hatta öyle de değil, "mi Soru Eki" gibi garip bir yazımla geçtiğine. Masamın üstündeki yazım kılavuzlarına bakıyorum. Hepsinde öyle ya, en güvendiğimden, Dil Derneği'nin kılavuzundan aynen aktarıyorum: "mi Soru Eki" diye bir ara başlık var. Ayrıca, niye "mi"? Öteki, "mı" olanı, daha mı az kullanılıyor? Sonra da şöyle denmiş, aynen yazıyorum: *"mi soru ekinin kendinden önce gelen sözcükten ayrı yazılması gerekir* (...)" Niye, diye sormaz mısınız? Mademki ekmiş, niye ayrı yazıyoruz? Hani bizim gurur duyduğumuz Türkçe mantığı? Bir şeye "ek" diyorsanız, eklenir. Ayrı yazılıyorsa ek değildir. Ek ayrı yazılır mı? "Masadan" yerine "masa dan" yazabilir miyim? Bu köklenmiş yanılgıya yol açan, "mı, mi"nin, kendinden önceki sözcüğün son ünlüsüne göre ünlü uyumlarına uyması. İyi; ama "da, de" de uyuyor. Ona ek demiyorsunuz. Ek olanından ayırmak için *"de Bağlacı"* diyorsunuz. Buna niye "ek" demekte ısrar ediyorsunuz? Ek olan başka bir "mı, mi" yokken, "Nerede geçerse geçsin bütün 'mı, mi'ler ayrı yazılır." diye durumu kesinleştirme şansımız varken bunu niye kullanmıyoruz da "ek" deyip kafaları bulandırıyoruz? Şimdi inceleyeceğimiz tek "mı, mi" miz, asla ek değil, bir sözcüktür, bağımlı bir sözcüktür; ama sözcüktür. Yazım kılavuzlarında da öyle geçmelidir: "Soru ilgeci mı, mi" diye.

İlgeç Göreviyle

• ***Sese verilen biçime göre, tümceye, soru, şaşma, yadsıma anlamları katar:***

Biraz tiyatro yeteneği gerektirse de aşağıdaki tümceler ve başka ilginç örnekler de sese verilen biçime göre çeşitli anlamlar kazanabilir. Sonuncu anlamdan başlayalım:

Önünüze, içinde pek az katı madde olan, "dere suyu çorba" kıvamında bir yemek getirdiler. Bu tabağı gördüğünüzde, "Böyle yemek olur mu?"yu nasıl söylersiniz? İçinde kabuklu salyangozların ya da yengeçlerin bulunduğu bir tabağın karşısında nasıl söylersiniz? Şimdi de günlerdir aç olduğunuzu düşünün. Mis gibi kokan, nefis bir yemek geldi önünüze. Gözlerinize inanamıyorsunuz: "Böyle yemek olur mu?"yu bir de bu duyguyla söylemeyi deneyin. Sese verilen biçime göre anlam kazandırmak böyle bir şey.

Bu kitap okunur mu?
Böyle şiir yazılır mı?
Bu su içilir mi?

• ***Kapalı buyruk anlamı katar:***

Emrin doğrudan verilmesinin kaba kaçtığı durumlarda kullanırız bu söyleyişi. Kapıda, size bir şey sormaya gelen komşunuz var. "Girmez misiniz?" demişseniz onun gerçekten içeri girip girmeyeceğini merak ettiğiniz için söylemediniz bunu. "Girin, buyurun" demek istediniz, değil mi?

Kapıyı açar mısınız?
Şöyle oturmaz mısınız?

• ***Anlamı pekiştirir:***
Güzel mi güzel...
Tatlı mı tatlı...

• ***Şaşma anlatır:***

Bizim şaşılası bulduğumuz bir olayı anlatırken karşımızdakini de şaşırtmak istediğimiz için başvurduğumuz bir tümce kurgusudur. Bilmediği bir mahallede köpeklerin saldırısına uğramış biri bu-

nu, "Köpekler üstüme saldırmasın mı?" diye anlatıyorsa, "Köpekler karşıma çıktı, bana saldırsınlar mı, saldırmasınlar mı?" diye, köpekler adına bize danışıyor olamaz. Köpekler saldırmış, ne olmuşsa olmuş; anlatımın diliyle bize söylenmeye çalışılan şey şu: "Bu, şaşılacak bir durum; siz de şaşırın."

O karanlıkta çamurun içine dalmayayım mı?
Köşeyi dönünce babamla burun buruna gelmeyeyim mi?

• ***Eylemi pekiştirir; ona, olumsuz kesinlik anlamı katar:***

Anlatmaktan çok hoşlandığım konulardan biri de bu. Matematikte artı ile eksinin çarpımı, eksi ile eksinin çarpımı gibi şeyler vardı, anımsadınız mı? Türkçede de var onlar. Bizim "mı, mi"nin değeri daima eksidir. Olumsuz kesinlik, dememizin nedeni bu. Yanına gelen ve onunla çarpıma giren yargı olumlu ise, artı ile eksinin çarpımı ile aynı sonucu veriyor: Eksi. Yanına gelen yargı da olumsuzsa bu kez de eksi ile eksinin çarpımı: Artı.

Ne diyordu **Emre Altuğ?**

Gidecek yerim mi var? (Yok.)
(-) x (+) = (-)

Diyecek sözüm mü var? (Yok.)
(-) x (+) = (-)

Peki, ya eksi ile eksinin çarpımı?

Sen söylersin de ben yapmaz mıyım? (Yaparım.)
(-) x (-) = (+)

Sen "Oku!" dersin de ben okumaz mıyım? (Okurum.)
(-) x (-) = (+)

Bağlaç Göreviyle

• ***Birincisi, ikincisinin nedeni ya da koşulu olan iki tümceyi bağlar:***

Konuyu öğrendin mi soruları çözersin.
Eve geldi mi doğru mutfağa koşar.

Ki

Türkçenin sancılı konularından biri de budur. Bu "ki", ek olan ki (-ki) ile karıştırılır. Bu karıştırma elbette en çok yazımda kendini gösterir, hangi ki'yi ayrı, hangisini bitişik yazacağını karıştırır pek çok kişi. Sözcük olan "ki" de kimi zaman ilgeç, kimi zaman bağlaç göreviyle çıkar karşımıza.

Biz burada ek olan "-ki"ye hiç değinmeyeceğiz; çünkü onu ekler konusunda göreceğiz. Sözcük olan "ki"nin görevleri nelerdir, ona bakalım.

Bağlaç Göreviyle

Anlam bakımından birbiriyle ilgili tümceleri bağlar. Bağlaç olmanın gereklerini yerine getirerek elbette. Yani, iki yanında iki tümce olması koşuluyla.

- ***Kendisinden sonra gelen bölümü, tümcenin "anlamca" öznesi, nesnesi, dolaylı tümleci görevine sokarken çeşitli anlam ilgileri kurar:***

  Öyle görünüyor ki o sıralarda böyle şeylere önem vermezmişiz.
  Uzun sakallı dedeler iddia ederler ki bu yerlerin suyu kutsaldır.

- ***Şaşma anlatır:***

  Kapağı kaldırmış ki tencere bomboş.

- ***Uyuşmazlık, çelişki anlatır:***

  Çiğ yemedim ki karnım ağrısın.
  Ben görmedim ki anlatabileyim.

İlgeç Göreviyle

- ***Kendisinden sonra gelen bölümü, "anlamca" sıfat görevine sokar:***

  Sen ki beni tanırsın, öyle davranacağımı nasıl düşünebildin?
  O yerden-ki herkes kaçar, sen de kaç.

- ***"Öyle, o kadar, o denli" gibi sözlerden sonra kullanıldığında tümceyi anlamca güçlendirir:***
  Ölüm öyle bir kapı ki her doğan varlık oradan geçmek zorunda.

- ***Yakınma ya da kınama anlatır:***
  Sana da hiç güvenilmez ki!

- ***Soru tümcelerinin sonuna gelerek kuşku ya da endişe anlatır:***
  Acaba ceza verirler mi ki?
  Onu sana bırakırlar mı ki?

Kimi sözcüklerin sonuna ek gibi gelerek (Yaptığı aslında bileşik sözcüktür.) belirteç ve ilgeç oluşturan da ek olan ki (-ki) değildir; budur: **"Belki, çünkü, mademki, halbuki, sanki"** gibi.

DAHA

Ad Olarak

- ***Var olana eklenecek yan:***
  Bu işin dahası da var.

Sıfat Göreviyle

- ***Aşkınlık:***
  Bugün daha iyiyim.
  Yarınki sınavımdan daha iyi bir not alacağım.

Asıl Belirteç Göreviyle

- ***Henüz, şu ana kadar, şimdiye değin:***
  Daha kimse gelmedi.

- ***Olana ekleyerek, bunun dışında:***
  Anlat, daha neler gördün?

Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle

- ***Aşkınlık:***
  Daha güzel kitap

Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle

- ***Aşkınlık:***
  Daha iyi okumalısın.

ÇOK

Ad Olarak

- ***Büyük, aşırı ve fazla olan:***
  Bugün işimiz çok. (Yüklem görevinde)

- ***Bir şeyin büyük bölümü:***
  Çocukların çoğu hasta. (Ad tamlamasında tamlanan görevinde)

Sıfat Göreviyle

- ***"Az" karşıtı:***
  Bu yıl çok ürün var.

Asıl Belirteç Göreviyle

- ***Aşırılık:***
  Çok çalıştık.

Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle

- ***Aşkınlık:***
  çok iyi insan

Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle

- ***Aşkınlık:***
  Çok fazla gezme.

PEK

Ad Olarak

- ***Sert, katı:***
  Yavaş atın çiftesi pektir.

- ***Sağlam, dayanıklı:***
  İnsan gülden nazik, taştan pektir.

Sıfat Göreviyle

Toplantı pek kalabalık değildi.

Asıl Belirteç Göreviyle

- ***Gereken ya da alışılmış olandan çok:***
  Pek yoruldun, biraz dinlen.

- ***Hızlı olarak:***
  Pek gittiği için çabuk yoruldu.

Sıfatı Belirten Belirteç Göreviyle

Pek güzel iş

Belirteci Belirten Belirteç Göreviyle

Pek iyi görünmüyorsun bugün.

Anımsatma: Görev-anlam konusu kapsamındaki sözcükler bu kadar değil elbette; ama bir noktada kesmem gerek. Hatta biraz abartmış bile olabilirim üzerinde durduğum sözcüklerin sayısını. Anlatmaya çalıştığım şey, daha çok, dilin devingen yapısına dikkat çekmek, herhangi bir sözcüğe görev adı verirken her defasında yeniden bakmak ve o anda yapmakta olduğu işe göre, görev adı vermek gerektiğini vurgulamak.

Sözcüğün Yapısı

Şimdiye kadar gördüklerimizden tümüyle farklı bir konuya başlıyoruz şimdi. Dilin, "semantik, fonetik, sentaks" gibi ana konularından biri olan "morfoloji". Yunanca "morfoloji"nin Türkçe karşılığı "yapıbilim".

Biz elbette adı morfoloji de olsa yapıbilim de olsa bu konuya bütün ayrıntıları kapsayacak bir açıdan bakmayacağız; çünkü yerimiz sınırlı, zamanımız az. Önceki konularda söylediğim gibi, bu konuda bilimsel araştırmalar yapılıyor, yapılacak. Benim amacım Türkçeyi, kullanıma yönelik biçimde ve genel çizgileriyle kavratmak.

Şimdiye kadar sözcüğün içine hiç girmedik. Sözcüğün anlamı üstünde durduk, girdiği görevlere baktık; şimdi ise sözcük kalıbının içine girecek, sözcüğün kendisine bakacağız. Bu yüzden ve bu noktadan sonra Arapça, Farsça, Fransızca vb. sözcükler bizi ilgilendirmiyor; çünkü Türkçe sözcüklerin yapısına bakacağız.

Yapı, Türklerin dil mantığını ortaya koyar; yani hem sözcüğün diziliş mantığını, hem de sözcüğün oluşum mantığını. Sözcüklerin diziliş mantığına öncelik tanıyarak şunu söyleyeyim: Yargının asıl ağırlığının, yani yüklemin sonda oluşu Türklere özgüdür. Ben kendime yakından baktığımda şunları görebiliyorum. Yazdığım bir yazıda, yaptığım bir konuşmada, bana en çarpıcı, en etkileyici görünen sözü sona bırakmaktan hoşlanırım. Eminim, doğduğundan beri Türkçe konuşan pek çok kişi, söylediğime benzer özellikleri kendisinde yakalayacaktır.

Tabağınızdaki en sevdiğiniz yiyeceği, en başta yiyip tüketiyor musunuz; yoksa en sona mı bırakıyorsunuz? Türkçe mantığını buralara kadar götürmem garip gelebilir; ama daha önce de söylediğimiz gibi, yargıyı, yani en vurucu, en önemli olanı en sona koyma-

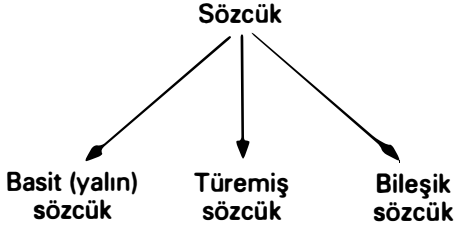
ya alışık olan kişi, en etkili sözü sona sakladığı gibi, en lezzetli lokmayı da sona saklar. Şöyle de söyleyebiliriz: Türkler en önemsedikleri şeyi sona sakladıkları içindir ki Türkçede yüklem tümcenin sonunda yer alır.

Türkçe sözcüklerin ezberden uzak yapısını inceleyen birçok dilbilimci, dillerinin yapısına bakarak Türklerin çok zeki kişiler olması gerektiğini söylüyor. Gerçekten, "ök-süz" sözcüğündeki "-süz" ekini gören bir Türk, buradaki "bir şeyi yitik" anlamını sezer. Hele, "ök" sözcüğünün "ana" demek olduğunu biliyorsa "öksüz"ün *"annesi olmayan, annesiz"* demek olduğunu çabucak anlar. "Kut" sözcüğünün "uğur" anlamına geldiğini biliyorsanız, *"kutlamak, kutlu, kutsuz, kutsal, kutsama..."* sözcükleri, ilk kez duyduğunuzda bile size bir şeyler söyler.

Latin dillerinde sözcüklerin ezberlenmesi gerekir. Fransızcada 1200 dolaylarında kuraldışı *(irregulier)* eylem çekimi vardır; İngilizcede kuraldışı eylemlerin *past tense*'lerini, *past participle*'larını ezberlemek, yolun başında olanları canından bezdirir. Türkçeye başka dillerden girmiş sözcükleri dışta bırakırsak Türkçe sözcüklerin çoğunda, eki biliyorsak ekten, kökü biliyorsak kökten giderek sözcüğün anlamını çıkarabiliriz.

Yapı, genel olarak bir şeyi oluşturan malzemenin incelenmesi demekse sözcüğün yapısı, sözcüğü oluşturan malzemenin incelenmesi demektir.

Kullanılan malzemeye göre sözcükleri üç ana grupta topluyoruz.

BASİT (YALIN) SÖZCÜK

Kök halindeki sözcüktür. Demek ilk malzememiz "kök". Nedir kök?

KÖK

Kök, bir sözcüğün parçalanamayan, anlamlı, en küçük parçasıdır.

dur -ak-lar-ı-mız-dan

Eylem
kökü

Atabileceğim her şeyi attıktan sonra elimde kalan, daha fazla hiçbir şeyi atamayacağım "dur-", bu sözcüğün köküdür.

göz -ler-i-niz-e

Ad
kökü

Burada da "göz" sözcüğüne gelip dayanıyoruz. Daha fazla atarsak anlamsız bir şey kalacak elimizde. Anlamsız demeyeyim de şöyle diyeyim. "Göz" sözcüğünü ele alıp incelemek, nereden geldiğini, hangi değişimlerden geçtiğini bulmak ya da bu konuda olasılıklar üretmek, dilin yine ana dallarından birinin, "etimoloji"nin çalışma alanıdır. Biz haddimizi bilerek kendi sınırlarımızda kalalım; ancak, fakülte yıllarından aklımda kalan bir örneği sizinle paylaşmayı, haddimi aşmak saymazsanız "göz" sözcüğüyle ilgili etimolojik bir çalışmayı aktarabilirim size. Türkçede "ikili çokluk" yoktur. Ne demek? Sözü biraz uzatmayı göze alarak **Mehmet Akif**'e atfedilen bir olay anlatacağım. Mecliste (TBMM) memurların geçim sıkıntısı çektiğinden söz eden bir milletvekili, sözünü Osmanlıcayla da süslemek istemiş besbelli, "Efendiler," demiş. "Memureyn zor durumda." Ondan hemen sonra söz alan Mehmet Akif eleştirisini, "Memureyn olsa balla kaymakla beslerdik. Memurin zor durumda." diyerek yapmış. Anlaşıldığı gibi "memureyn" Arapça, "iki memur" demek. "Memurin" ise, kastedilen anlama geliyor: memurlar. Ne diyorduk? Türkçede, işte böyle ikili çokluk yoktur. Bugün ve bildiğimiz Türkçede. Oysa eskiden var-

mış. Ben, bizim hocaların yalancısıyım. "Göz" sözcüğünün sonundaki "z", kimi organ adlarına, "diz", "boynuz" sözcüklerine, hatta "ikiz" sözcüğüne, "iki tane" anlamı vermekte kullanılırmış. "Göz" sözcüğünün "-z"si, bu ek olabilir. Geriye kalan bölümü nasıl açıklayacağımı merak ediyor olabilirsiniz. Geriye "gö-" diye bir kök kalıyor ki bunun eylem kökü olma olasılığı yüksek. Zaten *"görmek, göz, kör"* sözcüklerinin arasındaki ses yakınlığına bakarak bunların tümünü açıklayan bir kök bulunması akla çok yakın gelmiyor mu? Eğer böyle bir kök varsa "k / g" değişikliğinin Türkçede çok genel bir değişiklik olduğunu düşünüp "kör" sözcüğünün de buradan geldiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, "gör-mek" eylemini de "gö-r-mek" diye açıklayabiliriz; çünkü "-r-" diye, bir eylemden eylem yapma ekimiz var. Etimoloji çok özel bir alan; ben yalnızca ne kadar zevkli olduğunu göstermeye çalıştım. Burada kesiyorum gevezeliği.

KÖKÜN ÖZELLİKLERİ

Kök, Tek Hecelidir

Buraya "genellikle" diye bir sözcük de eklemeliydim belki de. Türkçe olduğu halde tek heceli bir köke indiremeyeceğimiz o kadar çok sözcük var ki! Ancak, durup biraz düşünmeyi önerebilir miyim şimdi? Önce şunu düşünelim. Türkçe için "eklemeli bir dildir" tanımını çok duyduk. İyi de o ekler, baştan beri "ek" miymiş? Yani Türkçede baştan beri ekler ve kökler mi varmış? Tanrısal bir dil miymiş Türkçe? Öyle ya, Tanrı, ekler ve kökler icat edip sonra da "Buyurun, kullanın." mı demiş Türklere? İnsan icadı olduğundan hiç kuşku duyamayacağımız tek şey varsa o da dildir. Bütün dilleri insanlar icat etmişlerdir. Peki, Türkler kendilerine bir dil icat ederken, yani başlangıçta, "ek" diye, kendi başına anlamsız birimler (biçimbirim) icat etmiş olabilirlerler mi? Hayır, böylesi de pek mantıklı görünmüyor. Öyleyse ne olmuş? Başlangıçta yalnızca sözcükler varmış, bunların bir bölümü, sözcük olarak varlığını sürdürmüş; ama bir bölümü sürdürememiş. Sürdürememiş ve eke dönüşmüş. Kimi sözcüklerin eke dönüşme süreci halen yaşanıyor. "İle" ile ilgili söylediklerimi unutmadınız değil mi? Acıklı bir olaya, bir sözcüğün eke dönüşmesi-

ne tanıklık ettiğimizi söylemiştim o zaman. Hatta, bir süre sonra "-la, -le" ekinin, bir zamanlar "ile" biçiminde bir sözcük olduğunu anımsayan bile çıkmayabilir, demiştim. Bir nokta daha var düşünmenizi istediğim. Türkçenin ortaya çıktığı coğrafi bölgeye bir bakın: Çince, Japonca, Korece, Vietnamca... Çoğu tek heceli diller. Türkçenin de başlangıçta tek heceli bir dil olduğunu düşünmemiz için yeterli veriler değil mi bunlar? Elbette kanıtlayamayız bu söylediğimi; çünkü Türkçeye ait en eski metinler olarak Orhun (Göktürk) Yazıtlarını kabul ediyoruz. Türkçenin daha öncesi ile ilgili bilgimiz yok. Daha öncesi var mıydı, demeyin. Bir dil, ortaya çıktığının ertesi yılında yazıt dili olmaz. Öncesi elbette vardı; ancak henüz bilmiyoruz. 8. yüzyılda dikilmiş olan Orhun Yazıtlarının 19. yüzyılda bulunup okunduğunu düşünürsek sözgelimi MÖ 5. yüzyıl Türkçesine ait metinler de pekâlâ 21. yüzyılda gün ışığına çıkabilir.

Lafı çok uzattım, farkındayım. Söylemek istediğim, özetle şu: Bugün tek heceye kadar indiremesek de Türkçe sözcüklerin tek heceli köklerden geldiğini kabul etmek durumundayız. Ayrıca, kökün tek heceli olması, sondan sürekli ek alacağı için sözcüğün şişmesini de önler. Kök, göz, gök, köz, kör ve sök-, bil-, sev-, al-, ver- gibi kökleri bu açıdan bir düşünün.

Tek heceye kadar indirmekte zorluk çektiğimiz sözcüklere de bir bakalım. Kendimizi biraz zorlayarak da olsa bir bölümünü tek heceye kadar indiremez miyiz?

ağaç	< ağ-aç	"ağ-": yükselmek, yukarı çıkmak
bıçkı	< bıç-kı	"bıç-": kesmek
biçki	< biç-ki	"biç-": kesmek
bekçi	< bek-çi	"bek" işini yapan, "bekleyen"

Yukarıdaki örnekleri yeniden açıklamaya gerek var mı, bilmem. "Ağaç" sözcüğünün "yığ-aç"tan geldiğini, yığ-aç > ağaç ya da yak-aç > ağaç olduğunu söyleyenler de var; ama "ağ-mak"tan gelmesi daha anlamlı geliyor bana. **Yunus Emre**'nin, "Ay oldum aleme doğdum, bulut oldum göğe ağdım" derken kullandığı "ağ-mak", "aşağıdan yukarı doğru" bir yön çizerek, "yükselmek, yukarı çıkmak" demek. "Ağaç" da gerçekten aşağıdan yukarı doğru yükseliyor. Sonundaki ek de Türkçede örneklerine rastladığımız bir ek: "-aç".

"Bıç- / biç-" ise (bence) tek köktü eskiden. Kalın, görece kaba şeyler için, "bıçak, bıçkı" vb. sözcüklerin kökü "bıç-" kullanılırken, görece ince şeyler için, "biçilmek, biçim, biçki" vb. sözcüklerin de kökü olan "biç-"in kullanılmasını, bir "zarafet" örneği olarak gösterebilirim. "Beklemek, bekçi" sözcükleri belli ki aynı kökten geliyor, bir ad kökünden. Çünkü "beklemek"teki "-le", en çok kullanılan addan ad yapma eki, "bekçi"deki "-çi" de iş, uğraş anlamı katan bir addan eylem yapma eki. Bunların kökü olan "bek" nedir, diyeceksiniz. Avcılıkla bir biçimde ilişkisi olanlar hemen bilecektir, avcılıkta "beke gitmek" diye kullanılan şey, bizim aradığımız "bek" kökünden başka bir şey değil. Beke gitmek nedir? Av hayvanını avlamak için, geleceği yerde, yuvasının yakınlarında, su kenarı vb. yerde pusuya yatmak, oyalanmak, beklemek.

Ses yansıması oldukları halde tek heceli olan kökler de vardır *(pat -la-, çat-ı-r-, kıt-la-, çıt-la ...);* ama genellikle ses yansıması biçimindeki kökler birden çok heceli olur: *Pırıl pırıl, şırıl şırıl, fokur-da-...*

Kök, Sözcüğün Başındadır

Türkçe eklemeli bir dildir, dedikten sonra bir şey daha söyleriz. "Türkçe sondan eklemeli bir dildir." Bu ne demek? Türkçede bütün ekler sona gelir, başa ek gelmez demek. Türkçede kök, sözcüğün başından başka bir yerde bulunmaz; Türkçede "önek" diye bir şey yoktur demek.

Bu sonuncuyu özellikle vurgulamak gereğini duydum; çünkü Türkçeye bir anlamda "itibar" kazandıran ÖSYM (Bu kısaltmayı bilmeyen yoktur; ama ben yine de açılımını yazayım: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi) sıfatlarla ilgili pekiştirme konusunda sorduğu sorunun başına şöyle bir açıklama koymuştu 1987 ÖSS'sinde:

"Kimi niteleme sıfatlarını pekiştirmek için, sıfatın ilk sesli harfine kadar olan kısmı m, p, r, s harflerinden yakışanı ile kapatılır ve bir önek olarak sıfatın başına getirilir."

Aslında bu açıklamanın iler tutar yanı yok, neresinden tutsanız, elinizde kalır; ama konuyu dağıtmamak için yalnızca "önek" kısmına dikkat çekmekle yetineceğim. Birkaç yıl sonra yeniden soruldu bu soru. Yapılan değişiklik, en masum hatayı düzeltmekten, "harf"leri

"ses" yapmaktan ibaret kaldı. Oysa hep biliriz ki Türkçede başa gelen ek (yani "önek") yoktur; bütün ekler sona gelir. Çapraz bulmacalarda çıkan "na" ve "bi" ekleri Türkçe değildir, Arapça ve Farsçadır. Türkçede "önek" diye bir şey yoksa, bütün ekler sona geliyorsa kök, daima sözcüğün başında kalacak demektir.

göz-lük göz-cü göz-enek
göz-ler göz-de göz-le-m-ler-i-miz

Oysa örneğin Arapçada kök sözcüğün içindedir. "Mastar" denen şey, aslında budur ve Türkçe için "mastar"dan söz etmek yanlış olur. Bakın Arapçada sözcükler tek mastardan nasıl türüyor.

mastar: ***ktb*** *(ك ت ب)*

kitab	***katib***	***mekteb***	***mektub***	***kütüb (hane)***

mastar: ***ktl*** *(ق ت ل)*

katil	***kaatil***	***maktul***	***maktel***

Burada çoğu kişinin aklına gelen bir soruyu da yanıtlama fırsatı geçti elime: Başta TRT olmak üzere pek çok televizyon (TV yazmaya korktum. Ben "te ve" diye okuyorum; ama ya siz "ti vi" diye okur da benim tüylerimi diken diken ederseniz!) kanalında "katil zanlısı" diye bir söz duyanlar haber sunucusunun "kâtil" demek isterken yanlışlıkla "katil" dediğini sanıyor. O kadar çok yanlış söyleme, yanlış okuma, seslendirme vb. şey yapılıyor ki bu söyleyişin de yanlış olduğunu sanmak çok normal. Oysa bu yanlış değil. Mastarı okumaya çalışıyor sunucu; yani "ktl"yi. Bunu "kaatil" diye okusa olmaz; adamın öldürdüğü belli değil henüz, öldürdüğü sanılıyor. Haklısınız, "katil zanlısı" yerine "öldürdüğü sanılan" dese hiçbir söyleme sorunu çıkmayacak; ama öyle demiyor işte, "katil zanlısı" diyor ve inanmayacaksınız; ama böyle söylediğinde doğru söylüyor.

Arapçanın sözcük türetme konusuyla ilgili bu bilgileri, gerektiğinde öğrencilerim, hocaları gibi (ben oluyorum o) ukalalık yapabilsinler diye, genellikle "söz ve anlam sanatları"nı anlatırken veririm onlara.

Mastarı oluşturan üç sesin altını çizip sözcüğü onlara buldurmaktan özel bir zevk aldığımı da ekleyeyim. Örneğin, "tecahül-i ârif" sözünü böylece yazarım tahtaya. İkinci sözcüğü, "Arif olan anlasın." gibi kalıp sözlerden de duymuşlardır, "ârif"in, "bilen" anlamına geldiğini kestirebilirler. İlk sözcükte de koyu yazdığım harflerin altını çizip onlardan bir sözcük oluşturmaya çalışmalarını istediğimde "**cahil**" sözcüğüne kolayca ulaşırlar

Neymiş "**tecahül**-i ârif", diye sorduğumda yanıt bulunmuştur bile: Bilip de bilmemezlikten gelme. Ben de az ukala olmadığım için, bu kez Türkçe açısından düzeltme yaparım: "Bilip de" bölümüne gerek yok. Hem "bilmemezlik" değil, "bilmezlik" olmalı o sözcük. "Bilmemezlik" derken "-me" de, "-mez" de olumsuzluk eki. Aynı sözcükte iki olumsuzluk eki, zorunlu olmadıkça kullanılmamalı.

Sonuç: **Tecahül**-i ârif'in Türkçesi: bilmezlikten gelme. Bundan sonra "**teşhis**"in içine gizlenmiş "**şahıs**" sözcüğünü, **intak**"ın içine gizlenmiş "**nutuk**" sözcüğünü buldukları gibi, görünmeyen seslerin varlığı engel olmaz; "**tezat**"taki "**zıt**" sözcüğünü bile görürler.

Kök, Ek Alınca Ses Değişimine Uğramaz

Kök, tâbi olunan; ek, tâbi olan öğedir. Başka bir deyişle Türkçe, kökü sabit tutup eki ona uydurur. Eklerin bu yüzden bazen iki, bazen dört, bazen de sekiz çeşidi vardır. Yani Fransızca ve İngilizcedeki gibi değildir Türkçedeki durum.

Fransızcada, "aller: gitmek"

Je vais (şimdiki zaman)

Je suis allé (geçmiş zaman)

İngilizcede "go: gitmek"

I go (geniş zaman)

I went (geçmiş zaman)

Diyeceksiniz ki Türkçede de "git-ecek-im", "gideceğim" oluyor. Bu ses değişimi değil midir? Değildir. Bu, "Ses bilgisi" konusunda göreceğimiz ünsüz yumuşamasıyla ilgili bir durumdur ve hemen ekle-

yeyim, bu tür değişimler, sayılamayacak kadar çok olan bu tür benzeşmeler, ses değişimi kapsamına girmez.

gel-dir- > getir-
git-tir- > götür-

Kökün değişmesi halinde anlamın değişeceğinden korktuğu için Türkçe, köklerde pek değişiklik yapmaz. "Pek" dedim; çünkü kökün sabit kalması kuralına uymayan örnekler var aslında: sözgelimi 1. ve 2. kişi adıllarına yönelme durumu eki geldiğinde kökteki sesler değişir. "Ben" ve "sen" sözcüklerini kastediyorum. Yönelme durumu eki (-a,-e) aldığında bu sözcüklerin, "ben-e" ve "sen-e" olması beklenmez mi? Eski Türkçedeki "sen-ge", "senler-ge" gibi, Azeri Türkçesindeki "men", "men-e" gibi. Anadolu Türkçesinde, "ben-e" değil, "bana", "sen-e" değil, "sana" olmuş sözcükler. 3. kişi adılının (önce "ol", sonra "o") aynı eki aldığında kazandığı tok sesin etkili olduğu söylenebilir bunda. "O-n-a" söyleyişi, daha baskın karakterde çıkıp 1. ve 2. kişi adıllarındaki yönelme durumunun kendisine benzemesini sağlamış olabilir.

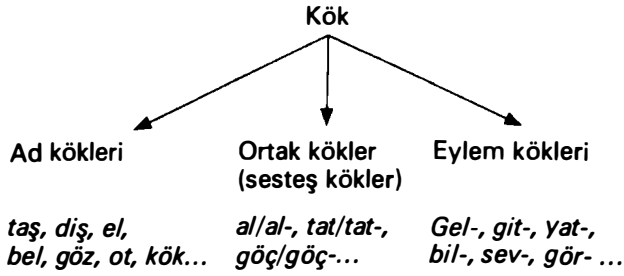
Öyleyse kuraldışı olan durum budur:

ben-e > bana
sen-e > sana

Bu örnek dışında hangi sözcüğe baksanız aynı durumu görürsünüz. Kök sabit kalır, ek kendisini köke uydurur. "Taş" kökü, "taş-lık" olurken de "taş-çı, taş-la-, taş-tan" vb. olurken de taş gibi "taş" olarak kalıyor.

Kök, Ad ve Eylem Kökü Olarak İkiye Ayrılır

Üretilen ilk malzeme köktür. Hatta önce, "taş, yay, ok" gibi köklerle konuştuğumuzu söylemek bilicilik olmaz. Ek kavramı sonradan, köklerden bir bölümünün kendi bağımsız anlamını yitirmesiyle ortaya çıkmış olmalıdır. İnsanoğlunun kökleri yaratırken varlıkları başka, hareketi başka adlarla adlandıracağı kesindir; çünkü dilbilgisinde, esas aldığımız şey şuydu: Doğada varlık ve hareket olmak üzere iki şey vardır; varlığın dildeki karşılığı ad, hareketin dildeki karşılığı eylemdir.

Kök ikiye ayrılır, diye kural koyup üçe ayırmak da neyin nesi diye düşünebilirsiniz. Temelde bir kök ya ad köküdür ya da eylem kökü; ama kimi kökler vardır ki hem ad kökü, hem eylem kökü olarak çıkabilir karşımıza. İşte "ortak kök"ü, bunu anlatmak için ekledim şemaya. Onu, öteki ikisi gibi temel bir ayrım saymamız gerekmez. Ortak (sesteş) kök, hem ad, hem eylem kökü olarak kullanılabilen köklerdir.

Ortak (sesteş) kök ile ortak (sesteş) sözcüğü birbirine karıştırmamak gerekir.

(denizde) yüz- > sesteş kök
(derisini) yüz-

(çehre) yüz > sesteş sözcük
(sayı) yüz

Ortak kök, hem ad, hem eylem kökü olarak kullanılabilen, adı üstünde **kök**tür; ortak sözcük ise (yine adı üstünde) **sözcük**tür. Sözcük dememizden, ad kökü ya da gövdesi olarak, bağımsız sözcük konumundaki adları kastettiğimiz rahatça anlaşılabilir. Sözgelimi, "kırmızı" anlamındaki "al" ile, "ver-mek"in karşıtı "al-", ortak köklerdir; çünkü biri ad, öteki eylem köküdür. Oysa, organ adı olan "el" ile, "yabancı" anlamındaki "el", ortak sözcüklerdir; çünkü ikisi de addır, ikisi de bağımsız birer sözcüktür.

Eylem Kökü Tek Başına Kullanılamaz

Az önceki açıklamalardan da anlaşılmıştır; ama bir kez daha vurgulayarak yazmakta yarar var. Ad kökü tek başına kullanılabilir; ama

eylem kökü tek başına kullanılamaz. Eylem tek başına ortaya çıkamadığı gibi, kökü de tek başına ortaya çıkamaz. Eylem kökünü tek başına kullanmak bir yana, tek başınayken okumak bile söz konusu değildir. Yanına bir "-mek" getirmeden "gel-, git-, ver-, bil-" köklerini okuyamayız. Ne diyeceğinizi biliyorum. "Emir hali değil mi bunlar?" diyeceksiniz. Demeyin. Değil çünkü. Emir, bütün işlemler bittikten sonraki halidir kökün. Ekleri görünmüyor olabilir; ama bana inanın, orada görünmez ekler var. Emir çekimi eksiz değildir. Epeyce geriye gitsek emir çekimini belki de şöyle bulacağız:

kel-kil-sen	*kel> gel*	gel- eyleminin o zamanki hali (k>g)
gel-gil- ø	*kil> gil*	emir eki (k>g)
gel- ø - ø		ikinci tekil kişi emir çekimi

Değişimi açıklamadan geçmek olmaz. Demek istediğim şudur:

Eski Türkçede emir çekimi, "kel – kil – sen" biçiminde yapılıyorsa bugüne gelirken şu değişiklikler yaşanmış olabilir:

kel> gel
kil> gil
sen> sin

Türkçede k>g değişikliği çok genel bir değişikliktir. "Sen"in "-sin" eki haline dönüşmesini ise sözünü çok ettiğim eklerin sözcükten geldiğine ilişkin bir kanıt sayabilirsiniz. Bildiğimiz "-sin" eki, "sen" adılının ekleşmiş biçiminden başka bir şey değil. Büyük olasılıkla "sen" burada ek bile değil, sözcük. Böyle ne kadar kullanıldığını bilmiyoruz. Bir süre sonra, sondaki "sen" düşüyor. Ama Türkçenin harika bir özelliğine uyarak, kendi özelliklerini ve işlevini, kendisinden sonraki "-kil (-gil) ekine bırakarak. Böylece "-kil", hem kendi üzerindeki emir (buyruk) anlamını taşıyor, hem de komşusundan miras aldığı kişi anlamını. Emir çekimi, k>g değişikliğini de gösterirsek,

gel- gil

biçimini alıyor. Bu biçimi *Dedem Korkut Hikâyeleri*'nden, "söyle-gil, ayıt-gıl" örneklerinden anımsayacaksınız. Demek ki 15. yüzyılda emir çekimi ekli yapılıyor, eki de "-gıl, -gil". Daha sonra, nedenini bilmiyo-

ruz, bu "-gil" eki de düşüyor. Şimdi hesabı sıkı tutalım. Bu ekin üzerinde iki yük birden vardı. Hem emir, hem de kişi anlamı. Miras bırakma âdetini düşünürsek, o da üzerindeki bu anlamları miras bırakacak. Nereye? Başka bir şey kalmadı ki! Kökün üzerine. Böylece "gel-" biçimindeki eylem kökü, iki görünmez ekin anlamını da taşımak zorunda kalacak. Yani, önceki sayfada ø işaretiyle gösterdiğimiz iki boş küme var kökten sonra. Belki de bu kadar ayrıntıya girmeye gerek yoktu. Size "gel-" ile "Gel."in aynı olup olmadığını sormak, söylemeye çalıştıklarımın tümünü içeren bir açıklama yerine geçerdi. "Gel." bütün çekimleri bitmiş, büyük harfle başlanıp sonuna nokta konan bir tümcedir; "gel-" ise henüz hiçbir işleme tâbi tutulmamış, hammadde durumunda bir kök, her türlü çekime girmeye elverişli; ama henüz hiçbirine girmemiş bir hamur.

YANSIMA SÖZCÜK

Doğadaki seslerin ve görüntülerin dile yansımasıyla oluşturulmuş genellikle ad soylu sözcüklerdir. Türkçede bu sözcüklerden, bildiğimiz yöntemlerle çok sayıda eylem de türetilmiştir. Genel olarak bir şeyin çıkardığı sese benzer seslerle yapılır *(Gürültü, şırıltı, güm güm, şırıldamak, vızıldamak...)*; ancak sesi değil görüntüyü taklit eden örnekleri de vardır: *Parıltı, parlamak, parlak* gibi sözcüklerde, parlayan şey her ne ise *par par* diye ses çıkarmadığına göre, sesin değil, görüntünün yansıması söz konusudur. Gözü alan bir ışıltının sesle betimlemesi yapılmış gibidir. Yansıma sözcüklere uluslararası dilbilgisinde *onomatope* adı verilir. Bunu özellikle söylüyorum. Türkçeyi hor gören o bildik bakışın bu örneklere bakıp aşağılama rüzgârları estirmesini önlemeye çalışıyorum. Dünyanın en gelişmiş dili olarak bellediğimiz dillerde de yansıma sözcükler vardır. Dünyanın neresinde olursa olsun insanoğlu, varlıkları benzer biçimde adlandırmıştır çünkü. Kaldı ki yansıma sözcükler, bütün dillerde nereden geldiği en kolay açıklanabilen sözcüklerdir. İngilizcedeki "çarpmak" anlamındaki *crash* çarpma esnasında çıkan sesten, "damlamak" ve "damla" anlamlarındaki *drop* damlanın çıkardığı sesten başka bir şey değildir. Yansıma sözcüklerin bir bölümünün yansıma olduğu, kullanımda çoğu kez akla gelmez. *Çatlamak, patlamak* sözcüklerinin *çat, pat* ses-

lerinden geldiğini pek düşünmediğimiz gibi, *ağlamak* sözcüğünün de *ığğğ* diye sesler çıkarmak anlamında, önceleri *ığılamak* olduğunu pek çoğumuz bilmeyiz bile.

Toparlayalım şimdi: Kökün özelliklerini gördük. Basit (yalın) sözcük, kök durumundaki sözcüktür, demiştik. **Basit,** tek malzemeli olandır; sözcüğün **yalın** olması ne demek peki?

göz	*-ler-i-m-den*
kök	*ek*
(organ)	*(çekim ekleri)*

Yukarıdaki sözcük yalın bir sözcüktür. "Yalın" sözcüğünü, bir çıplaklık durumu olarak düşünebilirsiniz. "Yalın durum" dediğimizde de anımsayacaksınız, bir ilişkisizlik durumunu anlamanızı istemiştim. Herhangi bir kavramla herhangi bir ilişkiye girmemiş olma durumunun adıdır yalın durum. Yukarıdaki sözcük, yalın sözcüktür; ama yalın durumda değildir mesela, bir zamanlar size "ismin den hali" diye öğretilen bir ayrılma (uzaklaşma) durumundadır. Peki, yalın sözcük nedir ve onca ek almasına karşın "göz-ler-i-m-den" neden yalın sözcüktür? Çünkü **göz** tasarımı değişmedi. Göz sözcüğüne gelen ekler, yapı malzemesi olmadığı için, yapıda bir değişiklik yapmadı.

TÜREMİŞ SÖZCÜK

Köke ya da **gövde**ye yapım eki getirilerek oluşturulan **yeni** sözcüktür.

(TS)	=	(K)	+	(YE)
(Türemiş sözcük	=	kök	+	yapım eki)

YAPIM EKİ

Eklendiği kökün ya da gövdenin anlamını değiştiren, yeni sözcük yapan ektir.

göz	*-ler-i-m-den*	(çekim eki)	toplama işlemi (karışım)
Göz	*-lük*	(yapım eki)	çarpma işlemi (bileşim)

Yeni bir sözcük yapabilmesi için, ekin, kökteki tasarım ve çağrışımı değiştirmesi gerekir. "Göz" sözcüğü, *–lük* eki ile yeni bir kavramı karşılamaya başladı, çünkü yeni bir tasarım ve çağrışım yaptı.

Yapım eki, kök gibi bir yapı malzemesidir. Kökten farkı tek başına anlam taşımamasıdır. Yapım eki yerine başka bir sözcük, bir kök ya da gövde kullanılarak yeni bir sözcük oluşturulsaydı, meydana gelen şey bileşik sözcük olacaktı.

Her türemiş sözcük bir **gövde**dir. Gövde, Türkçenin kök gibi kullandığı bir malzemedir. Gövdeye gelen yapım eki, artık kökün değil, gövdenin anlamını değiştirecektir.

göz	KÖK (**görme organı**nın adı)
göz-lük	göze takılan **araç**
göz-lük-çü	aracı yapan, satan **adam**
göz-lük-çü-lük	adamın işi, mesleği, **uğraşı**

GÖVDE

Her türemiş sözcük bir gövdedir demiştik. Hatta gövde kök işlevi gören sözcüktür de demiştik. Bu ne demek? Gövde de kök gibi, yapım eki alarak yeni gövdeler oluşturabilir.

Aynı işlevi gördüğüne göre gövde ile kök arasında küçük bir karşılaştırma yapalım.

- Kökün tek heceli olduğunu söylemiştik. Gövde de tek heceli midir? Hayır, tek heceli olan kök, yapım eki aldığında genellikle hece sayısını çoğaltır. Hece sayısının çoğalmaması; yani gövdenin tek heceli kalabilmesi için kökün ünlüyle bitmesi, gelen ekin de tek ünsüzden ibaret olması gerekir. Böyle bir örnek biliyor musunuz? Ben bir tane biliyorum. "Ye-" bir köktür; "ye-m" ise gövde. Görüldüğü gibi "ye-m", gövde olmasına rağmen hece sayısı artmamıştır. Toparlayayım: Gövde, genellikle tek heceli değildir.
- Kök, sözcüğün başındaydı, gövde neresindedir? Bu soruda biraz şaşırtma mı var, nedir, sınıfta ne zaman böyle sorsam, "Ortasında." yanıtını alırım. Oysa, Türkçe sondan eklemeli bir dil de-

ğil miydi? Ne demekti bu? Bütün ekler sona gelecek, Türkçede başa ek gelmez, demekti. Öyleyse gövde de kök gibi, daima sözcüğün başındadır. Yukarıdaki örnekte sözcük "göz-lük" olduğu andan itibaren gövdedir ve bu gövde, daha sonraki sözcüklerin yine başındadır.

- Kök ek alınca ses değişimine uğramazdı; gövde uğrar mı? Hayır, gövde de ek alınca ses değişimine uğramaz.
- Kökler ikiye ayrılırdı, gövdeler ne olur? Onlar da ikiye ayrılır. Zaten bütün sözcükler için başka bir seçenek yoktur ki! Bir sözcük temelde ya ad olurdu ya eylem. Öyleyse gövde de böylece ikiye ayrılacak: Ad gövdeleri, eylem gövdeleri.

Ad gövdeleri	***Eylem gövdeleri***
1. Addan yapılan ad gövdeleri $(K_{ad}) + (YE) > (G_{ad})$ *ev-li, tuz-luk, yol-suz, süt-çü, baş-lık...*	1. Addan yapılan eylem gövdeleri $(K_{ad}) + (YE) > (G_{eylem})$ *baş-la-, dar-al-, boş-al-, sivri-l-, mor-ar-...*
2. Eylemden yapılan ad gövdeleri $(K_{eylem}) + (YE) > (G_{ad})$ (*) *gül-mek, bil-me, gel-iş...* *yap-ı, an-ı-t, dur-ak, kes-i-k, bak-ı-m...*	2. Eylemden yapılan eylem gövdeleri $(K_{eylem}) + (YE) > (G_{eylem})$ *yak-tır-, bil-i-n-, yık-ı-l-, gör-ü-ş-...*

(*) *İşaretli örneklere eylemsi (fiilimsi) adını vereceğiz ve daha sonra göreceğiz bunları. Bu belirtmeyi yapmamın nedeni, bunların eylem gibi göründüğü halde aslında ad olduğunu şimdiden vurgulamak.*

Yapılışlarına göre dört çeşit gövde bulunduğuna göre, bu gövdeleri yapmakta kullandığımız dört çeşit de yapım ekimiz var demektir:

1. Addan ad yapan ekler
2. Eylemden ad yapan ekler
3. Addan eylem yapan ekler
4. Eylemden eylem yapan ekler

TÜRKÇEDE KİMİ YAPIM VE ÇEKİM EKLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Burada asıl amacım kimi yapım ekleri ile ilgili bilgi vermek; ama ona geçmeden şimdiye kadar bölük pörçük gördüğümüz çekim eklerini ya da belli başlılarını diyelim, anımsamak. Bu noktada durup derli toplu bir özet yapmanın çok yararlı olduğunu yine deneyimlerimden biliyorum.

Ders anlatırken konunun burasına geldiğimde sorardım hep: "Biz şimdiye dek hiç çekim eki gördük mü?" Yanıt, ağız birliğiyle verilir: "Hayır". Oysa iyelik ekleri, ad durum ekleri vs. vs. hepsi de çekim ekiydi; ama öğrenciyi önce, "Çekim Ekleri" diye bir başlık atmaya, sonra o başlığın altına maddeler halinde sıralamalar yapmaya alıştırmışız ya, o da haklı olarak bunu bekliyor. İşte bu yüzden bu noktada durup geriye bakalım ve önceki bilgileri gözden geçirip bu kapsama sokabileceklerimizi buraya aktaralım.

BELLİ BAŞLI ÇEKİM EKLERİ

AD DURUM EKLERİ

Yönelme Durumu

Adlara "-a, -e" eki getirilerek yapılır. Sözcüklere değişik görevler yükler.

- ***Yönelme durumu (dolaylı) tümleci yapar:***
  Ev-e gel.
  Pazar-a geç gittim.

- ***Adları ilgeçlere bağlar; ilgeçli tamlamalar (ilgeç öbeği) kurar:***
  ev-e doğru, ban-a göre, öğle-y-e dek...

- ***"-an, -en" ekiyle kurulan ikilemelerin ikinci sözcüğüne gelerek, söze abartma anlamı katar:***
  kaçan kaçana, alan alana, koşan koşana...

- ***Yinelenmiş adlardan birincisine ya da ikincisine gelerek ikileme kurar; bu ikilemeler, tümcede BT görevine girer:***
  diz dize (oturdular), göz göze (bakıştılar)
  Yarışta başa baş geldiler.
  Dişe diş kavga ettiler.

- ***Bir şeyin değeriyle ilgili tümleç yapar:***
  Erikleri üç milyon lira-y-a aldım.

- ***Zamanla ilgili tümleç yapar:***
  Pazar-a dönerim.

- ***İyelik eki almış sözcüklerle kalıplaşarak deyim kurar:***
  suyu-n-a gitmek, kolayı-n-a kaçmak...

- ***Sıfatları tümler:***
  yurdu-n-a bağlı insan, yol-a çıkan adam...

Bulunma Durumu

Adlara "-da, -de" eki getirilerek yapılır.

- ***Bulunma durumu (dolaylı) tümleci yapar:***
  Defterimi ev-de unuttum.

- ***Eklendiği sözcüğe sıfat görevi yükler:***
  Yerin-de bir iş yaptın.
  Yetmişin-de kadından ne istedin?

- ***-mak, -mek eki almış eylem köklerine eklenir, ekeylemle öbekleşince şimdiki zaman kipiyle anlamdaş olur:***
  Seni haklı bulmak-ta imiş. (Seni haklı buluyormuş.)

- ***Zaman kavramı taşıyan tümleçler kurar:***
  Saat sekiz-de gelecek.

- ***Nitelik ayırtılı BT yapar:***
  Kitabı bir soluk-ta okudum.

- ***Sayılarla tamlama kurar:***
  beş-te iki, bin-de bir...

- ***Yapım eki olarak kullanılan "-da, -de" yansıma köklerden sözcük türetir:***
  fokur-da-, tıngır-da

! **Uyarı:** Bağlaç ve ilgeç olan "da, de" ile karıştırılmamalıdır.

Ayrılma Durumu

Adlara "-dan, -den" eki getirilerek yapılır.

- ***Ayrılma durumu (dolaylı) tümleci yapar:***
  O, yemeğini her gün ev-den getirir.

- ***Bu eki almış adlar kimi sözcüklerle öbekleşerek, bir şeyin neden yapıldığını bildirir:***
  deri-den çanta, tunç-tan heykel...

- ***Benzetme ve karşılaştırma anlatır:***
  taş-tan sert, gül-den kırmızı, bal-dan tatlı...

- ***"-mak, -mek, -ma, -me" eki almış eylemlerle öbekleşir:***
  akşam-dan kalmak, ana-dan doğma, soy-dan gelme...

- ***Adları sayı, belirsizlik ve soru sözcüklerine bağlayarak tamlama kurar; tamlama eki gibi görev yapar:***
  onlar-dan biri, okuduklarım-dan bazısı, gördüklerin-den hangisi...

- ***Sıfatları tümler:***
  bal-dan tatlı reçel, gül-den güzel çiçek...

- ***Belirteçleri tümler:***
  hepsin-den önce, bun-dan sonra...

- ***Sözcükleri sıfat görevine sokar, nitelik bildirir:***
  gönül-den dilek, iç-ten teşekkür...

- ***Sözcükleri belirteç görevine sokar, pekiştirme yapar:***
  Gerçek-ten güzel konuştu.

- *"-den ...-e" durum eklerini art arda almış ikilemeler kurar, bu ikilemeler tümcede BT olur:*
  Uzak-tan uzak-a tanışırız.
  İç-ten iç-e üzüldü.

- *Yapım eki - çekim eki arası kullanımları olduğu gibi, doğrudan yapım eki olarak da kullanılır:*
  sıra-dan bir film...

Belirtme Durumu

Ad ve ad soylu sözcüklere "-ı, -i, -u, -ü" eki getirilerek yapılır. Bu eki alan sözcük, tümcede belirtili nesne olur. Bu durum, bir anlamda Hint-Avrupa dillerindeki belirtili (definitif) artikelin (le/la, the, der/die/das) Türkçedeki karşılığı sayılabilir.

Evden kitaplar-ı aldım.
Burcu'-y-u gördüm.

"İsmin halleri"ni anımsıyorsunuz değil mi? Kaç hali vardı ismin? Soruyorum; ama sorduğum anda da "Katı, sıvı, gaz" diyesim geliyor. O, suyun halleriydi; pardon! Adın, adını anmadığımız bir hali daha var. Bildiniz mi? Neydi? Anımsatmak için söylüyorum: Beş hali vardı ismin; "-i hali, -e hali, -de hali, -den hali". Etti dört. Bir hali daha olmalı. O neydi? Doğru. Bildiniz. "Yalın hali". Ancak hak verirsiniz ki o hal, bizi şu anda ilgilendirmiyor; çünkü biz "ismin halleri"ni değil, bu haller için gerekli ekleri görmekteyiz. Ayrıca belirtmeden geçemeyeceğim, şu "ismin -e hali, -de hali" gibi laflar, bana oldum olası garip gelir. İsim, -e haline girince "e" şeklini alıyormuş gibi. Şimdi adın alabildiği öteki eklere geçiyoruz, bildiğimiz eklere.

İYELİK EKLERİ
(-m, -mız, -miz / -n, -nız, -niz / -ı, -i / -sı, -si / -ları, -leri)

- *Üçüncü kişiler (tekil ve çoğul) ad tamlaması kurar:*
  ev-in bahçe-si, gül bahçe-leri

- *İyelik öbeği kurar:*
  bahçe-si büyük, kız-ı güzel

İLGİ EKİ

(-ın, -in / -nın, -nin)

Bu ekle ilgili olarak bir kavram kargaşası hüküm sürmekte. "İlgi eki" adını birçok kişi "-ki" için uygun görmekte. Biz "-ki"ye "aitlik eki" deyip "ilgi eki" terimini, bir adı, başka bir adla ilgili duruma getiren eki; yani şimdi üzerinde duracağımız "-ın, -nin" ekini anlamak için kullanacağız.

- ***Belirtili ad tamlaması kurar:***
  gül-ün koku-su, keder-in renk-i, biz-im ev, ben-im odam...

- ***İlgi öbeği kurar:***
  komşu-nun oğlan, Abidinler-in Veysel...

- ***Adları ilgeçlere bağlar:***
  sen-in için, kalem-in gibi...

- ***Adları eylemlere bağlar:***
  Sen-in olsun.

AİTLİK EKİ

(-ki)

Bu ekle ilgili kavram kargaşasına yukarıda değindim. Bu ek, birçok yerde "ilgi zamiri" diye adlandırılıyor. Oysa zamir (yani adıl) sözcük olmalı, bağımsız bir sözcük; eke adıl denmemeli. Kaldı ki bir sözcüğe eklenmek zorunda olan, bağımlı bir biçimbirim, yani bir ek olarak, "-ki" tek başına, bir adın yerini nasıl tutabilsin?

Bu ek ne yapar? Bir nesneyi, bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre, zaman ve mekân içindekini yerini işaret ederek belirtir. Eklendiği sözcüğü "aitlik" anlamıyla sıfat ve adıl görevine sokar.

- ***Sıfat yapar:***
  şimdi-ki zaman, dün-kü yemek, yerde-ki kilim...

- ***Adıl yapar:***
  benim-ki, evde-ki, komşunun-ki...

Bir sözcük olan "ki" ile karıştırılmamalıdır. Sözcük olan "ki", tıpkı "da, de" gibi, "mı, mi" gibi küçük ve bağımlı bir sözcüktür ve tıpkı onlar gibi ilgeç (edat) ve bağlaç görevlerine girer. Şimdi değindiğimiz ise yalnızca bir ektir.

ÇOĞUL EKİ
(-lar, -ler)

- ***Çokluk anlamı katar:***
  ev-ler, çocuk-lar...

- ***Eklendiği özel ada aile ya da grup anlamı katar:***

Bu anlam söz konusu olduğunda yapım eki sayılır ve özel addan sonra gelen "-lar, - ler" kesme imi (') ile ayrılmaz.

Ayşeler, Ahmetler

⚠ **Uyarı:** "-lar, -ler" yalnızca burada kesme ile ayrılmaz. Öteki kullanımların tümünde ayrılır.

- ***"vb" anlamı katar:***
  Orhan Veli'ler, Nazım Hikmet'ler,

- ***Abartma anlamı katar:***
  Hasta ateş-ler içinde yatıyor.
  Beklenen yağmur-lar yağdı.

- ***Sabah, akşam, gündüz gibi belirli zaman adlarına "her" sözcüğünün anlamını katar:***
  Sabah-ları yürüyüş yapar.
  Gece-leri geç yatmayı sever.

- ***Tahmin anlamı katar:***
  On yaş-larında bir çocuktu.

- ***Saygı belirtmek için tekil adlara, eylemlere getirilir:***
  Ahmet Bey geldiler mi?
  Şükrü Beyler uğradı mı?

- ***Söze küçümseme, alay anlamı katar:***
  Beyefendi uyuyamamışlar.

KÜÇÜLTME EKLERİ

(-cık, -cik, -cuk, -cük)

- ***Adlara küçültme ve sevgi anlamı katar:***
  mehmet-çik, anne-cik, körpe-cik, ince-cik, kimse-cik, yavru-cuk, tosun-cuk, göl-cük, köprü-cük...

- ***Küçültme ve sevgi ifade eder (-cak, -cek):***
  yavru-cak, yumur-cak, büyü-cek...

- ***Küçültme, sevgi ve acıma anlamı katar (-cağız, -ceğiz):***
  adam-cağız, kız-cağız, hayvan-cağız, kadın-cağız...

Eşitlik Durumu

(-ca, -ce; -ça, -çe)

-ca, -ce; -ça, -çe eki, adlara ve ad soylu sözcüklere gelerek, onlara *benzerlik, görelik, eşitlik* anlamı katar.

- ***Nitelikte eşitlik sağlar:***
  akıllı-ca iş, çocuk-ça davranış...

- ***Nicelik, ölçü, büyüklük yönünden eşitlik sağlar:***
  kilo-ca, boy-u-n-ca, iyi-ce...

- ***Görelik anlamı katar:***
  kanım-ca, ben-ce, sen-ce...

- ***Sayı adlarına gelince çokluk bildirir:***
  yüzler-ce, binler-ce...

- ***Zaman belirten çoğul adlara gelir, süre yönünden eşitlik sağlar:***
  günler-ce, aylar-ca...

- ***Eklendiği sözcüklere gibilik anlamı katar:***
  insan-ca, deli-ce...

Görüldüğü gibi, bu ekin "aşırılık, abartı" anlamı yok aslında; ancak radyo ve televizyonlarda, "oldukça şık, oldukça üzgün, oldukça zeki" gibi kullanımlar o kadar arttı ki belki yakın bir zamanda bu eke

böyle bir anlam da eklemek zorunda kalacağız; çünkü "Oldukça şık!" olduğu söylenen birinin, "birazcık, az" değil, "aşırı, abartılı, çok" *şık* olduğu kastediliyor aslında.

- ***Yapım eki olan "-ca, -ce", eylemden ve "-ma, -me", ekli adlardan ad türetir:***
  eğlen-ce, düşün-ce, sakın-ca; kesme-ce, bilme-ce...

(-layın, -leyin)

- ***Eklendiği sözcüklere gibilik anlamı katar:***
  benci-leyin, senci-leyin...

- ***Zaman anlamı katar:***
  sabah-leyin, akşam-leyin...

GİBİLİK VE BENZERLİK EKLERİ

(-si, -msi, -mtırak)

çocuk-su, evi-msi, acı-msı, yeşil-i-mtırak, mavi-mtırak

EYLEM ÇEKİM EKLERİ

Eylem çekiminde kullanılan ekler, zaman ve biçim ekleri (kip ekleri), kişi (şahıs) ekleri hep çekim ekidir. Bunu söylemeye bile gerek yok. Eylem çekiminde kullanılan ekler çekim ekleridir demek, komik aslında; çekimde kullanılıyorsa elbette çekim eki olacak. Ancak burada bile yıllardır tartışılan ve bir türlü sonuca ulaştırılamayan konular var. "Olumsuzluk eki (-ma, -me) çekim eki midir, yapım eki midir?" sorusu, hemen her yıl ve birkaç kez sorulurdu bana mesela. Çekim eki olmayabileceği neden düşünülmüştür? Kendince bir anlam (olumsuzluk anlamı) katmasından olmalı. Evet; ama birçok şeyi öğrenim kolaylığı sağlasın diye ayırırız. Yaşamda olduğu gibi, dilde de birçok şey iç içedir. Az sonra değineceğim "yapım ekleri"nden kimilerinin az, kimilerinin çok anlam kattığını göreceksiniz; hatta kimileri yapım eki ile çekim eki arasında, ekleri "yapım eki", "çekim eki" diye ikiye değil, üçe ayırmanın daha doğru olduğunu düşündürecek kadar, or-

tada bir yerde duruyor. Ayrıntılandırdıkça öğrenmenin zorlaşacağını düşünerek yapmıyoruz bunu; yoksa pekâlâ yapılabilir.

BELLİ BAŞLI YAPIM EKLERİ

Her türemiş sözcük bir gövde olduğuna göre, kökün anlamını tam ve doğru olarak bilen kişi, ekin ona kattığı anlamı bilmese bile, sözcüğün anlamını çıkarabilir. Türkçenin güzelliği de buradadır. Dilbilimcilerin (dillerine bakarak) Türklerin çok zeki insanlar olması gerektiğini söylemelerinin altında yatan neden de budur. Türkçede (Türkçe kökenli olmak koşuluyla) sözcük ezberlemeye gerek yoktur ya da az daha yumuşatayım ifadeyi: Bu gerek, öteki dillere göre çok azdır. "Tuz-luk" sözcüğündeki ekin anlamını, "bir şeyin, x'in, tuzun konduğu yer" olarak çıkarabilen kişi, "odun-luk, kömür-lük" sözcüklerini duyduğunda ekin anlamını bir kez daha düşünmeyecektir.

kon-ak kaç-ak yat-ak
baş-ak kork-ak

"Bu sözcükler "-ak" ekiyle ***türemiş****tir. Bu türemiş sözcüklerden hangisi, yapısal yönden, diğerlerinden farklıdır?"* Türkçe sınavlarında karşılaşılan soru tiplerinden biridir bu. Köke gelen yapım eki anlamı değiştirdiğine göre, formülünü şöylece çıkarabiliriz:

Kök + yapım eki > gövde
K + YE > G

Soruda, "yapısal yönden" denmesi, köklere bakmamızı gerektirir. "Kon-, kaç-, yat-, kork-" eylem kökleridir; oysa "baş" ad köküdür ve ötekilerden farklıdır. Ekin, hangi sözcüğe, nasıl bir anlam kattığını bulmamız istenseydi bu kez, "-ak, -ek" ekinin, "kon-ak"a, gelip konulan, bir süre kalınan yer, "yat-ak"a, yatılan yer, "kaç-ak" ve "kork-ak" sözcüklerine, kökteki eylemi yapan kişi, "baş-ak" sözcüğüne ise "ekinlerin taneleri taşıyan kılçıklı başı" anlamını kattığını fark etmemiz gerekecekti.

"Göz-lük" sözcüğüne "-lük" eki nasıl bir anlam katmış? "Göz"ün

anlamını biliyoruz: Görme organının adı. Gözlük ne? Göz ile ilgili araç. Öyleyse "-lük" eki, burada "araç" anlamı katmış. "Ağaç-lık", "taş-lık" sözcüklerine aynı ekin kattığı anlamı bulmak için, "ağaç" ve "taş" sözcüklerini "x" kabul edin, "x-lik" nedir? X'in bol bulunduğu yer. "Gece-lik, gelin-lik, nişan-lık" gibi sözcüklerde aynı ek, giysi adı yapmakta kullanılmış, "güzel-lik, yaşlı-lık, ben-lik" gibi örneklerde soyut kavram adı yapmış.

Aynı biçimde "-lı (-li, -lu, -lü)" ekini düşünelim. Yapım eki ile çekim eki arasında bir ek "-lı, -li". Şeker-li (x'i olan), ev-li (x kuran), köy-lü (x'te yaşayan), Ankara-lı (x'te oturan) gibi, eklendiği sözcüğün anlamına uygun sözcükler türetiyor bu ek de.

Aynı ek gibi görünenlerin kimi zaman yapım, kimi zaman çekim eki olduğunu göstermek için şöylece sıralayalım ekleri şimdi:

SÖZCÜKLERE DEĞİŞİK GÖREVLER YÜKLEYEN EKLER

-cık (-cik, -cuk, -cük; -çık, -çik, -çuk, -çük):

- ***Çekim (küçültme) eki:***
  yavru-cuk, kuzu-cuk...
- ***Yapım eki (addan ad)***
  kızıl-cık, söz-cük...

-tı (-ti, -tu, -tü):

- ***Yapım eki (eylemden ad)***
  kızar-tı, bulan-tı...
- ***Yapım eki (addan ad)***
  Ses taklidi yoluyla yapılır.
  cızır-tı, patır-tı...

-aç, -eç:

- ***Yapım eki (addan ad)***
  top-aç, kır-aç...
- ***Yapım eki (eylemden ad)***
  gül-eç, kaldır-aç, üret-eç...

-a, -e:

- ***Yapım eki (eylemden ad)***
  gör-e, kes-e, oy-a...

- ***Yapım eki (addan eylem)***
  kap-a-, boş-a-, yaş-a-, kan-a-...

-l:

- ***Yapım eki (addan ad)***
  öz-e-l, yer-e-l, nesne-l, doğa-l...

- ***Yapım eki (addan eylem)***
  diri-l-, sivri-l-, doğru-l-...

- ***Yapım eki (eylemden eylem)***
  Edilgen / dönüşlü eylem üretir.
  kov-u-l-, gir-i-l-...

-mak, -mek:

- ***Yapım eki (eylemden ad [adeylem])***
  Meyve ye-mek gerek.

- ***Yapım eki (eylemden ad)***
  Ye-mek kalmadı. Ek-mek al!

-ma, -me:

- ***Yapım eki (eylemden ad)***
  sür-me, böl-me, sal-ma...
  Çel-me taktı.

- ***Yapım eki (eylemden adeylem)***
  koş-ma, yakala-ma, at-ma...

- ***Çekim eki (olumsuzluk)***
  Aklımı çel-me!

BİLEŞİK SÖZCÜK

BİLEŞİK ADLAR

Her şeyden önce, konunun adında anlaşmalıyız. "Bileşik" mi, "birleşik" mi? İkisi arasında ne fark var diyorsanız dilim döndüğü kadar anlatmaya çalışayım. Birleşik, bir araya getirilmiş; bir, yani tek kılınmış demek. Bileşik ise bileşerek oluşmuş, basit olmayan, eski dilde "mürekkep" demek. Bizimki hangisi? "Sözcükleri yan yana getiriyoruz, oluyor birleşik sözcük." diyorsanız (bence) yanılıyorsunuz. Burada yapılan işlem de kimyadaki işlem gibi. Kimyadan aklınızda kalan örnekleri düşünün. Hidrojen bir gaz, oksijen de bir gaz; ama bunlar tepkimeye girdiğinde gaz olmayan bir şey çıkıyordu ortaya: Su. Yani, X ile Y bir tepkimeye giriyor ve ikisinden de farklı XY maddesi oluşuyordu.

X + Y → XY

Tepkime: Bir maddenin kendisinden ödün vererek değişmesi demek değil midir? Madde elektron veriyor, elektron alıyor; yani maddenin kendisinde bir değişiklik oluyor. Daha doğrusu, tepkimeye giren maddenin her türlü özelliği değişiyor. Azıcık daha ukalalık yapacağım. Sodyumu bilen bilir, buz görünümünde, suya atıldığında suyun üstünde yüzen ve yanan katı bir maddedir. Klor, yine bilen bilir, pis kokulu bir gazdır. Bunlar tepkimeye girer ve ne çıkar? Bildiniz: Tuz. Yemeklerde kullandığımız sofra tuzu. Bu yeni madde, yani tuz, ne klor gibi uçucu bir gazdır, ne sodyum gibi yüzücü ve yanıcı bir katı madde. Suya atıldığında eriyen, kokusu falan olmayan, bileşerek onu oluşturanlardan tümüyle farklı, yepyeni bir maddedir. İşte, bileşik sözcüğü de böyle düşünmek zorundayız. Kimyadaki bileşik neyse, dildeki bileşik de odur.

Na + Cl → NaCl
sözcük + sözcük → sözcük (tek sözcük)

Sözcük de tepkimeye girer. Sözcüğün tepkimeye girmesi ne demek? Daha önce sorulacak soru şu: Sözcüğün nesi var? Hani, sodyum, suyun üstünde yüzme özelliğini; klor, gaz olma niteliğini, kötü kokusunu vs. kaybediyordu; sözcük nelerini kaybedebilir? Sözcüğün katısı, sıvısı, gazı olmaz; ama anlamı, yapısı / sesi, türü (ad/eylem) olur. Sözcük de bunları, bu özelliklerinden birini ya da daha fazlasını değiştirebilir.

Bileşik sözcük: En az iki sözcüğün bileştirilmesiyle oluşan yeni sözcüktür.

X + Y > XY

ne	*+ asıl*	*> nasıl*
soru sözü	*kök, köken*	
demir	*+ baş*	*> demirbaş*
sert metal	*organ*	

Görüldüğü gibi, her iki sözcük de bileşerek kendilerini oluşturan sözcüklerden tümüyle farklı yepyeni sözcükler oluşturdu. "Nasıl" sözcüğünün "ne" ile ilişkisi olmadığı gibi, "asıl"la da hiçbir ilişkisi yok. Bu tepkimede sözcükler anlamlarının yanı sıra seslerinin bir bölümünü de yitirdi. İkinci örnekte ses yitimi yok; ama devlet dairelerinin duvarlarında, "Demirbaş Listesi" adıyla asılı görmeye alışık olduğumuz listedeki "demirbaş" için de benzer şeyler söyleyebiliriz. Oradaki eşyaların "demir" olması gerekmediği gibi, "baş"ların o listelere girdiği de görülmemiştir.

Bileşik sözcüğü oluşturmak üzere tepkimeye giren sözcüklerin nelerini yitirme olasılığı bulunuyorsa aşağıdaki ayrım da ona göre yapılmıştır.

OLUŞUMLARINA GÖRE BİLEŞİK SÖZCÜKLER

Anlam kayması yoluyla oluşanlar:

Sözcükler anlam tepkimesine girmiştir. Ya bir sözcük, ya öteki sözcük ya da her iki sözcük birden anlamını yitirebilir.

- ***Her iki sözcük anlam kaymasına uğrayabilir:***
  hanım-eli, aslan-ağzı, kuş-palazı, balık-sırtı, su-çiçeği...

- ***Birinci sözcük anlam kaymasına uğrayabilir***
  (Bu, ikinci sözcük anlamını koruyacak demektir):
  sigara-böreği (Bir börektir ama sigara değildir.)
  çiğ-börek, adam-otu, baş-savcı, baş-yazar, kuş-üzümü...

- ***İkinci sözcük anlam kaymasına uğrayabilir***
  (Burada da birinci sözcük kendi anlamını korur):
  rüzgâr-gülü, hasta-hane, aşçı-başı, giyim-evi,
  gök-kuşağı, öğretmen-evi...

Buradaki "hasta-hane" örneğinden aklıma gelen bir anımsatma: Farsça "hane" sözcüğüyle bileşik yapan sözcükler ünlüyle bitiyorsa "hane"nin ilk hecesi düşer. "Pasta-hane > pastane, posta-hane > postane" gibi. Bu kapsamda karışıklık yaratan sözcük "ders-hane"dir. İlk sözcük (ders) ünlüyle bitmediğine göre böyle mi yazılmalı; yoksa "h" düşürülüp "dersane" mi yazılmalı? Konuşma dilinde söylemediğimiz bir "h" söz konusu. Onu yazıda korumak pek anlamlı değil. Hiçbirimiz "dershane" demiyoruz; "h"yi düşürüp "a"yı biraz uzatıyoruz sözcüğü seslendirirken. Böyle yaparak, yabancılığı sırıtan "hane"yi de bir anlamda yumuşatmış oluyoruz; başka bir deyişle Türkçeleştirmiş oluyoruz sözcüğü. Bu arada söyleyeyim, yazım kılavuzlarının bir bölümü "dersane" yazımını doğru sayarken bir bölümü "dershane"de diretmekte. Bence de "dersane" biçimi doğru sayılmalı artık.

Yazım konusunu en çok karıştıran, bu konuda yol gösterici olması gereken Türk Dil Kurumudur.

Atatürk'ün, üstelik mirasının bir bölümünü bırakarak özerk olmasını sağladığı TDK'yi 1980 darbesiyle gelen Kenan Evren kapattı ve yerine, özerk olmak bir yana, başbakanlığa, demek ki hükümete, hükümetlere bağlı bir devlet dairesi olarak bugünkü TDK'yi kurdu. Bugünkü TDK de özellikle Arapçanın üstüne titremeyi öyle iş edinmiştir ki bu arada Türkçenin yok oluş boşluklarına gümbür gümbür yuvarlanması bile onu harekete geçiremez. Biz, halkın (yani bizim) söylemediğimiz, attığımız "h" sesini, "dershane" sözcüğünde koru-

maya çalışmanın anlamsızlığını konuşacakken, halkın çoktan dönüştürdüğü "hastane", "pastane" gibi sözcüklerdeki "hane" sözcüğünü koruma gayreti içindeki bir TDK, bunları yeniden "pastahane" ve "hastahane"ye döndürmeye çalışıyor.

İnanmayanlar, TDK'nin *İmlâ Kılavuzu*'na (2000 tarihli son baskısı) bakabilirler. Oysa, bütün diller gibi Türkçe de dışarıdan alınan sözcüğü kendi içinde yoğurmuş, onu dönüştürmüştür. "Bunun aslı şudur!" diye diretmek, Türkçeye değil, o "asıl" sayılan dile hizmettir.

Ses değişmesi yoluyla oluşanlar:

Bileşik sözcüğü oluşturan sözcüklerden, ya birincisinin son sesi, ya da ikincisinin ilk sesi kaybolur. Asıl bileşik sözcükler bunlardır; asıl kaynaşma da buradadır. Bu yüzden, bileşimlerini ötekilerden farklı yazarak göstereceğim.

kahve	+	*altı*	>	*kahvaltı*
sütlü	+	*aş*	>	*sütlaç*
cuma	+	*ertesi*	>	*cumartesi*
ne	+	*asıl*	>	*nasıl*
ne	+	*için*	>	*niçin*
pek	+	*iyi*	>	*peki*
ne	+	*ise*	>	*neyse*
ne	+	*ile*	>	*neyle*
o	+	*ile*	>	*öyle*
bu	+	*ile*	>	*böyle*
şu	+	*ile*	>	*şöyle*
şu	+	*imdi*	>	*şimdi*
güllü	+	*aş*	>	*güllaç*
ne + ise	+	*ne*	>	*nesne*

Tür kayması yoluyla oluşanlar:

"Tür kayması" derken eylem kökenli bir sözcüğün, kendi türünden kayıp adlaşmasını kastederiz.

gece	+	kondu	>	gecekondu
belirteç		*eylem*		

akar-su, kaptı-kaçtı, al-aşağı, ver-yansın, çıt-kırıldım, sık-boğaz, bilgi-sayar, dedi-kodu, bilir-kişi, gider-ayak, şıp-sevdi, sanat-sever, indi-bindi, çek-yat...

YAPILARINA GÖRE BİLEŞİK SÖZCÜKLER

Buraya kadar baktığımız şey, bileşik sözcüklerin nasıl oluştuklarıydı. Şimdi de yapılarına bakalım:

Belirtisiz ad tamlaması biçiminde yapılanlar:

kuş-palaz-ı, adam-ot-u, on-baş-ı, ata-söz-ü, katır-tırnak-ı...

Sıfat tamlaması biçiminde yapılanlar:

öz-gür, öz-veri, ön-sezi, ilk-okul, ak-ciğer, öz-deyiş, toz-pembe, ön-söz, öz-güven, ön-yargı, sivri-sinek...

Tümce biçiminde yapılanlar:

imam-bayıldı, gece-kondu, şıp-sevdi, hünkâr-beğendi, al-beni, biçer- döver, ver-yansın (etmek), al-aşağı (etmek)...

Tümce biçiminde yapılanlar ile tür kayması yoluyla oluşanlar için tümüyle aynı örnekleri kullanabiliriz. Aradaki fark, bir sınıflandırmanın oluşuma göre, ötekinin yapılışa göre olmasından ibaret.

BİLEŞİK EYLEMLER

Bileşik eylem konusu epeyce karışıktır Türkçede. Daha önce sözünü ettiğimiz, deyimleri bileşik eylem saymaktan tutun, hangi yüklemin tek sözcük, hangisinin iki (hatta üç, dört, beş...) sözcük alınacağına ilişkin bitip tükenmek bilmeyen tartışmalar sürer durur. Ben bu

tartışmalara son noktayı koyacak yetkiye sahip değilim. Çabam, konuyu keyfilikten kurtarıp belli ve sabit bir tabana oturtmak, nesnel ölçütler çerçevesinde değerlendirmeye çalışma çabası.

Her şeyden önce tanım... Bileşik eylem nedir? Ad ya da eylem soylu bir sözcükle, kendi anlamından uzaklaşarak onları çekimli bir eylem gibi kullanıma sokmaya yarayan bir yardımcı eylemden oluşan eylemdir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi iki çeşit bileşik eylem vardır:

A) Ad + yardımcı eylem
B) Eylem + yardımcı eylem

A) Ad + Yardımcı Eylemden Oluşan Bileşik Eylemler

Dilde hareketin karşılığı olan ve eylem adını verdiğimiz sözcüklerin, tıpkı adlar gibi, tasarımı ve çağrışımı vardır. Bir eylemin yardımcı eylem olması, kendi anlamını yitirmesi, yanına geldiği adı, eylem gibi kullandırmak için kendini feda etmesi demektir.

Yardımcı eylem: Ad soylu sözcüğün eylem gibi kullanılmasını sağlayan, kendi anlamını yitirmiş eylemdir.

hasta	*olmak*
hasta	*-la-n-mak*

"Hasta", aslı "haste" olan Farsça bir sözcük, bir ad. Bu sözcüğü eylem gibi kullanamayız. Kullanabilmek için, Türkçeye yabancı sözcüklerin en çok girdiği kapıyı aralamak, yanına bir yardımcı eylem getirmek gerekmiş. Getirmişiz. "Olmak" eyleminin anlamını düşünün. "Üzümler olmadı daha." dediğimizdeki "olmak" mı bu? "Bugün hava iyi olacak." dediğimizdeki "olmak" mı? O da değil. "Olmak" sözcüğünün bir anlamı kaldı mı diye sorayım. Yok. Burada "olmak", yalnızca "hasta" sözcüğünü eylemleştirmek için yanına gelmiş. "Hasta" sözcüğünü bir başka yolla nasıl eylem yaptığımızı anımsıyor musunuz? Yanına türetme (yapım) eklerinden "addan eylem yapma" ekleri getirerek. Kısaca söylersek "hasta" sözcüğünün yanına "-la-n-" ekini getirdiğimizde olan ne ise yanına yardımcı eylem olarak "ol-" eylemini getirdiğimizde de olan o! "Hasta ol-" ile "hasta-la-n-" arasında fark göremiyorsanız söylediğime ikna oldunuz demektir.

Öğretmeni razı etti
ad y. eylem

Bileşik ad, nasıl tek bir sözcükse bileşik eylem de tek bir eylemdir. Dilde tek eylem işlevi görür, tek eylemin girdiği bütün görevlere girer. Bu görevlerden en önemlisi yüklem olmaksa, yüklem olur.

Banu'yu yolcu ettik.
BN Y

Her eylem yardımcı eylem olmaz; yani her eylem anlamını boşaltıp sıfır anlam dediğimiz boş bir anlam kümesi (ø) haline gelmez. Yardımcı eylem olarak en çok, "ol-" ve "et-" eylemleri kullanılır. Bunların her yerde yardımcı eylem olmadığını, zaman zaman, kendi anlamında kullanıldığını daha önce söylemiştim; bunun üstünde yeniden durmuyorum; ama üstünde durmak istediğim bir başka şey var. Bu eylemlerin ne zaman yardımcı eylem, ne zaman gerçek eylem olduğunu anlamanın bir yolu var mı? Bana çok önemli gelen bir ölçütü bilginize ve ilginize sunuyorum. "Ol-" geçişsiz bir eylemdir, "et-" ise geçişli. "Et-" eyleminin yardımcı eylem olarak kullanıldığını, tümcede "et-"in yanındaki sözcükten başka, bir nesne olup olmadığından anlayabiliriz. Hemen örnek veriyorum:

"Yolcu et-" derken "et-" eyleminin yanındaki "yolcu" sözcüğü, "et-" ile birlikte bileşik eylem midir; yoksa "yolcu", "et-" eyleminin nesnesi midir? Hemen şuna bakıyorum, başka bir nesne alabiliyor mu tümce? "Yolcu etmek", "**birini** yolcu et-" değil midir? Öyledir. Demek ki "et-", burada yardımcı eylem; "yolcu et-" de bileşik eylemdir.

"Et-" eyleminin nerelerde yardımcı eylem olduğunu anlamak için soruyorum:

"Razı et-"? Birini razı etmek midir? Evet. Demek ki "et-" yardımcı eylem. "İkna et-"? Birini ikna etmek? Evet. Arz etmek? Bir şeyi arz etmek. Terk etmek? Bir yeri terk etmek. Ziyaret etmek? Birini ziyaret etmek. Gördüğünüz gibi bu saydığım eylemler hep bileşik eylem, "et-" de buralarda hep yardımcı eylem. Şimdi de şu tümceye bakalım: "Bu ev beş para etmez." Bu tümcenin yüklemini bulurken "beş para etmez"i mi alacağım yüklem olarak, "etmez"i mi? "Beş para etmek" di-

ye bir bileşik eylem var mı, yok mu diye düşünüp kalmak yerine tümceye "beş para"dan başka nesne koyabiliyor muyuz, ona bakalım. Bir şeyi beş para etmek? Olmuyor. Demek ki burada bileşik eylem yok. Öyleyse, "et-" de yardımcı eylem değil.

"Ol-" eylemine gelince... "Ol-", geçişli bir eylem değil; yani yardımcı eylem olduğunu nesne alıp almamasından anlayamayız. Peki, nasıl anlayacağız? Onu da yanındaki sözcükten başka özne alıp almamasından anlayabiliriz.

"Başak hasta oldu." dediğimizde "hasta olan kim?" diye soruyorduk ya özneyi bulmak için, Başak yanıtlıyor, hasta olan o. Demek ki tümcenin öznesi "hasta" değil, "Başak". Oysa bir de şu ünlü türkü sözündeki "Kızılcıklar oldu mu?" dizesine bakalım (selelere dolup dolmadığına aldırmadan). Olan ne? Kızılcıklar. Demek ki özne o; başka özne de yok. Sonuç: "Olmak" burada yardımcı eylem değil, asıl eylem; ortada bir bileşik eylem de yok.

"İkna olmak", "razı olmak" gibi örnekleri düşünelim; hatta son yıllarda dilimize giren Fransızca, İngilizce sözcükleri. Her dil dışarıdan aldığı sözcüğe kendi damgasını vurur, diye düşündüğüm için, bunları özgün biçimleriyle değil, Türkçeye uydurarak yazıyorum: "Eksajere olmak, irite olmak, diskalifiye olmak, refüze olmak, kategorize olmak..." Bunların tümü de birer özne istemiyor mu? Bunları "olan" birilerinin bulunması şart değil mi? İşte o yüzden bunlar bileşik eylem.

Ayrıca şunu da söylemekte yarar var.

Bir tümcede aynı anda biri belirtili, öteki belirtisiz iki nesne birden bulunamaz. Çünkü nesne, eylemin özne dışındaki varlıkla doğrudan ilişkisini bildirir. Eylem bir varlıkla ya doğrudan ilişki içindedir ya da değildir, eylemin aynı anda iki farklı türde nesneyle ilişki kurması söz konusu olamaz.

"Bana Banu haber verdi." dediğimizde "haber" nesnedir; çünkü Banu'nun verdiği şey odur; ama "Olayı bana Banu haber verdi." dediğimizde bir tümcede aynı anda iki nesne birden bulunamayacağından, "olayı" nesne, "haber verdi" de bileşik eylem olur. Bu söylediğimin pek çok itirazla karşılanacağını biliyorum; o yüzden biraz daha açıklamama izin verin lütfen. İlk tümceyi alalım yeniden. Neydi? "Bana Banu haber verdi." Şöyle de kurabilir miyim bu tüm-

ceyi? "Haberi bana Banu verdi." Ne yaptım? "Haber" sözcüğünü belirtili nesne yaptım. Demek ki önceden neymiş? Belirtisiz nesneymiş. Herhangi bir bileşik eylemde bunu yapabilir miyiz? "Razı olmak" yerine "razıyı olmak", "refüze olmak" yerine "refüzeyi olmak" diyebilir miyiz? Başka sorum yok!

Başka sorum yok; ama söylenecek sözüm bitmedi daha. Böyle; yani "ad + yardımcı eylem" biçiminde yapılan bileşik eylemlerin oluşumunda iki özellik görülebilir:

Ses (hece) düşmesi:

Ad soylu sözcük, "ol-, et-, eyle-" yardımcı eylemleriyle bileşik eylem yaparken bir ünlünün kaybıyla hece düşmesi oluşur.

kayıp ol- >kaybol-
kayıt et- >kaydet-

İşin aslı şudur: Örnek verdiğim bu ad soylu sözcükler Arapça asıllarında zaten düşen o "ı" sesini taşımıyor. Kayıp sözcüğünün aslı "kayb". Bir dakika, en iyisi baştan alayım. "Gaib" ya da "gaip" diye bir sözcük biliyor musunuz?

Hani, "gaipten sesler duymak" biçiminde çıkar karşımıza. İşte o "gaip", döne değişe bizim şimdiki "kayıp" sözcüğü oluyor. "Gaib"deki yan yana iki ünlüyü sevmeyip araya "i" yerine "y" koyuyoruz önce. Sözcük "gayb" oluyor. Bunun da söylenmesi zor. Sözcüğü daha kolay söylenebilir duruma getirmek için, yüzyıllar içinde bir sıra değişiklik yaşanıyor. Başka bir deyişle sözcük Türkçeleşiyor. Ben en iyisi değişimleri şöyle göstereyim:

Gaib> gayb> kayb> kayıb> kayıp

İşte yabancı sözcük kullanmanın sakıncası: Yüzyıllarca süren bunca çabaya karşın, sözcük aslını unutmuyor ve yanına "et-", "ol-" yardımcı eylemlerinden birini getirdiğimiz anda, aslına dönüyür; "gaib" olmuyor yeniden; ama "kayb" oluyor.

"Kayıt" da benzer aşamalardan geçmiş bir sözcük. **Atatürk**'ün *Nutuk*'undan bilirsiniz. "Kayıtsız şartsız" anlamında kullanılan bir deyiş vardır: "Bila kayd ü şart". Bizim "kayıt"ın da aslı bu işte: "kayd". Sondaki "d"yi "t" yapıp araya bir ünlü sıkıştırınca oluyor "kayıt"; an-

cak onun Türkçeleşmesi de yanına yardımcı eylem gelinceye kadar. Yardımcı eylemi yanında görünce o da aslını hatırlıyor ve aslına dönüyor.

kayıt et- >kaydet-
kayıt ol- >kaydol-

Ses türemesi (ikizlenme):

Ad soylu sözcük, yardımcı eylemle bileşik oluştururken adın son ünsüzü ikizlenir.

his et- >hisset-
zan ol- >zannol-

Buradaki örneklere bakmadan geçersek ayıp olur. "His" ve "zan", Arapça asıllarında "şeddeli" sözcüklerdir. Ne demek? "Şedde", harfin üstüne konan, "w"ye benzeyen, minik bir işaret. Arapçada üstüne konduğu sesin iki kez okunması gerektiğini bildirmek üzere kullanılır. Türkçede en çok, "eşek" sözcüğü söz konusu olduğunda geçer: "Eşek, hem de şeddelisinden: eşşek" biçiminde ya aşağılama ya da alay amacıyla kullanılır. "Zan" da öyle, o da şeddeli. Yani bu sözcükler aslında "hiss" ve "zann". Ancak bize o ikinci sesler fazla geldiği için atmışız onları. Atmışız da gitmişler mi peki? Hayır, gitmemişler; saklanmışlar. Tam bileşik eylem yapmaya kalktığımızda, o attığımızı sandığımız ikinci ses, pat diye çıkıyor saklandığı yerden.

Bu bilgi, bileşik eylemlerin yazımı konusunda çok gerekecek bize. Çünkü o zaman şöyle diyeceğiz: Bileşik eylemlerin oluşumunda "hece düşmesi" ya da "ses türemesi" varsa bu bileşik eylemler bitişik yazılır.

Ya yoksa? Ama bunu söylemeye gerek yok ki! Yoksa ayrı yazılır. Dikkat ettiniz mi bilmem, başkaca bir ses olayından söz etmiyoruz burada. Sözgelimi, ulama varsa ne olacak. Ulama dedim de... Ünsüzle biten bir sözcüğün sonundaki ünsüzün, ünlüyle başlayan bir sözcüğün başına kaymasına "ulama" diyoruz. "Ağaç altı" sözcüklerinde, "ağaç"ın ç'sinin, "altı" sözcüğünün başına kayması; yani okunuşun, "ağa çaltı" biçimini alması ulamaya örnek gösterilebilir. Ulama ya da başka herhangi bir şey olması yazımı etkilemez.

Kuralımız kesin ve açık: Ses türemesi ve hece düşmesi varsa bu bileşik eylemler bitişik yazılır; bunun dışında kalanlar ayrı yazılır.

Bunları anlatırken ben genellikle 8-10 sözcüklük bir mini sınav uygulamaktan da hoşlanırım. "Şimdi söyleyeceğim sözcükleri, fazla düşünmeden elimizin anımsadığı biçimde, çabucak yazın bakalım." derim ve yanlış yapma riski yüksek olan şu sözcükleri söylerim:

arz etmek	*mahvolmak*	*varoluş*
ayırt etmek	*terk etmek*	*vazgeçmek*
fark etmek	*var olmak*	*yok etmek*

Bunların böyle yazılmalarının nedeni üstünde durmam gerekir mi? Sözgelimi "arz etmek"te yalnızca ulama var; ses türemesi ya da hece düşmesi yok. "Ayırt etmek", "terk etmek", "yok etmek", "var olmak" ve "fark etmek" hep öyle. Ulama, bitişik yazmayı gerektirmez; unutmayalım. "Mahv" ve "vaz" sözcüklerine gelince, bunların zaten tek başına kullanımları yok. "Varoluş" sözcüğü de şaşırtmaca. Aslında bileşik eylem değil o; bileşik sözcük.

Şimdi ikinci tür bileşik eylemlere geçelim:

B) Eylem + Yardımcı Eylemden Oluşan Bileşik Eylemler

asıl eylem		yardımcı ünlü		yardımcı eylem
E_1	+	*-a,-e* *-ı,-i,-u,-ü*	+	E_2
TA'dadır.				*TA'dan kayar.*

Şemayla göstermeye çalıştığım şeyi biraz açayım: Asıl eyleme, -a, -e / -ı, -i yardımcı ünlülerinden biriyle bağlanan yardımcı eylem, kendi (temel) anlamından kayar ve asıl eylemin aşağıdaki anlamları taşımasını sağlar:

Yeterlik: (bil-)

yap-a-bil-: (yapmaya gücü yetmek)
gör-e-bil-: (görmeye gücü yetmek)
ver-e-bil-: (vermeye gücü yetmek)

Furkan bu soruyu	*çözer.*
Furkan bu soruyu	*çöz-e-bilir* *çöz + yeterlik* *çözmek için yeterli güce sahiptir.* *yeterlik*

Bu türdeki (eylem+yardımcı eylem) bileşik eylemler içinde Türkçenin en çok kullandığı bileşik eylem budur; İngilizcedeki *"can"*in işlevlerine sahiptir. Çok kullanıldığından, herhangi bir eylem gibi yan anlamlar kazanmıştır.

Yan anlamları

- ***Olasılık:***

Bu yıl kış, çok sert geç-e-bil-i-r.
Yağmur yağ-a-bil-i-r.
Sınavda zor sorularla karşılaş-a-bil-i-r-sin.

Bu örneklerde sözgelimi, yağmurun yağmaya gücü yeter, kışın sert geçmeye gücü yeter, anlamları söz konusu değildir. Buradaki, tümüyle olasılık anlamıdır.

- ***İzin, rica:***

Ayakta kalmayın, otur-a-bil-i-r-siniz.
İçeri geç-e-bil-i-r miyim?

Olumsuzu

- ***Olumsuzu:***

çöz-e-bil-e-mez değil, *çöz-e-mez*

Aralarında tek seslik de olsa bir fark bulunduğu göz ardı edilmemeli; geniş zamanın olumsuzu ile karıştırılmamalıdır.

- ***Geniş zaman:***

çöz-e-r ↔ çöz-mez

- ***Yeterlik bileşiğinin olumsuzu:***

çöz-e-bil-i-r ↔ çöz-e-mez

Yeterlik bileşiği, tek yardımcı ses korunarak olumsuz yapılırken, aynı bileşiğin olasılık anlamı için olumsuzluk, sözgelimi "Yağ-

mur yağabilir"in olumsuzu, "Yağmur yağamaz." değil, "Yağmur yağmayabilir."dir.

- ***Olasılık anlamının olumsuzu:***
  yağ-a-bil-i-r ↔ yağ-ma-y-a-bil-i-r

Ayrıca üst üste olumsuzluk da yapılabilir. Sinemaya gitmek için Ayşe'yi bekliyorsunuz; ama annesi ya da babası izin vermemişse: "Ayşe **gel-e-me-y-e-bil-i-r.**"

Tezlik: (ver-)

Onu	*gördüm.*
Onu	*gör-ü-verdim.* *ansızın,(tez, çabuk, birdenbire) gördüm.* *tezlik*

yaz-ı-ver-, gül-ü-ver-, oku-y-u-ver-

Çabukluk, tezlik anlamının yanı sıra, yan anlam olarak "rica, istek" anlamı da taşır.

Şu işimi yap-ı-ver.
Bulaşıkları bugün de sen yıka-y-ı-ver.

Olumsuzu

Olumsuzu, temel anlamda ve yan anlamda farklıdır.

- ***Tezlik (TA) olumsuzu:***
  yap-ı-ver- ↔ yap-ma-y-ı-ver-

- ***Rica, istek anlamının olumsuzu:***
  gel-i-ver- ↔ gel-me-y-i-ver-

Bilenler anımsayacaktır, eski bir şarkıda geçer: "Gitti de gelmeyiverdi"

Sürerlik: (kal-, dur-, gel-, koy-)

Melis	*baktı.*
Melis	*bak-a-kaldı.* *sürekli olarak baktı.* *sürerlik*

gid-e-dur-, oku-n-a-gel-

Sürerlik bileşiği, pek fazla kullanılmayan bileşik eylemlerden olduğu için, pek fazla yan anlam da kazanmaz.

Olumsuzu da pek yapılmaz. Neredeyse istem dışı gerçekleşen bu hareketlerin olumsuzu o kadar da mantıklı olmaz zaten. **Orhan Veli**'nin şiirini anımsayın: "Bakakalırım giden geminin ardından". Olumsuzunu söylemek istese "bakakalmam" mı diyecekti Orhan Veli?

Yaklaşma: (yaz-)

Pelin	*düştü.*
Pelin	*düş-e-yazdı.*
Pelin,	*az kalsın, neredeyse düşüyordu.* *yaklaşma*

gid-e-yaz-, öl-e-yaz-

Neredeyse yalnızca Anadolu ağızlarında kalmış bir kullanım olduğundan edebiyat dilinde, konuşan ya da düşünen kişiye bir köylülük yakıştırılması isteği dışında pek kullanılmaz. Artık biliyorsunuz; yan anlam, dilin içinde ve kullanımdan doğan bir anlamdır. Çok kullanılan, çok yan anlam kazanır, az kullanılan az. İncelediğimiz bileşik eylemin, "gideyaz-" ve "öleyaz-" dışında kullanımı yok ki yan anlamı olsun.

"Eylem + yardımcı eylem" biçiminde yapılan bileşik eylemler her zaman bitişik yazılır.

2. Bölüm

Yazım Kuralları

Yazım Kuralları

"Yazım Kuralları"nın arkasından "Noktalama İmleri"ni (işaretleri) göreceğiz; ama bu ikisinden önce, birçok öğrencinin baş belası saydığı bir konuya değineceğiz: Uluslararası dilbilimde adı "fonetik" olan, benim size basitçe anlatacağım, "Ses Bilgisi". Göreceksiniz ki *ünlü,* yalnızca *"gösteri ve sanat dünyası"*nın yıldızları için kullanılan bir sözcük değil. Zaten "ün", Anadolu'nun çeşitli yörelerinde de kullanıldığı gibi, "ses" anlamına gelir. *"Kardeşine ünle de sofraya oturalım."* diyen ana, *"medya"* dünyasının yıldızcıklarını aklının ucundan bile geçirmez.

"Ün", ses demekse, "ünlü" de "sesi olan, sesli" demek. Kimi dilbilgisi kitaplarında da gördüğüm için, konunun derinliklerine dalmadan önce bir uyarı yapmayı boynumun borcu saymaktayım. Şimdi *"ünlü"*-*"ünsüz"* diye inceleyeceğimiz şeyler, asla ve asla "harf" değildir. Nedir? Ağzımızdan çıkan, kulağımızın duyduğu şey, yani ses! Burada konunun biraz dışına çıkmama ve azıcık bilgiçlik taslamama lütfen izin verin. Biz defalarca alfabe değiştirdik. Dil değiştirmedik ama. En son 1 Kasım 1928'de, kimilerinin hâlâ Latin harfleri dediği, bana sorarsanız (şu an hesabıyla) üç çeyrek yüzyılı aşkın bir süredir kullandığımıza göre çoktan bizim olmuş, Türk harfleri, Türkçenin harfleri sayabileceğimiz harfleri kullanmaya başladık. Neyse, harfler değişti; ama dil, hep Türkçeydi, yalnızca aynı sesleri farklı işaretlerle yazdık. Türkçede bir "a" sesi, bir "i" sesi her zaman vardı. Hatta yalnız Türkçede değil, bütün dillerde bu sesler var. İşte biz bunların üstünde duracağız; akciğerlerimizdeki havayı, ağız boşluğundan geçirirken biçimlendirmemizden söz açacağız. Yoksa bizim "a" harfiyle gösterdiğimiz sesi, Arap alfabesi kullananlar "elif"

harfiyle gösteriyor, Yunan alfabesi kullananlar "alfa" harfiyle, Kiril alfabesi, Uzakdoğu alfabeleri kullananlar kendilerine özgü harflerle. Sesler hep aynı; ama işaretleri değişiyor. "Harf" dediğimiz, o değişen işaretlerdir.

"Ünlü"lere de "ünsüz"lere de ses diyoruz; ama hemen şunu söyleyelim bunların bir bölümünün gerçekten kendi sesi var; "ünlü" olanlar bunlar. Bir bölümü ise (ünsüzler) sesi oluşturacak havanın birtakım engellere takılmasıyla çıkarılabiliyor; daha doğrusu çıkarılamıyor. Takıldığı yerden onu kurtarmak için, hemen arkasından bir ünlüyü yardıma yolluyoruz, o ünlü onu takıldığı yerden kurtarıp daha anlaşılır bir ses haline getiriyor.

Şunu demek için uğraşıyorum: Yanına "e" falan getirmeden mesela "m" sesini çıkarmayı deneyin. Dudaklarınızı birleştirdiniz: "Mmmmmm"... Boğulursunuz. Ünsüz işte bu! Kendi sesi olmadığı için, kendi başına çıkarılamıyor. Biz ünsüzlerimizi çıkarmak için yanına "e" sesi getiririz. Harflerimizi okumak için de böyle yaptığımızı, daha sonra söylemeyi unutabilirim diye, burada söyleyeyim. "T" diye bir harf gördüğünüzde onu "te" diye, "v" diye bir harf gördüğünüzde "ve" diye okuyorsunuz da bu iki harfi yan yana gördüğünüzde (TV) neden "ti vi" diye okuyorsunuz, diye sormuş muydum? Şimdilik sormamış olayım.

SES BİLGİSİ (FONETİK)

Türkçede sesler iki bölümde toplanır.

a. Ünlüler: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

b. Ünsüzler: Yukarıdakilerin dışında kalan bütün sesler.

ÜNLÜLER

Ünlüler, çıkarılışları esas alınarak, üç farklı ölçüte göre gruplanabilir. Dilin durumuna göre, dudakların durumuna göre ve alt çenenin durumuna göre.

		dudaklara göre			
		düz		yuvarlak	
dile göre	kalın	**a**	**ı**	**o**	**u**
	ince	**e**	**i**	**ö**	**ü**
		geniş	dar	geniş	dar
		alt çeneye göre			

1) Dilin durumuna göre:

***Kalın:* a, ı, o, u**

Kalın ünlülerde dil kavisli durumdadır. Soluk, dilin kavisine çarpar ve arka damaktan çıkar.

***İnce:* e, i, ö, ü**

İnce ünlülerde dil yatay durumdadır. Ses, ön damaktan çıkar.

Bu sesleri çıkarırken dilin gerçekten benim söylediğim durumda olup olmadığına bakabilirsiniz. Önce "a", hemen arkasından da "e" deyin; hatta yineleyin bunu; dilinizin ağız içinde nasıl kamburlaştığını, sonra da kürek gibi öne uzandığını fark edeceksiniz. Bu arada çıkardığınız sesleri başkalarının duymamasına dikkat edin. Arka arkaya çıkarılan "a, e" sesleri, uzaktan "a, i" gibi duyulabilir ve kötü olur.

Türkler tembeldir, demeye dilim varmıyor; ama dilimizi hareket ettirmeye üşendiğimiz için "Büyük Ünlü Uyumu"nu icat ettiğimiz de ortada. "Dili bir geri çek, bir ileri uzat. Zor iş. Kim uğraşır?" demişiz

besbelli; dil belli bir durumdayken ne söyleyeceksek hepsini arka arkaya söyleyip bitirmeye çalışmışız. Kaç çocuğa sahip olmak istiyorsak "beşik ortadayken" tümüne sahip olmaya çalışanlar da bizleriz ya, dil işinde de bu böyle.

Büyük Ünlü (Kalınlık-İncelik) Uyumu (BÜU)

Sözcüğün ilk (kök) hecesi kalın ünlü taşıyorsa, sonrakilerin ünlüleri de kalın; ince ünlü taşıyorsa, sonrakilerin ünlüleri de ince olur.

Kök asıldır. Ek, köke göre, kökün içinde taşıdığı ünlülere göre biçimlenir. Tembelliğin kaynağı da işte budur. Türkçe, dil, kökte nasıl bir biçim almışsa, ekte de o biçimin sürmesini ister.

top- > *top-la-mak*
kalın kök

ek- > *ek-le-mek*
ince kök

Başlangıçtan beri Türkçede bu uyum vardı. Buna karşın, bu uyuma uymayan sözcükler de bulunur: kardeş, anne, hani, hangi, elma, şişman...

karındaş > kardaş > kardeş

"*Kardeş*" sözcüğünün "karındaş"tan (aynı karında yatan) geldiğini herkes bilir. Bu sözcük, kimi yörelerimizde hâlâ "kardaş", hatta "gardaş" biçiminde söylenirken standart dil, "a-e" geçişini çok seven İstanbul ağzını esas almıştır. "Ana"nın "*anne*" olma öyküsü ise daha ilginç. Çocuk dilinden alınan bir sözcük "anne". Hep çocuklar, büyüklerin diline özenecek değiller ya! Ünsüzleri ikizleyerek söyleyen, "baba" yerine "babba", "ana" yerine "anne" diyen bebelerin söyleyişi, kendi söyleyişlerinden daha kibar gelmiş büyüklere ve o söyleyişi benimsemişler.

aña > anne
kanı > hani
kañgı > hangı > hangi
şışman (iki ş arasında kalan ünlü incelir) > şişman

Ünlülerin üç ölçüte göre gruplandığını söylemiştik. Dilin durumunun dışındaki diğer iki ölçüt, dudakların ve alt çenenin durumu.

2) Dudakların durumuna göre:

Düz: a, e, ı, i
Dudaklar düzken çıkan seslerdir.

Yuvarlak: o, ö, u, ü
Dudaklar yuvarlakken çıkan seslerdir. Gerçekten bu sesleri çıkarırken dudaklar yuvarlaklaşır. İnanmayan, bu sesleri ayna karşısında çıkarıp dudaklarının nasıl da yuvarlak bir biçim aldığına bakabilir.

3) Alt çenenin durumuna göre:

Dar: ı, i, u, ü
Çene darken, yani ağız hemen hemen kapalıyken çıkan seslerdir.

Geniş: a, e, o, ö
Çene genişken, yani ağız açıkken çıkan seslerdir. (Buna inanmayan da başparmağıyla işaretparmağını alt çenenin iki yanına koyarak bu sesleri çıkarmayı deneyebilir; çene öne doğru gelirken iki parmağın arasında kalan mesafenin nasıl daraldığını, geriye çekilirken nasıl genişlediğini gözlemleyebilir.)

Dudakların ve alt çenenin durumuna bağlı olarak, sonradan ortaya çıkan bir uyum daha vardır dilimizde:

Küçük Ünlü (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu (KÜU)

Büyük ünlü uyumunu herkes bilir de nedense "Küçük"ünü bilen pek azdır. Oysa, BÜU nasıl, kalından sonra kalın, inceden sonra ince ünlünün gelmesi demekse KÜU da kabaca, düzden sonra düz, yuvarlaktan sonra yuvarlak ünlünün gelmesi demektir. Türklerdeki dil tembelliğine ek olarak bir de dudak tembelliğinden söz etmek gerekecek galiba. Dilimizi bir ileri bir geri oynatmaya üşendiğimiz gibi, dudaklarımızı da bir toplayıp bir germeye üşenmişiz besbelli.

Küçük ünlü uyumu, büyük ünlü uyumundan bağımsız olarak düşünülemez. Büyük ünlü uyumunun "büyük" olmasının nedeni, hem

Türkçenin en eski, en köklü hem de kapsamı en geniş uyumu olmasıdır. Yani, baskın olan büyük ünlü uyumudur. Büyük ünlü uyumuna uymayan bir sözcüğün, küçük ünlü uyumuna uyup uymadığına bakmak gerekmez. Küçük ünlü uyumuna uyan bir sözcük, büyüğüne zaten uyuyor demektir. İç içe iki daire düşünün ya da daha iyisi, bir yumurtayı düşünün. Yumurtanın kendisi BÜU, sarısı ise KÜU. Sarısında bir noktayı işaretlesek o aynı zamanda yumurtanın içinde de olmaz mı? KÜU'ya uyan sözcük, BUÜ'ya da uyuyor demektir. KÜU'ya uymayan bir sözcük (yumurtanın beyazında olan bir nokta), pekâlâ BÜU'ya uyabilir (beyazı da yumurtanın içindedir çünkü).

KÜU, üç kural halinde özetlenebilir:

- ***Türkçede düz ünlülerden sonra düz ünlüler gelir.***

a > a, ı	*taş-la, taş-lı*	ı > a, ı	*kış-la, kış-lık*
e > e, i	*kel-e, kel-i*	i > e, i	*kil-e, kil-i*

- ***Türkçede "o" ve "ö" ünlüleri yalnızca ilk (kök) hecede bulunur.***

Bu kural herhangi bir sözcüğün Türkçe olup olmadığını denetlemek için kullanabileceğimiz kadar geneldir. İçinde, ilk hecenin dışında *o* ve *ö* ünlüleri taşıyan sözcükler Türkçe değildir. Bunu söylerken, "-yor" ekini dışta tutuyoruz; -yor bildiğiniz gibi isyancı ekiydi Türkçenin. Ek olduğuna göre, daima son hecelerde bulunması da kaçınılmaz. Aklınıza gelen sözcükler neler? *Radyo, solo, koro, televizyon, kamyon, otobüs, doktor, konvoy, kanyon, balo, baro*... Hatta çoğumuzun Türkçe sandığı *horoz* (Farsçadır)... Hiçbiri Türkçe değil.

- ***Türkçede yuvarlak ünlülerden sonra, ya dar-yuvarlak ya da düz-geniş ünlüler gelir.***

o > a, u	*top-a, top-u*	u > a, u	*kuş-a, kuş-u*
ö > e, ü	*göz-e, göz-ü*	ü > e, ü	*kül-e, kül-ü*

Aslında KÜU, düz ünlülerden sonra düz, yuvarlaklardan sonra yuvarlak ünlülerin gelmesi demektir; ancak az önce söylediğimiz kural, yani "o, ö ünlülerinin yalnızca ilk hecede bulunması" zorunluluğu işleri karıştırmış. Yoksa düzden sonra düz geldiği gibi, yuvarlak-

tan sonra da yuvarlak ünlü gelirdi ve iş biterdi; ama öyle olmuyor. Diyelim *göz* sözcüğü söz konusu, ilk hecede *ö* var. Bundan sonra yine yuvarlak ünlü, bir *ö* daha gelmeliydi. Ama gelemez. Neden? İkinci kural var. O kural engelliyor, ikinci hecede yuvarlak ünlüyü. Ne olacak? Dönüp öbür taraftan düz bir ünlü alacak sözcük, kalınlık-incelik (BÜU) uyumuna uyarak ve *göz-e* olacak. Ya ilk hecede *u* varsa, kuş ise sözcüğümüz, o zaman ne olacak? Yuvarlaklığa uyulacaksa *u*'dan sonra ya yeniden *u* ya da *o* gelmesi gerek. *U* gelebilir de *o*, bildiğimiz nedenlerden gelemez. Öyleyse kuş-u olabilir ya da kuş-o olamadığı için kuş-a olur sözcüğümüz. Her ne kadar geliyor da olsa arka arkaya *u* sesi getirmekten de pek hoşlanmayız. Nedir öyle, kurt uluması gibi! O zaman zorunluyuz düz sesleri getirmeye. Zaten dudakları yuvarlak, ağzı geniş biçimde tutmayı deneyin, kuşo demeyi örneğin. Zor. Türkçe de (ya da Türkler) zorluklardan kaçmayı "şiar" edinmiştir; zor olan yerine daha kolay söyleneni getirmişiz oraya.

Küçük ünlü uyumu denen şey de budur işte. Görüldüğü gibi hiç de zor değil. Aslında bu kadar uzatmaya gerek yok. Türkçe olduğu halde KÜU'ya uymayan sözcüklerde karşımıza çıkan durum, a'dan sonra u gelmesi durumudur. Ne demek? *U*'dan sonra *a* gelebilirdi, zaten KÜU'ya göre de gelmesi gerekirdi; ancak *a*'dan sonra *u* gelmez. Gelirse ne olur? KÜU'ya aykırı bir durum çıkar ortaya. Sınav sorularına bir bakın: "*Hangisi küçük ünlü uyumuna uymamaktadır?*" gibi sorularda seçeneklerden birine mutlaka *a-u* seslerini içeren bir sözcük yerleştirilmiştir. Türkçe sözcüklerde Türkçeye aykırı olan bu durumun ortaya çıkmasına yol açan şey ne?

Türkçede ortadaki *b, m, v* ünsüzlerinden sonra gelen ünlüler yuvarlaklaşır. Aslında *p* de var; ama ünlü otomobil markasındaki gibi *(BMV)* olsun diye onu görmezden geldim. Bu ünsüzler dudak ünsüzü olduğu, yani dudakta biçimlendiği için, kendisinden sonra gelen dar ünlüyü yuvarlaklaştırır. Kimi yörelerde söylendiği gibi, "yağmır çamır" olması gerekirken *m*'nin etkisiyle *ı* düz sesi, yuvarlaklaşıp *u* olur ve "*yağmur çamur*" olur ikileme. Şu örneklere de bu açıdan bir bakın. Hepsinde *a*'dan sonra *u* gelmiş; ama hepsinde de bu gelişi sağlayan sesler var; az önce dediğim sesler: *b, m, v*

kabuk, çamur, davul,avuç,
kavuk, kavun, yamuk, tavuk...

Bir sözcüğün ünlü uyumlarına uyup uymadığını denetlerken ilk heceden başlayarak bakarız.

üzüm-ler-i-niz-den

İlk hecede *ü* olabilir mi? Olabilir. *Ü*'den sonra yeniden *ü* gelir mi? Evet.

Artık ilk *ü* ile işimiz kalmadı. *Ü*'den sonra *e* gelir mi, derken ikinci *ü*'ye bakıyoruz.

Ü'lerle işimiz bitti. Şimdiki soru: *E*'den sonra *i* gelir mi? İ'den sonra *i*? İ'den sonra *e*? Sonuç: Bu sözcük ünlü uyumlarına uymaktadır.

Sözcüğün kendisi ünlü uyumlarına aykırıysa peki?

Ünlü uyumlarına uymayan sözcüklere gelen ekler, sözcüğün son hecesindeki ünlüye göre uyumlara katılır.

kar deş -ler-i-miz-e

ba vul -lar-ı-nı-zı

Türkçede bazı ekler, içlerindeki ünlüyü, eklendikleri sözcüğün son ünlüsüne göre değiştirmez. Yani BÜU'ya ve KÜU'ya uymaz.

• *-yor*

Özünde kendisi bir eylem kökü olduğu için, kökün şeklini korur, ek olmaya isyan içinde gibidir.

Zaten uyumlara uysa tek "-yor" olarak kalmaz; "-yör,-yur, -yür" biçimleri de olurdu.

gel-e-yor > gel-i-yor (uymaz)

kork-u-yor (uyar)

• *-ken*

"iken" ilgecinden dönüşmüş olan -ken eki, değişikliğe uğramaz ve ünlü uyumlarını bozabilir. Bunun nedeni, büyük olasılıkla *iken* ilgecinin hâlâ kullanımda olmasıdır.

bakar-ken (uymaz)

gelir-ken (uyar)

• *-ki*

Bu ek, Farsça *ki* bağlacından dönüşerek ekleşmiş olmalı. Eklendiği sözcüklerin çoğunda özgün biçimini korur; kimi sözcüklerde ise uyumlara uyar:

sabah-ki (uymaz)
babamın-ki (uymaz)
dün-kü (uyar)
bugün-kü (uyar)

• *-leyin*
sabah-leyin
akşam-leyin

• *-mtırak*
mavi-mtırak
yeşil-i-mtırak
sarı-mtırak

Sözcüğün son hecesindeki ünlünün belirleyici olması, ünlü uyumlarına uymayan bu eklerin arkasına eklenen diğer ekler için de geçerlidir. Bu eklerin sonuna gelen ekler, sözcüğün köküne değil, bu eklere uyum gösterir. Başka bir deyişle isyan eden ek, iktidarı ele geçirir.

gel-i-yor *-lar-dı*
yor'a uyuyor

sabah-ki *-ler-in*
ki'ye uyuyor

Türkçede ünlü uyumuna uymayan bir durumu da yabancı kökenli sözcüklerde bulunan ince *t* ve ince *l* sesleri yaratır. Eski yazıda kalın *t* ve ince *t* ayrı harflerle (ط ve ت) gösterilir. İnce *t* ile biten sözcüklerin, son ünlüleri kalın olsa da eklenen ekler ince olur. Aynı şekilde ince *l* sesiyle biten sözcüklere eklenen ekler de ince olur.

saat-i *hakikat-i*
gol-cü *normal-i*

ÜNSÜZLER

Türkçede ünsüzler, iki grupta toplanır:

Sert ünsüzler: p, ç, t, k, f, h, s, ş

Yumuşak ünsüzler: b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

Sert ünsüzleri anımsatacak anlamsız ezberlerimiz vardı, anımsadınız mı? Ezberlememiz niye gerekiyorsa fıstık satan bir Şahap ile garip isimli bir paşa, peçete takarak belleğimizde turlar atıp durdular yıllarca. O ezberler burası içindi işte, *p, ç, t, k, f, h, s, ş* ünsüzlerini anımsatmak için: *Peçete tak, Fıstıkçı Şahap, Çift Haseki Paşa.*

Sert ünsüzlerde, ünsüz çıkarılırken ses telleri çalışmaz; ses, yalnızca soluk yoluyla çıkarılır. Bu nedenle sert ünsüzlere **patlamalı ünsüzler** de denir. Yumuşak ünsüzlerde ise ünsüz çıkarılırken ses telleri de çalışır. Bunlara **ötümlü ünsüzler** de denir.

Sert ünsüzlerin her birinin, ağzın ve dilin şekli aynı olup soluk yerine sesle çıkarılan yumuşak eşdenikleri vardır.

sert ünsüzler	*yumuşak ünsüzler*
p	b
ç	c
t	d
k	g veya ğ
f	v
h	ğ
s	z
ş	j

Türkçe sözcüklerin sonunda b, c, d, g ünsüzleri bulunmaz.

Ünsüz Benzeşmesi

B, c, d, g seslerinden biriyle başlayan ekler, sert ünsüzle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki ünlü sertleşir ve sırasıyla *p, ç, t, k* seslerinden birine dönüşür.

Durumu biraz dramatize edebilir miyim?

Ek, aslında tektir; *dip* sözcüğünün sonuna, ayrılma durumu DT eki olan *-dan*'ın geldiğini düşünelim:

dip-dan

Burada ufak çapta bir kavga çıkması kaçınılmaz. *P*, yerine güveniyor, kendisi kök'te bir ses. Kasım kasım kasılarak diyecek ki: *"O nedir öyle? Hanım evladı bir d'yi istemiyorum yanıma. Bana yakışanı gelsin. Kardeşi var mı bunun? Bu gitsin, kardeşi gelsin."* Kardeşi var mı? Var. Sözcük böylece oldu mu size *dip-tan*. Bu kez de *i* söze karışacak. P, ünsüz oluşuna aldırmayıp isteklerini gerçekleştirebiliyorsa bir ünlü olarak onun da benzer hakları olmalı. O da diyecek ki: *"Ben de bunun ünlüsünü beğenmedim. Ünlü dediğin, benim gibi, biraz kibar olmalı, ince olmalı. Var mı bunların incesi elinizde?"* Olmaz olur mu? Var. Böylece bizim sözcük son halini almış oluyor:

dip-ten

Mademki ek *-ten* oldu, öylece gelsin bundan sonraki sözcüklere. Olmaz. Yine kökteki seslerin sözü geçecek, diyelim *dağ* sözcüğüne bu ek gelirse *ğ* karşı çıkacak: *"Tamam, adım yumuşak; ama böyle istediğiniz sesi de getiremezsiniz yanıma. Benim kadar olmasa da azıcık yumuşak olsun yanıma gelen ünsüz."* diyecek ve *t* yeniden *d* olacak. Tahmin ettiğiniz gibi ünlü de işe karışmakta gecikmeyecek ve ek yeniden köke uyacak:

dağ-dan

son-da *baş-ta*

atıl-gan *akış-kan*

Ünsüz benzeşmesi nedeniyle, örneğin -cı eki, sekiz farklı biçim alabilir: -cı, -ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü.

oyun-cu *top-çu*

ütü-cü *süt-çü*

Öte yandan *l* sesinin Türkçede sert bir eşdeniği olmadığı için diyelim *top-lu* sözcüğünde herhangi bir değişim gözlenmez.

Bunları yazım konusunda yardımcı olsun diye öğreniyoruz. *"1983'de"* biçiminde bir yazım, yanlıştır. Neden? 1983'te son rakam 3

(üç), *ç* ile bitiyor. Bu, sert bir ünsüz olduğuna göre yazımın *"1983'te"* olması gerekir. *"Zonguldak'da"* yazımı da aynı nedenlerle yanlıştır; *"Zonguldak'ta"* olmalı.

Ünsüz Değişmesi (Yumuşama)

Sözcüğün son sesi p, ç, t, k seslerinden biriyse ve sonuna gelen ek, ünlüyle başlıyorsa, genellikle sözcüğün son sesi değişime uğrar ve yumuşak eşdeniğine dönüşür (yumuşar):

sözcük-e > *sözcüğe*
kalıp-ı > *kalıbı*
tıkaç-ı > *tıkacı*
kilit-i > *kilidi*

Tek heceli (kök) sözcüklerin bir bölümü bu kurala uymaz. Sözcüğün anlamını belirleyen asıl öğe kök olduğu ve tek heceli sözcükler kısa olduğu için, ünsüz yumuşaması başka bir kökle karışma ihtimali doğuracağından, bu köklerden kimileri korunmuş olmalı.

süt-e saç-a
kat-ı tüp-e

Yabancı dillerden giren sözcüklerden çok kullanılanları halk bu kurala uydurmuştur *(melek-i* değil meleği); ama söz geçiremediğimiz kimi sözcükler bu kurala hâlâ uymaz: *hukuk-a, cumhuriyet-e...*

- Türkçe sözcüklerde, yine kullanım sıklığı yüzünden, *gönül, alın, ağız, burun* gibi sözcükler ünlü ile başlayan bir ek alınca ikinci hecelerindeki dar ünlüler düşer:

gönül-üm > *gönlüm*
alın-ın > *alnın*
ağız-ı > *ağzı*
burun-un > *burnun*

- Türkçe sözcükler *c, ğ, h, l, m, n, r, v, z* sesleriyle başlamaz. Yansıma köklerden türeyen *cıvıl cıvıl, cızırtı, cırtlak; lık lık, löpür*

löpür; mışıl mışıl, miyavlamak; vızıldamak gibi sözcükler ile zaman içinde değişime uğrayan *vermek, varmak, vurmak, ne, niçin, nasıl, nine, ninni* sözcükleri Türkçedir.

- Yazım konusunda ne yazık ki hâlâ sular durulmamıştır. Aşağıdaki kurallar eski Türk Dil Kurumunun koyduğu kurallardır; şu anda esas alınan kurallar da genellikle bunlardır. Tümüne katılmasak da kuralları bilmekte yarar var. Daha ayrıntılı bilgi için *Ana Yazım Kılavuzu* ya da Dil Derneği'nin *Yazım Kılavuzu*'na; ancak çok özel ayrıntılar için de TDK'nin *İmlâ Kılavuzu*'na bakılabilir.

BÜYÜK HARFLERİN KULLANILIŞI

Tümcelerin ilk harfi büyük yazılır:

Kadın limana doğru yürüdü.

Tırnak içine alınmış aktarma tümcelerin de ilk harfi büyük yazılır:

Ahmet, annesine "Bu gece işten geç çıkacağım." dedi.

Bütün özel adlar büyük harfle başlar. Özel adlar şöyle sıralanabilir:

Kişi ad ve soyadları:

- ***Çekim ekleri kesme işareti ile (') ayrılır:***
  Aslı'nın, Dilek'e, Murat'ta, Ayça'dan...
  Atatürk'ler ölmez.
  Edebiyatımızda nice Orhan Pamuk'lar vardır.

- ***Yapım ekleri özel ada bitişik yazılır:***
  Yarın Sinemlerde kalacağım.

- ***Latin alfabesi kullanan uluslarda kişi adları özgün biçimiyle yazılır ve okunur:***
  Charles Dickens, Shakespeare, Descartes, Nietzsche, Jean Jacques Rousseau, Sophie Marceau...

Latin alfabesi kullanmayan uluslarda kişi adları Türkçede söylendiği gibi yazılır: *Anton Çehov, Konfüçyüs, Kurosava, Humeyni...*

(Zaten bunları özgün biçimiyle yazabilmemiz için onların özgün alfabelerini bilmemiz gerekir. Ben birincilerin de okunduğu gibi yazılmasından yanayım; ama neyleyim sesim oralara kadar ulaşmaz.)

Yer adları:

- ***Çekim ekleri kesme ile ayrılır:***
  Ankara'da, Sinop'tan...

- ***Yapım ekleri bitişik yazılır:***
  Ankaralı, İstanbullu...

Zaten genellikle ilke budur: Yapım ekleri kesme ile ayrılmaz.

(Ancak özgün biçimiyle yazılan yabancı adlara getirilen yapım ekleri, karışıklığı önlemek için kesme ile ayrılabilir: Bordeaux'lu, Massachusetts'li...)

Hayvanlara verilen özel adlar:

- ***Çekim ekleri kesme ile ayrılır:***
  Pamuk'a, Fındık'ın, Tekir'den...

Özel adlara gelen ve kesme (') ile ayırmak zorunda olduğumuz kullanımlar bu kadar. Bundan sonrakiler size bağlı. Başka bir deyişle bundan sonraki özel adlardan sonra gelen çekim ekleri, gerekirse kesme ile ayrılır.

(Büyük harfle başlanarak yazılan bütün sözcüklere getirilen bütün çekim eklerini kesme ile ayırmaya gerek yoktur; çünkü kesme (adı üstünde) her seferinde bir kesinti yaratır. Karışıklığa yol açacak bir durum söz konusu olduğunda kesme kullanılmalı, böyle bir durum yoksa kullanılmamalı. Hemen aşağıda dil adları var. Sözgelimi Türkçe. Türkçe sözcüğüne gelen her türlü eki ayırmalı mıydım? Bu kitabı okuyanların Türkçenin bir dil adı olduğunu bilmemeleri halinde evet. Ama bu, bir Türkçe kitabı zaten, içinde sayılamayacak kadar çok kez geçti Türkçe sözcüğü, daha da geçecek. Her defasında ayırmaya bu yüzden gerek yok. Ama bu dil Türkçe değil de Ubıhça, Fin-Ugorca gibi bir dil adı olsaydı, karışıklığa yol açmaması için çekim eklerini kesme ile ayırmam uygun olurdu.)

Dil, ulus, din, mezhep, tarikat adları:

Türkçede, (gerekirse ve istenirse Türkçe'de),
Fransızcanın, Türkler, Fransızlar, İslamlık, Hıristiyan,
Musevilik, Ortodoks, Protestan, Alevilik, Bektaşilik...

(Burada da Hıristiyan sözcüğünün yazımına dikkat çekmek isterim; *h* ile *r*'nin arasında *ı* var.)

Bir özel ada bağlı saygı sözcükleri, sanlar ve takma adlar:

Neşe Hanım, Ayşen Hanım, Nizamettin Bey,
Mehmet Efendi, Osman Amca, Süleyman Ağa,
Ayşe Hala, Doktor Nedim Bey...

"Halil, efendi bir çocuktur." derken *efendi*'nin *e*'si küçük; ama *Halil Efendi* derken büyük. Aynı biçimde "Nedim Bey, doktor oldu." diyorsanız *doktor*'un *d*'si küçük; ama Nedim Bey'e bundan sonra *Doktor Nedim Bey* diyecekseniz *D* büyük.

Burada bir konuya daha dikkat çekmeye çalışacağım: Varlığı tek olan kişinin adı söylenmeyip yalnızca kastedildiğinde de büyük harfle başlayarak yazma yolunda bir eğilim giderek yaygınlaşıyor. En tipik örneği vereyim: "Bu konuda Başbakan ne düşünüyor?" derken başbakan böyle, büyük harfle başlanarak mı yazılmalıdır? Bence yazılmamalı. Yanında ad-soyad ya da yalnızca soyad bulunduğunda büyük yazmalıyız. Başbakan sözcüğü tek başına özel ad değildir. "Ama biz tek kişiyi kastediyoruz." denebilir. Evet; ama başbakan dün başka kişiydi, bugün başka kişi, büyük olasılıkla yarın başka bir kişi olacak. Kaldı ki bu alışkanlığın yaygınlaşması durumunda sözün ortasında "annem", "babam" gibi sözcükleri büyük harfle başlayarak yazanlar çıkacak; onlar da bize annesinin ve babasının tekliğinden, biricikliğinden söz edebilecek.

Bir değini de son zamanlarda yaygınlaşan başka bir moda konusunda: Tırnak içine almak, koyu renk yazmak, altını çizmek, yatık yazmak gibi pek çok olanak varken dikkat çekmek amacıyla olur olmaz yerde, sözcükleri büyük harfle başlatmak... Gazetelerde sıklıkla gördüğümüz bu kullanım kitaplara da sıçramak üzere. Yapmayın! Bir dilin kurallarıyla bu kadar oynamaya kimsenin hakkı olamaz.

Özgünlük adına yapılıyorsa hemen söyleyeyim: Bu bir özgünlük değil, özgünlük de zaten bu kadar basit değil.

Kurum ve kuruluş adlarının her sözcüğü:

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Anayasa Mahkemesi,
Kanaat Bakkalı, Köşem Market, Seçkin Kuaför, Türkü Kafe...

(Özellikle sonuncuya bir kez daha bakmamızı rica edebilir miyim? *"Cafe"* diye yazdığımız sözcüğü *"kafe"* diye yazmanın zamanı gelmedi mi?)

Apartman, yapı, yapıt, örenyer (tarihsel kalıntı) adlarının her sözcüğü:

İzmir Saat Kulesi, Ankara Kalesi, Düşünen Adam Heykeli,
İsa'nın Son Akşam Yemeği Tablosu, Efes Harabeleri,
Elif Apartmanı...

Yapıt adlarının içinde ya da sonunda yer alan, "ve, ile, ki, da, de, mı, mi, ya, ya da, veya" gibi sözcükler küçük harfle başlanarak yazılır. Adın tamamı büyük harflerle yazılmışsa elbette bunlar da büyük harfle yazılır.

Köy, bucak, kasaba, ilçe, il; semt, mahalle, cadde, bulvar, sokak adlarının her sözcüğü:

Kıyı Köy, Yuvalı Bucağı, İstanbul İli, Göztepe Mahallesi,
Güniz Sokak...

Çanta Köyü derken köyün *k*'si de büyük; ama Çanta Köyü ile birlikte Çobanhasan Köyü'nü de sayacaksanız köy, artık tek varlığa ait bir ad olmadığından *k* küçük: Çobanhasan ve Çanta köyleri.

Yer, yön, yöre bildiren (batı, doğu, güneydoğu, iç, orta, içbatı, aşağı, yukarı...) sözcükler, bir özel adın sıfatı olarak kullanıldığında:

Orta Afrika, Doğu Avrupa, İçbatı Anadolu, Aşağı Saksonya...

Özel adın tanımını, "varlığı tek olan" biçiminde yapıyorduk. Doğu Anadolu derken, varlığı tek olan bir bölgeden söz ediyoruz. "Anadolu'nun doğusu" dediğimizde ise Anadolu'nun doğusunda kalan her yerden söz ediyor olabiliriz. Bu söyleyişte bu yüzden doğu sözcüğünün küçük harfle başlanarak yazılması gerekir.

Kıta, bölge, dağ, ova, deniz, göl, akarsu, orman gibi coğrafya adlarının her sözcüğü:

Asya, Afrika, Doğu Anadolu Bölgesi, Palandöken Dağı, Adana Ovası, Belgrat Ormanı, Fırat Nehri...

Devlet, hükümet, savaş, antlaşma adlarının her sözcüğü:

Norveç Krallığı, Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti, Ankara Hükümeti, Balkan Savaşı, Lozan Antlaşması...

Mektup başlığı, zarfların üzerine yazılanların her sözcüğü:

Sevgili Anneciğim, Sayın Ahmet Dalmaz...

Güneş, ay, dünya sözcükleriyle öteki gezegen adlarının yazımı:

- Gökbilim ve coğrafya ile ilgili konuların anlatımında dünya ile öteki gezegen adları, ay ve güneş sözcükleri büyük harfle başlar:

  Dünya Güneş'in çevresinde, Ay Dünya'nın çevresinde döner.
  Dün Güneş tutulması gözlendi.

- Gökbilim ve coğrafya konularının dışında, güneş, dünya ve ay sözcükleri küçük harfle başlanarak yazılır:

  Bu ev hiç güneş almıyor.
  Bir gün dünyayı dolaşacağım.

Burada belirleyici olan, bu sözcüklerin temel anlamda mı, yan anlamda mı kullanıldığıdır. TA yalnızca gökbilim ve coğrafya için geçerli olabilir. Oysa gündelik yaşamımızda sözgelimi *dünya* sözcüğü, *dünya* kadar; yani o kadar çok geçer ki! Elbette hep yan anlamda. Öyleyse bu sözcükleri bilimsel olarak, yani kendi anlamlarında kullanmıyorsak küçük harfle başlayarak yazmalıyız.

Ay ve gün adları ile tarihlerin yazımı:

- Ay ve gün adları, yanlarında rakam varsa, belirli bir tarihi gösterdiği için büyük harfle başlanarak yazılır:

  26 Ocak 2004, Pazartesi
  26 Ocak,
  26 Ocak, Pazartesi

Ocak'ın 26'sı, Pazartesi
26.1.2004

- Yanında rakam bulunmayan ay ve gün adları küçük harfle başlanarak yazılır:

Ülkemizde nisan ayı çok güzeldir.
Bu haziran ayının ikinci pazar günü orada olacağım.

Türkçenin kurallarını bilmedikleri için, İngilizcedeki kuralları Türkçede de geçerli kılmaya çalışanlar nerede geçerse geçsin ay ve gün adlarını büyük harfle başlayarak yazıyorlar. Oysa Türkçenin kuralı çok basit: Yanında rakam varsa büyük harf, yoksa küçük! Üstelik daha da anlamlı. Benim bu satırları yazdığım gün, 16 Eylül Salı. 2003 yılının bir salı günü; ama herhangi bir salı değil, varlığı tek olan, sizin gibi, benim gibi, gitti mi bir daha geri gelmeyecek olan; yani özel ad, yani biricik. O yüzden büyük harfle başlayarak yazmalıyız; ama gelin görün ki benim bunları yazdığım bilgisayar, benim küçük harfle yazdığım bütün salıları büyütüyor. Bana rağmen büyütüyor. Çünkü yazı programı öyle yapılmış. Doğrusunu bilsek bile uygulamamız zor. Günlerimizin ipleri bile bizim elimizde değil. Ben size yine de doğrusunu söylemiş olayım. Gerisi size kalmış.

Sayıların yazımı:

- Sayılar, gerekli görülen durumlarda yazıyla yazılabilir. Sayı adları bu durumda yazıya ayrı ayrı geçirilir:

Beş milyon yüz yirmi iki bin iki yüz beş

- Senet, çek, vb. yazılışlarında, yolsuzluk olasılığını önlemek amacıyla, bitişik yazılır; başı ve sonu kapatılır.

-onsekizmilyonyediyüzellibin-

Son zamanlarda nerede ve hangi amaçla kullanılmış olursa olsun sayılar yazıyla yazıldığında bitişik yazılmaya başlandı. Oysa bitişik yazılmayı gerekli kılan akçalı işlemlerdir. Ortada para ile ilgili bir durum yoksa, en azından okuma zorluğunu düşünerek, yazıyla yazdığımız sayıları bitişik yazmamaya özen göstermeliyiz.

Son zamanlarda sıfırların çokluğunun doğurduğu karışıklıktan kurtulmak için, şöyle yazımlar da yaygınlaşmakta: 2 bin 500, 1 milyon 345 bin. Bunlara bir şey demiyorum; ama şöyle bir yazım doğ-

ru olamaz: bin 200. Üç harf yazacağınıza bir "1" koymak mı zor geliyor? Olmaz ki ama!

- Sayılar rakamla yazılınca, rakamdan sonra gelen ek, kesme ile ayrılır; sayının okunuşuna uyar:

  Saat 3.00'te, 1975'ten, 1990'da, 3'ten 9'a kadar...

- Sıra sayılarını bildiren *-nci* eki yerine nokta konmuşsa kesme kullanılmaz:

  1.nin, 5.den

Bundan sonrasını, konuyla doğrudan ilgili olanlar için alıyorum aşağıya.

-a ve -e ünlüleriyle biten eylemlerin yazımı:

- -a ve -e ünlüleriyle biten eylem kök ve gövdelerine -a ve -e ünlüleriyle başlayan ek geldiğinde, araya giren -y- yardımcı ünsüzüne rağmen yazım değişmez:

  (başlıyan değil) başlayan
  (bilmiycek değil) bilmeyecek (bilme-y-ecek)

-yor ekinin yazımı:

- Ünsüzle biten eylem kök ve gövdelerine gelen -yor eki, kendisinden önce -ı, -i, -u, -ü yardımcı ünlüsünü alır:

  gel-i-yor, gül-ü-yor

- Ünlüyle biten eylem kök ve gövdelerine gelen -yor eki, kök ve gövdenin sonundaki -a ve -e ünlülerini, -ı, -i, -u, -ü ünlülerine dönüştürür:

  (bekleyor değil) bekliyor
  (söyleyor değil) söylüyor
  (kapayor değil) kapıyor

"İle" sözcüğünün ek olarak yazımı:

- "İle" sözcüğü ünsüzle biten sözcüklere ek olarak getirildiğinde, başındaki i- ünlüsü düşer, -e ünlüsü de bitiştiği sözcüğün ünlüsüne uyar:

  (el ile) el-le, (taş ile) taş-la

- "İle" sözcüğü ünlüyle biten sözcüklere ek olarak getirildiğinde başındaki i- ünlüsü y-'ye dönüşür, büyük ünlü uyumuna uyar:
  (bilgi ile) bilgiyle, (yazı ile) yazıyla

Ekeylemin yazımı:

- Ekeylem, ünsüzle biten sözcüklere eklendiğinde, başındaki i- ünlüsü düşer, ünlü uyumlarına uyar:
  (okur i-se) okursa, (solgun i-di)solgundu
- Ekeylem, ünlüyle biten sözcüklere eklendiğinde, başındaki i- ünlüsü y-'ye dönüşür, ünlü uyumlarına uyar:
  (ikinci i-di) ikinciydi, (oduncu i-miş) oduncuymuş

"Mi" soru sözcüğünün yazımı:

- Mi soru sözcüğü daima sözcükten ayrı yazılır, ünlü uyumlarına uyar. Bu sözcüğe gelen ekler sözcüğe bitişik yazılır.
  babam mı, okuyor mu, siz misiniz, gelebilir miyiz

"Da (de)"nin yazımı:

- Bağlaç ve ilgeç olan da (de) daima sözcükten ayrı yazılır, büyük ünlü uyumuna uyar; ünsüz benzeşmesine uymaz (ta, te'ye dönüşmez):
  ben de, arkadaşım da, olup da...

Anımsatma: -da (-de) durum ekiyse sözcüğe bitişik yazılır, ünlü uyumuna ve ünsüz benzeşmesine uyar: bende, arkadaşta...

Bağlaç ve ilgeç olan "da, de" ile durum eki olan "-da, -de"nin karıştırılmasını bir biçimde önlemeliyiz. En umulmadık kişiler, en umulmadık yazılarda ayrı yazılması gereken da, de'yi birleştiriveriyorlar. Bu karıştırma o kadar içinden çıkılmaz hale geldi ki kimi büyüklerimiz, sözcük olan da, de'nin de ek olan -da, -de gibi, yani bitişik yazılmasını ciddi ciddi önermeye başladı. Yazılanın doğru okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için, bunların doğru yazılmasının çok önemli olduğunu anımsatmaya bile gerek yok. Ulusal ayıbımız olmaktan çıkaralım bu durumu ve hangi de'nin ayrı, hangisinin bitişik yazılacağını kendi anlayacağımız ve kendi bulacağımız yöntemlerle gider-

meye çalışalım. "Sözcüğün Görevi ve Anlamı" konusunda önerdiklerime ek olarak bunları ayırt etmenin bir başka yolunu, vurguya bakmayı da burada önereyim: Bağlaç ve ilgeç olan "da, de" vurgusuzdur, vurgu ondan önce gelen sözcüğe yapılır:

***Ben** de geleceğim.*

Durum eki olan -da, -de vurguludur.

***Bende** para var.*

Uyarı: "Ya da", iki bağlaçtan, demek ki iki ayrı sözcükten oluşmuştur. Bu yüzden ayrı yazılır. "Veya" ise bileşik sözcüktür. Bitişik yazılır; çünkü tek sözcüktür.

"Ki"nin yazımı:

- Bağlaç ve ilgeç olan "ki", bağımsız bir sözcüktür, daima ayrı yazılır ve büyük ünlü uyumuna uymaz:
  sen ki, dedim ki, o adam ki
- Ek olan -ki, ünlü uyumlarına uymaz:
  akşamki, yarınki, kışınki
- Ancak kimi sözcüklerde küçük ünlü uyumuna uyar:
  dünkü, bugünkü, öbürkü
- Kimi sözcükler, ki bağlacıyla bileşik sözcük oluşturmuştur, bunlar bitişik yazılır:
  Sanki, çünkü, mademki, halbuki, oysaki

Bileşik sözcüklerin yazımı:

- Bileşik sözcükler tek kavramı karşılayan sözcüklerdir. Tek sözcük gibi hecelerine ayrılır:
  a-dam-o-tu değil *a-da-mo-tu*
- Satır sonuna geldiğinde de hecelerinden bölünür:
  ha-nı-me-li.

Bileşik özel adların yazımı:

- Bileşik özel adlar, tek sözcük olarak yazılır:
  Haydarpaşa, Karamürsel, Kocamustafapaşa, Karadeniz, Küçükçekmece, Büyükada, Kireçburnu
- Cumhuriyet'ten sonra, bir kişinin adını yaşatmak amacıyla verilen özel adlarla oluşmuş kurum, cadde, sokak adları büyük harfle başlanarak ayrı ayrı yazılır:
  Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi, Şehit Cengiz Topel Mahallesi, Cemal Gürsel Meydanı, Reşat Nuri Sokağı

Bileşik eylemlerin yazımı:

İki çeşit bileşik eylem olduğunu daha önce görmüştük.

- Ad soylu bir sözcükle "etmek, olmak, eylemek" yardımcı eylemleri yan yana geldiğinde (hece düşmesi ya da ses türemesi gibi) herhangi bir ses değişmesi oluyorsa bitişik *(emretmek, sabretmek, kahrolmak, affetmek, halletmek, hazzetmek* gibi), olmuyorsa ayrı *(naz etmek, icat etmek, yok olmak* gibi) yazılır.
- Eylem ve yardımcı eylemle yapılan bileşik eylemler bitişik yazılır:
  gelivermek, yapadurmak, olagelmek, düşeyazmak...

Kısaltmaların yazımı:

- Gelenekselleşmiş kısaltmalar olduğu gibi benimsenir:
  Ltd., apt., bkz...
- Büyük harflerle yapılan kısaltmaların arasına nokta konmaz:
  AŞ, TBMM, TDK, DSİ, TÜBİTAK, İSKİ...
- *T.C.* bu kuralın dışındadır.
- Kısaltmalardan sonra gelen ek kesme ile ayrılır; ek, kısaltmanın okunuşuna uyar:
  TBMM'ye (TBMM'ne değil), TDK'den, TÜBİTAK'ın

İkilemelerin yazımı:

- "İkileme", adı üstünde iki sözcük demektir. Sözcüklerin büyük ya da küçük olması fark etmez, iki ayrı sözcük olarak yazılır:

iç içe, üst üste, art arda, yan yana; yavaş yavaş, mırıl mırıl; ev bark, yalan yanlış; çoluk çocuk, kap kacak...

- Bileşik sözcük oluşturanlar tek sözcük olarak yazılır:
  alışveriş, civciv, cızbız, darmadağınık, öteberi, zikzak...

Düzeltme imi (^):

- Dilimize Arapça ve Farsçadan giren sözcüklerde k ve g'den sonra gelen ince a ve u'ların üzerine konur; bunların üzerinden hiçbir zaman kalkmamıştır:
  kâğıt, rüzgâr, mahkûm, dergâh, mekân, yadigâr
- Yazımları aynı, anlamları ve okunuşları ayrı olan kimi yabancı sözcüklerde, uzun ya da ince okunan ünlülerin üzerine konur:
  hala – hâlâ, kar – kâr, adet – âdet
- Özel adların yazımı nüfus kayıtlarındaki gibi olur.

⚠ **Uyarı:** L'den sonra gelen a ve u'ların üzerine konmaz:

lale, selam, plan, reklam

Kısaca "şapka" denen bu işaretle ilgili olarak, "Şapkalar kalktı / kalkmadı mı / kalkmış, değil mi?" biçiminde süregelen bir yanlış anlama var. Kalkan şapkalar, l'den sonra gelen a ve u'ların üzerine konanlar. Bunların kalkma (daha doğrusu "kaldırılma") nedeni, l'nin inceltici etkisi ile o sesin, biz herhangi bir işaret koymasak da zaten ince okunacağının düşünülmesi. Oysa k ve g'den sonra gelen a ve u'lar, biz üzerine herhangi bir işaret koymazsak kendiliğinden ince okunmaz. Bu yüzden bu "şapkalar" hiç kalkmamıştır.

NOKTALAMA İMLERİ (İŞARETLERİ)

NOKTA (.)

- Tamamlanmış bir tümcenin sonuna konur:
  Annem dün çarşıdan bir şeyler almış.
- Tırnak içine alınmış aktarma tümcelerinin sonuna konur:
  Kadın, çocuğa "Doğru okula gideceksin." dedi.

- Tarih bildiren rakamların arasına konur:
  29.1.1997, 3. 12. 2005
- Saat bildiren rakamların arasına konur:
  17.15
- Bölümleri gösteren sayı ve harflerden sonra konur:
  a., b., c.; 1., 2., 3.
- Sayıların bindelik okuma basamaklarının (bölüklerin) arasına konur:
  3.698.327

(Son zamanlarda bu kullanım yerine okuma basamaklarının arasında boşluk bırakmak yeğlenmektedir.)

Tam burada başka bir noktaya işaret etmekte yarar var: Anglosakson ülkelerde (ABD, İngiltere), bindelik basamakların arasına virgül (,) ondalık sayıların önüne ise nokta (.) konmaktadır. Kıta Avrupa'sı sistemi ise bunun tersidir; bindelik basamakların arasına nokta, ondalık sayıların önüne ise virgül konur. Türkiye, Latin alfabesini kabul ettikten sonra Kıta Avrupa'sı sistemini benimsemiştir. Ancak son yıllarda özellikle ABD kökenli hesap makinesi, bilgisayar ve elektronik aletlerin yaygınlaşmasıyla, ondalık sayıların önüne virgül yerine nokta konmaya başlandı. Bu kullanım yanlıştır ve özellikle üç ondalık sayının kullanıldığı yerde karışıklığa yol açar. Bu karışıklığı gidermek için noktayı, ondalık sayı ayracı yerine kullanmamaya özen göstermek gerek. "7.4 (yedi nokta dört) büyüklüğünde bir deprem" sözündeki *nokta*, ondalık sayı ayracı olarak kullanılmış. Oysa "*yedi virgül dört*" denmesi gerekir.

Bu iki sistemi karşılaştırdığımızda; daha mantıklı ve kullanışlı olan, bizim kullanageldiğimiz Kıta Avrupa'sı sistemi gibi görünüyor. Çünkü ondalık sayıların ayracı, bindelik basamak ayracına göre daha belirleyici bir işarettir; sayının değerini etkiler. Oysa bindelik basamakların arasına bir işaret konması, sadece okumayı kolaylaştırmak içindir, sayının değerini etkilemez. Dolayısıyla daha belirleyici olan ondalık ayrımı için daha büyük ve göze çarpan bir işaret olarak virgülü kullanmak mantıklıdır.

- Kimi kısaltmalarda kullanılır:
  huk. (hukuk), prof., doç., gön. (gönderen), T.C.

VİRGÜL (,)

- Eş görevli sözcükleri, sözcük öbeklerini ve sıralı tümceleri ayırmada kullanılır:

Ali, Ahmet ve Osman okula geldiler.
Tok, etkileyici bir sesi vardı.
Uzun boylu, geniş omuzlu bir genç içeri girdi.
Fatmagül eve geldi, evde bir saat uyudu.

Son örnek, virgülün noktalı virgül yerine kullanılmasıdır. Biraz sonra göreceğiz, aralarında anlam ilişkisi olan iki tümceyi bağlamak için kullandığımız asıl işaret, noktalı virgüldür. Bu iki tümcenin herhangi birinde, başka bir nedenle virgül kullanılmamışsa iki tümce virgülle de birbirine bağlanabilir; ancak bir nedenle virgül kullanılmışsa tümceleri bağlamak için, artık noktalı virgül kullanılmalıdır:

Ayşegül, bir yıl sonra köyüne döndü; büyümüş ve güzelleşmişti.

- Özneyle yüklemin arasına başka öğeler girmişse ya da öznenin vurgulu bir biçimde belirtilmesi gerekiyorsa, özneden sonra konur:

Televizyondaki maçı büyük bir dikkatle izleyen babam, gözlerini ekrandan ayırmadan bir bardak su istedi.
İşte, benim de beklediğim buydu.
Yakışıklı, doktor beyin yanına usulca yaklaştı.

Son örnek, virgülün unutulması durumunda tümcenin birçok anlama birden gelme tehlikesi taşımasına; yani anlam bulanıklığına iyi bir örnek.

- Tümcede vurgulu bir biçimde belirtilmesi gereken öğelerden sonra konur:

İşte orada, tam orada, gözleri bana dikili, öylece duruyordu.
Sensin, yıllardır aradığım kişisin, o sensin.

- Tırnak içine alınmamış aktarma tümcelerinden sonra konur:

Az sonra size katılırım, dedi.

Suna:
— Artık beni aramazsan çok sevinirim, dedi.

- Seslenmelerden sonra kullanılır:

  Sevgili Anneciğim,
  Sayın Öğretmenim,

- Sayıların ondalık kısımlarını ayırmakta kullanılır:

  5,65 7,4

- Ara söz ve ara tümceler iki virgül arasına alınır. Ara sözün ya da ara tümcenin içinde virgül kullanılmışsa virgül yerine kısa çizgi (-) kullanılır.

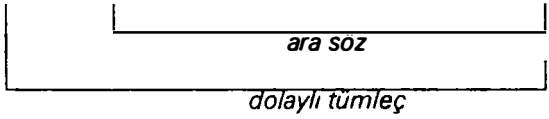
Ara söz: Açıklayıcı sözdür. Açıkladığı öğeden sonra gelir, açıkladığı öğeyle aynı göreve girer.

Arkadaşlarımdan biri, lisede yanımda oturan çocuk, beni aramış.

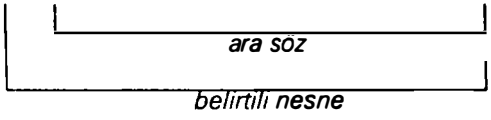
Ara söz, özne içinde açıklayıcı.

Yuvasına, durmadan bir şeyler taşıdığı bu eve, çok bağlanmıştı.

Ara söz, dolaylı tümleç içinde açıklayıcı.

Elif'i,-çok sevdiği, kavuşamadığı o kadını- unutamıyordu.

Ara söz, nesne içinde açıklayıcı. Ara sözün içinde virgül kullanıldığı için kısa çizgiyle gösterilmiş. İçinde virgül kullanılmasa da ara söz istendiğinde iki kısa çizgi arasına alınabilir; ancak virgül kullanılmışsa karışıklığı önlemek için kısa çizgi şarttır.

Ara tümce: Tümcenin içine yerleştirilmiş açıklayıcı başka bir tümcedir. Ana tümcede görevi yoktur.

Babası, ona pek babalık da yapmamıştı aslında, şimdi onu görmek mi istiyordu?

Sen bu sınavı, güven bana, birincilikle kazanırsın.

Uyarı: -ıp, -ip, -up, -üp'lü eylemlerden sonra virgül konmaz. Hiçbir işaret konmaz.

NOKTALI VİRGÜL (;)

Noktalı virgül, en az kullanılan, kullananların da neden kullandığını tam açıklayamadığı bir işarettir. Oysa noktanın tümceye işaret ettiği, virgülün de toplama işareti yerine geçtiği düşünülürse noktalı virgülün, noktaları, yani tümceleri toplayan bir virgül olduğu kolayca anlaşılır.

. = tümce

, = toplama işareti (+)

; = tümceler için toplama işareti

- Birbirine bağlı iki tümcenin kendi içlerinde virgül kullanılmışsa, iki tümceyi toplamada kullanılır:

  Edebiyat, insanın yalnızca konuşma ve yazmasını düzeltmez; kendisini, dünyayı, düşünce ve duyguları tanımasını da sağlar.

  Roman okumazdı; şiiri, öyküyü ise ancak kendi duygularına bir karşılık bulursa okurdu.

- İki tümce birbirine *ama, fakat, lakin, ancak, yalnız, ne ki, ne var ki, çünkü, bu nedenle, oysaki...* gibi bağlaçlarla bağlanmışsa, bu bağlaçlardan önce konur:

  Sizinle gelirim; ama size yardım edemem.

  Korsan baskı olayından sürekli yakınıyoruz; ancak önlemek için hiçbir şey yapmıyoruz.

Uyarı: *Ve, ki, ya da, veya, da (de)* sözcükleri bağlaç görevindeyken bu sözcüklerden önce ya da sonra hiçbir işaret konmaz.

- Bir tümcede kendi içlerinde virgülle ayrılmış kümeleri birbirinden ayırmada kullanılır.

  Başbakan, bakanlar, yetkililer; okullarımızı, hastanelerimizi görmeye geldiler.

Etli patates nasıl bir patates yemeği ise noktalı virgül de bir virgüldür, içinde nokta(lar) bulunan bir virgül. Bu yüzden noktalı virgülden sonra küçük harf kullanılır. Zaten noktalama işaretlerimizi şöylece sıralasak,

. , ; : • ? ! ...

aralarından da bir çizgi geçtiğini kabul etsek altta kalan işaret, büyük harf-küçük harf kullanımını belirler. Noktadan sonra, büyük harf. Virgülden sonra, küçük harf. Noktalı virgülden sonra? Altta kalan işaret virgül olduğuna göre küçük harf. İki noktadan sonra (genellikle) büyük harf. (Yalnızca örnekler sıralanacaksa, tümce değerinde bir şey yazılmayacaksa küçük harf kullanılır.) Soru işaretinden sonra? Altta kalan işaret nokta olduğuna göre büyük harf! Soru işaretinin, şöyle bir kullanımı olamaz: "Gittiniz mi? dedi." Böyle bir tümcede soru işaretinin bulunduğu yere virgül (,) koyabiliriz ancak. İlle de soru işareti koymak istiyorsak o tümceyi tırnak içine almalıyız.

Soru işaretini koydunuz mu tümceyi bitirecek, yeni gelen tümceyi de büyük harfle başlatacaksınız. Ünlem için de aynı şey geçerli, üç nokta için de...

İKİ NOKTA (:)

Noktalama işaretlerimizin adını doğru söylemeye de özen göstermeliyiz. İlkokuldan getirdiğimiz ezberde bu işaretin adı: İki nokta üst üste. Neden "üst üste" diye belirtme gereğini duyalım ki? Başka iki noktamız, örneğin yan yana, çapraz vb. iki noktalarımız mı var? Yok. Öyleyse, yalnızca "iki nokta" demek yeterli.

- Bir sözcükten ya da tümceden sonra açıklama yapılacaksa, örnekler sıralanacaksa o sözcüğün ya da tümcenin sonuna konur. İki noktadan sonra gelen açıklamalar bağımsız bir tümce ise bu

tümcenin ilk harfi büyük olur; tek tek örnekler sıralanıyorsa örnekler küçük harfle başlar.

Ad: Varlığın dildeki karşılığı olan sözcüğün türüdür.

Ad: adam, kedi; Bilgen, Orhan; sevgi, mutlu; orman, ordu...

Olayın aslı şuymuş: Adam, Selim'e çok kızgınmış.

Arkamdan biri geliyordu: Gölge gibi, beni adım adım izleyen o garip giysili adam.

- Tırnak içine alınmış aktarma tümcelerinden ya da konuşma çizgisinden önce konur:

Yeliz: "Yaptıklarıma pişmanım." dedi.

Yeliz:
— Yaptıklarıma pişmanım, dedi.

Bu sonuncu kullanımdan başlayarak kimi eklemeler yapmak istiyorum. Yeliz'den sonra iki nokta koyduk; çünkü bu tümceyi Yeliz söylüyor. Peki, Yeliz'den sonra bir ya da birkaç sözcük daha olsaydı; örneğin, "babasına" sözcüğünü ekleseydik araya, yine iki nokta mı kullanılacaktı? Aktarma tümcesi, o sözü söyleyenin ağzından çıkmışsa iki nokta; değilse virgül kullanımı yeğlenmektedir.

Yeliz babasına, "Yaptıklarıma pişmanım." dedi.

Kesinlik kazanmayan bir konu daha var: Aktarma tümcesinin sonuna nokta mı konmalıdır, virgül mü? Aktarılan, bir tümceyse sonuna nokta konmalı. Eğer söz bölünmüş ve tırnak içine alınan bölümden sonra devam edecekse virgül kullanılmalı.

Begüm: "Ben," dedi. "Özür dilemek istiyorum."

Bilgisayarlarda kullandığımız Türkçe yazı programı tırnak içine konan noktadan sonra tırnağın dışında büyük harfle başlıyor; "dedi" ler, tümcenin ortasında "Dedi" biçimini alıyor. Bu da insanları aktarma tümcelerinden sonra virgül koymaya zorluyor; ancak bu durumun, "Tamamlanmış tümcenin sonuna nokta konur." temel ilkesiyle çeliştiği gözden uzak tutulmamalı. Üstelik aynı program nokta (.) yerine soru (?) ya da ünlem (!) konmuşsa küçük harfli bir "dedi" yi kabul ediyor. Nokta, soru ya da ünlemden farklı bir işaret değildir

ki. Ayrıca, değişikliği, Türkçenin ilkelerinde yapmaktansa bilgisayar programında yapmak çok daha kolay olmalı.

ÜÇ NOKTA (...)

İki nokta için yaptığım anımsatmayı üç nokta için de yapmalıyım. Buna da "üç nokta yan yana" diyenler var. Üst üste olan üç nokta işareti yalnız bizde değil, kimsede yok. O zaman yalnızca "üç nokta" yeter.

- Eksiltili tümcelerin sonuna konur:

  Haydi çocuklar sınıfa...
  Sonra, göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova...

- Birtakım bölümler, örnekler sıralandıktan sonra, "gibi" anlamında kullanılır. ("Gibi" ile birlikte üç nokta kullanılmaz):

  Kimi eylemler kılış bildirir: atmak, tutmak, koparmak...

- Bir metinden yapılan alıntılarda atlanan yerleri göstermekte kullanılır:

  "... Bu son cümleler bana Zeynep'in kaderini anlatmıştı. Bazı insanlar benzerlerinin, hatta en yakınlarının kurbanı olmak için doğuyorlardı." (A. Hamdi Tanpınar)

- Söz arasında söylenmesinde sakınca görülen sözcüklerin yerine konur:

  Öğretmen olarak ilkin B... şehrine atanmıştı.

SORU İMİ (?)

- Soru bildiren tümce ya da sözcükten sonra kullanılır:

  Dün neredeydiniz?
  Gelecek miydiniz?
  Hani?
  Kim?

- Kesin olduğuna inanılmayan bilgiler için ayraç içine alınarak kullanılır:

  Gülşehri: doğumu (?) -ölümü (?)

ÜNLEM İMİ (!)

- Ünlem bildiren tümce ya da sözcükten sonra kullanılır:

  Buraya gelin!
  Hey! İçeri girsene!
  Ey Türk Gençliği!

- Küçümseme, yerme, alay bildirmek için ayraç içine alınarak kullanılır:

  Arkadaşınız çok zeki (!) çıktı.

KISA ÇİZGİ (-)

- Satır sonuna sığmayan sözcükler hecelerine ayrılırken kullanılır:

  .....gözlemleriniz-
  den.....

  .....evsiz-
  lere.....

- Bir olayın başlangıç ve bitiş tarihleri arasına konur:

  2. Dünya Savaşı 1939-1945 yılları arasında sürdü.

- Ara tümce ve ara sözlerin başında ve sonunda kullanılabilir:

  Dinleyicilerden biri -en arka sıradaki uzun boylu delikanlı- çok güzel bir soru sordu.

- Dilbilgisi incelemelerinde eklerin başına, eylem köklerinin sonuna konur:

  -a, gel-, yaz-

- İki kavram arasındaki karşıtlık ya da ortaklık ilişkisini anlatmak için kullanılır:

  Bu film kadın-erkek ilişkileri üzerine.
  Türkiye-ABD ilişkilerinde bir soğukluk yaşanıyor.

  Fenerbahçe-Galatasaray maçını heyecanla bekliyoruz.

- Özel adlara getirilen ekler, satır sonuna sığmadığında yalnızca kesme imi kullanılır, kısa çizgi konmaz.

.....Türkiye'nin.....

.....Ahmet'ten.....

TIRNAK İMİ (" ")

- Başkasından alınmış sözün başına ve sonuna konur. Alınan sözün içindeki tırnaklar teke iner:

  Yanımdaki adam: "Neden binmiyorlar?" diye sordu.
  Nietzsche: "Gençler, 'sert' olunuz." diyor.

- Özellikle belirtilmek, vurgulanmak istenen bir sözcük ya da söz tırnak içine alınabilir:

  Gençler, "sert" olunuz.
  Senin yaptığın, tipik bir "okulu asma olayı" sayılmalıdır.

- Özgün biçimiyle aktarılan sözler tırnak içine alınır:

  Yüzüme bir çeşit "istihza" ile bakıyordu.

- Yapıt adları tırnak içine alınabilir:

  Namık Kemal'in "İntibah" romanı, edebiyatımızın ilklerinden biridir.

AYRAÇ (PARANTEZ) [( )]

- Bir tümce ya da sözcükle ilgili açıklamanın başına ve sonuna konur:

  Garip bir tecessüs (merak) duyuyordum. Müphem (belirsiz) bir his (duygu) içimi kemiriyordu.

  Anne (birden sinirlenerek) çocuğa bağırdı.

  Ömer Seyfettin (1884-1920) genç yaşta yitirdiğimiz bir yazarımızdır.

- Maddelerin sıralanışında alt bölümleri gösteren sayı ya da harflerden sonra kapama ayracı kullanılabilir:

  1), 2); a), b)

Noktalama imleri bu kadar değil. Daha az kullanılan kimi işaretler var. İlgilenenlerin yazım kılavuzlarından bulabileceğini düşünerek buraya almadıklarımın belli başlıları şunlar: **sıra noktalar** (.....), **uzun çizgi** (ya da konuşma çizgisi) (—), **noktalı uzun çizgi** (.—), **köşeli ayraç** ([ ]), **eğik çizgi** (slaş değil, Türkçe adı: Eğik çizgi!) (/), **dipnot imi** (*), **çengel imi** (§), **üç yıldız imi** (***), **denden imi** (").

Bir de yazım kılavuzlarında yer almayan; ama pek çok yerde gördüğümüz işaretler var. Bunların biri de akıl almaz bir hızla yaygınlaşan şu işaret: &

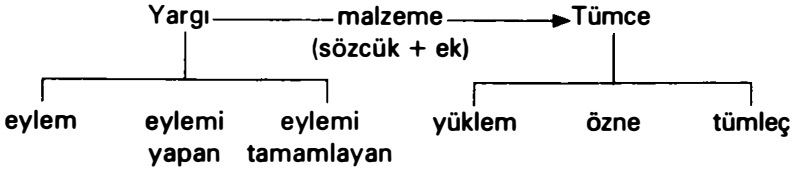
Türk Dil Kurumu, *İmlâ Kılavuzu*'nda, "& *işareti İngilizceye özgüdür. Türkçede 've' için böyle bir işaret kullanılamaz.*" diyor; ama bu uyarı pek bir işe yaramış gibi görünmüyor. Hangi caddeye çıksanız, hangi sokağa girseniz adında bu işaret olan bir tabela ile karşılaşabilirsiniz: "*Pide & Lahmacun*", "*Ali & Ömer*" vb. Benim önerim çok daha basit: Bu işareti kullanmadan yaşayamıyorsak geçtiği yerde "and" diye değil, "ve" diye okuyalım bari. Böylece yabancılığını az da olsa gidermiş oluruz.

3. Bölüm
Tümce (Cümle)

Tümcenin Biçimi

Tümce, yargı birimidir. Yargıyı içinde taşıyan bir kalıptır tümce. Sözcük neyin birimidir? Kavramın. Yani içinde taşıdığı şey, kavramdır. Tümce ise yargıyı içinde taşır. Paragrafın da düşüncenin birimi olması gibi.

Yargı, yapılan harekettir.

Sanem caddede hızla koşuyordu.

Geçişli Yargı = { ö, n, y }
Geçişsiz Yargı = { ö, y }

Bunları, tümcenin öğelerini, öğeleri nasıl bulacağımızı zaten biliyoruz. Bu konu kapsamında değineceğimiz başka şeyler var, şimdiye dek değinmediğimiz şeyler. Örneğin, yüklemin ne kadar önemli olduğunu daha önce saptamıştık. Eylem olmazsa yüklem olmaz; yüklem olmazsa tümce olmaz, demiştik. Bu kadar önemli olan yükleme göre tümceleri gruplamamıştık. Şimdi onu yapacağız.

Yüklem esas alınarak tümceler iki grupta toplanır.

1. Eylem (fiil) tümcesi (yüklemi çekimli bir eylem)
2. Ad tümcesi (yüklemi ad + ekeylem)

Tümcenin ana öğesi yüklemdir. Şimdi bu ana öğeyi, yani yargının boyutlarını, oluşum gereklerini inceleyelim.

EYLEM TÜMCESİ (FİİL CÜMLESİ)

Yüklemi çekimli bir eylem olan tümcedir. (Bu tanımdan da anlaşıldığı gibi, çekimli eylem dediğimize göre, demek ki bir de çekimsiz eylem var. Bu da aklımızın bir köşesinde bulunsun.)

Çekimli eylem, çekim eki getirilmiş eylem demektir.

Eylem kökü (ya da gövdesi)	+ zaman ya da biçim ekleri	+ kişi eki
a	b	c
gel-	di-	m

Demek ki eylem çekimi = a + b + c

Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim:

EYLEM KÖKÜ YA DA GÖVDESİ

Bir eyleme getirilen *-mak, -mek* ekini attıktan sonra kalan bölümdür.

oku-mak eylemin adı

oku- eylem kökü

Başka bir deyişle eylemin kendisinin kalması için, onu adlaştıran *-mak, -mek* ekinin kalkması gerekir.

Eylemleri birçok ölçüte göre sınıflandırabiliriz.

Yapılarına göre:

- ***Basit (kök halindeki) eylemler:***
  gel-, git-, oku-, bil-...

- ***Türemiş (gövde halindeki) eylemler:***
  başla-, bildir-, acık-, susa-...

- ***Bileşik eylemler / Ad + yardımcı eylem biçiminde olanlar:***
  hisset-, mağlup ol-, arz et-...

- ***Bileşik eylemler / Eylem + yardımcı eylem biçiminde olanlar:***
  alabil-, bakıver-, gidedur-...

Zamanlarına göre:

- ***Başlama eylemleri:***
  doğ-, başla-, belir-, canlan-...

- ***Bitiş eylemleri:***
  bul-, bitir-, öl-, anla-, öde-...

- ***Süreklilik eylemleri:***
  ara-, bekle-, gez-, çalış-...

Görüldüğü gibi, sayıca az olan başlama ve bitiş eylemlerinin dışında kalan hemen bütün eylemleri "süreklilik" diye bir başlık altında toplamak o kadar da anlamlı değil. Eylemlerle ilgili yapılacak çok ciddi çalışmalar var. Ben, izninizle bilinen ve daha genel bir ayrıma yer vereyim burada:

Anlamlarına göre:

- ***Kılış bildiren eylemler:***
  at-, salla-, düş-, it-, çek-, ez-...

- ***Durum bildiren eylemler:***
  otur-, sus-, yat-, uyu-, kal-, dur-...

- ***Oluş bildiren eylemler:***
  sarar-, büyü-, karar-, sinirlen-, uza-, üzül-...

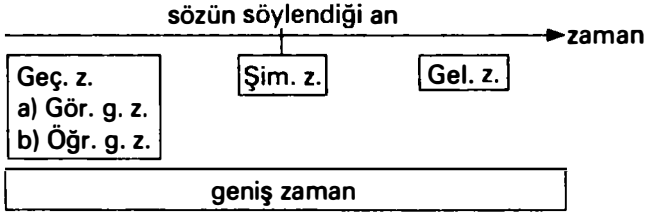
Bu ayrımla ilgili daha ayrıntılı bilgiyi "Özne-Yüklem İlişkisi" konusunda vereceğim için şimdilik geçiyorum.

BİLDİRME KİPLERİ (HABER KİPLERİ)

Kip, biçim demektir. Kip, belki de "küp" sözcüğünü eski halidir. Beş ana bildirme kipimiz var. Bunlara *bildirme* kipi denmesinin nedeni, yapılmış ya da yapılacağı kesin bir olayın, olgunun, işin anlatımı için kullanılmaları. Başka bir deyişle, beş kip de zaman öğesine sıkı sıkıya bağlı. Bildirme kiplerinin zaman anlamlı ekler alması bundan, bu eklere zaman ekleri denmesi de.

Zaman Ekleri

Zaman soyut bir kavramdır, değişkendir, görecelidir. Bunları biliyoruz. Şunu da biliyoruz: Her hareketi zamanın bir yerinde yaparız. Sözü söylediğimiz anı "şu an" diye kabul edersek kimi eylemler konuştuğumuz andan önce yapılmıştır, kimileri daha sonra yapılacaktır, kimileri de her zaman yapılır. İşte bildirme kiplerinin aldığı zaman ekleri buna göre ayrılır.

Bir yandan eylem yapılıyor, bir yandan da yapılan eylem aktarılıyorsa; başka bir deyişle eylem, sözün söylendiği anda yapılıyorsa bu zamanın adı şimdiki zamandır.

Eylem, sözün söylenme anından önce yapılmışsa bunu anlatan zaman, geçmiş zamandır. Geçmiş zamanın kendi içinde ikiye ayrılması, anlatıcının olaya tanıklık edip etmemesiyle ilişkilidir. Eğer anlatıcı olaya tanıklık edebilecek konumdaysa, olayı "bizzat" görmüşse bu zamanın adı görülen geçmiş zamandır. Anlatıcı olayı görmemiş, kendisine aktaranlardan öğrenmişse bu zamana öğrenilen geçmiş zaman denir ya da denmeli. Denmeli; çünkü bu iki zamanı hep di'li geçmiş zaman, miş'li geçmiş zaman diye öğrendik. Neden böyle öğrettiler bize? Öteki zamanları eklerine göre mi adlandırıyo-

ruz ki bunlara di'li, miş'li gibi adlar verelim? Zaman niye di'li geçiyor da dı'lı, dü'lü geçmiyor? Şimdiki zamana da *yor'lu zaman* diyelim öyleyse. Üstelik di'linin yanında dı'lısı, dü'lüsü; miş'linin yanında mış'lısı, muş'lusu varken *yor* tek başına, onun başka çeşidi yok. Geçmişte yapılan eylemi kişi ya yaşamıştır (görülen geçmiş) ya da birinden duymuştur (öğrenilen geçmiş). Öteki çocuksu adları kullanmayalım artık.

Peki, gelecek zaman nedir? Zaman ilerleyip bir noktaya geldiğinde yapılacak, yapılacağına kesin gözüyle bakılan eylemler için kullandığımız anlatma zamanıdır.

Geniş zaman ise bir çeşit zamana bağlı olmama demektir; bütün zamanları kapsar. Bu yüzden, zamanın içinde herhangi bir yerde yapılan eylemleri anlatmak için kullanırız onu da.

Görülen geçmiş zaman (-dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü):

Olay geçmişte olup bitmiştir. Anlatıcı olaya tanıktır ya da olayı yaşamıştır.

gör-dü-m	*gör-dü-k*
gör-dü-n	*gör-dü-nüz*
gör-dü	*gör-dü-ler*

Öğrenilen geçmiş zaman (-mış, -miş, -muş, -müş):

Anlatıcı, geçmişte olup bitmiş olan olayı başkalarından duymuştur:

gel-miş-im	*gel-miş-iz*
gel-miş-sin	*gel-miş-siniz*
gel-miş	*gel-miş-ler*

Öğrenilen geçmiş zaman kipinde, birinden duyma, öğrenme *(Sinemaya yeni bir film gelmiş.)* anlamının yanı sıra olaya bir şey aracılığıyla tanık olma *(Fotoğrafta güzel çıkmışsın.)*, geçmişte yaşanmış bir olayı yeni fark etme *(Çorabın kaçmış.)* ve kendisine söylenen olaya inanmama *(Beyimiz bizi aramış da bulamamış.)* anlamları da vardır.

Şimdiki zaman (-yor):

Olay, o an yaşanan zaman diliminde geçmektedir. Eylem, anlatıcının söylediği anda devam etmektedir, zamanla birlikte yürümektedir.

bil-i-yor-um	*bil-i-yor-uz*
bil-i-yor-sun	*bil-i-yor-sunuz*
bil-i-yor	*bil-i-yor-lar*

Gelecek zaman (-acak, -ecek):

Henüz gerçekleşmemiş, gelecekte, zaman oraya geldiğinde yapılacak bir eylemi anlatmakta kullanılır.

oku-y-acak-ım	*oku-y-acak-ız*
oku-y-acak-sın	*oku-y-acak-sınız*
oku-y-acak	*oku-y-acak-lar*

Geniş zaman (-r; -ar, -er):

Eylem, zamandan bağımsızdır; geçmişte ve şimdide sürmektedir, gelecekte de sürecektir.

sev-er-im	*sev-er-iz*
sev-er-sin	*sev-er-siniz*
sev-er	*sev-er-ler*

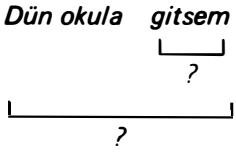
TASARLAMA KİPLERİ (DİLEK KİPLERİ)

İnsanoğlu yalnızca yaşanmış ve yaşanacağı kesin olayları anlatmaz. Bu gerçek olayların yanında ya da karşısında bir de düşler vardır. İnsan düş kurar, düş kuran insan düşlerini de anlatır.

İnsan bir olayı ya yaşamıştır ya da düşlemiştir. Başka bir deyişle ya zaman ekleri kullanılır eylem çekiminde ya da şimdi göreceğimiz biçim ekleri.

Dün okula gittim.
yüklem
tümce

Çünkü bir şey ya gerçektir ya düştür.

Düşün geçmişle ilişkisi yoktur; düş daima geleceğe yöneliktir. Geleceğe yönelik olan ise henüz yaşanmamış olandır, tasarlanandır. Bu kiplere bu yüzden tasarlama kipleri diyoruz. Niye dilek kipleri demiyoruz? Çünkü aşağıda göreceksiniz, bu kiplerden birinin adı zaten bu: Dilek-koşul kipi. Birinin adını, aynı zamanda bütüne niye verelim? Tasarlama kiplerine bu anlamı veren ekler zaman anlatmadığı için onlara zaman eki diyemiyoruz. Ne diyoruz? Kipi biçimlendirdikleri için biçim ekleri diyoruz.

Biçim ekleri:

- ***Gereklilik (-malı, -meli):***

gel-meli-y-im	*gel-meli-y-iz*
gel-meli-sin	*gel-meli-siniz*
gel-meli	*gel-meli-ler*

Bütün tasarlama kipleri gelecek zaman anlamı taşır. Gereklilik kipinde de eylem henüz yapılmamış, yapılması uygun, daha doğrusu gerekli görülmüştür.

- ***Dilek-koşul (-sa, -se):***

gel-se-m	*gel-se-k*
gel-se-n	*gel-se-niz*
gel-se	*gel-se-ler*

Dilek kalıbında bir şeyin yapılması zorunluluğu yoktur. Yapılması istenen, arzulanan bir eylem söz konusudur. Ancak "dilek-koşul" adı altında görmemizin nedeni, bu kipte koşul anlamının da bulunmasıdır.

Bir telefon etse	*ona ne diyeceğimi bilirim.*
p ise	q
koşul	sonuç

Dilek, yalnızca bir şeyin olmasını dilemektir. "Yağmur yağsa" dersiniz, yalnızca bir dilektir bu; ama bir geziye hem katılma sözü vermişsiniz hem de canınız gitmek istemiyor. "Yağmur yağsa da gezi iptal edilse." diyorsanız burada işler değişti. "Yağmur yağsa", artık bir dilek değil, gezinin iptal edilme koşulu haline geldi. Bakın bu tümcede iki çekim de aynı (-sa, -se); ama birincisi koşul anlamı taşıyor, ikincisi sonuç.

• ***İstek (-a, -e) ve emir (buyruk):***

gel-e-y-im	*– (1. kişi emir çekimi yok.)*
gel-e-sin	*gel*
gel-e	*gel-sin*
gel-e-lim	*– (1. çoğul kişi emir çekimi de yok.)*
gel-e-siniz	*gel-in / gel-iniz*
gel-e-ler	*gel-sin-ler*

İstek kipinde 2. ve 3. kişilerin tekillerinin ve çoğullarının ne kadar ölü çekimler olduğunu görüyorsunuz. "Gele" belki yalnızca tavlada, "rast + gele > rasgele" biçiminde de avcılıkta kullanılmakta. "Geleler" ise **Yunus Emre**'nin ünlü "Bir garip ölmüş diyeler / Üç günden sonra duyalar / Soğuk su ile yuyalar / Şöyle garip bencileyin" dörtlüğünü hatırlatıyor; daha sonrasıyla ilgili bir edebiyat anısı bile iletmiyor. Yunus Emre, yani XIII. yüzyıl... O yüzyılda istek kipi, işlek bir çekim olarak kullanılıyormuş demek; ama epeydir ölü. İşte bu yüzden istek ve emir çekimlerini böyle karşılıklı ve karşılaştırmalı vermeye çalıştım. Amacım ve iddiam şu: İstek ve emir, artık tek çekim haline gelmiştir. Aslolan emir çekimidir, istek onun "joker"i halindedir. Kişinin kendisine emretmesi pek yakışık almaz. "Geleyim" dediğinde zaten kendisine gelme konusunda emir vermiş olur. İşte bu yüzden emir, asıl kip olmuş; onun işlemediği yerlerde, yani 1. kişilerde (tekil ve çoğul) istek kipi devreye girmiştir. Emir kipinde birinci kişiler bulunmadığı için, birinci kişilerde istek kipi, emirin yerini alır.

Kişi Ekleri (Şahıs Ekleri)

Eylemde mülkiyet kavramı yoktur. Bir kitabı kucaklayıp "Benim kitabım." diyerek göğsünüze bastırabilirsiniz. Bir evin, bir arabanın anahtarını cebinize attınız mı o ev, o araba artık sizindir. Ama gevezelik derecesinde konuşkan bir kişi bile, "Konuşma eylemi benimdir. Arkadaşlar, lütfen! Rica edeceğim, bundan sonra kimse bu eylemi kullanmasın." diyemez. Eylem, kim yaparsa onundur.

gel-di-m Eylemi, 1. kişi yapmaktadır.
Eylemi yapan, aynı zamanda anlatıcıdır.

Kişi ekleri, kişi adıllarının eke dönüşmesiyle oluşmuş olabilir.

gel-i-r-men *gel-i-r-ben*	*gel-i-r-**im*** *gel-di-**m***	Azericede hâlâ kullanılan *"gelir-men"*den, bize *"men"*in *"m"*si kalmış gibi görünüyor.
gel-i-r-sen	*gel-i-r-**sin***	*"Sen"*in *"sin"*e dönüştüğü çok açık.
gel-i-r-ol *gel-i-r-o*	*gel-i-r*	"O" ünlüsü sona gelmediği için bu küme boşalır. Burada kişi eki yerine, boş küme oluşmakta. Düşen ekin görevini kök yüklenir.
gel-i-r-biz	*gel-i-r-iz* *gel-di-k*	Birinci çoğul kişide bazı kiplerde *"-iz"*, bazı kiplerde *"-k, -ik"* ekinin kullanıldığı görülmekte. Büyük olasılıkla ikinci çoğul kişiyle karışma olasılığına karşı, *-iz eki -ik*'e dönüşmüş: *"geldiz"* yerine *"geldik"*, *"gelsez"* yerine *"gelsek"*.
gel-i-r-siz	*gel-i-r-siniz*	*"Gelir-siz"*in sonundaki ve *"siniz"*e dönüşeşecek olan ek, *"siz"* 2. çoğul kişi adılından başka ne olabilir?
gel-i-r-o-lar	*gel-i-r-ler*	3. kişi eklerindeki *"o"*lar, *"o"* sona gelmediği için düşüyor. Burada çoğul eki, kişi eki görevini de üstlenmiş.

EYLEM KİPLERİNDE ANLAM KAYMASI

Eklerin bir temel anlamı vardır. Ekler de sözcükler gibi yan anlam kazanabilir. Anlam kayması, eylem kiplerindeki eklerin yan anlam kazanmasından başka bir şey değildir.

-yor:

Şimdiki zaman ekidir. Temel işlevi, işin, sözün söylendiği anda yapıldığını bildirmektir.

• ***Gelecek zaman anlamına kayar:***

Yarın	*eve*	*dön-ü-yor-um*
gelecek z.		*şimdiki z.*

Bir tarafta "-yor" eki, kendi temel anlamını iletiyor ve eylemin şu anda yapılmakta olduğunu söylüyor; ama aynı tümcede bir de sözcük var: Yarın.

Yarın da diyor ki: "Eylem şu anda yapılmıyor. Zaman ilerleyip yarın olduğunda yapılacak." Tam bir çatışma durumu. Ancak güçler eşit değil. Bir yanda sözcük var, öbür yanda zavallı bir ek. Hangisinin galip geleceğini söylemek çok kolay. Sözcüğün karşısında ekin ne hükmü olabilir ki! Böylece sözcük, eki yolundan eyliyor, anlamından uzaklaştırıyor ve onun gelecek zaman anlamı iletmesini sağlıyor.

Anlam kayması bir anlatım bozukluğu değildir. İngilizcedeki benzer yapıyı bilenler bu yapının eyleme kesinlik kazandırdığını söylerler.

Türkçede ne kazandırıyor? Birlikte düşünelim. *"Yarın eve döneceğim."* ile *"Yarın eve dönüyorum."* tümceleri arasında bir anlam farkı var gerçekten. İlki, eylemin yarın yapılacağını bildiriyor. Yarın olursa... Deprem meprem olmazsa... Ölmez de sağ kalırsak... Oysa ikincisi, eyleme şu anda başlanmış olduğu izlenimi iletiyor. Dönme eylemi o kadar kesin ki şimdiden başladı bile. Evet, tahmin ettiğiniz gibi: Eyleme kesinlik anlamı kattı.

• ***Geniş zaman anlamına kayar:***

Hep böyle yap-ı-yor-sun
geniş z. şimdiki z.

Geniş zaman, eylemin her zaman yapıldığını bildirir; ama tam da bu nedenle eylemin yakın bir zamanda yapılmayacağını da bildirir. Bu söylediğimi anneler çok iyi anlayacaklardır. "Kızım/Oğlum, odanı topla." sözüne karşı aldıkları, "Toplarım." yanıtı, odanın toplanacağını değil, tam tersine, yakın bir zamanda toplanmayacağını bildirir. Şimdiki zaman eki, geniş zaman kipinin zaman konusundaki bu gevşekliğini gideriyor. Hep böyle yapıyormuş, o kadar "hep", o kadar "her zaman" yapıyormuş ki bunu, şu anda bile öyle yapmaktaymış. Yine kesinlik ve inandırıcılık kattı anlatıma.

• ***Öğrenilen geçmiş zaman anlamına kayar:***

1983'te, İstanbul'da doğ-u-yor-um
şimdiki zaman

Burada *-yor* ekini yolundan saptıran bir sözcük yok; ama başka bir şey var. Hiç kimse doğumunu şimdiki zaman kipiyle anlatamaz. Anlatabilmesi için, "içeriden" canlı yayın yapıyor olması gerekir: "Tünelin ucunda bir ışık görüyorum. Evet, evet. Doktor ve hemşireler buradalar. Her şey hazır. Doğuyorum." Böyle bir şey olamayacağına göre birileri söylemiş o kişiye, "Sen 1983'te İstanbul'da doğdun." diye. O da öğrendiğini aktarıyor. Başkasından duyulan şeyin kesinliği su götürür. Kulaktan duymanın kesin olmayan anlamına "-yor" ile sağlamlık ve inandırıcılık kazandırıyor anlatıcı.

• ***Görülen geçmiş zaman anlamına kayar:***

Adam eve gel-i-yor, karısını bulamı-yor, sokağa fırlı-yor.
şimdiki z. şimdiki z.

Burada da *-yor* ekiyle kavgaya tutuşacak bir sözcük yok; ama değişik eylemlerin arka arkaya getirilmesinden anlıyoruz ki olay yaşan-

mış, bitmiş. Eğer gerçekten şu anda yaşanıyor olsaydı adamın, arkasında onu an an çeken bir kamera ile dolaşıyor olması gerekirdi. Bu eylemin tanıklık edilemeyecek kadar eskiden olduğuna ilişkin bir ipucu da bulunmadığına göre, olsa olsa anlatıcının gördüğü bir olaydır, diye düşünüyoruz.

Beş ana zamanımız olduğunu biliyorsunuz; *-yor* eki, kendisi dışındaki dört ana zaman anlamına kayabiliyor. Sıklıkla da kendi anlamında kullanıldığını düşünürsek yalnızca -yor ekiyle bütün yaşamımızı anlatabilirmişiz gibi. Yalnızca ana zamanlar mı?

Hemen şimdi sofrayı toplu-yorsun.
şimdiki. z.

"Hemen sofrayı topla!" demek değil mi bu? Öyleyse burada da emir kipine kaydı.

Pek çoğumuzun telefonu kapatırken söylediği nedir peki?

Öp-ü-yor-um canım!
şimdiki z.

O anda mı? Nasıl? Telin bir ucunda biz, bir ucunda o... Yalnız zor değil, olanaksız! Bu da öpmeyi dilemek anlamına geliyor olmalı.

Bu "-yor" ekinde biraz ayrıntıya daldım; ama öteki kiplerde bu kadar uzatmayıp bir iki örnekle yetineceğim. İngilizcedeki "going to" kalıbının anlatım gücüne hayran kalanlar kendi dillerinde şimdiki zaman kipinin neredeyse bütün kiplere kayabilecek bir işlekliğe sahip olduğunun farkındalar mı acaba?

Bu, işin olumlu yanı. Bir de olumsuz yanı var:

Şimdiki zaman kipi, çok geniş kullanım olanaklarına sahiptir diye, öteki kipler yerine sürekli onu kullanmak öteki kiplerin kullanım alanını daraltır. Organlardan birinin aşırı büyümesi nasıl hayra alamet değilse, bir kipi bütün öteki kiplerin anlam alanlarını kaplayacak biçimde kullanmak da hayra alamet değildir. Türkçeyi tek kip kullanan, ilkel bir dil haline getirmek istemiyorsak buna da dikkat etmeliyiz.

-dı, -di:

Görülen geçmiş zaman ekidir. Temel işlevi, anlatıcının, eylemin yapılışı sırasında orada bulunduğunu, tanıklık edebileceğini bildirmektir.

• Öğrenilen geçmiş zaman anlamına kayar:

Görülmemiş, tanık olunmamış, başkalarından duyulmuş olsa da, geçmişteki bir olayın kesin olarak yaşandığını vurgulamak için kullanılır. Öğrenilen geçmiş zaman çekimindeki şüphe anlamını ortadan kaldırmak için, öğrenilen geçmiş zaman yerine kullanılır.

Atatürk 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çık-tı.
gör. geç. z.

Bunu söyleyen kişi, çok büyük olasılıkla Samsun'a çıkarken Atatürk'ün yanında değildi. Olayı, kendisi de oradaymış, tanıklık edebilirmiş gibi anlatması neden? Yaşandığı kesin olan bir olayı, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde anlatmaya çalışıyor. "Çıkmış" dese, "Vallahi, öyle diyorlar. Ben söyleyenlerin yalancısıyım." demiş olacak; ister istemez bir masal havası verecek söylediğine; oysa tarih anlatıyor.

Bütün tarih anlatımlarında olduğu gibi, olayın kesinliğini belirtmek için kullanılmış görülen geçmiş zaman eki. "Ben falan tarihte filan yerde doğdum." diyen kişi de aynı anlam kaymasını yapıyor. Olay sırasında oradaydı o; ama yine de tanıklık etmesi söz konusu değil.

• Şimdiki zaman anlamına kayar:

Hadi canım, ben kaç-tı-m.
gör. geç. z.

Kimilerinin tam giderken söyledikleri bir söz değil mi yukarıdaki? Oradalar, henüz ve gitme eylemini ("kaçma"nın "gitme" anlamında kullanılması başka bir anlam olayı) o anda yapıyorlar. Eylemin az sonra geçmişte kalacak olduğunu vurgulamaya yarıyor bence bu kullanım ve çabukluk, ivedilik, hız anlamları katıyor eyleme.

Şöyle bir kullanım bile olabilir:

Yarın size gel-di-k, bize ne ikram edersin?
gör. geç. z

Dilek-koşul yerine kullanılarak, koşulun gerçekleştiğini varsayma anlamı taşır. Anlatımı renklendirdiğini de rahatlıkla söyleyebiliriz.

-r; -ar, -er :

Geniş zaman ekidir. Eylemin her zaman yapıldığı anlamı taşır.

• Görülen geçmiş zaman anlamına kayar:

Çocuk ormana gid-er, ormanda kaybol-u-r.
geniş z. geniş z.

Bu eylemin her zaman yapılması söz konusu değildir. Çocuk her gün ormana gidiyor ve ormanda her gün kayboluyor olamaz. Öyleyse nedir? Genellikle tiyatro ve senaryo yazımında kullanılan bu kip, filmin çekilmesi, tiyatronun sahnelenmesi süreçlerini içine alan bir başka geniş zamanla ilgilidir. Film çekildiğinde, tiyatro oynandığında çocuk ormana gidecek ve kaybolacaktır.

• Gelecek zaman anlamına kayar:

Yarın gel-i-r-im.
geniş z.

Burada da "-r" ekinin karşısında "yarın" sözcüğü daha güçlü olduğu için, o basıyor damgasını zaman anlamına. Gelecek zaman ekinin yaratacağı kesinlik anlamını yumuşatıyor; eylemin önemini azaltıp her zamankinden farklı bir durum olmadığını vurguluyor.

-mış, -miş:

Temel anlamı öğrenilen geçmiş zamandır.
Görülen geçmiş zaman anlamına kayar:

Bu şirkete yirmi yılımı ver-miş-im.
öğr. geç. z.

Anlatıma duygusal bir etki katmak için kullanılır. Yapılmamış gibi davranılmasına tepki olarak, eylemin önemini vurgular, anlatıma sitem duygusu katar.

-acak, -ecek:

Gelecek zaman ekidir. Eylemin gelecekte yapılacağı anlamını katar.

Hemen odana gid-ecek, kitaplarını topla-y-acak-sın.
gelecek z. gelecek. z.

Bu sözü söyleyen kişi, "İçime doğdu, sen şimdi yerinden kalkacak ve odana gideceksin." diye kehanette bulunmuyorsa emir veriyor demektir: "Hemen odana git, kitaplarını topla." Emrin kesinliğini gösterdiği kadar emri veren kişinin o emre uyulacağından emin olduğunu da gösteriyor.

AD TÜMCESİ (İSİM CÜMLESİ)

Yüklemi çekimli bir eylem olan tümceye eylem tümcesi diyorduk. Ad tümcesi ise yüklemi ad ve ekeylemden oluşan tümcedir.

Ekeylem (ek-fiil) adı çok geçti şimdiye kadar. Ekeylemin ne olduğuna şimdi bakacağız. Ekeylemin bir adı da "cevher eylem"dir. Fransızcadaki *"être"*, İngilizcedeki *"to be"* neyse Türkçedeki ekeylem odur. "Türkçenin yarısıdır." dersek abartma saymayın. Eklendiği ada yüklem görevi verir. Küçücük bir ek olarak görünmesine karşın, eklendiği adı yüklem görevine sokabilmesinin nedeni kökeninin çekimli bir eylem olmasıdır.

EKEYLEM (EK-FİİL)

Kökü *"i-"* olan ya da şimdi öyle kalan bir eylemdir. Çağrıştırdığı bir anlam bulunmadığı için *"i-mek"* diye adlandırılması biraz sevimsiz kaçar. Öznenin, eklendiği adın özelliğini taşıdığı, o duruma ulaştığı, o durumda bulunduğu, o olduğu anlamlarını taşır.

Bugünkü "i-" kökü, "er-" eyleminden geliyor. "Er-", bildiğimiz

"ermek, bir yere, bir duruma, bir konuma ulaşmak." Ne ilgisi var, demeyin. Aşağıda çekimleriyle birlikte ilgisini göreceksiniz.

er- > ir- > i-

Değişimi açıklamaya gerek var mı? "Er-" eyleminin "ir-" biçimini alışını yazılı metinlerden de biliyoruz; "r" sesinin düşme eğiliminde bir ses olduğunu da günlük yaşantımızdan. TV sunucularının, "geliyo, gidiyo, bi gün..." dediklerini duymuyor musunuz her gün? İşte böylece "i-" diye acınası ve anlamsız bir kök haline gelmiş bizim "er-" eylemi. Sonra? Herhangi bir eylem gibi, yine çekimlere girmiş, eylem özelliğini, yani hareket bildirme özelliğini yitirmemiş; ama anlamını yitirmiş. Bu yüzden tek başına tümce kuramaz olmuş. Ancak bir adın yanına geldiğinde anlam ve işlev kazanmış. Adı kadın olarak kabul ediyordum ben, anımsadınız mı? Yüklem de patrondu, tümcenin patronu. İlkel bir benzetme yapacağım şimdi. Türkiye'de artık böyle şeyler olmuyor tabii. Diyelim 40-50 yıl önce, herhangi bir kadın, küçücük bir dükkân açmaya kalkıştığında, yani patronluğa soyunduğunda, "Kadın başına olmaz. Yanına dayının küçük oğlunu al." ya da "Deden de gelsin seninle. Yanında bir erkek bulunmuş olur." diyorlar(dı) ya hani, tıpkı öyle. O dayı oğlunun ve dedenin tek başına bir dükkânı çekip çevirecek gücü yok. Zaten olsa niye bir kadının yanında dursun, gider açar dükkânını. Ekeylem o işte! Hâlâ hareket yeteneği var; ama tek başına bir işe yaramıyor. Bir kadının, pardon adın yanında bulunmak zorunda.

Belki de hiçbir zaman bu iki çekim ayrı ayrı var olmadı; ama olsaydı ekeylemin geniş zaman ve şimdiki zaman çekimleri şöyle olurdu:

Geniş zaman	**Ortak çekim**	**Şimdiki zaman**
i-r-im	***-ım, -im***	*i-yor-um*
i-r-sin	***-sın, -sin***	*i-yor-sun*
i-r	–	*i-yor*
i-r-iz	***-ız, -iz***	*i-yor-uz*
i-r-siniz	***-sınız, -siniz***	*i-yor-sunuz*
i-r-ler	***-lar, -ler***	*i-yor-lar*

Geniş zaman ve şimdiki zaman ortak çekiminin, kişi ekleriyle olan benzerliği ortada. Yine de onlarla karıştırılmamalı, bunun ekeylem çekimi olduğu unutulmamalı. Ancak, bu benzerlikten dolayı, 3. kişi çekimleri eksiz. Anımsayın ya da kitabın o bölümünü açıp bakın, eylem çekimleri de, "geliyorum / geliyorsun / geliyor" biçimindeydi. Çekimin 3. kişiyle ilgili olduğunu, öteki kişilerde yaptığımız gibi, eke bakarak anlamıyorduk; orada bir ek bulunmamasından anlıyorduk. Aynı özellik, ekeylem çekimi için de geçerli. İşte bu yüzden, "i-" ekeyleminin, 3. kişilerde bıraktığı boşluğu kapatmak üzere bir ekeylem daha girer devreye. O da aslı "tur-" olan eylemin geniş zaman çekiminde, hecelerin kaynaşmasından çıkmış bir ekeylemdir:

tur- > dur-
turur > durur > -dur, -dür, -dır, -dir

Bu ikinci ekeylemi de yerine oturtarak ekeylemin geniş zaman ve şimdiki zaman ortak çekimlerini iki ad üzerinde uygulayarak görelim:

Geniş zaman ve şimdiki zaman ortak çekimi

hasta-y-ım	*güzel-im*
hasta-sın	*güzel-sin*
hasta(-dır)	*güzel-(dir)*
hasta-y-ız	*güzel-iz*
hasta-sınız	*güzel-siniz*
hasta-(dır)-lar /	*güzel-(dir)-ler /*
hasta-lar-(dır)	*güzel-ler-(dir)*

Geniş zaman ve şimdiki zaman arasındaki fark, ekeylemin eklendiği adın özelliğine koşut olarak belirginlik kazanıyor. Demem o ki "Hastayım." diyen kişi, içinde bulunduğu zamanla ilgili durumunu söylemektedir. Bugün hastadır, yarın hasta olmayabilir. Öyleyse bu, "şimdiki zaman"dır. "Güzelim" diyen kişi o gün büyük bir felaket geçirmezse bugünden yarına çirkin olmaz. Demek ki bu da ekeylemin "geniş zaman" anlamıdır. Çok zeki olduğumuzun dilimizden anlaşıldığını hep söylüyorum ya, burada da görünüyor işte. Ayrı ayrı ek kul-

lanmaya ne hacet! Biri, "leb" demeden biz çifte kavrulmuş leblebiyi anlıyoruz zaten.

"Güzelim, tembelim, gülüm" gibi, ünsüzle biten sözcüklerde, ekin ekeylem 1. kişi mi; yoksa 1. kişi iyelik eki mi olduğu, sözcük tek başınayken asla belli olmaz. Burada üstün zekâmızın da pek sökmediğini itiraf etmek zorundayım. "Tembelim" dediğinizde kendinizin tembel olduğunu mu söylemektesiniz; birine, "Sen benim tembelimsin. Tembelsin; ama benimsin." diye takılmakta mısınız? Bu karışıklık, ünlü ile biten sözcüklerde ortaya çıkmaz. İyelik ekinin yalnızca "-m", ekeylem 1. kişi ekinin ise "-ım, -im" olduğu, ünlü ile biten sözcüklerde çok açıktır çünkü. Kendinizi hasta hissediyorsanız söyleyeceğiniz söz: "*Hasta-y-ım*"dır. İyelik ekli kullanımda ise kuracağınız tümce şöyle bir şey olabilir: "Bu hastanede benim de *hasta-m* var."

İkinci ekeylemimiz "*-dır*"*ın (-dir, -dur, -dür), dur-ur* çekimli eyleminden türemiş olduğunu söylemiştim. Yukarıda gördüğümüz gibi, "*i-*" eyleminin geniş zaman / şimdiki zaman, üçüncü tekil ve çoğul kişi çekimlerine, boş kümenin yerini alması amacıyla getirilebildiği gibi, *i-* eyleminin diğer kişi çekimlerine ve diğer çekimli eylemlere de gelebilir. Özellikle resmi dilde, "*-dır, -dir*" ekeylemine sıkça başvurulur.

Bu "*-dır, -dir*" için ayrı bir bölüm açıp adlara ve çekimli eylemlere getirildiğini anlatmalıyım.

"-dır, -dir" ekeylemi, adlara ve çekimli eylemlere getirilir; adlara ve çekimli eylemlere *kesinlik* ya da *olasılık* anlamı katar. Kattığı anlam genellikle sözün bağlamından çıkarılabilir.

Sözgelimi, "Hasta-dır" kullanımına bakalım. Nasıl geliyor size? Bu, kesinlik anlamı mı, olasılık anlamı mı? Şimdi bir senaryo yazalım: Ayşe, devamsızlığı olmayan, düzenli, çalışkan bir öğrenci. O gün okula gelmemiş. Arkadaşları: "Ayşe gelmemiş." diye konuşurken içlerinden biri: "Gelmemiş mi? Gelmemişse *hastadır.*" diyor. Bu, olasılık anlamı. Şimdi Ayşe'nin kişiliğini değiştirelim. Bu kez Ayşe her fırsatta okuldan kaçmaya çalışan, bunun için sık sık hastaymış gibi yapan bir çocuk. Yine öyle yapmış. Aile eve doktor çağırmış. Çocuğun yine okuldan kaçmaya mı çalıştığı, gerçekten hasta mı olduğu belli değil. İşte tam böyle bir durumda doktor diyor ki: "Bu çocukla ilgilenin; bu çocuk *hastadır.*" Burada, doktorun ağzından çıktığı için, bu söz kesinlik anlamı taşıyor.

Çekimli eylemlere getirildiğinde de kesinlik ya da olasılık anlamı taşır; bu anlam da sözün bağlamına sıkı sıkıya bağlıdır. "Söz vermişse *gelecek-tir.*" tümcesinde kesinlik, "O da şu anda seni *bekliyordur.*" tümcesinde olasılık anlamları belirgindir; ama bu anlam ayırtıları her zaman bu kadar açık değildir. En iyisi ben yine bir senaryo hazırlayayım: O gün çok önemli bir sınavınız var ve siz okula gelirken, kaza mı olmuş ne, trafik tıkalı. Sınavın başlama saati geliyor, geçiyor, siz hâlâ yoldasınız, *"Sınav çoktan başlamış-tır."* diyorsunuz içinizden. Aradığımız anlamlardan hangisi bu? Bu soruyu sınıflarımda ne zaman sorduysam hep, "Kesinlik!" yanıtı almışımdır; oysa değil. Olasılık anlamı bu! Belki öğretmen, gözetmen, sınav görevlisi gelmedi; belki sınav kâğıtları yetişmedi, belki sınavın yapılacağı derslik yıkıldı. Nereden biliyorsunuz sınavın başladığını? Yalnızca tahmin ediyorsunuz. Güçlü bir tahmin; ama tahmin! Oysa yetiştiniz, girdiniz sınava, kâğıtlar dağıtıldı; ama sınıftaki uğultu kesilmedi. Öğretmen kalemini vuruyor kürsüye, "Lütfen arkadaşlar," diyor. *"Sınav başlamış-tır."* Kesinlik anlamı bu!

Bildirme kiplerinden öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman; tasarlama kiplerinden de gereklilik ile kullanılır *"-dır, -dir"*; başka zamanla pek kullanılmaz.

Ekeylem (i-), başka herhangi bir eylem gibi çekimlere girer. Hangi çekimlere girer? Görelim:

Görülen Geçmiş Zaman (-dı, -di)

i-di-m	*i-di-k*
i-di-n	*i-di-niz*
i-di	*i-di-ler*

• ***Adlara gelir; adları yüklem görevine sokar:***

güzel i-di-m → güzel-di-m

"Ben, yaşadığım, gördüğüm, tanıklık edebileceğim bir zamanda güzel olma durumuna ermiştim."

- ***Eylemlere gelir, hikâye (öyküleme) bileşik zamanı yapar. Çekimli eylemin zamanını geçmişe kaydırır:***

Türkçede bileşik zamanlar bilinir de bu zamanların oluşumunda ekeylemin katkısı pek bilinmez. Oysa aşağıda görüleceği gibi, basit zamanları bileşik zamana çeviren, ekeylemden başka bir şey değildir.

Şimdiki z.	*gel-i-yor i-di-m*	>	*gel-i-yor-du-m*
Geniş z.	*gel-i-r i-di-n*	>	*gel-i-r-di-n*
Gör. g. z.	*gel-di i-di*	>	*gel-di-y-di*
Öğr. g. z.	*gel-miş i-di-k*	>	*gel-miş-ti-k*
Gelecek z.	*gel-ecek i-di-niz*	>	*gel-ecek-ti-niz*
Gereklilik	*gel-meli i-di-ler*	>	*gel-meli-y-di-ler*
Dilek-koşul	*gel-se i-di-m*	>	*gel-se-y-di-m*
İstek	*gel-e i-di-n*	>	*gel-e-y-di-n*
Emir	–		–

Bu tablodan da anlaşılmıştır, emir kipinin hikâyesi yok. Daha doğrusu, emir kipinin hiçbir bileşik zamanı yok. Oysa ben anımsıyorum, anneannem, "O da gelsindi." gibi tümceler kurardı. Belki de eskiden vardı emir bileşikleri de, zaman içinde kayboldu.

Anlam olarak, "gel-meli-y-di-niz", gerekliliğin olduğu zamanın geçmişte kaldığını anlatır. Artık yapılacak bir şey yok, iş işten geçmiş.

Böylece bileşik zamanın nasıl olduğunu gösterme fırsatı da doğdu. Eğer eylemde tek zaman eki varsa o eylem basit zamanla çekimlenmiştir, basit zamanlıdır. Bileşik zaman, iki eki gerekli kılar. Ekeylem çekimini ikinci bir zaman eki sayarsak şöyle bir formül çıkarabiliriz:

Eylem kökü	+	*1. zaman eki*	+	*2. zaman eki*
EK	+	ZE_1	+	ZE_2

Eylem çekimini bileşik zamanlı yapan, 2. zaman ekidir (ZE_2). Bu ekleri almış eylemin okunması da yukarıdaki sıraya göre olur. Örneğin, "görmüştünüz" eyleminin açıklaması şudur:

"Gör-mek" eyleminin öğrenilen geçmiş zamanının hikâyesi, 2. çoğul kişi.

sev-mi-yor-du-m → "sev-" eyleminin olumsuzu, şimdiki zamanın hikâyesi, 1. kişi

alama-y-acak-tı-k→ "alamama-" eyleminin (bunu da açarsak [al-eyleminin yeterlik bileşiği alabil-'in olumsuzu]) gelecek zamanının hikâyesi, 1. çoğul kişi

"Neden hep hikâye?" diyor musunuz? Ekeylemin görülen geçmiş zaman çekimi, çekimli eylemlere geldiğinde "hikâye" bileşik zamanı yapar da ondan. Başka bir deyişle, 2. zaman ekimiz "-dı, -di" ise bileşik zamanımız, hikâye olur. En iyisi, bunu da şöyle göstereyim:

2. zaman eki		**Bileşik zaman**
-dı, -di	→	*hikâye*
-mış, -miş	→	*rivayet*
-sa, -se	→	*koşul*

Toplam üç tane bileşik zamanımız var. Şimdi ikinci bileşik zamana geçelim. Yani, ekeylemin öğrenilen geçmiş zaman çekimine:

Öğrenilen Geçmiş Zaman (-mış, -miş)

i-miş-im	*i-miş-iz*
i-miş-sin	*i-miş-siniz*
i-miş	*i-miş-ler*

• Adlara gelir; adları öğrenilen geçmiş zaman çekimine sokar:

güzel i-miş-siniz → güzel-miş-siniz

"Benim görmediğim bir zamanda güzel olma durumuna ermişsiniz."

Kimi durumlarda başkasından duyma, öğrenme, kimi durumlarda farkına varma anlamında kullanılır. Sözgelimi, yukarıdaki söz, büyükannesinin gençlik fotoğrafına bakan torun tarafından söylenmiş olabilir; ama yeni tanıştığı birine, "Doktormuşsun." diyen kişi, bu bilgiyi birinden almış olduğunu da söyler aynı zamanda.

- ***Çekimli eylemleri, rivayet (söylenti) bileşik zamanı çekimine sokar:***

Şimdiki z.	*gel-i-yor i-miş-im*	>	*gel-i-yor-muş-um*
Geniş z.	*gel-i-r i-miş-sin*	>	*gel-i-r-miş-sin*
Gör. g. z.	–		–
Öğr. g. z.	*gel-miş i-miş-iz*	>	*gel-miş-miş-iz*
Gelecek z.	*gel-ecek i-miş-siniz*	>	*gel-ecek-miş-siniz*
Gereklilik	*gel-meli i-miş-ler*	>	*gel-meli-y-miş-ler*
Dilek-koşul	*gel-se i-miş-im*	>	*gel-se-y-miş-im*
İstek	*gel-e i-miş-sin*	>	*gel-e-y-miş-sin*
Emir	–		–

Görülen geçmiş zamanın rivayeti yok. Olsaydı şöyle bir şey olurdu: gel-di-y-miş. Bu çekim yerine de öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi (gel-miş-ti) kullanılır.

Eylemlerin bu çekimini okuma çalışmamızı da yapalım:

uyu-yor-muş-u-m→ "Uyu-" eyleminin şimdiki zamanının rivayeti, 1. kişi

oku-sa-y-mış-ız→ "Oku-" eyleminin dilek-koşulunun rivayeti, 1. çoğul kişi

Koşul (-sa, -se)

i-se-m	*i-se-k*
i-se-n	*i-se-niz*
i-se	*i-se-ler*

Ada gelir; ama öteki çekimlerde olduğu gibi adı tam olarak yüklem görevine sokamaz. Çünkü koşul, tek başına, yanında sonuç olmadan tam bir yargı bildirmez. Bu, çekimli eylemlere geldiğinde de böyledir. Koşul bileşik zamanı, geldiği eyleme tam bir yüklem özelliği kazandırmaz. Ortaya çıkan tam bir tümce değildir çünkü. Bir sonucu gereksinir:

güzel ise-n → güzel-se-n

Demez miyiz böyle? Deriz demesine de bir sonuç gerekir. "Güzelsen..." Eee? Böyle olmaz, mutlaka bir sonuç! Güzelsen güzelsin.", "Güzelsen bana ne?", "Güzelsen kıymetini bil." Bunlar yargı! Bunlarda çünkü hem koşul var hem de ona bağlı olan sonuç.

Hasta-y-san	*gel-e-y-im.*
koşul	*sonuç*
Gel-i-r-se-n,	*beni gör-ü-r-sün*
koşul	*sonuç*

- ***Çekimli eylemlere gelir; onları koşul bileşik zamanı çekimine sokar:***

Şimdiki z.	*gel-i-yor i-se-m*	>	*gel-i-yor-sa-m*
Geniş z.	*gel-i-r i-se-n*	>	*gel-i-r-se-n*
Gör. g. z.	*gel-di i-se*	>	*gel-di-y-se*
Öğr. g. z.	*gel-miş i-se-k*	>	*gel-miş-se-k*
Gelecek z.	*gel-ecek i-se-niz*	>	*gel-ecek-se-niz*
Gereklilik	*gel-meli i-se-ler*	>	*gel-meli-y-se-ler*
Dilek-koşul	–		–
İstek	–		–
Emir	–		–

Ekeylemin bu çekimi "dilek-koşul" değil, yalnızca "koşul"dur. Ortaya çıkan tümce yapısı, "koşullu bileşik tümce" adını alır ki bunu "Tümcenin Yapısı" konusunda göreceğiz.

Bir de Türkçenin zaman bakımından İngilizce ile boy ölçüşemeyeceğini söylerler. Bileşik zamanlar da dahil olmak üzere kaç zaman varmış Türkçede? Sayalım isterseniz. Basit zamanlar, beş bildirme kipi, dört de tasarlama kipi, dokuz tane. Bunu bir kıyıya yazalım. Bileşik zamanları ekleyelim buna. Sekiz hikâye, yedi rivayet, altı da koşul bileşik zamanı. Kaç etti? İşin en zevkli bölümünü, toplayıp sonuca ulaşma bölümünü size bırakıyorum.

AD TÜMCELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bütün öğeleri, ad tümcelerinde bulunup bulunamayacaklarını sorgulayarak bir bir gözden geçireceğiz bu başlık altında.

Başlayalım:

Yüklem: Ad tümcesinde yüklem, "ad + ekeylem"dir. Ekeylem almasa da almış sayarız, diye bir laf etmiştim yüklemi anlatırken ve adın da yüklem olabileceğini söylerken. Şimdi neden öyle olduğunu açıklayabilecek durumdayız. Ekeylem geniş zaman ve şimdiki zaman ortak çekiminde 3. kişi çekimi, kişi eklerine benzetilerek, eksiz yapılır. Nasıl "gitti" diye bir yüklem gördüğümüzde bu eylemi yapanın 3. kişi olduğunu anlayıp, iz süren hafiye gibi, "gizli özne" diyor; hatta "G.Ö." diye yazıyorduk yatık bir çizginin üzerine; tıpkı öyle. "İyiyim" →ben, "iyisin" →sen diye anladığımız gibi, yalnızca "iyi" dendiğinde de "o" olduğunu anlıyoruz. Ekeylem olmasa da varmış gibi algılamamızın nedeni bu. Umarım anlatabilmişimdir.

Özne: Ada denk olan her sözcük ve sözcük öbeği ad tümcesinde özne görevine girebilir.

Nesne: Ad tümcesinde nesne bulunur mu? Bunu sorgulayalım işte. Nesne neydi? Eylemin yapılabilmesi için öznenin yetmediği durumlarda karşımıza çıkan varlıktı nesne. Eylemin yapılabilmesi için! Ortada eylem yoksa? Yüklem adsa? Bu tümcelere, yüklemi ad olduğu için "ad tümcesi" demiyor muyduk? Öyleyse ad tümcesinde nesne yoktur. Öznenin yetmediği, nesnenin yardıma koşacağı bir eylem yoktur çünkü. Genel olarak. Başlığı da böyle koyduk zaten: Genel olarak ad tümcelerinde nesne yoktur. Nesneyi anlatırken buna benzer bir şey söylediğimi anımsıyor musunuz? Hatta, "Aranmaz!" diye de bir not eklemiştim orada. Birtakım özel durumlar olabilir mi? Elbette. Onlar da zaten bu konuyla ilgili soru olarak çıkarılır öğrencinin karşısına.

Sözgelimi, "borçlu olmak" yerine "borçlu" sözcüğünü (adını) yüklem olarak kullandığımızda, "Sana canımı borçluyum." tümcesi, nesnesi de olan bir ad tümcesi olarak çıkıverir karşımıza. Buna, konunun sonunda değineceğim.

Dolaylı tümleç: Dolaylı tümlecin yaklaşma, bulunma ve ayrılma olmak üzere üç türü olabilirdi. Bunları teker teker inceleyelim:

Yaklaşma durumu: Yaklaşma durumu dolaylı tümleci, eylemin

kendisine yaklaşmakta olduğunu haber verirdi. Eylemin! Ad tümcesinde eylem bulunmadığına göre... Adın bir yere yaklaşması ya da bir yerden uzaklaşması, kendi başına; yani ortada eylem yokken söz konusu olamaz. Öyleyse ad tümcesinde yaklaşmalı DT bulunmaz.

Bulunma durumu: Varlık nasıl hareket yeteneğinden yoksunsa, vektörel olarak gösterilebilecek bir hareket yapamazsa onun dildeki karşılığı olan ad da yapamaz ve bir yerde durur. Durursa bulunma durumu DT'si alır.

Ayrılma durumu: Ad bir yere yaklaşmazsa bir yerden uzaklaşamaz da. Demek ki ayrılma durumu DT'si de yoktur ad tümcelerinde.

Ama isterseniz boyuna ahkâm kesip durmayayım; tipik bir ad tümcesi bulup söylediklerimi onun üzerinde uygulamaya çalışayım, şöyle:

Hava	*bugün*	*her yerde*	*çok güzel.*
Ö	BT	DT	Y

Bu tümcedeki DT yerine ne koyabiliriz diye düşünelim bir an. Yer adı koyabiliriz: Ankara'da, Siirt'te, Van'da... Tümüne de "-da, -de" eki getirdik. Niye? Yönelme yapalım bu eki: Ankara'ya, Siirt'e, Van'a demeye kalksam bir eylemin nasıl da gerekli olacağını görüyor musunuz? *Van'a* ne? "Başbakan Van'a gidecek." Olur; gitmek eylemi bir yere yaklaşarak yapılabilir. Ortada eylem yoksa yaklaşma ya da uzaklaşma DT'si de olmaz dememin nedeni bu işte! *Siirt'ten* diyorsanız, oradan başlayan bir hareket söz konusu olmalı. Ad tümcesinde hareket olmadığı için, bu türdeki DT, genel olarak bulunmaz. Benzer soruları aşağıdaki tümceye de sorabilirsiniz:

Dün	*sınıfta*	*yirmi dört kişi*	*vardı.*
BT	DT	Ö	Y

Belirteç (zarf) tümleci: Belirteç tümlecinin de çeşitleri var. Belli başlılarını sıralayalım:

Zaman belirteci: Ad bir yerde durur; ama bu durma da zaman içindedir. Öyleyse ad tümcelerinde zaman belirteci tümleci bulunabilir.

Durum belirteci: Eylemin nasıl yapıldığını bildirir. Adla ilgili durumu bildiren sözcük belirteç değil sıfat olur. Anımsayacak olursak *iyi, güzel, hoş* gibi sözcükler eylemle ilgili nitelik ve durum bildirdiği gi-

bi adla ilgili olarak da aynı şeyleri bildirebilirdi; ancak arada çok büyük bir fark vardı:

Sınavım iyi geçti.
Ö B Y

Bu tümcede "iyi" belirteç; ama, "Baban iyi insandı." tümcesinde belirteç değil. Ya ne? "İnsan" ad olduğuna göre o da onun sıfatı (önad) olmaz mı? Zaten bu tümcenin öğeleri de şunlar olur.

Baban iyi insandı.
Ö Y

Miktar (azlık-çokluk) belirteçleri, adın miktarını bildireceklerine göre belirteç değil sıfat olur.

*Yön belirteçleri*nin adla bir ilgisi olamaz; ad bir yere gitmediğine göre yönü de olmaz.

Peki adın aracı olur mu? Olmaz; araç, bir eylemin yapılması için gerekli olabilir; adsa varlıktır.

Nedeni olur mu? Olmaz. "Odanın ortasında bir masa var." diyorsanız vardır da ondan. "Neden masayı buraya koydunuz?" diye sorabilirsiniz ancak. Yani eylemin nedeni olur, adın olmaz.

Ad tümcesinde nelerin bulunup bulunamayacağını denetlemek için böyle uzayıp gider sorular. Varlığın koşulu olmaz, amacı olmaz, nedeni olmaz.

Bitirirken bu söylediklerimin genel özellik olduğunu yineleyeyim. Sözgelimi, "*ol-*" yardımcı eyleminin düşmesiyle oluşan ad tümceleri, eylem tümcelerinin özelliklerini taşır.

Bu konu,	*anlattıklarımızla*	*gerçekten*	*ilgilidir.*
	Araç BT	*Durum BT*	*X (bir şey) ile ilgili ol-*
Bu durum	*senin için*		*geçerli değildir.*
	Amaç BT		*X (bir şey) için geçerli ol-*

İlk tümcede "ilgilidir", "ilgili olmak" anlamındadır. Bir şey ile x ile ilgili olmak. "Geçerli" sözcüğünün de "geçerli olmak" anlamında olması gibi. Eylemlerin aldığı tümleçleri almaları bundan.

Bu tümcelerde yüklem ad olmasına ve yukarıda belirttiğimiz kurala karşın, zaman belirteci dışında belirteç tümleci almış.

"Borçlu olmak" bileşik eylemi, "ol-" yardımcı eylemi kullanılmaksızın kurulduğunda, yani ad tümcesine dönüştürüldüğünde,

Bana borçlusun.
DT(y) Y

örneğinde olduğu gibi, ad tümcesinin alamayacağını öngördüğümüz yönelme durumu dolaylı tümlecini alabildiği gibi, nesne de alır:

Bu kadar çok sevilmeşini ve arkadaş çevresinin genişliğini
BN + BN
uyumlu ve anlayışlı bir insan olmaşına borçlu.
DT(y) Y

Bunları özel ad tümceleri saymak gerektiğini, söylediklerimizin genel için geçerli olduğunu belirterek konuyu bitirelim.

AD VE EYLEM TÜMCELERİNDE OLUMSUZLUK

Olumsuzluk, karşıtlık demek değildir, yüklemin bildirdiği eylemin yapılmaması durumudur.

Karışıklık yaratan bir başka durum daha var: Eylemin kendi anlamı olumsuz olabilir; o zaman olumsuz mu sayacağız o tümceyi? Sözgelimi "çalmak"... "Bu kalemi sen çaldın." tümcesinde kastedilen şey hırsızlık olduğuna göre bu tümce olumsuz mudur? Hiç olur mu? Bu, olumlu bir eylem tümcesidir; olumsuzu: "Bu kalemi sen çal**ma**-dı-n."dır.

Eylem Tümcelerinde Olumsuzluk

Normal çekimli eylemlerin olumsuzu, zaman / biçim ekinden önce getirilen *-ma, -me* ile yapılır:

*gel-di-n → gel-**me**-di-n*
*gel-eceğ-iz → gel-**me**-y-eceğ-iz*

Geniş zaman çekiminin olumsuzu özeldir. Olumsuzda geniş zaman eki *(-r; -ar, -er)* kaldırılır, yerine *-ma, -me; -maz, -mez* konur:

gel-i-r-im → *gel-**me**-m*
gel-i-r-sin → *gel-**mez**-sin*
gel-i-r → *gel-**mez***
gel-i-r-iz → *gel-**me**-y-iz*
gel-i-r-siniz → *gel-**mez**-siniz*
gel-i-r-ler → *gel-**mez**-ler*

Şimdiki zaman çekiminde de olumsuzluk eki, öyle görünse de asla "-mı, -mi" değildir. Bilenler, **Özdemir Asaf**'ın Adam Yayınlarınca basılan şiirlerinden anımsayacaklardır: *"yap-ma-yor, gör-me-yor -sun..."* der Özdemir Asaf. "Y" sesinin daraltıcı bir etkiye sahip olduğunu biliyoruz. Yardımcı sesken bile bu etkiyi gösterir; kendisinden önceki ünlüyü daraltır ve yazılışı değiştiremese de okunuşu değiştirir. "Gel-me-y-ecek" sözcüğünü "gelmiyecek" okutur bize. Bu isyancı sesin "-yor" gibi isyancı bir ekin içinde olduğundaysa neler yapabileceğini tahmin edersiniz. "Sev-me-yor-um" > "sev-mi-yor-um" oluverir. Aşağıdakilerde de değişim hep böyle:

gel-i-yor-um → *gel-**mi**-yor-um*
gel-i-yor-sun → *gel-**mi**-yor-sun*
gel-i-yor → *gel-**mi**-yor*
gel-i-yor-uz → *gel-**mi**-yor-uz*
gel-i-yor-sunuz → *gel-**mi**-yor-sunuz*
gel-i-yor-lar → *gel-**mi**-yor-lar*

Ad Tümcelerinde Olumsuzluk

Ad tümcelerinde olumsuzluk, genel olarak "değil" sözcüğü kullanılarak yapılır:

Hasta-y-ım → *Hasta değil-im*

Yüklemi "var" ve "yok" olan sözcükler ad tümcesidir. Bu tümcelerde olumsuzluk, bu karşıt anlamlı sözcükler aracılığıyla sağlanır:

Evde ekmek var. → Evde ekmek yok.

Nedendir bilmem; "var" ve "yok" sözcükleri, birçok kişiye admış gibi gelmez; oysa "var" ile "var-" arasında çok ciddi bir fark yok mu? Ayrıca bu sözcükleri eylem gibi kullanmak istediğimizde yanına, "ad+ yardımcı eylem" formülü uyarınca "et-", "ol-" gibi bir yardımcı eylem getirmek durumunda değil miyiz? "Var **ol**mak" gibi, "yok **et**mek" gibi. Demek ki o kadar addır ki bu sözcükler, yanına yardımcı eylem almadan eylemleşemez. Sonuç: "Var", "yok" sözcükleri addır ve ad tümcesi kurar.

Olumlu cümlede ekeylem, *var* sözcüğüne getirildiğinde, olumsuzunda *yok* kullanılır:

Bu işte var-ım. → Bu işte yok-um.

Ad ve Eylem Tümcelerinde Olumsuzluk

Ad ve eylem tümcelerinde genel olarak olumsuzluğun nasıl sağlandığını gördük. Şimdi çeşitli sınavlara hazırlanan öğrencilerin aklını epeyce karıştıran "biçimce olumlu-anlamca olumsuz" gibi sözlerin ne anlama geldiğini anlatmaya çalışayım; ama önce şunu söyleyeyim: "Biçimce" dendiğinde, var olan, gördüğümüz, altını çizebileceğimiz söz ya da sözcük kastedilir.

"Değil" sözcüğü:

Yukarıda bu sözcüğün ad tümcelerini olumsuz yaptığından söz etmiştim. Eylem tümcelerine getirilmez mi aynı sözcük? Getirilirse ne olur? Şimdi yeniden matematikteki artılarla eksilerin çarpımını anımsatmam gerek. "Değil" sözcüğü daima eksi (-) değer taşır. Yanına getirdiğimiz eylem olumluysa artı ile eksinin çarpımının eksi etmesi kuralı gereğince anlam olumsuz olur. Görelim:

Böyle bir güzelliği daha önce görmüş değilim. > görmedim
(+) (-) (-)

Bu tümce biçimce de anlamca da olumsuz bir tümcedir. "Değil"in yanındaki eylem de olumsuzsa? O zaman da eksi (-) ile eksinin (-) çarpımı söz konusudur. Eksi ile eksinin çarpımı nedir?

Sinem bu gerçeği bilmiyor değildi. > biliyordu
(-) (-) (+)

Bu tümce biçimce olumsuz, anlamca olumludur. Daha doğrusu, bu tümcenin özelliklerini tam olarak söyleyeceksek şöyle demeliyiz: Biçimce olumsuz, anlamca olumlu, düz bir eylem tümcesi.

"Düz" sözcüğünü, yüklemi sonda bulunan, devrik olmayan; yani "kurallı" anlamında kullanıyorum. "Kurallı" sözcüğünü yeğlemiyorum; çünkü devrik tümce, "kuralsız" bir tümce değildir. Bir tümce, öğelerinin dizilişine göre ya "düz"dür ya da "devrik".

"Değil", ad tümcelerine de anlamca olumsuzluk verir:

Aranızda beni düşünenler de yok değil. > var
(-) (-) (+)

Bu da biçimce olumsuz, anlamca olumlu bir ad tümcesidir.

Belirtmeye gerek var mı bilmem; bu yolla kazandırılan olumlu anlamlar tam olumlu da değildir. Yukarıdaki tümceye bu gözle bakın: Konuşan kişiyi düşünenler varmış dinleyenler arasında; ancak "var" denecek kadar çok değillermiş. Böyle güzel bir anlam inceliği işte! Hoş değil mi?

"Ne... ne..." bağlacı:

Bu bağlaç da ad ve eylem tümcelerinde "değil" sözcüğü için anlattığım etkiye sahip.

Ne aradı ne sordu. > aramadı, sormadı.
(-) (+) (-) (+) (-) (-)

Biçimce olumlu, anlamca olumsuz bir eylem tümcesi bu. **Yahya Kemal**'in ünlü dizesini anımsar mısınız?

Artık ne gelen ne beklenen var.

Ne demek? Gelen de yok, beklenen de. Yahya Kemal'in dizesi, tümce olarak değerlendirildiğinde, biçimce olumlu, anlamca olumsuz, düz bir ad tümcesidir.

"Ne... ne..." bağlacı, kullanıldığında yüklem genellikle olumlu olur; çünkü anlamı olumsuza çevirmeyi zaten bu bağlaç üstlenmiştir. Bir soru: "Ne... ne..." bağlacı, olumsuz yüklemle hiçbir zaman kullanılmaz mı? Yahya Kemal'in "Sessiz Gemi" şiirini bilmeyen yoktur, değil mi? Aşağıdaki dizeyi de öyle:

Sallanmaz o kalkışta ne mendil ne de bir kol.

Yüklem bağlaçtan önceyse; yani tümce devrikse olumsuz yüklemle kullanılabiliyor "Ne... ne..." bağlacı; ama yalnızca bu kadar değil, başka pek çok durumda da kullanılabiliyor. Bu bağlaçla hangi durumlarda olumsuz yüklem kullanılabileceğinin ayrıntısına burada girmek istemiyorum. Meraklısının Dil Derneği'nin *Türkçe Sözlük*'üne bakmasını önerip (1. baskı, Ekim 1999, cilt: 2, s. 987) yolumuza devam edelim.

"Ne... ne..." bağlacı, "ne" adılının yinelenmesinden doğmuştur. "Ne" adılı, tek başınayken de eksi değerini korur ve olumlu tümceyi olumsuza çevirir. Örneğini bu kez **Namık Kemal**'den verelim:

Ne mümkün zulm ile bidad ile imha-yı hürriyet!

"Mümkün değil" demek; yani anlam olumsuz. "Ne" bir kez kullanıldığı gibi birçok kez de kullanılabilir; yine olumsuz yapar:

Ne senden ne senin sevdiklerinden ne dostlarından ne de arkadaşlarından zerre kadar hoşlandım.

Eksi değer taşıdığı için tümcenin anlamını bu yönde etkileyenler yukarıdakilerden ibaret değil. "Ne" sözcüğü gibi, **"kim"** sözcüğü de aynı işleve sahiptir:

Böyle bir yerde kim yaşamak ister? > Kimse istemez.
(-) (+) (-)

"Mı, mi" soru ilgecini daha önce görmüştük. ("Sözcüğün Görevi ve Anlamı" konusuna bakabilirsiniz anımsamak için.) O yüzden tek örnekle yetineyim:

Onun ne mal olduğunu bilmez misin? > Bilirsin
(-) (-) (+)

Çifte kavrulmuşu da var:

Onun ne mal olduğunu bilmez olur musun? > *Bilmez olmazsın*
> *Bilirsin*

"Sanki" sözcüğü de aynı işleve sahiptir:

Bütün bu olanlardan haberin yok sanki. > *Haberin var.*
(-) (-) *(+)*

Benzer bir olumsuzluk **"Gel de..."** kalıbı ile de sağlanabilir:

Gel de bu çocuğu sevme > *Seversin. (Bu çocuk sevilir.)*
(-) (-) (+)

Gel de bu çocuğa güven. > *Güvenme. (Bu çocuğa güvenilmez.)*
(-) (+) (-)

Bitirirken küçücük bir notla özetleyeyim yukarıdan beri yaptığım gevezeliği. Bütün bu söz ve sözcükler, biçimce olumluları anlamca olumsuza, biçimce olumsuzları anlamca olumluya çevirir.

Tümcenin Yapısı

Tümcenin bir yargı birimi olduğunu daha önce de döne döne yinelemiştik. Öyleyse tümceyi yapısına göre sınıflandıracaksak, bildirdiği yargıya göre ayıracağız, gruplandıracağız demektir. Aşağıdaki sırayla işleyeceğiz bu konuyu:

A) Yalın (basit) tümce

B) Bileşik tümce
   1. Eylemsilerle kurulan bileşik tümceler
      a) Adeylem (eylemlik)
      b) Sıfateylem (ortaç)
      c) Belirteçeylem (ulaç)
   2. Koşullu bileşik tümceler
   3. İç içe bileşik tümceler

C) Bağlı (sıralı) tümce

YALIN (BASİT) TÜMCE

Yalın tümce, tek yargılı tümcedir. Ama önce "yalın" sözcüğünden başlayalım işe. Yalın, çıplak demektir. "Yalın ayak", "çıplak ayak" demek değil midir zaten? Tümcenin "çıplak" olması ne demek? "Yalın" sözcüğünün daha önce nerelerde geçtiğini anımsayalım mı? "Yalın sözcük", sözcüğün yapısal malzemesinin tek olduğunu bildiriyordu, vazgeçilmez olan malzemeden; yani "kök"ten ibaret olan sözcüklere yalın sözcük ya da basit sözcük diyorduk. "Basit" sözcüğünün, günlük dildeki "kolay, bayağı" gibi anlamlarından çok, kimyadaki anlamını düşünmenizi istiyorum burada. "Basit cisim" nasıl "maddesi

tek elementten oluşmuş cisim" demekse "basit tümce" de yargısı tek olan, tek yargı ileten tümcedir.

Bu araya bir ayraç açıp "yalın durum" kavramını da azıcık irdelememe izin verin. Yalın durum denince çok kişi eksizlik durumunu anlar. Oysa eksizlik değil, ilişkisizlik durumu anlaşılmalıdır *yalın durum*dan. Sözcük eksiz olabilir; ama yalın durumda bulunmayabilir. Sözgelimi "Ayakkabı bakıyorum." tümcesinde *ayakkabı* sözcüğü eksizdir; ama yalın durumda; yani ilişkisizlik durumunda değil, bir ilişkinin odağında bulunmaktadır; çünkü bakılan şeyi, yani nesneyi bildirmektedir. Belirtisiz bir ad tamlamasında da öyle. "Su yeşili göz" demiş olsak ve "su" sözcüğüne baksak, minicik bir sözcük ve eksiz meksiz tek başına durmakta bulunduğu yerde; ancak yeşil ile ilişki içinde; çünkü onun tamlayanı.

Sözü uzattım, farkındayım; toparlıyorum: Yalın tümce, kendisine yetecek kadar malzeme taşıyan tümce demektir. Tümcenin malzemesi yargıdır. Öyleyse, yalın tümce, içinde tek yargı taşıyan tümcedir.

Şimdi yapacağım tanımı duyunca "Madem bu kadar kolay tanımlanabiliyordu, niye bu kadar oyaladın bizi?" diye bana kızacaksınız, biliyorum. İşte o tanım: **Yalın tümce, içinde, yükleminden başka yerde, (çekimli-çekimsiz) eylem bulunmayan tümcedir.**

Bu koyu yazdığım tanımı da biraz açmam gerekir mi? Yalnızca yükleminde eylem bulunabilirmiş yalın tümcenin. Yükleminde de eylem yoksa; yani ad tümcesiyse? O zaman, içinde, hiçbir yerde, eylem bulunmayan tümcedir. Çekimli eylem tamam da bir de çekimsiz eylem lafı ettim yukarıda. O nedir, derseniz... Tam da o konuya geldik; azıcık sabredin, bir sayfa sonra çıkacak karşınıza.

Bu konuya geldiğimde, genellikle bir öğrenciyi tahtaya kaldırır, başını benim söyleyeceğim, daha doğrusu tahtaya yazdıracağım tümceyi, arkadaşlarının da yardımıyla olabildiğince uzatmasını, elbirliğiyle uzun bir tümce kurmalarını isterim. Sözgelimi,

Yüksek dağların karlı tepeleri...

diye başlarım tümceye. Uzatmalarını istedim ya, "bulutlarla sarmaş dolaş olarak" diye sürdürmek isteyince birisi, bana gün doğar. "Hah, işte!" derim. "Bu olmaz. Neden olmaz? İçinde 'olarak' diye bir çekimsiz

eylem var." Böylece hem çekimli ve çekimsiz eylemin ne olduğunu uygulamada göstermiş olurum hem de basit tümcenin "basit"; yani, "Ali gel.", "Ayşe topu tut." gibi iki-üç sözcüklük tümceler olmadığını.

BİLEŞİK TÜMCE

En az iki yargının **bileşerek** yeni bir yargı oluşturmasıdır.

Bileşmenin ne olduğunu burada bir kez daha anımsamanın ve anımsatmanın yararı var. Birleşme değil, bileşme! Yani tepkimeye girme, yani bileşenlerin kendi özelliklerinden en az birini yitirmesi... Bileşik sözcük oluşurken sözcüğün, anlam, ses, tür yönünden tepkimeye girdiğini ve bu özelliklerinden ödün verdiğini görmüştük ya hani, bu hesaba göre, tümce de kendisine özgü bir özelliğinden ödün verecek. Peki, tümce, hangi özelliğinden ödün verebilir?

Tümce, yargı birimi olduğuna göre, en temel özelliğinden, bağımsız yargı olma özelliğinden ödün verecek.

X + Y → XY
yargı + yargı → tek yargı
Erken kalk-mak / istiyorum.
İste(i)-yor-um (Çekimli bir eylem, yani bir tümce.)
Erken kalk-mak *istiyorum.*
yan tümcecik (N)

"İstiyorum." tek başına da tümce; ama "Erken kalkmak" tek başına tümce değil. Oysa, "Erken kalktım / kalkacağım / kalkıyorum." deseydim tümce olacaktı. Tümce olmasına izin vermeden, tümce olarak doğmak üzereyken ve henüz doğamamışken başka bir tümcenin içine aldım onu. O büyük tümcenin (ki o "büyük" tümce, asla "istiyorum" değildir; "Başarılı olmak istiyorum."dur) içine girdi ve onun nesnesi oldu.

EYLEMSİ (FİİLİMSİ)

Çekimli eylem olduğu gibi, bir de çekimsiz eylem var, "eylemsi" de dediğimiz bu çekimsiz eylem nedir? Önce "eylemsi" sözcüğü üs-

tünde duracağım biraz. Daha doğrusu size, eylemsiyi sınıfta nasıl anlattığımı anlatacağım. Tahtaya eylemsi diye yazıp hemen yanına da karşılaştırma yapmak üzere bir "kadınsı" sözcüğü yazarım; "-sı, -si" eklerini ayırarak. Şöyle:

eylem-si *kadın-sı*

Sonra da "kadın-sı" sözcüğünün sonundaki ekin, sözcüğe nasıl bir anlam kattığını sorarım. Kadın-sı, "kadın gibi olan" demek ya, "gerçekte kadın olmayan; ama kadın gibi olan". Bu anlamı buldurmaya çalışırım onlara. Hatta, yarısını da uydurduğum bir öykücük anlatırım, sekiz yıl İstanbul'un Cihangir semtinde oturduğumu söyleyerek:

Havanın erkenden karardığı bir kış akşamüstüsünde evime gitmek üzere yarı karanlık ve tenha bir sokakta yürürken arkamdan gelen birinin ayak seslerini duydum. Yüksek topuklu ayakkabıların çıkardığı seslerdi; ama o kadar sert ve o kadar yüksekti ki nasıl bir kadının böyle yürüdüğünü görebilmek için yavaşladım. Derken yanımdan bir kadın geçti. Bana tepemden bakacak boyda, saçları at yelesi gibi savrulmakta, kalçaları santrifüjlü çamaşır makinesi gibi, bir sağa, bir sola çalkalanmakta... Kendi kendime, "O kadınsa ben neyim?" diye sordum.

Aslında Cihangir'de oturduğumu söylediğimde çoğu sezinlemiş olabilir kimlerden söz edeceğimi; ama, birlikte bakkala girdiğimizi, o yanımdan rüzgâr yaratarak geçen kadının bakkaldan, erkek sesiyle bir ekmek istediğini, sesini taklit ederek söylememden önce, tümü, Cihangir'in ünlü travestilerinden örnek vermekte olduğumu anlamış olur. Sözü bağladığım nokta şudur: "Kadın-sı", kadın gibi görünen; ama aslında erkek olan demekse, "eylem-si" ne demektir? "Eylem gibi görünen." Yani? Aslında eylem olmayan. Aslında eylem değilse nedir eylemsi? Addır. Evet, bu kadar. Söyletmeye çalıştığım şey budur zaten; eylemsinin aslında ad olduğu. Ama dümdüz bir ad da değildir, eylemle ad arasında, kendine özgü bir sözcüktür. Bunu anlatmak için, eylemsiyi, gerçek bir eylemle ve gerçek bir adla karşılaştırmak üzere, üçlü bir karşılaştırma yapmam gerekir. Ayıp olmazsa yine, "Tıpkı travestiler gibi." diyeceğim. Onlar da kendilerini ne kadın sayarlar ne de erkek ve "üçüncü cinsiyet" oduklarını söylerler. Bizim

eylemsi de öyledir: Üçüncü cinsiyet. Eylem gibi görünür; ama eylem değildir. Peki ad mıdır? Hayır, tam olarak ad da değildir; üçüncü cinsiyettir.

Onu çok **sev**-di-m. ("Sev-", gerçek bir eylem, çekime girdi, tümce kurdu.)

Onu çok **sev**-mek ("Sev-", eylem kökü, hareket yeteneğini tümüyle yok etmeyen bir ek aldı, eylemsi oldu.)

Onu çok **sev**-gi ("Sev-", eylem kökü, "-gi" yapım ekiyle, soyut bir kavramın adı oldu. Tümce kurma ya da tümceye tamamlanma olanağını tümden yitirdi.)

İşin garibi, "-mek" de, "-gi" de eylemden ad yapan birer yapım ekidir; ancak ikincisi, kalıcı bir kavram adı yaparken, birincisi eylemin adını yapar. Eylemsiyi bu yolla anlatmak da kavranmasını çok kolaylaştıracaktır. Her şeyin adı var. Elinizde tuttuğunuz şeyin adı, "kalem", gözünüze taktığınız şeyin adı, "gözlük"... Peki, elinizi tahtaya, masaya, duvara vursanız, yaptığınız bu hareketin de bir adı yok mu? Var. "Vurmak". Vurmak nedir? Yaptığınız hareketin adı. Yani ad; ama herhangi bir nesnenin değil, bir eylemin adı.

İşte bu yüzden, eylemsiler addır; ama eylem davranışı gösterir.

gel-	*mek-*	>	*gelmek*
eylem kökü	*yapım eki*		*ad*

Okul-a	şimdi	gel-mek
DT	*BT*	
└──────────┘		
Eylemsi öbeği		

Tümce kokusu geliyor. Ama tam bir tümce değil, prematüre bir tümce. Tam bir yargı olmadığı için buna tümce diyemeyiz, ama **tümcecik** deriz.

Her sözcük böyle olur mu?

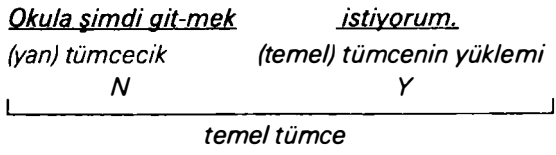
sil-gi

Eylemden ad yapan ek, eylemin hareket özelliğini yok etmemişse, eylemsi oluşur; yok etmişse, ortada eylemsi de yoktur.

Tahtayı şimdi sil-gi (?)

"Silgi" sözcüğü eylem kökünden türetilmiş bir addır, eylemin ha-

reket özelliğini yok etmiştir, onu bir nesnenin adına dönüştürmüştür; oysa, "*-mak, -mek*" eki, eylemin hareket özelliğini yok etmez, bir eylemin adını bildirir.

"Okula şimdi git-mek" bölümüne, tam bir tümce olamadığı için **tümce-cik** diyorduk; benzer bir nedenle, asıl tümcenin bir yanını oluşturduğu için de **yan tümcecik** denir. Bu yansa, bir de **temel tümce** olacak, değil mi? İki yargı iç içe girdi (Bu yüzden bu tümcelere "girişik tümce" de denir.) tek bir yargı oluşturdu. Bu tümcede yan tümceciğin görevi **nesne**dir. Ama *okula* sözcüğünün görevi DT değildir; yani temel tümcede DT görevinde değildir. Nedir? **Yan tümceciğin dolaylı tümleci**dir. *Şimdi*'nin, **yan tümceciğin belirteç tümleci,** *gitmek*'in de **yan tümceciğin yüklemi** olması gibi.

Bileşik tümceleri üçe ayırıp inceleyeceğiz. Şimdiye kadar ben size ilkine ilişkin örnekler verdim daha çok. O üç bölüm şunlar:

1) Eylemsilerle kurulan bileşik tümceler

2) Koşullu bileşik tümceler

3) İç içe bileşik tümceler

EYLEMSİLERLE KURULAN BİLEŞİK TÜMCELER

Eylemsinin ne olduğu üstünde epeyce durduğum için, şimdi artık kaç çeşit eylemsi göreceğimizi söyleyebilirim:

a. Adeylem (Eylemlik)

b. Sıfateylem (Ortaç)

c. Belirteçeylem (Ulaç)

Şimdi sırasıyla bu üç eylemsinin kurduğu yan tümcecikleri inceleyebiliriz:

Adeylem (Eylemlik / Infinitive)

Ekleri: *-mak, -mek; -ma, -me; -ış, -iş, -uş, -üş*

Adeylemle kurulan yan tümcecik, adın girdiği tüm görevlere girer (Bu yüzden "adeylem" diyoruz zaten.) Adın girdiği görevler nelerdir? Sırasıyla o görevlere girip giremediğine bakalım:

Adeylemle kurulan yan tümcecik, temel tümcenin öznesi, nesnesi, dolaylı tümleci olabilir.

Özne:

*Şimdi kırlarda dolaş-**mak,*** / *güzeldir.*
yan tümcecik → Ö (BT+DT+Y) *Y (temel tümce)*

"Şimdi kırlarda dolaşmak" yan tümceciği, temel tümcenin öznesidir; kendi içinde de belirteç tümleci (şimdi), dolaylı tümleç (kırlarda) ve yüklemden (dolaşmak) oluşmuştur.

*Buralarda yalnız gez-**mek,*** / *tehlikelidir.*
yan tümcecik → Ö (DT+BT+Y) *Y (temel tümce)*

Bu örnekte de DT, BT ve Y'den oluşan yan tümcecik, temel tümcenin öznesi görevinde.

Nesne:

Kırlardan çiçek topla-ma-y-ı / *çok* *severim.*
yan tümcecik → BN (DT+N+Y) *BT* *Y*

"Kırlardan çiçek topla-ma" yan tümceciği, temel tümcenin belirtili nesnesidir; kendi içinde DT, N ve Y'den oluşmuştur.

O filmi gör-me-y-i *çok* *istiyorum.*
BN *BT* *Y*

BN ve Y'den oluşan "Onu görme" yan tümceciği, temel tümcenin belirtili nesnesi görevinde.

Dolaylı tümleç:

Kırlardan çiçek topla-ma-y-a / *bayılırım.*
yan tümcecik → DT *Y*

DT, N ve Y'den oluşan yan tümcecik, temel tümcenin dolaylı tümleci görevinde.

Onu gör-mek-te / *çok geç* *kaldım.*
yan tümcecik → DT *BT* *Y*

"Onu gör-mek" yan tümceciği, temel tümcenin dolaylı tümleci; kendisi de belirtili nesne ve yüklemden oluşmakta.

Seni sev-mek-ten / *hiç* *bıkmayacağım.*
yan tümcecik → DT *BT* *Y*

BN ve Y'den oluşan yan tümcecik, temel tümcenin dolaylı tümleci görevinde.

Burada aklıma gelen bir soruya da yanıt arayalım birlikte. Anımsayacaksınız "-dan, -den" eki, uzaklaşma durumu dolaylı tümleci yaptığı gibi, eklendiği sözü / sözcüğü BT görevine de sokabilirdi. Yanında bir zamanlar var olan "dolayı" sözcüğünden kendisine miras kalan anlam söz konusuysa gerçekleşirdi bu görev. Çok dolaşık söyledim bunu. Sadeleştiriyorum: "Dolayı" anlamına gelen "-dan, -den" eki, sözcüğü DT görevine değil, BT görevine sokar. Aynı durum, adeylemle kurulan yan tümcecikler için de geçerli midir? Sorum buydu. Şimdi de yanıtı: Evet, geçerlidir. Adeylemle kurulan yan tümcecikler, adın girdiği bütün görevlere girer. Bu sözü çok duyacaksınız benden. Az sonra yine bunu söylemek zorunda kalacağım; ama önce, şimdi söylediğimin örneklerini vereyim:

Yatmadan önce kitap oku-mak-tan / *hoşlanır.*
yan tümcecik → DT (BT+N+Y) *Y*

Burada yan tümcecik, hoşlanmak eyleminin gerektirdiği göreve girmekte; yani dolaylı tümleç olmakta. Bir de şuna bakalım:

Bütün gün top oyna-mak-tan / hastalandı.
yan tümcecik → BT (BT+N+Y) Y

Burada durum değişti. Yan tümcecik, hastalanmak eyleminin nedenini bildiriyor. Dolaylı tümlecin neden bildirmek gibi bir görevi yok; bu görev, belirteç tümlecinin. Öyleyse burada yan tümcecik DT değil, BT olmuş.

Adeylemle kurulan yan tümcecik, ad tamlamasında tamlayan ve tamlanan görevine girer.

Ad tamlaması, ad tarafından kurulduğu için bu adı alıyordu; adeylemle kurulan yan tümcecik adın girdiği bütün görevlere girebiliyorsa ad tamlaması da kurabilmeli.

Ad tamlamasının bir formülünü çıkarmıştık, anımsıyor musunuz?

A_1 + (-ın, -in / -nın, -nin) → A_2 + (-ı, -i / -sı, -si)

seni anlama-nın *güçlük-ü*
tamlayan *tamlanan*

kitap okuma *zevk-i*
tamlayan *tamlanan*

sabahları erken kalkma-nın *yarar-ı*
tamlayan *tamlanan*

Özellikle tümce kurmadım; çünkü ad tamlamasında girdiği görevleri anlatmaya çalışıyorum. İsterseniz tümceye de tamamlayabiliriz:

Sabahları erken kalkma-nın yarar-ı-n-ı *biliyorum.*
ad tamlaması → BN *Y*

Burada gözden kaçırılmaması gereken bir durum var: Yan tümcecik belirtili nesne görevinde değil. Yan tümcecik, yine aynı görevde; yani ad tamlamasında tamlayan. Kurduğu ad tamlaması belirtili nesne görevine girdi. Bu ad tamlamasını istediğimiz göreve sokabiliriz.

Hadi şimdi dolaylı tümleç yapalım:

*Sabahları erken kalkma-**nın** yarar-ı-n-a* *inanmıyorum.*
ad tamlaması → DT *Y*

Burada da DT görevine giren ad tamlamasıdır. Bizim yan tümceciğimiz yalnızca tamlayan görevinde yine.

Adeylemle kurulan yan tümcecik, ad tamlamasında tamlayan görevine girdiği gibi, tamlanan görevine de girebilir. Tamlayan görevine soktuğum yan tümceciği o görevden alıp tamlanan yapmam için, yanına 3. kişi iyelik eki getireceğim:

*sabahları erken kalkma-**sı***

olacak. Bunun başına da iyelik ekinin sahibini bildiren bir ad getirdik mi yeni ad tamlamamızı kurmuş olacağız.

*Sıla-**nın** sabahları erken kalkma-**sı***

İşte bu kadar! Bu yukarıdaki nedir? Tamlananı, adeylemle kurulmuş bir yan tümcecik olan ad tamlaması. Bu tamlamayı da istediğiniz göreve sokabilirsiniz. Özne de olur, nesne de...

Ben DT görevine sokayım, gerisini size bırakayım:

*Sıla-**nın** sabahları erken kalkma-**sı**-n-a* *sinirleniyorum.*
DT *Y*

Adeylemle kurulan yan tümcecik "için, ile, gibi, kadar..." ilgeçleriyle öbek kurar. Kurduğu öbek, genellikle belirteç tümleci görevine girer.

İlgeçleri (edat) anımsıyorsunuz. Bağımlı; yani tek başına olamayan sözcüklerdi. Peki, onların öbek kurmak için bağlandıkları sözcükler nedir? Örnek düşünelim:

"Aslı için", "araba ile", "melek gibi", "eve kadar"... Ne bunlar? "Aslı, ev, araba, melek"? Ad değil mi? Bizim (adeylemle kurulan) yan tümceciğimiz adın girdiği bütün görevlere giriyorsa bu göreve de girmeli. Yani ne yapmalı? İlgeçlere bağlanabilmeli. Bağlanır mı? Evet. İlgeci öbek kurması için tamamlar; yani ilgeç öbeğinde tamlayan görevine girer.

"*Aslı için çok çalıştım.*" gibi bir tümcede "*Aslı*" yerine yan tümcecik koyalım:

Okula zamanında gitmek için
yan tümcecik → İlgeç öbeğinde ilgeç
tamlayan

Bu da bir ilgeç öbeği. Şimdi bu ilgeç öbeğini tümcede kullanalım:

Okula zamanında gitmek için çok çalıştım.
BT (ilgeç öbeği) BT Y

Bir örnek daha ister misiniz?

Yola geç çıkmak ile yanlış yaptık.
BT (ilgeç öbeği) N Y

Yola geç çıkmak ile
yan tümcecik ilgeç
(İlgeç öbeğinde
tamlayan)

Yan tümceciğin içine de bakalım mı?

Yola geç çıkmak
DT BT Y

Adın girdiği bir görev daha var: Ad, ekeylem alarak yüklem görevine de girer. Peki, adeylemle kurulan yan tümcecik de yüklem olur mu? Olur. Tıpkı bir ad gibi, o da yanına ekeylem alır ve tümce kurar. Kurduğu tümce, eylem tümcesi gibi görünür; ama ad tümcesidir. Öyleyse, bu özellik için de bir not düşelim:

Adeylemle kurulan yan tümcecik yüklem görevine girebilir.

Akşamları ilk işim ödevlerimi bitirmektir.
Ö Y

Herhangi bir ad, ekeylem alarak nasıl yüklem oluyorsa, adeylemle kurulan yan tümcecik de öyle yüklem olur:

Görevin	*derslerine çok çalışmak*	*-tır.*
	yan tümcecik (DT+BT+Y)	*ekeylem*
Ö	*Y*	

Eylem tümcesi gibi görünmesine aldanmamak gerekir. "Çalışmak" adeylemdir; yani eylemsi; yani çekimsiz eylem. O yüzden bu bir ad tümcesidir. Bir noktaya daha dikkat çekmekte yarar var: Bu, bir bileşik tümce de değildir. Yan tümcecik yüklemde bulunduğuna, tümcede yargı bildiren başka bir (çekimli / çekimsiz) eylem de bulunmadığına göre, bu tek yargılı bir tümcedir; demek ki basit tümcedir.

Amacım	*bu dersi iyi öğretmek*	*-tir.*
	yan tümcecik (BN+BT+Y)	*ekeylem*
Ö	*Y*	

Gerçek bir eylemle eylemsiyi ayırt etmenin yolunu biliyoruz: "Gel-mek, gel-iş" gibi eylemsileri, onları eylemsi yapan ekleri (-mek, -iş) atmadan gerçek eylemlerin girdiği çekimlere sokamayız. Sokmaya kalksak, "gel-mek-ti-m", "gel-iş-yor" gibi şeyler çıkar ki böyle eylem çekimi olmaz. Peki, gerçek bir adla eylemsiyi ayırt edebiliyor muyuz? Gerçek ad, (soyut / somut) bir kavramın, bir varlığın, bir nesnenin adıdır. Eylemsi ise hareketin adı. Hareket tümleç gereksinir. Yani, hareketi tamamlamak için tümleçlere ihtiyaç vardır. Ad ise niteliğini bildirmek için sıfat alır. Sözü uzattım; hatta anlatımı da karmaşıklaştırdım galiba. Örnekten gidelim:

"Buluş" diye bir sözcük var. Bunun ad mı, eylemsi mi olduğunu nasıl anlayacağız? Deminden beri söylemeye çalıştığım bu. Yanına sıfat getirebiliyorsak addır, tümleç getirebiliyorsak eylemsi. İşte bu kadar.

"Yeni **buluş**unu hiç beğenmedim."

"Bunca insan içinden seni kolayca **buluş**u çok hoş."

En zorundan örnek verdim. Bunu anlamışsanız, "Öğle yemeğinde **dolma** yedim."deki "dolma" ile "Kovanın **dolma**sını bekliyorum."daki "dolma"yı ayırt etmek çocuk oyuncağı!

Sıfateylem (Ortaç / Partisiple)

Ekleri: *-an, -en; -acak, -ecek; -mış, -miş, -muş, -müş; -r, -ar, -er; -dık, -dik, -duk, -dük; -maz, -mez*

Sıfateylemle kurulan yan tümcecik (adından da anlaşılacağı gibi) sıfat görevine girer:

Derse geç gelen / öğrenci sınıfa alınmadı.

Yatık çizgiyi (/) koyduğum yere kadar olan bölüm, "öğrenci"nin sıfatı. "Derse geç gelen öğrenci", bir sıfat tamlaması ve sıfat tamlaması olarak özne görevine girmiş. Yani burada iç içe geçmiş (bileşik oluşturmuş) iki yargı var.

1. Öğrenci derse geç geldi.

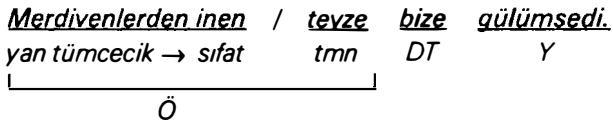
2. Öğrenci sınıfa alınmadı.

Bu iki yargıyı tek tümcede bileştirmek için ilkini ters çevirerek sıfat tamlaması haline getiriyoruz. Sıfatı anlatırken, sıfat tamlamasının ters çevrilmiş tümce olduğunu söylemiştim; anımsıyorsunuz, değil mi? "Öğrenci derse geç geldi." → "Derse geç gelen öğrenci". Yeniden "öğrenci" demeye gerek kalmadığı için bu sıfat tamlamasını ikinci yargının başına getirdiğimizde bileşik tümce elde etmiş olduk. Bir de şöyle göstereyim:

Derse geç gelen	/	*öğrenci*	*sınıfa alınmadı.*
yan tümcecik		*sıfat tamlamasında*	*DT Y*
(DT+BT+Y) → sıfat		*tamlanan*	*Y*
ST → Ö			

Burada bir noktaya dikkat çekmek istiyorum. Sıfateylemin **nitelediği** sözcük kendi öznesidir. Kafaları bulandıran bir nokta bu. O yüzden tane tane anlatmaya çalışacağım. "Derse geç gelen" bölümünü yan tümcecik olarak belirledik; ancak "dersė geç gelme eylemini yapan"; yani yan tümceciğin öznesi nerede? "Öğrenci" öznesi, işaret ettiğimiz bölümün dışında kaldı. Dışta kaldı diye onu özne saymayacak mıyız? Olur mu? Yukarıda bileşik tümce oluşturan yargıları göstermiştim. 1 numaralı yargıya bakın. Derse geç gelen kim?

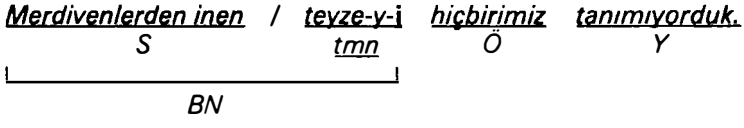
Öğrenci. Öyleyse yan tümceciğin öznesi o. Peki, yan tümceciği oradan, "öğrenci" sözcüğünü de içine alacak biçimde ayırsak? Olmaz; çünkü yan tümceciğin sıfat görevinde olduğunu göz ardı etmiş oluruz o zaman. Nitelediği sözcük kendi öznesidir, diye yazmamın nedeni bu.

Yan tümceciğin görevi sıfat; *teyze* sözcüğüyle birlikte oluşturdukları sıfat tamlaması, tümcede özne görevinde.

Merdivenlerden inen kim? Teyze (Yan tümceciğin öznesi)

Bize gülümseyen kim? Teyze (Temel tümcenin öznesi)

Yan tümceciğin görevi hiç değişmeden (sıfat) sıfat tamlamasını belirtili nesne görevine soktum. Koyu yazdığım "**-i**" yerine "**-e**" getirip tümceyi ona göre düzenleyin, dolaylı tümleç olsun. Görevini durmadan değiştirdiğim şey, yan tümcecik değil, sıfat tamlaması; çünkü yan tümceciğin görevi yalnızca sıfat.

Ayrıca her sıfat, nitelediği sözcüğü yargıda özne olarak alır.

küçük kız → Kız küçüktür.

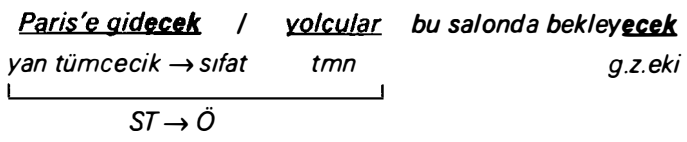
Ad ile eylemsiyi ayırt etmek konusunda adeylemle ilgili söylediklerim sıfateylem için de geçerli. Tümleç getirilebiliyorsa eylemsi, getirilemiyorsa addır o sözcük.

Bu masaya bakan garson nerede? (eylemsi /sıfateylem)
Bakan bey nerede? (ad)

Dikkat çekmek istediğim bir nokta daha var. Şöyle bir reklam tümcesi var aklımda:

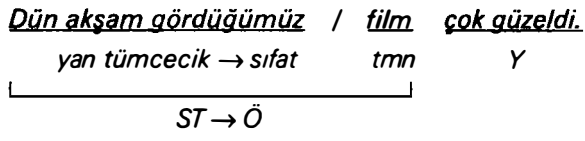
Gelecek de bir gün gelecek

Bu iki "gelecek"teki eklerin birbirinden ne kadar farklı olduğunu görüyorsunuz değil mi? İlki bizim ek, sıfateylem eki; ikincisi ise zaman eki. Bir örnek daha:

Sıfateylem iyelik eki aldığında yan tümceciğin öznesi eke göre belirlenir:

Şimdiye kadar gördüğümüz örneklerde sıfateylemli yan tümcecik, hangi sözcüğü niteliyorsa onu özne olarak alıyordu. Şimdi değineceğimiz eklerde durum farklı.

Temel tümcenin iki öğesi var: Özne ve yüklem.

Çok güzeldi → yüklem

Çok güzel olan ne? *Dün akşam gördüğümüz film* (Temel tümcenin öznesi)

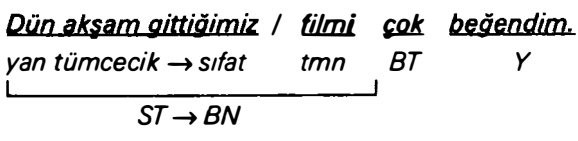
Yan tümcede de görev dağılımı şöyle:

Gören kim? Biz. (Yan tümceciğin *özne*si)

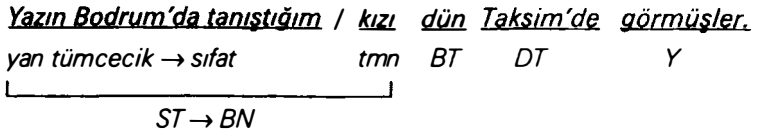
Gördüğümüz ne? Film. (Yan tümceciğin *nesne*si)

Dün akşam → *BT* (yine yan tümceciğin)

Görüldüğü gibi, burada da özne görevine giren yan tümcecik değil, sıfat tamlaması. Aynı sıfat tamlaması, özne olduğu gibi başka öğeler de olabilir.

Biraz daha zorlaştırayım mı tümceyi?

Temel tümcenin öğeleri:
Görmüşler: *yüklem*
Görenler kim? Onlar *(gizli özne)*
Kimi görmüşler? Yazın Bodrum'da tanıştığım kızı *(BN)*
Nerede görmüşler? Taksim'de *(DT)*
Ne zaman görmüşler? Dün *(BT)*

Yan tümceciğin öğeleri:
Tanıştı(tığı)m: *yüklem*
Tanışan kim? Ben (gizli *özne*)
Nerede tanıştım? Bodrum'da *(DT)*
Ne zaman tanıştım? Yazın *(BT)*
Kiminle tanıştım? Kızla *(BT)*
Biraz daha zoruna da var mısınız? Buyurun!

Kışın yem verdiğimiz kuşları artık görmüyorum.

İpucu ister miydiniz?
Önce yan tümceciği belirleyin. "Verdiğimiz"in sonuna bir yatık çizgi atın. Yan tümceciğin görevi neymiş? Sıfat. "Kuşlar"ın sıfatı. Güzel.

Şimdi temel tümcenin öğelerini bulalım önce:
Görmüyorum: *yüklem*
Görmeyen kim? Ben *(gizli özne)*
Görmediğim ne / Neyi görmüyorum? Kışın yem verdiğimiz kuşları *(BN)*
Ne zaman? Artık *(BT)*

Şimdi de yan tümceciğin öğeleri:

Verdiğimiz: *yüklem*

Biz verdik. Biz *(gizli özne)*

Ne zaman? Kışın *(BT)*

Verdiğimiz ne? Yem *(N)*

"Kuşlar" kaldı. Hadi bakalım, kuşlar hangi öğe? Başınız sıkıştığında bileşik tümceyi bileşenlerine ayırın hemen. Yapalım açılımını:

1. Biz kışın kuşlara yem verdik.

2. (Ben), (o) Kuşları artık görmüyorum.

Gördünüz mü? İlk tümceden anlaşıldı: Kuşlar DT'miş demek.

Sıfateylem, ad aktarması yoluyla adlaşabilir. Bu durumda adın (ve adeylemin) girdiği Ö, N, DT görevlerine girer:

"Yaramaz çocuk" dediğimizde "yaramaz"ın sıfat olmasını belirleyen, yanındaki "çocuk" sözcüğüdür. Bu sözcüğü kaldırırsak "yaramaz"ın sıfatlığı kalmaz. Ne olur "yaramaz"? Çocuğun yerini tutarak (ad aktarması yoluyla) "yaramaz çocuk" sıfat tamlamasının görevini üstlenir; tamlama hangi görevdeyse onun görevine girer.

Yaramaz çocuk bizi çıldırttı.
Yaramaz bizi çıldırttı. (Ad Aktarması)

"Yaramaz", niteleyeceği sözcüğü (çocuk) yanından kaldırdığımızda artık sıfat olarak göreve devam edemez. Ne olur? Bütün sıfatlar addı aslında. O da aslına döner, ad olarak özne görevine girer. "Adlaşmış sıfat" deyişi, bu anlamda pek doğru görünmüyor. Sıfatın adlaşmasından çok, aslında ad olan sözcüğün sıfatlık görevinden alınması söz konusu çünkü. Peki, "yaramaz" sözcüğünün yerine sıfateylemle kurulmuş bir yan tümcecik koysak ne değişir?

Bangır bangır bağıran çocuk bizi çıldırttı.

Bu tümceden de "çocuk"u çıkarsak kalan, artık sıfat olmayı sürdüremez. Yani? Sıfatlığı kalmaz, adeylem gibi göreve devam eder, özne görevine girer.

Bangır bangır bağıran, bizi çıldırttı.

Belirteçeylem (Zarf-Fiil / Ulaç / Gerindium)

Ekleri: -ıp, -ip; -arak; -erek; -ınca, -ince; -dıkça, -dikçe; -madan, -meden; -alı, -eli; -ken

Bu eklerin ilk ikisinde "durum" ötekilerde "zaman" anlamı daha baskındır.

Belirteçeylemle kurulan yan tümcecik, belirteç tümleci görevine girer (Belirteçeylem dememizin nedeni bu). Belirteç, ek almadığı gibi, belirteçeylem de ek almaz (Ne iyelik eki ne başka bir ek).

Sabahlara kadar çalış-arak / sınıfını geçti.
yan tümcecik → BT BN Y

Belirteçeylemli yan tümcecikle temel tümce arasında "bağlı, sıralı" tümcelerdeki anlam ve biçim ilişkisi vardır:

Bu ne demek? Bağlı sıralı tümcelere geldiğimizde göreceğiz aslında; ama burada sözünü ettiğimize göre ne olduğunu da açıklamalıyız.

Biçim ilişkisi: Birbirine bağlanan tümceler arasındaki biçimsel ilişki demektir ki böyle bir biçim ilişkisi olduğunu ele veren en önemli şey, ortak öğedir. Birbirine, aralarındaki anlam ilişkisi nedeniyle bağlanan tümcelerde genellikle ortak öğe(ler) de bulunur.

Küçük çoban, koyunlarını toplayıp / başka bir otlağa götürdü.

Açılımı:

1. Küçük çoban, koyunlarını toplayıp (topladı). (Yan tümcecik)

2. Küçük çoban, koyunlarını başka bir otlağa götürdü. (Temel tümce)

Temel tümcenin de yan tümceciğin de öznesi (küçük çoban) ve nesnesi (koyunlarını) ortak.

Anlam ilişkisi: İki tümce birbirine bağlanmışsa aralarında mutlaka bir anlam ilişkisi vardır. Aralarında herhangi bir anlam ilişkisi bulunmayan iki tümceyi birbirine bağlamaya kalksak zihnimiz bu iki tümce arasında bir anlam ilişkisi kurar. Sözgelimi, "Okan İzmir'e gitti; Zeynep Diyarbakır'dan döndü." desem, aralarında ortak öğe de bulunmamasına karşın, zihin bu iki eylemin aynı anda yapıldı-

ğını, Okan giderken Zeynep'in de döndüğünü algılamakla kalmaz; Okan ile Zeynep arasında bir ilişki, örneğin bir aşk ilişkisi bile kurabilir.

Birbirine bağlanan tümceler arasında kurulacak pek çok anlam ilişkisi var. Bunların belli başlıları şunlar:

neden-sonuç
durum-sonuç
koşul-sonuç
amaç-sonuç
başlama zamanı-sonuç
aynı anda ayrı eylem
öncelik-sonralık

-ıp, -ip, -up, -üp:
Bağlaç işlevindedir; "ve" gibi ve "ve" yerine kullanılabilir.

Evi onarıp / bize sattılar.

1. Evi onarıp (onardılar).
2. Evi bize sattılar.
Biçim ilişkisi: Ortak öğe: Özne *(onlar)* ve nesne *(evi)*
Anlam ilişkisi: Öncelik-sonralık (Evi önce onardılar, sonra bize sattılar.)

Bunca yorgunluğa dayanamayıp / hasta düştü.

Hasta düşmesinin nedeni çok yorulması. Öyleyse iki tümce arasında "neden-sonuç" ilişkisi var ve "o" gizli öznesi, ortak öğe.

Konuyu birkaç kez okuyup / anladı.

Buradaki anlam ilişkisi de "neden-sonuç"tan çok, "durum-sonuç".

Birbirine belirteçeylemle bağlanmış tümcelerde birden çok anlam ilişkisi bulunabilir. Sözgelimi, öncelik-sonralık ilişkisi varsa, koşul-sonuç ilişkisi de var demektir. Yukarıdaki tümcede "-ıp, -ip", "-arak, -erek" ekinin anlamında kullanılmış ve tümceye durum anlamı katmıştır. Konuyu birkaç kez okuması, nasıl anladığının (durum) yanıtı-

dır; ama aynı zamanda birkaç kez okuduğundan dolayı (neden) anladığının da açıklaması değil midir? "Başlama zamanı-sonuç" ilişkisi, çoğu kez "neden-sonuç" ilişkisini de içerir. "Koşul-sonuç" ilişkisi varsa "neden-sonuç" ilişkisi de vardır. Bu türdeki tümcelerde birkaç anlam ilişkisinin iç içe bulunması insanı şaşırtmamalı.

"Bağeylem (bağ-fiil) olarak da adlandırılan "-ıp, -ip"i bitirirken "-ıp, -ip, -up, -üp"ten sonra virgül (,) kullanılmaması gerektiğini bir kez daha anımsatayım.

-arak, -erek:

Asıl işlevi durum (nasıllık) anlatmaktır. Bunun yanı sıra iki eylemin aynı anda yapıldığını da anlatır.

***Bütün gece şarkı söyleyerek** / bizi eğlendirdi.*
(durum)

***Her sabah erkenden, koşarak** / plaja gidiyorduk.*
(durum)

***Akşamları kanepeye uzanarak** / televizyon izlerim.*
(durum / aynı anda ayrı eylem)

-ınca, -ince:

Genellikle zaman anlamı katar.

***Eve gelince** / beni arasın.*
(zaman)

***Tren durunca** / inersin.*
(zaman)

***Babasını elinde sopayla görünce** / var gücüyle ağlamaya başladı.*
(başlama zamanı / neden-sonuç)

-dıkça, -dikçe:

Yinelenen, süren, güçlenen bir neden-sonuç ya da koşul-sonuç ilişkisi anlatır.

***Konuştukça** / nasıl bir adam olduğu iyice ortaya çıkıyordu.*
(güçlenen koşul-sonuç ilişkisi)

***Onu gördükçe** / birlikte geçirdiğimiz güzel günleri anımsıyorum.*
(yinelenen koşul-sonuç ilişkisi)

-madan, -meden:

Olumsuz koşul-sonuç, öncelik-sonralık ya da eşzamanlılık ilişkisi kurar. İki eylemin aynı anda yapılmadığını ya da birinin diğerinin yapılmaması koşuluna bağlı olduğunu anlatır.

*Bana danış**madan** / açıklama yapmayın.*
(koşul-sonuç)

*Onunla konuş**madan** / buraya gelme.*
(koşul-sonuç / öncelik-sonralık)

*Dur**madan** / anlatıyordu.*
(durum-sonuç)

-alı, -eli:

Daha çok, başlama zamanını bildirir; "beri" anlamı katar.

*Havalar soğu**yalı** / evden dışarı çıkmaz oldum.*
(beri / başlama zamanı-sonuç)

*Onunla karşılaşma**yalı** / en az altı ay oluyor.*
(başlama zamanı-sonuç)

*Ben görme**yeli** / öyle değişmiş ki!*
(başlama zamanı-sonuç)

-ken:

İki eylemin aynı anda yapıldığını bildirir. Temel tümcenin yargısı, yan tümcecikteki eylem sürerken, onun içinde gerçekleşmiştir.

*Yürür**ken** / çiklet çiğneyemeyen Amerikan başkanı kimdi?*
(aynı anda ayrı eylem)

*Bostancı'ya gider**ken** Selim'le karşılaştım.*
(bir eylem sürerken onun içinde bir an yapılan eylem)

KOŞULLU BİLEŞİK TÜMCELER

Eylemin gerçekleşmesinin bir koşula bağlı olduğu anlamı, Türkçede "koşul" çekimiyle sağlanır. Koşul çekimi, bildiğimiz gibi, "-sa, -se" ekiyle yapılır. Bu ek, basit zaman eki olarak kullanılmışsa; yani ikinci bir kip eki olarak değil, tek başına kullanılmışsa, koşul anla-

mından çok, "dilek" anlamı ağır basar. "Dilek-koşul kipi" diye öğrendiğimiz çekimi kastediyorum.

"Artık havalar ısın-sa." tümcesinde koşula bağlılık anlamı değil, dilek anlamı söz konusudur. *"Havalar ısın-ı-r-sa Ayvalık'a gideriz."* tümcesinde ise Ayvalık'a gitme, bir koşula, havaların ısınması koşuluna bağlanmıştır.

Bu sözü bir kez daha edersen / seninle konuşmam.
koşul bileşik z. (geniş zamanın koşulu)
koşul *sonuç*

***Konuşabilse** / her şeyi anlatacak.*
(Her şeyi anlatması, konuşabilmesine bağlı.)

***Buraya gelseydi** / bana haber verirdi.*

(Haber vermediğine göre gelmedi. Eylem geçmişte kalmış. Sözü edilen kişi haber vermeden –haber vermezse– gelmezmiş.)

İÇ İÇE BİLEŞİK TÜMCELER

Adından da anlaşılacağı gibi, şimdi göreceğimiz tümcelerde, bir tümcenin içinde başka bir tümcenin yer alması söz konusu. Bu nasıl olabilir?

Öncelikle aktarma tümcelerini düşünürsek karşımıza çıkan sözdizimi tam da anlatmaya başlayacağım şey olur:

Arkadaşına, *"Canım hiçbir şey istemiyor."* *demişti.*
DT *N* *Y*

Bu tümceleri de bileşik tümce saymamızın nedeni iç tümcenin, temel tümcenin bir öğesi olması. Örneğimizde, *"Canım hiçbir şey istemiyor."* temel tümcenin belirtisiz nesnesi. İşte bu yüzden bunlar da bileşik tümce.

Aktarma tümceleri genellikle, "dedi, diyor, demişti" vb. sözcüklerle verildiğine göre, iç tümce çoğu kez nesne görevine girecek demektir. Ancak bu kural değil. Az sonra başka türde örnekler bulunduğundan da söz edeceğim.

Örneğimizde bağımsız bir tümce olan ve dış tümcenin nesnesi görevinde bulunan iç tümcenin öğeleri Ö+N+Y; dış tümcenin ise DT+N+Y'den oluşmakta.

Kimin söylediğini bilemediğim bir pop müzik parçasında da, "*Bana 'Olmaz!' deme.*" gibi, "'*Seviyorum.' de, sarıl bana.*" gibi dizeler vardı. Birinin ağzından çıkanı olduğu gibi aldınız mı bu, aktarma tümcesi; o tümceyi kendi tümcenizin içinde kullandınız mı bu da iç içe bileşik tümce oluyor.

Burada bir noktaya, ara tümce ile karıştırılma tehlikesine dikkat çekmek gerekir.

O çocuk, bu söylediğimi yaz bir kenara, senin başına iş açacak.
ara tümce

İç içe geçmiş gibi görünen iki tümce olmasına karşın bu, iç içe bileşik tümce örneği değil. Neden değil? Çünkü ara tümcenin temel tümce içinde görevi yoktur. Temel tümcenin arasına yerleştirilmiş başka bir tümcedir.

Oysa iç içe tümcelerde içteki tümce, temel tümcede görev alır; onun bir öğesi olur. Şu çeviri kokan tümce örneğin, iç içe bileşik tümce:

Beni anlarsın, sanmıştım.
N Y

Bu geleneksel tümce de iç içe bileşik tümce:

Bugün teyzemlere "geçmiş olsun"a gittik.
DT Y

Bir de son zamanlarda moda olan, duruma uygun mimikler, jestler eşliğinde söylenen bir çeşidi var iç içe bileşik tümcenin:

"Nasıl yaparım"ı ben bilemem.
BN Ö Y

gibi ya da "'*Bu işten anlamam.'ı bana söyleme; git, müdür beye söyle.*" gibi.

BAĞLI (SIRALI) TÜMCE

Bağımsız olmalarına karşın, aralarındaki biçim ve anlam ilişkisi nedeniyle bağlanan (sıralanan) tümcelerdir.

Bağımsız olmaları, her tümcenin ayrı ayrı yargı oluşturması, daha basit bir söyleyişle yüklemleri olması demek. Bildiğimiz gibi, nerede bir yüklem varsa orada bir tümce vardır. Yine daha basit bir söyleyişle her yüklem bir tümcedir.

Hani belirteçeylemin başında kimi şeyler anlatmıştım; işte onların asıl yeri burası. Çünkü biçim ve anlam ilişkisi, asıl bağlı (sıralı) tümceleri ilgilendiriyor. Yine de biçim ilişkisi dediğimizde ortak öğeyi, anlam ilişkisi dediğimizde de yukarıda belli başlılarını sıraladığımız anlam ilişkilerini kastediyorum. Ama önce neden bağlı ve sıralı kavramlarını birlikte aldığımı, daha doğrusu "bağlı" dedikten sonra ayraç içinde "sıralı"yı da yanına eklediğimi açıklamalıyım. Genel kabul gören ayırt edici nokta şu: Tek başlarına bağımsız olan iki tümce birbirine virgül ya da noktalı virgülle bağlanmışsa yalnızca "sıralı" sayılmakta; "ve, ama, ancak, çünkü" gibi bağlaçlarla bağlanmışsa "bağlı" sayılmakta.

İki tümcenin, aralarındaki ilişki nedeniyle birbirine bağlanması söz konusuysa bu bağlantının bağlaçla mı, noktalama işaretiyle mi sağlandığı, yeni sınıflandırmalar gerektirecek kadar önemli görülmemeli. Her yeni sınıflandırma, ezbere biraz daha olanak sağlar kanımca.

Öyleyse, aslolan iki tümcenin bir biçimde (bağlaçla ya da işaretle) bağlanmış olmasıdır. Birbirine bağlanan tümcelerin bir biçimde de sıralanacağını söylemeye gerek bile yok. Bağlaç kullanılırsa adı şu, kullanılmazsa bu, demek, kavramayı zorlaştırmaktan başka ne işe yarar?

Devam ediyorum:

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki basit tümce uyduralım şimdi:

"Selin okula gitti. Selin okulda hastalandı." Aslında böyle sürdürebiliriz bu tümceleri: *"Selin daha sonra eve döndü. Selin odasına gitti. Selin yattı."* Annesinin kaynattığı ıhlamuru, doktorun verdiği ilaçla-

rı nasıl içtiğini de birer birer sıralayabiliriz de pek bir fiş tümcesi gibi olur. İşte anlatımı toparlamak için, aralarında böyle anlam ilişkisi olan tümceleri bir çeşit ortak öğe parantezine alıyoruz.

Selin	okula	gitti.		Selin	okulda	hastalandı.
a	b	c		a	ç	d

Her iki tümcenin de öznesi Selin olduğuna göre bu tümceleri Selin parantezine alabilir miyiz? Alırız.

abc + açd = a (bc + çd)

Ne oldu şimdi?

Selin (okula gitti, okulda hastalandı).

İki tümce arasında biçim ilişkisi varsa mutlaka anlam ilişkisi de vardır. Hoş, aralarında ortak öğe olmaksızın birbirine bağlanan tümcelerin arasında da mutlaka bir anlam ilişkisi vardır. Olmadığını varsaysak bile zihin bunu kendiliğinden üretir. (Okan ile Zeynep'i anımsayın ya da 296. sayfaya bir daha bakın.)

Ortak öğeleri aracılığıyla birbirine bağlanan, aralarındaki anlam ilişkisi nedeniyle sıralanan tümcelerde hangi öğeler ortak olabilir, diye de bir bakalım mı? Yoksa ben hemen yanıtını söyleyeyim mi? Söylüyorum: Hepsi. Hatta ciddi görünsün diye madde madde sıralayayım:

a) Özneleri ortak olabilir.
b) Tümleçleri ortak olabilir.
c) Yüklemleri ortak olabilir.

Hadi bunları görelim şimdi:

Ortak özne:

Zaten deminden beri kurduğumuz *Selin*'li örnekler hep özne ortaklığının örnekleriydi; ama sırayı bozmayalım, böyle bir başlık attığımıza göre buraya yeni örnekler koyalım:

Çocuk,	(okuldan kaçtı.)		Çocuk,	(arkadaşlarıyla top oynadı.)	
X	(A	)	X	(B	)

Anladınız. X parantezine alalım bu iki tümceyi:

Çocuk (okuldan kaçtı ; arkadaşlarıyla top oynadı.)
X (A + B)

Şimdiye dek hiç değinmediğimiz bir konuya da burada yavaş yavaş girelim. Ortak öğe varmış gibi, birbirlerine bağladığımız tümcelerin ortak olduğunu sandığımız öğeleri, aslında ortak değilse ne olur? Anlatım bozukluğu olur.

Yukarıdaki tümceyi bozalım mı?

Çocuğun okulu tatildi, arkadaşlarıyla top oynadı.

"Neresi bozuk?" diyor musunuz? Göstereyim.

Çocuğun okulu (tatildi , arkadaşlarıyla top oynadı).
X (A + B)

Ne olduğunu gördünüz mü? Çocuğun okulu top oynamış oldu.

Ortak nesne:

Nesneler ortak olabilir:

Kitabını (unuttu). Kitabını (almaya gitti).
X (A) X (B)

Bu kez de "kitabını" parantezine alarak birleştireceğiz iki tümceyi.

Kitabını (unuttu ; almaya gitti).
X (A + B)

Anlatım bozukluğunun nasıl oluştuğunu anladınız artık. İşte size eğlenceli bir örnek:

Çocuğun saçını (kestim ve eve gönderdim).
X (A + B)

Çocuğu alıkoyup saçını göndermek değilse kastedilen, bu anlatım bozuk. Bozuk anlatımları düzeltmek için ne yapılması gerektiğine burada girmiyorum; çünkü o, başka bir konu.

Ortak dolaylı tümleç:

Çocuğa (bir şeyler söyledi). Çocuğa (para verdi).
X (A) X (B)

Ortak paranteze almaya alıştık, değil mi? Mademki "çocuk"lar, daha doğrusu "çocuğa"lar ortak, alalım onun parantezine:

Çocuğa (bir şeyler söyledi ve para verdi).
X (A + B)

Anlatım bozukluğu, ortak paranteze alınamayan, ortak olsun diye konan; ama ortak olamayan öğelerden çıkar. Sözgelimi birbirine bağladığımız tümcelerin biri dolaylı tümleç, öteki nesne istiyorsa bunları ortak bir nesneye de ortak bir dolaylı tümlece de bağlayamayız. Bağlarsak anlatım bozukluğu oluşur:

Çocuğa (para verdi , bakkala gönderdi).
X (A + B)

Anlatım bozukluklarını anlatırken, bir anlatımın bozuk olup olmadığını anlamak için, açılımını yapmayı önereceğim size. Bunu şimdiden söylememde hiçbir sakınca yok. Söyleyeyim: Hatta, hadi açılımını yapalım. Buradaki iki tümce nedir?

1. *Çocuğa para verdi.*
2. *Çocuğa bakkala gönderdi.*

Oldu mu? Gördünüz mü, olmadı.

Farklı dolaylı tümleçlerden birini ortak öğe yapmak da anlatım bozukluğu yaratır:

Sabahları erkenden işe gidiyor; ama geç dönüyordu.

Burada da "işe" sözcüğü her iki tümcenin de dolaylı tümleci gibi görünüyor; oysa yalnızca birini ilgilendiriyor. İkincisi, "işten" diye başka bir dolaylı tümleç ister.

Bunları "Doğru ve İyi Anlatım" konusunda daha ayrıntılı anlatacağım.

Ortak belirteç tümlecini ayrı bir başlık altında almayayım; eylemin yapılışı ya da zamanı bakımından ortaklık varsa aynı belirteç

tümleci iki kez kullanılmak yerine, bir kez kullanılarak her ikisinin ortak belirteç tümleci durumuna getirilir. Böyle olmadığı halde böyleymiş gibi yapılırsa da anlatım bozukluğu oluşabilir.

Ortak yüklem:

(Geceleri okula) gidiyor. (Gündüzleri işe) gidiyor.
(A) X (B) X

Yüklem parantezine alacağız bu kez:

(Geceleri okula), (gündüzleri işe) gidiyor.
(A + B) X

Aynı yüklemi iki kez yinelemek yerine sıklıkla başvurduğumuz bir birleştirme yolu bu; aynı sıklıkla anlatım bozukluğuna da açık.

(Kadın telaşla bir aşağı), (bir yukarı) çıkıyor.
(A + B) X

Açılımını yapalım:

1. *Kadın telaşla bir aşağı çıkıyor.*
2. *Kadın telaşla bir yukarı çıkıyor.*

Bir karıştırılma olasılığına dikkat çekmeden geçmeyeyim. Öznenin birden çok olması, yargının da birden çok olmasını gerektirmez. *"Sanem ile Özhan memleketlerine döndüler."* biçiminde bir tümce, bağlı (sıralı) tümce değildir. Burada yalnızca aynı eylemi (dönme eylemini) yapan iki özne vardır; iki ayrı tümce yoktur.

Yüklemdeki eklerin ortaklığı:

Bu maddeyi yukarıya almamıştım; ama önemli. Üstünde durmadan geçemeyiz. Birden çok kip ekinin bulunduğu durumlarda ortak kip eklerinin parantezine de alırız tümceleri. Bunu az önce örneklerden birinde yapmıştım zaten; "Sabahları erkenden işe gidiyor; ama geç dönüyordu." tümcesinde.

(Sabaha kadar oturuyor) dum, (Ders çalışıyor) dum.
(A) X (B) X

Bu kez yalnızca "hikâye bileşik zamanı eki" ile "birinci kişi eki" ortak. Onların parantezine alacağız:

(Sabaha kadar oturuyor) , (ders çalışıyor) dum.
(A) + (B) X

Tahmin edeceğiniz gibi, anlatım bozukluğu yapmaya çok elverişli bir durum. Ekler ortak olmadığı halde bir kez söylemekle yetindiğimiz anda anlatım bozukluğu oluştu demektir.

(Ablam durmadan anlatıyor) , (bense onu hiç dinlemiyor) dum.
(A) + (B) X

Açılım yapmaya gerek var mı? "Ablam ... anlatıyor-dum" gibi bir şey çıkıyor.

"Kİ" İLE BAĞLANAN TÜMCELERDE KİMİ ÖZELLİKLER

Ki ile birbirine bağlanan tümceler, Türkçe sözdizimi kurallarına pek uygun olmamakla birlikte epey uzun bir süreden beri Türkçede varlığını sürdürmekte. Yalnızca Nedim'in, *"Sen kim (ki) gelesin meclise bir yer mi bulunmaz / Baş üzre yerin var / Gül goncasısın, gûşe-i destâr senindir / Gel ey gül-i râná"* diye başlayan ünlü "müstezat"ını düşünürsek 18. yüzyılda "kim / ki" karışıklığı içinde bile olsa kullanılıyormuş. Eylemsilerle kurulan bileşik tümcelerin anlam özelliklerini taşıdığı halde "ki'li tümceler"i bileşik tümcenin değil, bağlı (sıralı) tümcenin sonuna ek bir konu olarak almamın nedeni, "ki"nin genellikle bağımsız iki tümceyi bağlaması.

Aslında "ki", "da, de" gibi, "mı, mi" gibi, hem bağlaç hem de ilgeç olarak göreve giren bağımlı bir sözcük. Bağlaç olarak göreve girdiğini, "da" ve "mı"da yaptığımıza benzer biçimde anlayabiliriz: Bağlaçsa iki yanında iki tümce olmalıdır; bir yanında tek sözcük, öteki yanında tümce varsa, bağlaçlıktan değil, ilgeçlikten söz etmek durumundayız.

"Ki", dilimize Farsçadan girmiş bir sözcük (Fransızcadaki "qui/que" ile aynı ortak kökten). Bu sözcükle birlikte, Farsçada ve diğer Hint-Avrupa dillerinde kullanılan bileşik tümce yapısı da dilimi-

ze girmiş. Farsçada ve Fransızcada bileşik tümce yapmasına karşın, Türkçede çoğunlukla bağımsız yüklemlerle kullanıldığı için, bağlı (sıralı) tümce oluşturur. Aşağıdaki örnek, İngilizce bir bileşik tümce.

I know	that	*you love me.*
Biliyorum	ki	beni seviyorsun.

Bu tümcenin Türkçesi:

Beni sevdiğini biliyorum.

Ki bağlacı, bize bu tümceyi İngilizcedeki (ve diğer Hint-Avrupa dillerindeki) yapısıyla ifade etme olanağı sağlar:

Biliyorum ki beni seviyorsun.

Bu türden bir söyleyiş iyi midir? Bir olanak olarak değerlendirilebilir; dile yeni bir anlatım biçimi getirir. Türkçenin sıralama mantığına aykırı olsa da yan tümce ve temel tümcenin sıralanışına farklı bir seçenek getirerek dile bir esneklik kattığı ve uzun karmaşık tümcelerin anlaşılmasını kolaylaştırdığı için, sürekli olmasa da zaman zaman yeğlenebilir.

Ki'nin bağlaç ve ilgeç olarak kullanımına birkaç örnek verip geçeceğim; çünkü ki'li tümcelerin ayrıntısına girmek, bu kitabın amacını da benim bilgi ve görgümün sınırlarını da aşar.

"Ki" Bağlacı

Ki ile bağlanan tümcelerdeki kimi anlam özellikleri:

1. İkinci tümce, birincinin amacı olabilir:

Televizyonu biraz uzaktan seyret	*ki*	*gözlerin bozulmasın.*
sonuç		*amaç*

Düz tümce halinde söylersek:

Gözlerinin bozulmaması için	*televizyonu biraz uzaktan seyret.*
amaç	*sonuç*

Gördüğünüz gibi, tümceyi ters çevirdiğimizde her şey yerli yerine oturdu. Önce amaç, sonra sonuç.

Çocuklarımızı iyi yetiştirmeliyiz *ki* *geleceğimiz aydınlık olsun.*
sonuç *amaç*

Düz tümceye çevrilmiş biçimi şu:

Geleceğimizin aydınlık olması için *çocuklarımızı iyi yetiştirmeliyiz*
amaç *sonuç*

Türkçenin mantığına uygun söyleyişte (doğanın mantığında olduğu gibi), neden önce, sonuç sonra gelir; amaç önce, sonuç sonra gelir. Ancak anlatım açısından, sonucu önce söylemenin uygun olacağı, algılamayı kolaylaştıracağı durumlar da olabilir. Bunu da yadsımayalım.

2. Birinci tümce, ikincinin nedeni olabilir:

Kendisini iyi yetiştirmiş *ki* *bu kadar güzel konuşuyor.*
neden *sonuç*

Düz tümce karşılığı:

Kendisini iyi yetiştirdiği için *bu kadar güzel konuşuyor.*
"-den dolayı"
neden *sonuç*

3. "Göre" anlamıyla olumsuz koşul-sonuç ilişkisi kurar:

Çiğ yemedim *ki* *karnım ağrısın.*
"göre" *sonuç*

Sözün mecaz anlamını bir yana bırakalım, ne diyor? *"Çiğ yeseydim karnım ağrırdı; yemediğime **göre** karnım ağrımaz."*

Âlemin ağzı torba değil *ki* *büzesin.*
"göre" *sonuç*

4. Ölçü, derece bildirir:

Köyümü öyle özledim ki burnumda tütüyor.
"ölçü, derece" sonuç

5. Kendisinden önceki eylemin gereksinimine göre, kendisinden sonraki tümceyi anlamca birincinin öznesi, nesnesi, dolaylı tümleci görevlerine sokar.

Özne:

Öyle anlaşılıyor ki o zamanlar, poz vermeye pek düşkünmüşüz.
sonuç anlamca özne

"Anlaşılan ne?" diye sorduğumuzda ki'den sonrası yanıt veriyor. Düz tümce olarak baktığımızda söylemek istediğim daha iyi anlaşılacak.

O zamanlar poz vermeye pek düşkün (olduğumuz) anlaşılıyor.
Ö Y

Nesne:

Çobanlar iddia ederler ki bu sular her derde devadır.
sonuç anlamca nesne

Çobanlar, bir şey iddia ederler; neyi iddia ederler?

Çobanlar bu suların her derde deva (olduğunu) iddia ederler.
Ö BN Y

Dolaylı tümleç:

İnandım ki bana ilgisini tümden yitirdi.
sonuç anlamca dolaylı tümleç

Bunu da çevirelim düz tümceye ki kendisinden sonra gelen tümceyi anlamca DT yaptığı daha iyi görülebilsin.

Bana ilgisini tümden yitirdi(ğine) inandım.
DT Y

"Ki" İlgeci

Ki ilgeç olduğunda, vurguyu kendisinden önceki sözcüğün üzerine çeker, o sözcüğü belirginleştirir. Başka bir deyişle bütün ilgeçlerde görülen ortak özelliği gösterir, solculuk yapar, kendisinden önceki sözcüğe yönelir. Kendisinden sonraki sözcüklerle onu tamamlar. Yani, ki'den sonraki bölüm, önceki bölümün anlamca sıfatı olur. Ki'nin Türkçe sıralamayı ne kadar altüst ettiği en çok bu örneklerde belirginleşiyor galiba.

Sen ki en yakın arkadaşımsın= en yakın arkadaşım (olan) sen
Siz ki beni tanırsınız = beni tanıyan siz
Bir adam ki söz dinlemez= söz dinlemeyen bir adam
O yerden ki herkes kaçar = herkesin kaçtığı yer
Bir dert ki yürekler acısı = yürekler acısı bir dert

Özne-Yüklem İlişkisi (Çatı)

Bu konuya "Özne-Yüklem İlişkisi" adının yanı sıra "Çatı" adının verilmesini çok isabetli bulduğumu belirtmeliyim önce. Daha doğrusu bir öncelik sırasına koyarak kimi noktaları açıklamalıyım. Birincisi, "Çatı" denmesi çok uygun; çünkü, dilbilgisi evinin bittiğini, sıranın çatının çatılmasına geldiğini bildiriyor bu ad. Gerçekten de dilbilgisinin son konusudur "Çatı"; sonrası, öğrenilen dilbilgisi kurallarının uygulanmasından ibaret.

Başlamadan değineceğim ikinci nokta, "nesne-yüklem" biçiminde bir ilişkiye yer vermeyecek olmamla ilgili. Konu ilerledikçe anlaşılacak ki nesne ile yüklem arasında bulunduğu varsayılan ilişki de özne ile yüklemin ilişkisinden doğan değişik bir boyut olmaktan öte bir şey değil.

Başlamadan değineceğim üçüncü nokta derken, çoktan başladığımın da farkına vararak "ilişki" sözcüğü üstüne düşündürmek istiyorum birazcık sizi. Daha önce özne ile yüklem arasındaki bir başka şeyden, "uyum"dan söz etmiştik. Uyum, bir denklik, bir yakışma konusuydu. Gerçi siz açıp "Özne-Yüklem Uyumu" konusuna (s. 77) bakarak da anımsayabilirsiniz; ama ben de şöylece bir anımsatabilirim size:

Ö (insan/çoğul) → Y (çoğul)
Ö (insan değil/çoğul) → Y (tekil)

Daha önce, bu konuyu anlatırken de dediğim gibi uyum, bir yakışma-yakışmama sorunudur. Oysa özne-yüklem ilişkisi, yargının ortaya çıkış biçimiyle ilgilidir. Az daha açayım: Bir genç kız ile bir genç erkeği yan yana görür ve birbirilerine çok yakıştırabilirsiniz ya da yakıştırmazsınız; biri çok uzun boyludur; beriki, onun yanında pek kısa

kalmıştır; kavak ağacına sepet asılı gibi olmuşlardır falan filan... Bu hiçbir şey demek değildir; ama o iki genç arasında bir ilişki varsa, orada biraz durun. Aileler girer devreye, niyetleri ciddi mi, değil mi, araştırılır; başka bir deyişle yer yerinden oynar. İşte bizim şimdi inceleyeceğimiz şey bu: İlişki.

Bu konu süresince sürekli soracağımız soru şu olacak:

Özne, yüklemin bildirdiği eylemi nasıl yapıyor?

"Yüklemin bildirdiği eylem" dediğimize göre, yüklem bir eylem bildirecek demektir. Yani? Yüklem eylem değilse ne olabilir? Evet, ad olabilir ve ad tümcelerinde özne, bir durumdadır; ortada gerçek anlamda bir eylem bulunmadığı için, yüklemle öznenin ilişkisi söz konusu değildir. Bu veriyi, bir not olarak hemen aşağıya düşüyorum:

Ad tümcelerinde özne-yüklem ilişkisi aranmaz.

Bu ilke, bizi kendiliğinden bir başka ilkeye bağlamakta: Eylem tümcelerinde özne-yüklem ilişkisi aranır. Biz de bunu aramak için kolları sıvıyoruz.

Eylem tümcesi, çekimli eylem demektir. Yüklemin bildirdiği bir eylem vardır; özne bu eylemi yapar.

Eylemleri genel olarak, geçişli ve geçişsiz eylemler olmak üzere iki öbekte toplarız.

Geçişli eylem	*Geçişsiz eylem*	
(Kılış eylemleri)	(Durum eylemleri)	(Oluş eylemleri)
{ Ö, N, Y }	{ Ö, Y }	{ Ö, Y }
kır-, sev-, bil-,gör-, anla-...	gel-, git-, yat-, otur-, uyu-...	susa-, acık-, büyü-, sol-, sarar-...

Geçişli Eylem

Yüklemin bildirdiği eylem özneden nesneye **geçer,** bunun için "geçişli eylem" denmiştir. Özne, eylemi nesne üstünde gerçekleştirir. Özne, etkin (aktif) bir görevin adıyken, nesne, eylemden etkilenen, edilgen (pasif) bir görevin adıdır. Yeri gelmişken burada adlan-

dırmada gösterilmesi uygun düşen bir titizliğe de değinelim. Fark etmişsinizdir, "etkin" dedim yukarıda, "etken" değil. Oysa, konuyla ilgili olanlar terimin birçok yerde "etken özne" diye geçtiğini bilir. Bir anlam karışıklığına yol açmamak için, "etken" sözcüğünü, "amil, faktör" anlamında kullanıp "aktif" karşılığı "etkin" sözcüğünde karar kılmalıyız, diye düşünüyorum.

Aşağıdaki tümceye bakalım şimdi:

Alper	*bulaşık*	*yıkadı.*
Ö	*N*	*Y*
eylemi yapan (etkin)	*eylemden etkilenen (edilgen)*	*eylem*

Bu tümcede neler olduğuna bir bakalım. Yıkama eylemini Ayşe'ye, Fatma'ya değil de Alper'e yaptırmamın altında "Hayat müşterektir." savsözünü bulabileceğiniz gibi, feministliğime de hükmedebilirsiniz; önemli değil. Önemli olan şu: Ortada bir yıkama eylemi var. Alper'in bu eylemi üstlenmesi yetmez; bir de yıkanacak bir şeylerin, örneğin, bulaşığın, çamaşırın olması gerek. Yıkayacak bir şey bulamazsa Alper yıkama eylemini yapamaz. Alper, yıkama eylemini alacak, kendisinden bulaşığa geçirecek ki geçişli eylemin geçişi sağlanabilsin.

Bir tümcede nesne varsa, eylemin geçişli eylem olduğunu zaten hemen anlarız; ama nesnesi bulunmayan eylemleri hemen geçişsiz eylem saymayalım. Eylem geçişli olduğu halde, tümce içinde nesnesi bulunmayabilir.

Sevdim.

Sevdiği şeyin ne olduğunu söylememiş de olsa kişi, sevme eyleminin yapılabilmesi için, en az seven bir kişi kadar gereken bir şey daha var: sevilecek olan kişi / varlık. "Sevdim." diyen kişiyi duyan, hele meraklı biriyse, "Kimi? / Neyi?" diye soracaktır hemen.

Ayrıca bulunsa da bulunmasa da geçişli eylem, nesne gerektirir. Böyle bir tümcenin öğelerini bir matematik kümesi gibi şöyle gösterebiliriz: { Ö, N, Y }

Geçişsiz Eylem

Yüklemin bildirdiği eylem özneden başka bir varlığa geçmiyorsa, eylem öznenin üzerinde kalıyorsa bu eylem geçişsizdir.

Burcu uyudu.

Burcu'nun uyumak için neye ihtiyacı var? Yatağa demezsiniz umarım; çünkü ona bile ihtiyaç olmayabilir. Uyumak, kırmak gibi, yıkamak gibi, sevmek gibi bir eylem değil çünkü. Gider uyursunuz; uyumak eylemini yapmak için Burcu yeter. Öznenin, eylemi üzerinde uyguladığı herhangi bir nesne yoktur; öyle bir nesneye gerek de yoktur. Geçişsiz eylem (adı üstünde) özneden, başka bir yere geçmez; öznenin üzerinde kalır. Küme olarak şöyle gösterebiliriz: { Ö, Y }

Geçişsiz eylemleri, kendi içinde ikiye ayırmıştık.

Durum Bildiren Eylemler

Özne, yaptığı hareketin durumundadır.

Merve gitti.

Git- eylemi, fizikte *vektör* denen bir okla gösterebileceğimiz, yerde izini çizebileceğimiz, demek ki görülebilir, gösterilebilir bir eylemdir.

Oluş Bildiren Eylemler

Karnım acıktı.

Özne bir oluşum içindedir, yüklemle birlikte bu oluşumu gerçekleştirir. Eylem, özne tarafından gerçekleştirilmeden, kendiliğinden oluşmuştur. Öznenin bir iş yapması söz konusu değildir. Olan bir eylem vardır; bu eylemin olduğunu biz öznedeki değişiklikten anlarız. Liseden, biyoloji dersinden anımsıyorum; kaslar, çizgili kaslar, düz kaslar diye ayrılırdı. Durum ve oluş eylemlerini böyle düşünebiliriz. Kolumuzu, bacağımızı istediğimiz yere uzatmamız nasıl elimizdeyse durum eylemlerini yapmak de öylece elimizdedir. Oysa kalp kaslarımız biz çalışmalarını istediğimiz için çalışmaz. O çalışır. Çalıştığını

sık sık anımsamasak da çalışmadığını çok acı hissederiz. Oluş eylemleri de böyledir. Bizim gerçekleştirmemize bağlı değildir, kendiliğinden **oluşur**.

Şimdi konumuzun can alıcı noktasına geldik. Eylemden eylem yapan aşağıdaki yapım ekleri bizim için çok önemli; çünkü bu eki alınca eylemin anlamı değişir. Eski özne, bu değişen anlamı karşılayamaz durumda olduğu için o da değişmek zorunda kalır. İşte bu konuda bizim yapacağımız şey aslında şu: Bu eklerden birini alarak değişen eyleme ayak uydurmak üzere değişen özneleri inceleyeceğiz. Ama elbette ondan önce öznelerde bu değişikliği yaratma gücüne sahip ekleri... Bütün işimiz bu eklerle çünkü.

-n, -l, -ş; **-r, -t, -tır (-dır, -dir...)**
geçişsizlik ekleri / geçişlilik ekleri

Geçişli bir eylem, geçişsizlik ekleriyle geçişsiz bir eyleme; geçişsiz bir eylem de geçişlilik ekleriyle geçişli bir eyleme dönüştürülebilir. Demek ki bu ekler, eylemin anlamını değiştiriyor. Bu da demektir ki eylemin ortaya koyduğu emir değişiyor. Değişen eylem, kendisine yeni bir özne ister. Değişen öznenin adları şunlardır:

DÖNÜŞLÜ ÖZNE

Ana tümcemizi anımsayalım mı önce? Şuydu:

Alper	*bulaşık*	*yıkadı.*
Ö	*N*	*Y*
(etkin)	*(edilgen)*	*eylem*
(aktif)	*(pasif)*	

Bu yüklemdeki eyleme, yani "yıka-" eylemine, az önce sıraladığım eklerden birini getirerek işlemi başlatıyorum. Eylem, artık "yıka-" değil, "yıkan-". Alper, bu eylemi yapmak için değişmek zorunda. Bulaşığı bir kıyıya koyup kendi üstünde uygulayacak yıkama eylemini; başka bir deyişle eylemi kendi üzerine döndürecek. "Dönüşlü" denmesinin nedeni bu. Başka bir varlığa değil, döndürüp kendi üstüne uyguluyor Alper yıkama eylemini, kendi üzerinde yapıyor, kendisini yıkıyor.

Alper	*yıka-n-dı.*
etkin (Ö)	
edilgen (N)	

Kümemiz, { Ö, N, Y }den oluşuyordu; ama geçişsizlik eki olarak getirdiğimiz "-n-", nesneyi ortadan kaldırdı; yani gerçekten geçişsiz yaptı eylemi. Alper, etkin bir görevde, yani özne; ama aynı zamanda edilgen, yani nesne olan da o. Başka bir deyişle Alper hem eylemi yapmış hem de yapılan eylemden etkilenmiştir. Geçişsizlik eki, hareketi öznenin üstüne döndürmüştür. İşte bu yüzden bu özneye **dönüşlü özne,** eyleme **dönüşlü eylem** diyoruz.

Dönüşlü eylemi anlayabilmek için, dönüşlü kişi adılı *kendi* anımsanabilir.

Alper	*kendisini*	*yıka-dı.*
Ö	*N*	*Y*

Alper, "yıka!" emrini aldı, hareketi kendisine döndürdü. *"Alper kendisini yıka-dı."* neyse *"Alper yıka-n-dı."* da odur. Bir öznenin eylemi kendi üstüne döndürebilmesi için insan olması ya da bu döndürme gücünü gösterebilecek bir varlık; yani bir canlı olması gerekir.

Kadın döv-ü-n-dü. (Kadın kimi dövüyor? Kendisini.)

Manken kız süsle-n-di. (Süsleme eylemini yapan da etkilenen de kızdır.)

Kedi yala-n-dı. (Kedi yalama eylemini kendi üstünde yapmış, kendisini yalamıştır.)

Delikanlı duvara yasla-n-dı.(Delikanlı kendisini duvara yasladı.)

Dönüşlülük eki "-n-"nin kullanıldığı bütün eylemler, dönüşlü eylem olmak zorunda değildir.

Çocuk sev-i-n-di.

"Çocuk kendisini sevdi." anlamında değildir. Ek, geçişli "sev-" eylemini, geçişsiz (ama dönüşlü olmayan) "sevin-" eylemine dönüştürmüştür.

Kimi zaman "-l-" de bu görevi yapabilir.

Çocuk geziye kat-ı-l-dı.
Adam ortaya at-ı-l-dı.

Buradaki değişikliğe bir ses olayı diye bakmak uygun olur; "t" sesi kendisinden sonra "-n-" ekini istemediği için, "-n-" eki, "-l-"ye dönüşüyor.

EDİLGEN ÖZNE (SÖZDE ÖZNE)

Az önce, yüklemi geçişli eylem olan tam bir tümceyi küme olarak göstermiştik. Şöyleydi: { Ö, N, Y }. Yüklemdeki geçişli eyleme yine aynı ekleri -n- ve -l- eklerini getireceğiz; ama bu kez nesneyi değil, özneyi nasıl ortadan kaldırdığına tanıklık edeceğiz.

X	*bulaşığı*	*yıka-dı.*
Ö	*N*	*Y*

Bulaşık ***yıka-n-dı.***
sözde özne / sahte özne (Çünkü aslında özne değil nesne)

Özne gizli değildir. Gizli özne ile bunu karıştırmayalım. Yüklemdeki eylemin bildirdiği işi (eylem kökünün bildirdiği emri) özne yapmıyor. Özne, bir iş yapar; burada ise bir öznesizlik durumu var. Özne, bir şey yapmıyor. Özne gibi görünen sözcük, özne yokluğundan yararlanarak geçip öznenin köşküne kurulmuş bir nesneden başka bir şey değil. Aslında özne olmadığını, sahte bir özne olduğunu belirtmek için "sözde özne" diyoruz. Dilbilgisel açıdan özne olan bulaşıklar, bu hareketin anlamca nesnesidir.

Burada da "-n-" ve "-l-" eklerini görürüz. Eklerden gideceğimizi söylemiştim ya, şimdilik yalnızca bu iki ekin neler yaptığıyla ilgiliyiz.

*Hırsız yakala-**n**-dı.* (Hareketi yapan hırsız mı?)

*Salon süsle-**n**-di.* (Birileri tarafından. Bu işi yapan birileri olmasa salon süslenmezdi.)

Dönüşlü öznenin, insan değilse bile, eylemi kendi üstüne döndürecek güce sahip bir canlı olması gerektiğini söylemiştik; edilgen öznenin de genellikle, eylemi kendi üstünde gerçekleştiremeyecek bir varlık olması gerektiğini söyleyebiliriz. Herhangi bir canlının, hatta insanın edilgen özne olması durumunda, eyleme hiçbir katkısının bulunmadığını, cansızmışçasına pasif olduğunu gözden kaçırmaya-

lım. "Hırsız yakala-n-dı." örneğine bu açıdan bakabiliriz. Hırsız ister mi yakalanmayı? Onun, yakalanma işine katkısı olabilir mi? Aşağıdaki "Burak seviliyor." örneğine de bakalım. Birileri Burak'ı seviyor. Onlar bu eylemi yapmasa eylemin Burak'la hiçbir ilgisi kalmaz.

Burak sev-i-l-i-yor.
Tarla sür-ü-l-dü.
Adam öldür-ü-l-dü.

Pek karışmaz; ama dönüşlülük ile edilgenliğin karıştırılmasını önlemek için bir örnek daha vermek istiyorum. "Söylenmek" eylemini, aynı kip ekleriyle almama karşın aradaki farkın ne kadar büyük olduğuna lütfen dikkat edin.

Levent öfkeyle söylendi. (Başka biri yok. Levent kendi kendine söylenmiş.)

Bu sözler Levent'e söylendi. (O sözleri Levent'e söyleyen birileri var. Levent'in söyleme eylemi ile hiçbir ilişkisi yok. Söyleyen biri olmasa o sözler söylenmeyecek.)

Üst üste edilgenlik eki getirmek, duruluğu bozar; anlatım bozukluğu sayılır. "Yemek ye-n-di." yerine, "yen-i-l-di." demek gibi, "Şöyle de-n-di." yerine, "de-n-i-l-di." demek gibi.

BELİRSİZ ÖZNE

Geçişsizlik eklerinin ilk iki tanesiyle ilgiliyiz hâlâ; "-n-" ve "-l-" ile. Bu ekleri, ille de geçişli eylemlerin alması gerekir diye bir kural yok. Geçişsiz bir eylem de pekâlâ bu eklerden birini alabilir. O zaman ne olacağını düşünmeden önce şimdiye kadar ne olduğuna yeniden bir bakalım:

Eylemin geçişli olması, öznenin yanı sıra bir de nesneye gereksinme duyması demek. O yüzden tümce kümesini { Ö, N, Y } diye gösteriyorduk. Bu ekler eylem köküne geldiğinde ya nesneyi ya özneyi ortadan kaldırır. Nesne ortadan kalktığında özne, aynı zamanda da nesne olarak karşımıza çıkıyordu (=dönüşlü özne). Özne ortadan kalktığında nesne, özne olarak karşımıza çıkıyor (=edilgen özne). Şimdi soru şu, geçişsiz bir eylemin yüklem olduğu tümcede eyleme bu eklerden birini getirdiğimizde ne olur? Tümce kümesi şu: { Ö, Y }

Ortada nesne bulunmadığına göre, geçişsizlik eki, özneyi ortadan kaldıracak. Ortadan kalkan öznenin yerine geçip özneymiş gibi görünecek bir nesne yoksa, bir öznesizlik durumu söz konusu olacak.

Yani, yukarıdaki denklemden özneyi attığımızda, geride onun görevini üstlenecek bir şey kalmaz. İşte bu öznenin belirsiz olması durumunu kastederek "belirsiz özne" diyoruz. Denemek için, "git-, gel-, yat-, uyu-" gibi geçişsiz eylem köklerini alıp bunlara "-n-" ve "-l-" eklerinden birini getirelim: "Gidil-, gelin-, yatıl-, uyun-" Bunları tümceye tamamlayalım şimdi de.

Oraya daha önce gid-i-l-di.
Buraya yazın gel-i-n-meli.
Bu yatakta yat-ı-l-mış.
Şimdi ne güzel uyu-n-ur.

Görüldüğü gibi, geçişsizlik eki, eylemin öznesini ortadan kaldırıyor. Yukarıdaki tümcelerde yüklem dışında DT ve BT var yalnızca.

Bahçeye çık-ı-l-dı. (Kim çıktı? Bahçe sözcüğünün, taş gibi bir DT eki [-e] almışken özne olamayacağını anımsatmaya bile gerek yok, değil mi?)

Bunlar yalnız üçüncü kişisi kullanılan eylemlerdir; çekime girmez.

Kendi Kendine Olma

Hâlâ "-n-" ve "-l-" ekleriyle ilgiliyiz. Eylem köküne bu ek geldiğinde, yukarıda sıraladıklarımızdan hiçbiriyle bağdaşmayan kullanımlar çıkar karşımıza. Bunları nasıl açıklayacağız? Aşağıda vereceğim örneklerin kiminde edilgenlik, kiminde dönüşlülük anlamı varmış gibi görünmesine karşın, bunların dönüşlü de edilgen de olmadığını göreceğiz. Görelim:

Hava	boz-u-l-du.
Ö	Y

"Boz-" eylemini "hava" kendi üstünde yapmamış; kendisini bozmamıştır. Öyleyse "dönüşlü özne" değildir hava. Peki, birileri gelip

havayı bozmuş olabilir mi? Bu da olmaz. Demek ki edilgen de değil. Nedir bu? Cevap veriyorum: Kendi kendine olma'dır.

Burnum tıka-n-dı.

Burnum kendi kendini tıkamadı. Bir başkası gelip burnumu tıkamadı. Unutmayın, sözde özne olması için, eylemin bir başkası tarafından yapılmış olması gerekir. Burada eylemi yapan yok, tıkanma kendi kendine olmuş, bir başkası tarafından yapılmamış. Diyebilirsiniz ki "Üşüttüğün için burnun tıkanmış.", "Nezle olmuşsun, burnun o yüzden tıkanmış." Evet; ama söylediklerinizi burnumun tıkanma nedenleri. Özne yüklem ilişkisinde eylemin nedenleri üzerinde durmuyoruz. Şimdiye kadar hiç durmadık. "Salon süslendi." dediğimde "Neden?" diye sormadınız. Ben de, "Akşama sünnet varmış, ondan." demedim. Nedenler ilgilendirmiyor bizi. Adı üstünde, özne ile yüklemin ilişkisine bakıyoruz.

Adamın saçları genç yaşta döküldü. (Adamın saçlarını döken kimse yok.)

Ev	*fırtına yüzünden*	*yıkıldı.*
Ö	*BT*	*Y*
	(Eylemin nedenini açıklar.)	

Bir evi yıkmak, kazma kürekle, dozerlerle falan yapılan bir eylemdir. Fırtına, yıkma işini yapan değildir; yıkılma eyleminin nedenidir.

Su duruldu.
Güneş tutuldu.
Toprak yarıldı.

Bir de dönüşlüymüş gibi görünenler var. İçlerinde "gizli bir dönüşlülük görüntüsü" taşımalarına karşın bunlar da kendi kendine olmalı öznedir. Bakalım:

Fatma Teyze,	*merdivenlerde çok yor-u-l-du.*
Ö	

Yorma eylemini yapan başka bir özne olsaydı, *Fatma Teyze,* edilgen özne olacaktı. Yorma eylemini Fatma Teyze kendi üstünde yapı-

yor olabilir mi? Kendi kendini mi yoruyor Fatma Teyze? Deli mi, niye yorsun kendini? Öyleyse dönüşlü de değil. İşte o yüzden bu tipteki örnekleri de "kendi kendine olma"ya sokuyoruz.

Cemile, annesinin boynuna sar-ı-l-dı.

Cemile kendisini mi sarıyor annesinin boynuna? Bir başkası gelip Cemile'yi annesinin boynuna kaşkol gibi mi sarıyor? Hayır. Hareket başkasına yönelik. Dönüşlü gibi görünmesinin nedeni, öznelerin insan oluşu.

Eylemin anlamından dolayı ufak tefek görüntü farkları olabilir:

Halk yollara dök-ü-l-dü.

Dönüşlü olup olmadığına bakmak için soracağımız soru şu: "Halk kendisini mi yollara döktü?" Hayır. Demek ki dönüşlü değilmiş. Peki, edilgen mi? Onu da şu soruyla denetleyebiliriz: "Halkı birileri mi yollara döktü?" Hayır, halkı mısır tanesi serper gibi, yollara döken birileri de yok.

Dönüşlülük yok, edilgenlik de yoksa (elbette eylem "-n-" ve "-l-" eklerinden birini almışsa) kendi kendine olma söz konusudur diyebiliriz.

Edilgenlikle karıştırılmasını önlemek için bir-iki örnek daha vermeden geçmeyeyim. "Dök-ü-l-dü" sözcüğünü kullanacağım iki tümcede de:

Ağacın bütün yaprakları bir haftada dök-ü-l-dü. (Ağacın yapraklarını döken kimse yok. Kendi kendine dökülmüş yapraklar.)

Bizim mahallenin çöpleri şu tepenin arkasına döküldü. (Çöpler, onları toplayıp götüren birileri olmadan dökülmez. Denemesi bedava! Evinizdeki çöpü bir hafta kimse dökmesin, bakalım ne oluyor!)

Şimdi de "çekil-" eylemini kullanalım:

Bu sabah deniz çekilmiş. (Kim çekmiş denizi? Kimse. Çeken birileri olması gerekmez denizin çekilmesi için. Kendi kendine çekilir deniz.)

Bankadaki bütün para çekilmiş. (Birileri çekmeden olmaz. Bankadan paranın çekilmesi için, mutlaka birilerinin bu eylemi yapması gerek.)

İŞTEŞ ÖZNE

Başladığımızdan bu yana ilk kez ek değiştiriyoruz; "-n-" ve "-l-" ekleriyle işimiz bitti, "-ş-" ekine geçiyoruz şimdi.

Bu ek, aynı işi (eylemi) yapan özneler isteyecek bizden; çünkü işteşlik bu demek. Bu saptamadan kalkarak işteşliğin genellikle insan özneler için söz konusu olabileceğini, insan dışında varlıklarda karşımıza çıktığında, aynı işi yapmak az çok bir bilinç gerektirdiği için o varlığın canlı olması gerektiğini söyleyebiliriz. İşteş özneye bakarken önceki eklere ("-n-" ve "-l-") göre değişen öznelerimizi de bir anımsayalım.

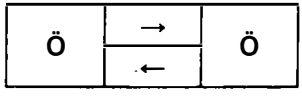
Özcan döv-ü-n-dü.
dönüşlü özne

Özcan döv-ü-l-dü.
sözde özne

Özcan döv-ü-ş-tü.
işteş özne

Karşılıklı Yapma

"Dövünmek" için Özcan yeter, döner, kendini döver; başkasına ihtiyaç yok. İkincisi için Özcan'ı dövecek biri gerek; o biri olmadan Özcan dövülemez. Sonuncuya, dövüşme'ye baktığımızda yine Özcan'dan başka bir kişi daha gerekiyor. Özcan birini dövüyor; ama o birinin de elleri armut toplamıyor, o da Özcan'ı dövüyor. Yani o küçücük "-ş-" eki, aynı işi yapan bir başka öznenin varlığını anlamca tümcenin içine sokuyor. Şöyle gösterebileceğimiz bir ilişki, karşılıklı yapma:

Birden fazla özne birbirlerini nesne olarak alıyor; örneğimizde Özcan ve arkadaşı olduğunu tahmin ettiğimiz karşısındaki kişi birbirilerini dövüyorlar.

İşte "-ş-" ekiyle işteşlik anlamı kazanan ve özneyi kendisine uy-

maya zorlayan birkaç eylem gövdesi: *yaz-ı-ş-, tart-ı-ş-, sev-i-ş-, anla-ş-...*

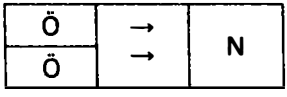
Bu arada iki noktaya açıklık getirmeye çalışayım:

Eylem kök ya da gövdesinde bir "ş" sesi varsa, o eyleme, işteşlik anlamı kazandırmak için yeniden "-ş-" getirilmez. Eylemin bünyesinde bulunan "ş", işteşlik anlamını üstlenir; ama işteşlik anlamı kazandırmak için oraya konmadığından işine gelmezse işteşlik anlamından uzaklaşabilir de. *Yarış-, yapış-, güreş-, savaş-, barış-* gibi. Bunların içindeki "ş" sesi, başlangıçta büyük olasılıkla işteşlik eki olan "-ş-"dir. Örneğin, "savaş-" ile "sav-" ("Başından savmak"taki gibi) arasındaki ilişki, görünür bir ilişkidir. "Barış-" eyleminin kökü olan "bar-"ın, bugünkü "var-" eyleminin eski biçimi ("Kayda barırsan? = Nereye gidersin?") olduğunu düşünürsek, "barış-"ın, iki tarafın birbirine "var-ma"ya çalışması; iki tarafın birbirine doğru gitmesi demek olduğunu buluruz. Bu birincisiydi; ikincisi de şu, mektuplaş- (mektup-la-ş-), selamlaş- (selam-la-ş-) gibi örneklerdeki eki "-laş, -leş" olarak almak doğru olmaz; "-la, -le", en yaygın kullanılan addan eylem yapma ekimizdir; öteki de şu anda incelemekte olduğumuz işteşlik eki "-ş-".

Birlikte Yapma

Ekmeği böl-ü-ş-tük.

"Böl-" eylemine getirilen "-ş-", eylemin karşılıklı yapıldığını bildirmiyor. Karşılıklı yapma bildirseydi ben ekmeği bölüyorum; ekmek de beni bölüyor, anlamına gelirdi. Oysa anlam bu değil. Yine en az iki özne var. Bu kez ortadaki bir nesneye doğru birlikte hareket ediyorlar. Özneler eylemi birlikte yapıyor.

İşte birlikte yapma bildiren eylem gövdelerinden örnekler:

payla-ş-, uç-u-ş-, kaç-ı-ş-, koş-u-ş-, bekle-ş-, sığ-ı-ş-, dol-u-ş-, ağla-ş-...

Öznenin Değişerek Yeni Bir Nitelik Kazanması

Sıfat görevine girmeye elverişli, *"güzel, iyi, çirkin, aptal"* gibi sözcükleri düşünelim önce. Bu sözcükler ad. Eylem olmaları için, yanlarına bir "-la, -le" eki getirmemiz yeter. Bu biçimleriyle kullanılıp kullanılmadıklarını önemsemeyelim. Adı işteşlik eki olan; ama şimdi göreceğimiz başka amaçlar için de kullanılan ekimiz "-ş-", bir eylemden eylem yapma eki. Yani bir sözcüğün bu eki alabilmesi için eylem olması, değilse bu eki almadan önce eylem yapılması gerekir. Yaptığımız işlem bu. Nitelik bildiren, bu yüzden de sıfat görevine kolayca girebilecek olan sözcüklerimizin aldığı yeni biçim şöyle oldu: *güzel-le-, iyi-le-, çirkin-le-, aptal-la-*. Sözcüklerimiz artık eylem. Bu demektir ki "-ş-" ekini koyabiliriz yanlarına. Koyalım: *güzel-le-ş-, iyi -le-ş-, çirkin-le-ş-, aptal-la-ş-*. Şimdi sıra bu yeni eylemlerimizi tümceye tamamlamaya geldi:

Nazan giderek güzel-le-ş-i-yor.
Dilber Hanım her gün biraz daha iyi-le-ş-ecek.
Hikmet, buluğ çağında pek çirkin-le-ş-miş-ti.
Haberi duyunca Nimet Hanım aptal-la-ş-tı.

İlk örnekteki Nazan'a bakarsak belki şu anda "Güzel Nazan" diyebileceğimiz bir görünümdedir; ancak bu görünüme yeni kavuştuğu da belli. Hep "güzel" değilmiş Nazan, son zamanlarda ne olduysa değişmiş ve güzel olmuş. Dilber Hanım, henüz "iyi" değil, bir süre sonra kazanacak bu niteliği. Örneklerin hepsini incelemeyeyim; ne dediğimi anladınız çünkü. Ekimiz "-ş-", kökü ad olan sözcüklere gelmişse özne, adın belirttiği niteliğe doğru bir değişim gösterir. Başka bir deyişle "-ş-", öznenin değişerek yeni bir görünüm kazanmasını sağlar.

Bir Durumdan Başka Bir Duruma Kendi Kendine Geçiş

İncelediğimiz ekin kullanıldığı kimi eylem gövdelerine baktığımızda, bu gövdelerin şimdiye kadar söylediğimiz anlamlardan hiçbirini taşımadığını, bambaşka bir anlam ilettiğini kolayca görebiliriz. Şu örneğe bakalım:

Sinirlerim yat-ı-ş-tı.

Mercimek Ahmet, *Kâbusname* çevirisinde 15. yüzyıl Türkçesiyle, *"Hane halkı yatıştı."* diyordu, "Hep birlikte gidip yattılar." anlamında. Sinirlerim de "hane halkı" gibi, hep birlikte yatmaya mı gitti? Yatma işi, karşılıklı yapılacak bir eylem değil; ama onu mu denedi acaba sinirlerim? Biri öbürüne yattı; öbürü, berikine. Olmaz ki! Ne oldu peki? Sinirlerim ayaktaymış az önce; artık değil, rahatlamış, sakinleşmiş. Yani, az önceki durumdan farklı bir duruma geçmiş. Kendi kendine, bir durumdan başka bir duruma geçmiş. Olan bu!

Ayaklarım uyu-ş-tu.

"Karşılıklı mı uyudu ayaklarım, birlikte mi?" diye aynı saçma soruları sormayayım yeniden. Ayaklarım, daha önce olmadıkları bir duruma geçmiş. Herhangi bir etken olmaksızın, kendi kendine.

Eylem gövdesinde, nereden geldiğini bilmediğimiz bir "ş" sesi de bu anlamı verebilir: *"Dişlerim kamaştı."* ya da *"Gözlerim kamaştı."* örneklerindeki gibi.

OLDURGAN ÖZNE

Konunun başında koyu renkle yazdığım eklerin, noktalı virgülle ayrılmış ikinci bölümüne geldik, geçişlilik ekleri. Bu ekle andığımıza göre eklerin işlevini de söylemiş olduk. Geçişlilik ekleri, öncelikle hangi eylem köklerine gelecek, diye sorayım mı; yoksa çok mu anlamsız kaçacak sorum? Elbette, geçişsiz eylemleri geçişli yapmak için kullanacağız onları.

Geçişsiz eylem	+ (-r, -t, -dır, -tir...) →	Geçişli eylem
uyu-	*+ -t →*	*uyut-*
geçişsiz		geçişli

"Nihal uyu-du." dediğimizde, uyuma eylemini yapan Nihal, uyumak geçişsiz bir eylem olduğu için, herhangi bir nesneye gerek duymadan gidip uyuyordu; ama, *"Nihal uyu-t-tu."* diyorsak, artık yalnızca Nihal yetmiyor, biri daha olmalı; Nihal'in kimi uyuttuğunu da söylememiz gerekir. Bebeği, çocuğunu, kızı, bizi, bütün sınıfı...

Kimi? Birini uyutması gerek Nihal'in ki artık geçişli bir eylem olan yüklemin yargısı tamamlanabilsin.

Nihal çocuğu uyu-t-tu.

Daha önce uyuma eylemini yapan Nihal, artık uyumuyor; bu yeni durumda Nihal öznesinin görevi, uyuma eylemini başkasına (çocuğa) yaptırmak. Uyutma eylemini yapan Nihal, uyuma eylemini yapan çocuktur.

İşte oldurgan özneye gereksinme gösterecek oldurgan eylemlerden birkaç örnek:

otur-t-, ağla-t-, yürü-t-, yat-ı-r-, kaldır- (< kalk-tır-), göster- (< gör-dür-)...

"Ol-" eyleminin geçişsiz olduğunu, geçişsiz eylemi geçişli yapma işine bu yüzden, "**ol**durgan" adının uygun görüldüğünü de anımsatmış olayım.

ETTİRGEN ÖZNE

Son yaptığım açıklamaya ek yaparak başlayayım. "Ol-" geçişsiz bir eylemdir; ama "et-" geçişli bir eylemdir. Oldurgan adı, geçişsiz eylemi geçişli yapmaya uygun bir terimse ettirgen de geçişliyi bir kez daha geçişli yapmanın adıdır. Olur mu böyle bir şey? Bir kez daha geçişli olmayı, yeniden nesne almak diye düşünmeyeceksek olur elbette. Geçişli bir eylem, geçişliliği arttı diye yeniden ya da başka nesneler almaz. Ne alır? Yaklaşma anlatan DT alır.

Geçişli eylem	+ (-r, -t, -dır, -tir) →	Geçişli eylem
aç-	*+ -tır →*	*açtır-*
geçişli		geçişli

Meryem pencereyi aç-tı. (Meryem özne, pencere nesne)
Meryem pencereyi aç-tır-dı. (Meryem özne, pencere nesne)

Her iki tümcede de Meryem özne, pencere nesne olduğuna göre bu iki tümce arasında eylemin yapılışı bakımından fark bulunmadığını söyleyebilir miyiz? Söyleyemeyiz. İlkinde Meryem eylemi kendisi

yapıyor; ikincisinde de ise pencereyi açma işini o yapmıyor. Geçişlilik derecesinin artması bu demek. Pencere ile Meryem'in arasına biri daha girdi ve o biri açtı pencereyi:

Meryem pencereyi Hüsnü'ye açtırdı.

Bir örneği daha böyle inceleyelim mi?

Edebiyatı sevdik.
Edebiyatı bize öğretmenimiz sevdirdi.

Hareket birine yönelik, bize. Dikkat edilirse burada dolaylı tümleç, anlamca özne özelliği taşır; sevdirme işini yapan *öğretmen,* sevme işini yapan ise *biz*'iz.

Geçişlilik derecesi yeni eklerle arttırılabilir; ancak her arttırılışta araya yeni birilerinin girmesi gerek. Girmiyorsa anlatım bozukluğu sayılır. "Arttırma" sözcüğünü kullanınca aklıma geldi, şu sözcüğe yakından bakmanın tam sırasıdır. "Arttırma" mı, artırma" mı? Sözcüğün kökü, "art-"; buraya, incelemekte olduğumuz eklerden "-r-" getirildiği düşünülerek doğrusunun "art-ı-r-" olacağı söyleniyor; oysa, aynı kapsamdaki "-tır-" ekini de getirmiş olabiliriz. O zaman "art-tır-" da yanlış sayılmamalı ve gönül rahatlığıyla kullanılmalı. Genellikle, "arttırmak" sözcüğünün yeğlenmesinde, istenen izlenimi kulakta dolu dolu bırakmasının etkisi de vardır kuşkusuz. Gelelim asıl söylediğime:

Yemeği yaptım. (Etkin bir eylem olan "yap-", düz bir tümcede nesnesiyle birlikte kullanılmış.)

Yemeği yap-tır-dı-m. (Birilerine. Hizmetçilerim vardır; onlara, "Yemek yapın!" dedim, yaptılar.)

Yemeği yap-tır-t-tı-m. (Araya birileri daha girdi. Yemeği yapacak olanlara, ben, bir başkası aracılıyla yemeği yapmalarını söyledim. Hizmetçilerimin yanı sıra bir de kâhyam var. Önce ona söyledim, o hizmetçilere, aşçılara, uşaklara [abarttım galiba] söyledi. Onlar da yaptılar.)

Yemeği yap-tır-t-tır-dı-m. (Araya yeni birileri daha girmemişse bu söyleyiş yanlış. Yeni birileri girmiş olabilir mi? Olabilir. Şöyle: Yemek yapanlar var; bir de onlara yemek yapmalarını söyleyenler. Bir de onlara bunu söylemeleri gerektiğini söyleyenler. Bu kadar kalabalıksak

bu söyleyiş doğru; değilse yanlış. "Öf" dedirteceğimi bile bile abartayım biraz: Ben oturduğum yerden kâhyaya, "Yemeği yaptırtın." diyorum. Kâhya, uşaklara, "Yemeği yaptırın." diye emrediyor. Uşaklar, aşçılara, "Yemeği yapın." diyor. Böyle aktarıla aktarıla gelen emri alan gariban aşçılar, başka çareleri kalmadığı için yemeği yapıyorlar.)

4. Bölüm

Doğru ve İyi Anlatım

Doğru ve İyi Anlatım

Konunun adı neden "Doğru ve İyi Anlatım"? Bunu açıklayarak başlayayım. Bir anlatım, öncelikle *doğru,* daha sonra da *iyi* olmalıdır. *Doğru* kavramını, dilbilgisi kurallarına uygunluk, *iyi* kavramını ise iletinin doğru sunumları içinde en uygun olanının seçilmesi anlamında kullanıyorum.

Şimdiye kadar öğrendiğimiz dilbilgisinin işe yarayacağı yer burası işte, kullanım. Dilbilgisini zevk olsun diye öğrenmeyiz. Ayrıca, bildiğiniz gibi, matematiğe çok yakın olduğu için, dilbilgisini benim (artık sizin de) saydığınız kadar zevkli saymayanlar, zevkli sayanlardan (yani bizden) çok daha fazladır. Dilbilgisini neden öğreniriz ya da okullarımızda, ilkokuldan başlayarak, neden öğretiriz? Herhalde, gencimiz / çocuğumuz, bir yerde, dolaylı tümleç ile belirtili nesne arasındaki fark tartışılırken konunun dışında kalmasın, utanmasın, mahcup olmasın diye değil. Çünkü hep biliriz ki sıradan muhabbetlerin arasında bu konular tartışılmaz. Öyleyse niçin öğreniyoruz ve öğretiyoruz dilbilgisini? Dilimiz doğru konuşulsun, doğru yazılsın, doğru kullanılsın diye.

Bu konuda, alıcıya ulaştırılmak istenen anlamın sözcüklere ve tümce kalıbına dökülerek iletilmesinde ortaya çıkan yanlışlıkları inceleyeceğiz; daha bilinen adıyla "Anlatım bozuklukları"nı. TRT 4'te verilen açık öğretim derslerinden birinde bu konu anlatılırken, "Anlam bozuklukları" dendiğini duymuştum; o yüzden bu noktada durup bir uyarıda bulunmak iyi olur. Anlam bozukluğu değil, anlatım bozukluğu denmesi uygundur, diye düşünüyorum. Neden öyle olduğuna gelince... Anlam, iletilmeye çalışılan özdür; o bozuk olmaz. Almanların böyle bir sözü var mı bilmem; ben Macar asıllı Almanyalı bir arkadaşımdan duymuştum: "İki kişi birbirini gerçekten anlamak istediğin-

de belki de en son gerekecek olan şey, dildir." Yani iki kişi, dil olmadan da işaretlerle ya da öpüşe koklaşa bir güzel anlaşabilir. Anlamın söze dökülmesinde, anlatımda aksaklıklar çıkar. Bizim inceleyeceğimiz de bunlardır işte. Kaldı ki bir anlamı iletmek istediğimizde, el kol işareti, mimikler dahil, her yolu kullanabiliriz. İletmeye çalıştığımız o anlam niye bozuk olsun ki! O anlamı söze döktüğümüzde dilin kurallarına uymak zorundayız. Verdiğim örneklerin çoğu için, "Ben ne denmeye çalışıldığını anladım." diye düşünebilirsiniz. Bu anlamı size "Tarzanca" anlatmaya çalışsalardı da anlayacaktınız. Demek ki mesele, anlayıp anlamamak değil, anlatımın sağlam olup olmadığı; dilin kurallarına yeterince uyulup uyulmadığıdır.

Söyleyiş yanlışları (vurgu, tonlama vb.) ile yazım ve noktalama yanlışları üzerinde genellikle durmayacağımız için konuyu *doğru* ve *iyi* bir anlatımın ilkeleri ve anlatımın bu özelliklere sahip olmasını engelleyen etkenlerle sınırlandırmamız uygun düşer. Biz de öyle yapacağız zaten. "Dille yapılan sanat" anlamında edebiyatı da "güzel ve etkili" bir anlatım saydığımdan konunun dışında tutuyorum.

Doğru ve iyi bir anlatımın temel ilkelerinin başında "açıklık" kavramı gelir.

AÇIKLIK

Bir anlatımdan tek anlamın çıkması, vericinin (söyleyen, yazan) ve alıcının (dinleyen, okuyan) bu tek anlamda birleşmesidir. Edebiyattaki yoğunluk kavramı (yoruma elverişlilik, çok anlamlılık, derin anlamlılık...) ile karıştırılmamalıdır. Açıklık, iletilmek istenenin söylenmesi, sunulmak istenen anlamla dilsel göstergelerin ilettiği anlamın çakışması demektir. Ne zaman, *"Sözlerim yanlış anlaşılmış."* ya da *"Ben onu demek istememiştim."* diyen birini görürseniz bilin ki söylemek istediğini söyleyememiştir o kişi. Böyle durumlarda suçu hemen Türkçeye yıkmak da alışıldık durumlardandır. "Türkçe değil mi, lastik gibi, nereye çeksen oraya gider." bahanesi ne yazık ki bu, anlatım becerisi yeterince gelişmemişleri kurtarmaya yetmez. Doğru dürüst kullanmasını bilenlerin ağzında Türkçenin neleri başardığını bilen kişi, başarısızlığının suçunu

Türkçeye yıkmak isteyeni, bıyık altından gülümseyerek dinleyecek, *"Boşuna yorma kendini, ben kimin suçlu olduğunu biliyorum."* diye düşünecektir.

"Galatı meşhur" denen yaygın yanlışlar, her yanlışın yaygınlaştırılarak meşrulaştırılacağı anlamına alınmamalıdır. Doğru kullanım için gereken tek şey de dilin iyi bilinmesidir.

AÇIKLIĞI ENGELLEYEN ETKENLER

Açıklık, sözcüklerin / sözlerin iletilmek istenen anlamı tam iletememesi durumunda engellenir. Söylenenin, kastedilen anlam dışında bir anlama gelmesini önlememiz gerek. İşte bu yüzden, açıklığın hangi nedenlerle engellendiğini incelemek zorundayız.

SÖZCÜKLERİN YANLIŞ KULLANILMASI

1. Doğu Kökenli (Arapça, Farsça...) Sözcükler

Bu sözcüklerin geldikleri dildeki söyleniş ve yazılış özelliklerinin korunması gerektiği yolundaki yanlış yargı, yıllardır yıkılamadığı için kimileri, "hizmet" söyleyişiyle çoktan yaygınlaşmış olan sözcüğü, gırtlaktan bir "he" ile *"hızmet"* biçiminde söyleyerek, kimileri "cami" sözcüğüne getirilen iyelik ekini *"cami'i"* biçiminde yazarak doğrusunu kullanıyor olduklarını sanmanın gururunu yaşamaktalar. Oysa her dil, aldığı sözcüğü kendisinin kılmak için ona kendi damgasını basabilmektedir. Başka diller için geçerli olan bu uygulamanın Türkçe için de benimsenmesi, halkın dönüştürdüğü sözcüğü doğru sayacak yetkili bir kurumdan başka bir şeye gereksinme göstermez. Yine böyle (yetkin) bir kurumu bekleyen görevlerden biri de en kısa zamanda bir "Türkçe Fonetik Sözlük" hazırlamaktır. Böyle bir sözlük, "sünni" olduğunu söylemek isterken *"suni"*, "mütehassis" olduğunu söylemek isterken *"mütehassıs"* olduğunu söyleyen, "takdir" ettiklerini, yanlışlıkla "taktir" edip imbikten geçiren, adamın namussuz ve "hayâ"sızlığını söylemek isterken testislerinden söz ediyormuş gibi "haya"sız olduğunu öne süren kişilerin derdine derman olmaz belki; ama, hiç olmazsa "hangisinin ve neden" doğru olduğuna kanıt oluşturur.

Bu alandaki yanlışların bir bölümü, kullanılan sözcüğün anlamını tam bilmemekten kaynaklanır: *"Böyle bir şey kuvvetle ihtimal."* diyen kişi "ihtimal" sözcüğünü "muhtemel" yerine mi kullanmıştır; yoksa o şeyin "kuvvetli bir ihtimal" olduğundan mı söz etmektedir? Kuşlardan söz ederken *"Taşları hedef alanlar anında öldü."* diyen kişi "taşları hedef alan" kuşlar yerine taşların "isabet" ettiği kuşları mı düşünür, kuşları hedef alanların amaçlarına ulaştığını mı?

Osmanlıca kullanarak, "hava atmak" isteyenler, Osmanlıcanın, Arapça, Farsça, Türkçe olmak üzere üç dili bilmeyi gerektirdiğini unutmamalılar. *"Refah bir millet"* denmez örneğin. Kastedilen anlamı iletmek için ya "müreffeh" diyeceksiniz millet için ya da "refah içinde" olduğunu söyleyeceksiniz. *"Tecrit yaşayan halk"* da denmez. "Tecrit", "ayırma, soyutlama, yalıtım" anlamlarında bir sözcüktür; "tecrit edilen" denebilir. "Keyfiyet" sözcüğü, "keyfilik, keyfine göre hareket etme" anlamında bir sözcük değildir; "nitelik, durum" anlamında bir sözcüktür; hatta eski dilde "nitelik-nicelik" yerine, "keyfiyet-kemiyet" çifti kullanılırdı. *"Hoşsohbet"* sözcüğü, eski dilde, insanlar için sıfat olarak kullanılır; sohbeti hoş olan kişi anlamında "hoşsohbet bir insan" denir. "Hoşsohbet yaptık." denmez. Yapılan sohbetin "hoş" olduğu düşünülüyorsa söylenecek olan söz de "Hoş bir sohbet yaptık." olmalı.

"Eski arkadaşım evime geliyor, bir fincan kahve ısmarlayamıyorum." diye yakınan kişi, "ısmarlamak" ile "ikram etmek" arasındaki farkı biliyor mu sizce? Sözgelimi, bu son sözü söyleyen kişinin konuğuna kahve mi sunmak istediğinin; yoksa bir yerden (çay ocağı, kahvehane) kahve mi söyleyeceğinin anlaşılmaması, vericinin ve alıcının tek anlamda buluşmasını, başka bir deyişle "açıklık"ı engelleyen bir etken olarak karşımıza çıkıyor.

2. Batı Kökenli (İngilizce, Fransızca...) Sözcükler

Batı dillerinden giren sözcükler, okunma ve yazılma konusunda Doğu kökenli sözcüklerden daha büyük bir sorun yaratmakta. Kimileri bu sözcüklerin özgün yazımlarının korunması gerektiğini savlarken halk, *"show"* ve *"flash"* biçiminde yazan "ilk" kullanıcıya inat, sözcükleri "şov" ve "flaş" biçimine sokmakta zorlanmıyor, bu yazımı da

giderek yaygınlaştırıyor. Batı dilleri, başka dillerden aldıkları sözcükleri kendi dillerinin kurallarıyla yoğurmaktan hiç mi hiç çekinmezken belli çevreler, Türkçede kullanım rahatlığına ulaşmış sözcüklerin bile (pantolon, espritüel, dedektif, şovenizm, virtüöz, pota) yanlış, bunların doğrularının başka *(pantalon, spritüel, detektif, şovinizm, virtioz, poto)* olduğunu yinelemekten bıkmıyor. Diğer yandan, Fransızca "sübvansiyon, organizasyon, provokasyon" gibi sözcükler bozularak *"sübvanse etmek, organize etmek, provoke etmek"* biçiminde; hatta bir şeyin *"organize"*si, *"koordine"*si biçimlerinde kullanılabiliyor; bu da yetmiyor, "organize bozukluğu"ndan bile söz edilebiliyor. *"Şok - şoke"* sözcüklerinden hangisini doğru sayacağımıza bir türlü karar veremedik daha. Yunanca "laik" sözcüğü birçok kişi tarafından *"layık"*a yakın biçimde söylenirken anlam özellikleri iyi bilinmeden kullanılan kimi sözcükler *(otomatikman olarak, jest hareketi, bütün ful konsantre vb.)* anlatımın akışını zedelemekle kalmayıp söyleyeni gülünç duruma düşürebilmekte. Haber bültenlerinde *"Geminin* (kendisinin değil) *rotasının nereye gideceğinden"* söz edilebilmekte, *"emperyalistik emeller"* gibi özentili tamlamalar kurulabilmekte.

Batı dillerindeki kimi ortak sözcüklerin hangi dildeki okunuşa göre seslendirileceği de son yılların sorunlarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Fransızca söylenişiyle benimsenmiş "kalite" sözcüğü, bir reklamda Almanca okunuşuyla *"kualite"*, yine Fransızca "aksiyon" *(action)* sözcüğü birtakım çocuk oyunlarında (Action-man) *"ekşın"* biçiminde söylenebilmekte. "Garaj" sözcüğünü, *"garage"*, "spor" sözcüğünü *"sport"*; "kuaför" biçimiyle dilimize girmiş ve yıllardır kullanılan sözcüğü, "coiffeur, coiffur, coiffeure, coifféure" gibi birbiriyle bağdaşmaz biçimlerde yazmaya çalışanlarımız her gün biraz daha çoğalmakta.

Türkçe sözcükleri İngilizceymiş gibi "çivi-chivi, şaman-shaman, vişne-whisne..." yazma saçmalığını ciddiye alıp bunlarla ilgilenmesek de bir başka modadan, son yıllarda Türkçe (ya da Türkçeleşmiş) sözcüklerin başına ve sonuna yabancı ekler getirerek yeni sözcük oluşturma modasından söz etmek gerekir. *"Dokun-matik, anti-leke, güncel-lektüel, uçkur-gate, fermuar-gate"*, hatta *"teşrifat-ör"* gibi örneklerine rastlanan bu moda, aynı alafrangalaşma kaynağından beslenerek Türkçenin yapısal sağlamlığını zedeleyebilecek bir tehlike oluşturmaya aday görünüyor.

3. Türkçe Sözcükler

Yabancı sözcük kullanmamaya, o sözcüğün kendi karşılığını bulmaya çalışan kişiler, çoğu kez Türkçe olduğunu düşündükleri sözcükleri kullanmakla dillerine gerekli özeni gösterdiklerini sanırlar; ancak anlam incelikleri gözetilmeden ya da anlamı tam bilinmediği halde, yine bir çeşit özentiyle kullanılmaya çalışılan yeni Türkçe sözcükler de anlatımın akışını bozabilmekte, anlam bulanıklığına yol açabilmektedir.

a) Birbiriyle karıştırılan sözcükler:

Yayma eylemi "yayımlamak", bu eylemin sonunda ortaya çıkan nesne "yayın" olarak adlandırılacakken *"yayınlamak"* sözcüğü, belki artık yanlış sayamayacağımız kadar yaygınlaşmıştır. Bunu bir kez daha söylemek istiyorum. Eylemin adı: yayımlamak; bu eylemin sonunda ortaya çıkan ürünün adı: yayın. Aynı biçimde yaygınlaştığı için yanlış saymama eğilimine girdiğimiz bir başka sözcük de *"tepki"*. "Etkinin karşıtı, bir karşı davranış" anlamı için önerilmişken "reaksiyon" anlamında kullanılmakta ve bu kullanımıyla yaygınlaşmakta.

Yaygınlaşmanın her zaman bağışlatıcı bir neden olmadığını vurgulamak için başka örnekler vermek gerekirse "son" ve "sonuç" sözcüklerinin de birbiriyle karıştırıldığı ve her ikisinin de zaman zaman yanlış kullanıldığı söylenebilir. "Son" zaten "bitiş" demek olduğuna göre *"Film kötü bitiyor."* ya da *"Filmin sonu kötü."* demek doğru ve yeterliyken *"Filmin sonu kötü bitiyor."* kalıbı sıklıkla kullanıldığı için artık pek kimseyi rahatsız etmiyor. "Etkin" ve "etken" sözcüklerinin anlam alanlarının belirlenmesi gerektiğine daha önce (Özne-Yüklem İlişkisi konusunda) değinmiştim. "Dolaylı" ve "dolambaçlı" sözcükleri için de böyle bir kesinleştirme önerisini biraz sonra sunacağım. Şimdilerde, bu sözcükler, kavram kargaşasına yol açacak kadar birbirinin yerine kullanılmakta. *"Üzücü bir olay sonucu jokey düşüyor."* türündeki örneklerde de "bir araştırmanın, incelemenin sonunda varılan nokta" anlamını içeren "sonuç" sözcüğünün kullanımını gerektiren bir durum bulunmamasına karşın bu kullanım da giderek yaygınlaşmakta. Oysa "son", "ilk" sözcüğünün karşıt anlamlısıdır, "sonuç" ise "netice" sözcüğünün Türkçesi; "bir gelişim ya da girişimden ortaya çıkan karar ya da düşünce".

"Barındırmak" sözcüğü, ev bark bulmak, barınmasını sağlamak anlamı taşımaktayken *"Ruhsatsız silah barındırmak..."* biçimiyle haber bültenlerinde yer alabilmekte. Başkaca, *"olanak / olasılık"*, *"ayrılık / ayrıcalık / ayrım / ayrıntı"*, *"süre / süreç"*, *"yaşam / yaşantı"* gibi pek çok sözcük birbiriyle karıştırılmakta. Yaşantı, "günlük yaşantı" örneğindekine benzer biçimde, "yaşamı oluşturan dilimlerden her biri, yaşamın alt birimi" gibi incelikli bir anlam kazanmışken *"Yaşantımda bu ödülün ayrı bir yeri olacak."* kullanımı, bu türdeki yanlışlara örnek verilebilir. *"Bu sana özel bir davranış"* derken "özel" sözcüğü, "özgü" yerine kullanılmış, *"O, kendine özgün bir kişidir."* derken "özgün" sözcüğü de "özgü" yerine kullanılmış. Demek ki "özgü, özgün, özel" sözcükleri arasındaki anlam ayırtıları da yeniden gözden geçirilmeli.

Bir de *"gözaltı"*, *"gözlem altı"*, *"gözetim altı"* var. Polis insanları bunların hangisine alır? *Gözaltına almak,* birinin güvenlik kuvvetlerince belli bir yerde, belli bir süre alıkonulması (eski dilde: nezaret); *gözlem altına almak,* bir şeyin niteliklerini öğrenmek amacıyla dikkatle incelenmesi (eski dilde: müşahede); *gözetim altına almak,* korumak, bakmak, özen göstermek (eski dilde: himaye). Polisin yaptığı bunlardan hangisi?

b) Yinelemeler:

Eşanlamlı sözcüklerin birlikte kullanılması *(seçenek / alternatif, yinelenecek / tekrarlanacak, ay mehtabı, örneğin mesela...)* yineleme denince akla ilk gelen örneklerse de bunları, "gereksiz sözcük" kapsamında ele almayı daha uygun görüyorum. Burada üstünde duracağım, aynı sözcüğün farklı anlamlara gelecek biçimde ya da pek anlam kaygısı güdülmeden yinelenmesi. Anlamı bulandırmasa da anlatımı zedeleyen bu tutum, aynı "ol-" kökünden türeyen eylemsileri, aynı tümce içinde *"olarak, olan, olup..."* biçiminde sıralamak, gösteriş meraklısı siyasilerin uzun tümceler kuruyormuş (ve ancak uzun tümcelerle aktarılabilecek kapsamlı düşünceleri varmış) izlenimi yaratma isteklerine pek denk düştüğü için, en çok onlar tarafından benimsenmekte. Televizyon habercilerinin sıkça yaptığı *"Verdiği ifadesinde... ifadesini verdi."*, *"Birbirinden önemli dört önemli karar..."* türündeki yinelemelerden başka, aynı sözcüğün, birbirinden farklı anlam yüküyle ya da özen gösterilmeden kullanılması da yineleme kapsamına

sokulabilecek örnekler oluşturmakta: "*Mithat şu sıralarda yeni filmler çekmek üzere yollara düşmek üzere.*"deki "*üzere*"ler, "*Küçük bir kızken dahi böyle bir şeyi hayal dahi edemezdim.*"deki "dahi"ler gibi.

c) Kalıplaşmış sözlerin yanlış kullanılması:

Başta deyimler (tümce kalıbında olmalarına karşın atasözleri de bu kapsama alınabilir) olmak üzere kalıplaşmış sözlerin kalıbını kırma girişimi, her seferinde anlatım bozukluğuna yol açar. Sözgelimi "beceri", "edinilen, kazanılan" bir şeyken "*Şerife kır ata yeni beceriler öğretir.*"deki gibi kullanıldığında "beceri öğretmek" biçimini almakta, kalıbın bozulmasından öte, "beceri" sözcüğü, ilettiği anlam açısından zedelenmekte. "İçini dökmek", derdini, sıkıntısını anlatmak anlamında bir deyimdir; ama "*Birçok kez sana gelmiştim ve içimi boşaltmıştım.*"daki "*içini boşaltmak*" artık o deyim değildir; hatta deyim değildir ve olsa olsa "*kusmak*" anlamına gelebilir. "*Beynimden aşağı kaynar sular döküldü.*" diyen kişi, haşlama bir beyinle ortalıkta dolaşmasının pek mümkün olmayacağını düşünmüyor. O yalnızca "baş" yerine "beyin" demiş. Bu alanda en çok yapılan yanlışlardan biri de "iki farklı deyimden tek deyim oluşturmaya kalkmak" diye özetlenebilir. Sözgelimi, "işe koyulmak" bir deyimdir, "işbaşı yapmak" başka bir deyimdir; ama "*işbaşına koyulmak*" diye bir deyim yoktur. "Canından bezmek" ile "burnundan gelmek" birbirinden tümüyle farklı iki deyimken, "*Canım burnumdan bezdi.*" biçiminde yeni ve garip bir deyime malzeme oluşturabilmekte; "ağzını açmamak" ve "sesini çıkarmamak"tan "*ağzını çıkarmamak*" diye yeni bir deyim (!) yapılabilmekte. Kalıplaşmış öteki sözlerde de durum farklı değil. "Güle güle (giy)" ile "iyi günlerde", "*güle güle günlerde*" diye yeni bir dilek oluşturabiliyor.

ç) Sözcüklerin özensiz kullanılması:

Bu ara başlıkla, anlam inceliği taşıyan kimi sözcüklerin bu özelliğine dikkat edilmeden kullanılmasını kastediyorum. "*Şu / şunlar, bu / bunlar*" gibi sözcüklerin ve "*tane*" sözcüğünün ("*Üç tane doktor, iki tane mühendis*" biçiminde) insan için kullanılması, "gerçekleşmek" eyleminin "oluşturmak, gerçek haline getirmek" yerine, "*Bugün Şile'de üzücü bir kaza gerçekleşti.*" örneğindekine benzer biçimde, "olmak" ya

da "yapmak" anlamında kullanılması gibi. *"Bu desenler inan yok hiç kimsede"* sözleriyle tanıtılan "halı" için "kimse", *"çok üzgün bir haber..."* derken "haber" için "üzgün" sözcüğünün kullanılması, özensiz kullanıma örnek gösterilebilir. *"Sayın"* sözcüğünün "saymakla, saygıyla" ilintisinin unutulup bir seslenme ya da kendiliğinden kazanılan bir san olarak mafya mensupları için kullanılması da benzer bir özensizlik sayılmalıdır.

"Oldukça" sözcüğünün "abartı" anlamı taşımadığına daha önce işaret etmiştim; oysa yaygın biçimde "çok, olağanüstü, aşırı" anlamlarında kullanılıyor *"oldukça şık, oldukça güzel"* derken. "Doyum", "tatmin" sözcüğünün Türkçesidir; "doyumsuz" da bu yüzden "tatmin edilmemiş, tatmine ulaştırılmamış" demekken, "doyum olmaz, tadına doyulmaz" anlamında kullanılıyor. Sorunları, problemleri "çözümlemek"ten de sıklıkla söz edilmekte. Oysa "çözmek" yeter bu iş için; çünkü "çözümlemek", "tahlil etmek" demek. "Beğeni" de "zevk" demektir; ama son zamanlarda "beğenilmek" anlamında kullanılıyor. Falancanın filmi çok beğenildi." demek dururken o film beğenilmiyor da "beğeni topluyor". "Öğreti", "doktrin" anlamında bir sözcükken, "öğretilenler, ders" anlamında kullanılabiliyor. Bunların gelip geçici modalar mı olduğu, kalıcı mı olacakları bugünden pek belli değil. "Pek" sözcüğünü kullanınca anımsadım; bu sözcükle ilgili olarak da bir dışlanma söz konusu. "Pek sevmedim ben bunu." gibi bir kullanım yerine nedense, *"Çok sevmedim."*, "Pek bilmiyorum." yerine, *"Çok bilmiyorum."* yeğlenmekte.

Çok ayırt edici anlamlar dışında "herkes, hepsi" adılları olumlu, "hiçbiri, kimse" adılları olumsuz ve mutlaka tekil yüklemle kullanılır. Sözcüklerin bu özelliklerine dikkat edilmemesi özensiz kullanım sayılmalıdır. *"Herkes ... yapacaklar."*, *"Bazısı tedaviden yoksun kalıyorlar."* bu türdeki yanlış kullanım örnekleridir.

Türkçede sayı adları sıfat görevindeyken çoğul adla kullanılmaz: "İki ev, üç dolap" denir; "iki evler, üç dolaplar" denmez. Türkçe akla dayanan bir dil olduğu için denmez. Bir şeyin sayısını söylemişseniz çoğul olduğunu ayrıca belirtmeye ne gerek var? Tıpkı böyle, "birkaç, birçok" gibi sözcükler de yanlarına tekil ad alarak sıfat görevine girer. *"Birçok insanlar"* değil, "birçok insan"; *"birkaç sorular"* değil, "birkaç soru".

*"Buzdolabında keşfedilen ceset"*te "keşfedilmek", *"7 Ekim 1984 yılı"* derken "yıl", yine anlam inceliğine dikkat edilmeden kullanılan sözcükler. Ceset, Amerika kıtası mı ki keşfedilsin; "bulunmuştur" nerede bulunduysa. "7 Ekim 1984" bir günün adıdır; bir yılın değil. Yıl olan yalnızca 1984'tür; 1984'ün 7 Ekim'i ise bir gündür, yıl değil.

"Bu olayın sebebi... şundan kaynaklanıyor.", *"Bu kelimenin anlamı... şu demektir."*türündeki yanlışlara da bu kapsamda yer verilebilir. Birincide "olayın sebebi" dendiğine göre o sebep söylenebilir ve tümce "şudur" diye bitirilebilir ya da "sebep" sözcüğü hiç kullanılmadan "Bu olay... şundan kaynaklanıyor." biçimi yeğlenebilir; çünkü olay bir şeyden kaynaklanabilir, "sebep" bir şeyden kaynaklanmaz. Yani bu anlamı iletmenin iki yolu var: "Bu olayın sebebi... şudur." ya da "Bu olay... şundan kaynaklanmaktadır." İkinci örnek için de benzer şeyleri söyleyeceğim: "Bu kelimenin anlamı şudur" ya da "Bu kelime şu demektir." biçimlerinden biri yeğlenmek zorundadır. Bunlardan yeni bir karma oluşturmak, düpedüz bozukluk sayılmalıdır.

"Bence Türkiye yukarıya doğru tırmanmakta olan bir ülke diye düşünüyorum." tümcesinde yanlış olan ne? Tümcenin sonu ile "bence" nin bağdaşmaması. "Bence" çıkarılarak da düzeltilebilir tümce; sonu, "bence"ye uydurularak; yani "diye düşünüyorum" bölümü atılarak da.

Özensizliğin yaygın örneklerinden biri de yalnızca olumlu ya da yalnızca olumsuz anlamlar için kullanılan sözcüklerin, bu özelliklerine dikkat edilmeksizin kullanılmasıdır. "Sağlamak, sayesinde" gibi sözcüklerin olumlu, "neden olmak, yol açmak, yüzünden" gibilerin olumsuz anlamlar için kullanılmasını kastediyorum. *"Yaptığınız bütün o konuşmalar size saygı duyulmamasını sağlıyor."*da "sağlamak", *"Bu olay, onun başmüfettişliğe kadar yükselmesine neden oldu."*da "neden olmak" böyle yanlış kullanıldığı için bir başka şeye, çelişkili (tutarsız) anlatıma yol açmıştır.

d) Çelişkili (tutarsız) anlatım:

Yukarıdaki son iki örnekte "bir insana saygı duyulmaması" istenen, "başmüfettişliğe kadar yükselmek" istenmeyen bir durum olarak karşımıza çıkıyor. Gerçeğinin böyle olmayacağını varsaydığımız için bu söyleyişleri yanlış sayıyoruz. Oysa gerçek, tam da iletildiği gi-

bi olabilir: Biri, kendisine saygı duyulmamasını isteyebilir; öteki başmüfettişliğe kadar yükselmekten nefret ediyordur. Bu durumda söyleneni mi doğru sayacağız, iletilmeye çalışıldığını sandığımız anlamı mı? ("Açıklık" diye anlatmaya çalıştığım konuyu bu örneklerin çok net gösterdiğini sanıyorum.) İlk tümcede kastedilen anlam, akla yakın olan ve bizim tahmin ettiğimiz anlamsa, *"Yaptığınız bütün o konuşmalar size saygı duyulmamasına yol açtı / neden oldu."* denmeli. İkinci tümce için de önereceğimiz biçim şu: *"Bu olay, onun başmüfettişliğe kadar yükselmesini sağladı."*

"Müfettişlik sınavını kesinlikle kazanırım herhalde" diyen kişi, çok iddialı bir laf ettiğini düşünüp tümcenin sonuna bir "herhalde" eklemiş olmalıdır. Ne var ki bu tümceyi okuyan, konuşanın müfettişlik sınavını "kesinlikle" mi, "herhalde" mi kazanmayı düşündüğünü asla bilemez. *"Sen benim hayatımdaki en önemli şeysin!"* diyen kişi, "şey" yerine koyup karşısındakine hakaret mi etmektedir; "önemli" bulup iltifat mı? *"Onu ben de senin gibi incitmek istemiyorum."* sözünün anlamı, *"Sen onu incitmiştin; ben aynı şeyi yapmayacağım; onu incitmeyeceğim."* midir, *"Seni incitmiştim; seni incittiğim gibi, onu da incitmek istemiyorum."* mu? *"Senin için ne yaptığımız önemli değil."* tümcesinde iletilmeye çalışılan anlam, *"Senin için bir şeyler yaptık; ama sen, bu yaptıklarımızı önemsemiyorsun."* da olabilir; *"Biz bir şeyler yapmak için uğraşıyoruz; ama ne yaptığımız, senin açından hiçbir anlam taşımıyor. / Sen, ne yaptığımızla ilgilenmiyorsun."* da. *"Bensiz batan bir gemisin sen."* diyen kişi ne kastediyor olabilir? *"Hayatında ben yoksam sen batan bir gemi gibisin."* mi, *"İçinde ben olmadığım için batan gemiler var; sen onlara benziyorsun."* mu? İki anlama gelmesi önlenememiş bütün anlatımlarda tutarsızlıktan söz edilebilir.

"En güzel, en iyi, en yüksek" dendiğinde, kastedilen şey tek değil midir? Son zamanlarda şöyle söyleyişler de duymaya başladık: *"En iyi üçüncü blokır", "Şimdi sıra, gecenin en yüksek oyunu alan beşinci finalistimizde."* Spor ve pop dünyasından iki ayrı örnek. Kötünün yayılma hızının, iyi ve doğru olandan çok daha yüksek olduğunu düşünürsek bu söyleyişin başka alanlara sıçraması nasıl önlenecek bilemiyorum. "Gecenin en yüksek oyunu alan" kişi, beşinci olmaz ki! Birinci olur. "En yüksek" sözü hiç karıştırılmadan, *"oy sıralamasında beşinci olan"* ya da daha iyisi, yalnızca *"beşinci finalist"* dense olmuyor mu?

e) Dolambaçlı anlatım:

Şimdi anlatacağım konuyu kastetmek üzere "dolaylı anlatım" sözü de sıklıkla kullanılıyor. Benimki yalnızca bir öneri; ama "dolaylı" sözcüğünü, "doğrudan olmayan" anlamında, "doğrudan anlatım-dolaylı anlatım" biçiminde, İngilizcenin belalı konularından biri olan "direct-indirect"in Türkçe karşılıkları olarak kullansak; sözü dolandırmak, konuyu bir türlü toparlayamayıp çırpındıkça amaçtan biraz daha uzaklaşmayı kastetmek için, "dolambaçlı anlatım" terimini kullansak daha iyi olmaz mı?

Bu son söylediğimin üzerinde durmak için bu konuyu beklemekteydim zaten; şimdi izninizle, söylediğimi biraz açayım.

Doğrudan anlatım: Birinin ağzından çıkan sözü, ağzından çıktığı gibi vermektir.

Ayşen: "Sonbahar en sevdiğim mevsimdir." dedi.

Araya, aktarıcı herhangi bir kişiyi sokmadan, mikrofonu Ayşen'in ağzına uzatmışız gibi, Ayşen, kendi sesiyle konuşur doğrudan anlatımda.

Dolaylı anlatım: Burada ise Ayşen'in sesini duymayız. Anlatıcı, Ayşen'in söylediğini, kendi ağzından geçirip söyler. Bu yüzden tırnak işaretine falan gerek yoktur.

Ayşen, sonbaharın en sevdiği mevsim olduğunu söyledi.

"Dolambaçlı anlatım" ise bunlardan farklı; sol kulağı sağ elle göstermeye çalışmak gibi, sözü amacından uzaklaştırıp dolandırmak demektir. Türkçenin akıllılar için ve akıllılar tarafından (Burada "akıllılar" Türkler oluyor.) yapılmış bir dil olduğu saptamasını bu kitapta benden pek çok kez duydunuz. Dolambaçlı anlatımın en iyi örneklerine, "dublaj Türkçesi" de denen, yabancı film çevirilerinde rastlanması da bunun kanıtı zaten. *"Sana bir şey sormak istiyorum; ama cevabı duymak isteyip istemediğimden emin değilim."* türünde, Türkçeyi hakkıyla bilenlerin asla kurmayacağı tümceler, yanlış sayılmasa da dolambaçlı anlatım örneği sayılabilir. Biz, en azından, cevabı duymak istediğimizden emin olduğumuzda sorma isteğimizi dile getiri-

riz. Bütün Türkler adına ve bu kadar kesin konuşuyor olmamak için şöyle diyeyim: Cevabını duymaya hazır olmadığımız soruyu sormaya kalkmayız (gibi geliyor bana).

Bir başka örnek daha. Bir karşılıklı konuşmadan:

— *Ne bilmek istiyorsun?*

— *Ne bilmek istediğimi duymak istediğimden emin değilim.*

Türkçeyi anadili olarak benimsemiş olmasa da Türkçeyle düşünmeye alışmış bir insanın, çok istese bile böyle tümceler kuramayacağını sanıyorum.

"Buda der ki: 'Eğer onun sizden istediği son bir fırsat dahaysa bunu ondan esirgemeyiniz.'" örneğinde de Buda'nın tümcesinin ilk bölümü dolambaçlı anlatıma iyi bir örnek. *"Eğer o sizden son bir fırsat daha istiyorsa / istemişse"* demek varken tümceyi böyle ters yüz etmek için çok çaba gösterilmiş olmalı. Bu yanlışı göstermek için bulunmaz bir örnek de şu: *"Onlar bütün bu yaşananların birbirinden farklı düşündüğünü sandıkları için olduğunun farkında değillerdi."* Açıklamaya falan kalkamam; çünkü ne denmeye çalışıldığını hiç mi hiç anlamadım.

SÖZCÜKLERİN YANLIŞ YERDE KULLANILMASI

Türkçede nitelik (ve nicelik) bildiren sözcükler bulundukları yere göre göreve girer. Başka bir deyişle Türkçede, Batı dillerinde olduğu gibi yalnızca sıfat, yalnızca belirteç (zarf) olan sözcükler yoktur. Diyelim aynı "iyi" sözcüğü, "insan"ın, yani bir adın önündeyse sıfat (önad), "koşuyor" eyleminin önündeyse belirteç görevinde kullanılmıştır. İşte bu özellik, sözcükleri koyduğumuz yere de dikkat göstermeyi gerektirir.

Sıfatların Yanlış Yerde Kullanılması

Sıfat, Türkçe adının (önad) da pek güzel belirttiği gibi addan önce gelir ve önüne geldiği adın özelliğini bildirir. Eğer sıfatı, nitelemesini istediğimiz addan önceki başka bir adın başına getirmişsek derhal bu adı nitelemeye başlar. *"En doğal vatandaşın hakkını kullanamayanlar..."* örneğinde "en doğal", "vatandaş"ın değil, "hak"ın sıfa-

tıdır, öyleyse oraya konmalıdır: *"Vatandaşın en doğal hakkını kullanamayanlar..."* *"50'ye yakın Alman parlamentosundan insan vardı."* örneğinde "50'ye yakın" tahmini, parlamento sayısını mı (Almanya, federal bir ülke!), insan sayısını mı bildirmektedir? *"Alman parlamentosundan 50'ye yakın insan..."* Bu tümcedeki "insan" yerine de "kişi" sözcüğünün kullanılması daha uygun. "İnsan" sözcüğünün, kimi kez, "hayvan olmayan" anlamı taşıdığı gözden uzak tutulmamalı. Bu türdeki anlam karışıklıklarını gidermek için virgül koymak (örneğin "50'ye yakın"dan sonra) pek çok kişinin önlem olarak düşündüğü ilk şeydir. Virgülün yalnızca yazılı anlatımda işe yarayabileceğini hesaba katmasak bile, yanlışlığı virgülle gidermeye çalışmak, ancak, bir "tamir" çabası sayılabilir. Yıkılmak üzere olan duvara, kalın bir kalas dayayarak onu ayakta tutmaya çalışmak gibi bir çaba... Sözdizimi yanlışını gidermenin tek yolu vardır; o da sözcüğü (sözü) bulunması gereken yere koymak. Vitrinine, *"Nefis kömürde döner"* diye bir duyuru asan dönerci, kömürünün değil, dönerinin "nefis" olduğunu söylemek istiyorsa o yazıyı yazdırdığı tabelacıdan yalnızca iki sözcüğün yerini değiştirmesini istemelidir: *"Kömürde nefis döner"*. *"Ücretsiz eve teslim"* diye yapılan duyurularda da benzer bir yer değiştirme, istenmeyen anlamın doğmasını önleyecektir: *"Eve ücretsiz teslim."* *"On vitaminli şeker"* diye reklamı yapılan şey, eğer içinde on vitamin varsa şekerden çok, vitamin hapı sayılmamalı mıdır? Yoksa, vitaminli on adet şekerin reklamı mıdır o? *"Can Yayınlarından çıkan yazarın bu kitabını..."* örneğinde de "Can Yayınlarından çıkan" sözü yazarın değil, kitabın sıfatı olduğuna göre oraya, tamlamanın arasına alınmalıdır: *"Yazarın, Can Yayınlarından çıkan bu kitabı..."*

Burada bir de ad tamlamalarının başına getirilen sıfatlarla ilgili, bir türlü çözülemeyen soruna değinmemiz gerek. Konuşula konuşula eskitilmiş; ama sonuca ulaştırılamamış konulardan biridir bu.

Bir televizyon dizisinden not ettiğim bir tümce vardı:

Kül tablası, birbiri ardına söndürdüğü sigara izmaritleriyle doluydu.

"Birbiri ardına söndürdüğü" sözü, sıfat görevinde; ama neyin sıfatı? "Sigara"nın değil; "sigara izmaritleri"nin. "İzmarit", zaten sönmüş / söndürülmüş sigara demek değil mi? Öyleyse bu adam, zaten sön-

müş olan izmaritleri bir daha nasıl söndürüyor? Peki, "söndürdüğü" yerine, "içtiği" desek? O zaman da adamı durup dururken "izmaritçi" yapmış oluruz. Bu tümcenin, kastedildiğini düşündüğümüz anlamı iletmesi için, bir tek şeye ihtiyacı var: "Sigara" sözcüğüne getirilecek bir "-ların" ekine. Bir de böyle okuyun tümceyi, göreceksiniz. Adam (Adam mı kadın mı olduğunu bilmiyoruz aslında; ama nedense bir adamı yakıştırdım bu role ben.) izmaritleri değil, sigaraları söndürmüş normal bir insana dönüveriyor. Yaptığımız işin dilbilgisel açıklaması ise şöyle: Tamlayanı nitelesin diye konmuş olan sözcük –tamlama, belirtisiz ad tamlaması olduğundan– tamlanana yönelmişti; biz tamlamayı, belirtili ad tamlamasına dönüştürünce sıfat da ait olduğu sözcüğü niteler duruma geliverdi.

Buradan, yılan hikâyesine dönmüş şu eski konuya bir kez daha değinmek istiyorum: "Eski bayındırlık bakanı" mı, "bayındırlık eski bakanı" mı? "Eski" sıfatının yeri neresi? Tamlama: Bayındırlık bakanı. "Sigara izmariti" gibi, belirtisiz bir ad tamlaması. Bunun başına getireceğimiz, "sönmüş" sıfatı nasıl "sigara"yı değil, "izmarit"i niteliyorsa, "bayındırlık bakanı" ad tamlamasının başına koyacağımız "eski" sıfatı da "bayındırlık"ı değil, "bakan"ı belirtir. Biz de zaten bakanın "eski" olduğunu söylemeye çalışmıyor muyduk? Öyleyse, "eski" sözcüğünü tamlamayı yarıp ortasına koymaya hiç gerek yok. Kaldı ki belirtisiz ad tamlaması, belirtisiz olduğu için, tamlayanı ve tamlananı birbirinden uzaklaştırmamamız gerek; yoksa aralarındaki ilişki kaybolur. "*Elbise dolabı, çay fincanı, kitap kapağı, yemek kaşığı*" gibi çeşitli tamlamaları düşünün. Tamlananı nitelemesini istediğimiz sözcüğü, getirip tamlamanın ortasına koyabiliyor muyuz? "*Elbise tahta dolabı, çay kırık fincanı, kitap yırtık kapağı...*" Belirtisiz ad tamlaması, o varlığın / nesnenin adı olmuşsa sıfatı başına alacaktır: "*Tahta elbise dolabı, kırık çay fincanı...*" Yok, belirtili yapabiliyorsak tamlamayı, sıfatı da istediğimiz yere koyabiliriz: "*Kitabın yırtık kapağı*".

Belirteçlerin Yanlış Yerde Kullanılması

Sıfatlar için açıkladığım durum belirteçler için de tümüyle geçerli. Yani, belirtmesini istediğimiz eylemden önce başka bir eylem varsa belirteç, bizim niyetlediğimizi değil, kendisine en yakın eylemi be-

lirtecek ve söylediğimiz sözden, hiç hesaba katmadığımız bir anlamın doğması önlenemeyecektir. *"Dünya televizyonları tekrar tekrar vurulan sivilleri gösteriyor."* tümcesinde olduğu gibi. "Tekrar tekrar" ikilemesi bulunması gereken yerde olmadığından "sivillerin tekrar tekrar vurulduğu" anlamının doğmasına yol açmış; oysa "tekrar tekrar" yapılan eylem "vurulmak" değil, "göstermek". İzmir'de eski belediye otobüslerindeki bir uyarı da buna iyi bir örnekti: *"Ön kapıdan inerek binen yolcuları rahatsız etmeyin."* Sözden çıkan anlam şu: "Kimi yolcular ön kapıdan iner gibi yapıp biniyorlar. Bunların (akıl sağlıkları pek yerinde olmayabileceğinden) rahatsız edilmemeleri (sizin açınızdan) iyi olur." Burada gerçekten de "inerek"ten sonra konacak bir virgül durumu kurtarabilir gibi görünüyor; ama bu tümcedeki yanlışlığın temelden düzeltilmesi için yapılacak değişiklik şu olmalı: *"Binen yolcuları ön kapıdan inerek rahatsız etmeyin."* Dümdüz söylemekte ne sakınca olabilir? *"Ön kapıdan inmeyiniz."* Daha da düzü şu: *"Arka kapıdan ininiz."* *"Çok iyi duran toplara vuruyor."* örneğinde de "toplar çok iyi duruyor"muş gibi anlaşılıyor; oysa "çok iyi" yapılan şey, "durmak" değil, herhalde "vurmak".

Sıfat-Belirteç Karışıklığı

Bu bölümdeki yanlışların çoğu, tümceye belirteç niyetiyle konan bir sözcüğün yanına bir ad getirilmesinden kaynaklanır. Belirteç görevine girecek sözcük, bu durumda yanındaki adla bütünleşip sıfat görevine giriverir. *"Bir buzdolabını açın bakalım"* reklam sözü, çocuklarına sürpriz hazırlamış bir anne tarafından söyleniyordu. Kastedilen "bir buzdolabını açmak" değil; anne, anlatımına heyecan katmak için "Bir açın bakalım!" demek istiyor. *"Zincirsiz yola çıkmayın."* dendiğinde, yolların bazılarının zincirlenmiş olduğunu anlamıyorsak bu, bizim anlama gücümüzden. Şehirlerarası otobüslerin arkasında yazan, *"Uykusuz yola çıkmayın."* uyarısının, yolların bir bölümünün "uykusuz" olduğu anlamını taşımadığını, yola çıkma eyleminin uykusuzken yapılmaması gerektiğini vurgulamak için konduğunu bildiğimiz için öyle anlıyoruz; yoksa söz, yolların bir kısmının uykusuz olduğunu söylüyor bize. *"Alkollü araç kullanmayın."* da öyle. Benzinli araçları kullanabilirsiniz, mazotluları, tüp gazla çalışanla-

rı da kullanabilirsiniz; ama alkolle çalışan araçları kullanmayın." demek istenmediğini nereden anlıyoruz? Alkolle çalışan bir aracın henüz icat edilmediğini bildiğimiz için, kastedilen anlamı; yani alkollüyken araç kullanmamamız yolunda bir uyarı ile karşı karşıya olduğumuzu anlıyoruz. *"İlk akla o gelir"* örneğinde "ilk" sözcüğü yanlış yerde kullanılmış; "akıl"dan önce değil, sonra konmalı: *"Akla ilk o gelir."* *"Bomboş evde oturduğumu..."* örneğinde de "bomboş" olanın "ev" mi, "oturma" eylemi mi olduğu hiç değilse ilk duyuşta anlaşılmıyor. Bunun yerine, *"Evde bomboş oturduğumu..."* denmesi, karışıklığı giderir. Bir dispanserin önüne asılmış bir bez afişte, *"Burada ücretsiz hastalara bakılmaktadır."* diye bir yazı görseniz, o anda çalışmıyor; yani hiçbir yerden bir ücret de almıyor ve (aynı zamanda) hastaysanız, "Acaba ben, bu durumumla 'ücretsiz hastalar' sınıfına girmekte miyim?" diye düşünmez misiniz? Oysa, (herhalde) orada, "hastalara ücretsiz bakılmakta" olduğunu duyuruyor o bez afiş.

Yanlış Yerde Kullanılan Öteki Sözcükler

Türkçede aralarında eklerle güçlendirilmiş sağlam bir ilişki olmayan, başka bir deyişle "belirtisizlik" ilişkisiyle sınırlanmış sözcüklerin arasına ("da", "mı" gibi ilgeçler dışında) başka görevli sözcük girmez demiştik zaten; ta tümce konusunun sonunda. Bu yüzden, *"SHP, bazı belediye başkan adayları için önseçim yarın yapıyor."* dizilişi de *"Telefonlarınızı artık etmeyiniz."* tümcesi de yanlıştır.

Virgülle Düzeltilebilecek Durumlar

Anlatım bozukluklarının düzeltilmesinde virgül kullanılmasını pek önermediğimi biliyorsunuz. Bozukluğun nedenini bulup o nedeni ortadan kaldırmak, bozukluğu gidermenin kesin yoludur. Ancak kimi zaman öyle tümceler çıkar ki karşımıza, virgülün, falan sözcükten ya da filan sözcükten sonra konacak olması anlamı tümden değiştirecektir. Şu, çok bilinen *"Oku baban gibi eşek olma."* örneği de bu söylediklerime dahil. *"Oku, baban gibi eşek olma."* mı, *"Oku baban gibi, eşek olma."* mı? Bunlar, anlatım bozukluğundan çok, anlam bulanıklığı sayılabilir. *"Çocuk arabasını pek sevmedi."* diye yazarsak

"o" diye bir gizli özne var; ve "o" çocuk arabasından hoşlanmamış olur. *"Çocuk, arabasını pek sevmedi."* diyorsak durum tümüyle farklı. *"Genç kadın gazeteciyle konuşmak istemedi."* dendiğinde de durum hiç net değil.

1. *Genç,* kadın gazeteciyle mi konuşmak istememiş?
2. *Genç kadın,* gazeteciyle mi konuşmak istememiş?
3. *(O),* genç kadın gazeteciyle mi konuşmak istememiş?

DİLBİLGİSİ BOZUKLUKLARI

Bileşik tümcelerde, daha çok da bağlı (sıralı) tümcelerde görülen türdeki anlatım bozukluklarıdır. İki tümcenin (tümceciğin) ortak öğesi olarak kullanılan söz ya da sözcüğün, bunlardan birine uyarken, ötekine uymamasından kaynaklanır. Anlam bulanıklığına pek yol açmaz; ama tipik anlatım bozukluğudur.

Özne Yanlışları

Bu yanlışlardan bir bölümü özne eksikliğinden kaynaklanır: *"Marmara ve Ege bölgesi yağmurlu ve rüzgârlı geçecek."* örneğinde olduğu gibi. Tümcenin öznesi "Marmara ve Ege bölgesi" değil, "hava" olacakken, bu özne konmadığı için "geçen" Marmara ve Ege bölgesi olmakta. Aynı tipteki bir başka örnek de şu: *"50 derece sıcaklıkta iki çocuğu arabada unuttular; çilingir yetişmeseydi öleceklerdi."* Birinci tümcenin (gizli) öznesi "onlar", yani unutanlar; oysa ikinci tümcede "ölecek olanlar", "onlar" değil, "çocuklar".

Birbirine bağlaçla ya da virgül ve noktalı virgülle bağlanmış tümcelerde tek özne varsa bu iki tümce, özne parantezine alınmış sayılır; o tek özne, her iki tümcenin de öznesi olur. İki tümceyi tek özneye bağlamak matematiksel bir işlemdir. Anlam ve anlatım bakımından birbiriyle ilintili tümceler, tek tümceye dönüştürülmek istendiğinde ortak öğe parantezine alınır. Şöyle gösteriyorduk:

Süleyman (herkesten erken gelir). Süleyman (dükkânı açar).
X (A) X (B)

Bu tümcelerde "X"ler (Süleyman) ortak öğedir (özne); öyleyse bu iki tümce "X" parantezine alınarak birleştirilebilir: *"Süleyman, herkesten önce gelir ve dükkânı açar."* İkinci tümcede özne bulamayınca ilk tümcenin öznesine dönmemiz, onun ortak özne olarak kullanıldığını anlamamızdandır. Aynı yöntemle başka bir örneğe bakmak, yanlışlığın nedenini açıkça görmeyi sağlayacaktır:

Hakemin kararı autu gösteriyor ve yan hakemin yanına koşuyor.

Hakemin kararı (autu gösteriyor) ve (yan hakemin yanına koşuyor).
X (A) + (B)

Anlatım bozukluğunu net olarak ortaya çıkarmak için, iki tümceyi ortak öğe parantezinden kurtarmak; yani açılım yapmak gerekir. Yapalım açılımımızı.

Açılım:

1. Hakemin kararı (autu gösteriyor).
2. Hakemin kararı (yan hakemin yanına koşuyor).

Görüldüğü gibi, ikinci tümcede başka özne olmadığı için, yan hakemin yanına koşan da "hakemin kararı" olmakta. Aşama aşama gidelim. Bu yanlışı gidermenin yolunu düşünmeden önce, yanlışlığın nedenini tam olarak saptamak zorundayız; ilaç yazmadan önce hastalığa tam olarak tanı koymak zorunda olan doktorlar gibi. Bu tümce niye hasta?

Anlatım bozukluğunun nedeni: Neden olarak, "özne eksikliği" gibi bir şey diyemeyiz. Öncelikle buna dikkatinizi çekmek isterim. Özne var. Her iki tümceye de uysun diye konmuş bir özne var; ancak, ilkine uymakla birlikte ikinciye uymuyor. Öyleyse anlatım bozukluğunun tam olarak nedeni şu: Özne ile ikinci tümcenin yüklemi arasındaki uyuşmazlık. (Burada "uyumsuzluk" yerine "uyuşmazlık" dediğim, umarım dikkatinizden kaçmamıştır; "uyumsuzluk"u daha "keyfi" durumlar için, yakışıp yakışmama durumları için kullanmayı yeğliyorum.) Hastalığı, tanı koymadan sağaltmaya kalkmak doğru olmazdı ya, şimdi artık tedaviye geçebiliriz.

Anlatım bozukluğunun giderilmesi: Mademki birinci tümceye uyan özne, ikinciye uymuyor, tümceleri ortak özne parantezinden kur-

tarmak gerekiyor öncelikle. Sonra da ikinci tümceye uyan özneyi saptayıp bulunması gereken yere koymak. Demek ki "ve" sözcüğünden sonra "hakem" sözcüğünü koymamız yetecektir anlatımı düzeltmeye.

Bir tümce daha inceleyelim:

Bu okul için bir türlü bitirilemeyen çalışmalar hızlandırıldı ve hizmete açıldı.

Açılım:

1. ... çalışmalar, hızlandırıldı.
2. ... çalışmalar, hizmete açıldı.

Anlatım bozukluğunun nedeni: İkinci tümcenin yüklemiyle özne arasındaki uyuşmazlık.

Anlatım bozukluğunun giderilmesi: İkinci tümceye uygun özne konarak giderilebilir anlatım bozukluğu. Bu da "ve"den sonra "okul" sözcüğünün getirilmesi ile olur.

Nesne Yanlışları

Ortak nesnenin iki tümceye de uymaması ya da nesne gerektiren ikinci tümceyi, birincinin başka bir öğesine bağlamaktan kaynaklanır. Bu kez, ortak öğe olan nesneyi "X" ile gösterelim:

Kanserin ilacını (bulalım) ve (yenelim).
X (A) + (B)

Açılım:

1. Kanserin ilacını (bulalım).
2. Kanserin ilacını (yenelim).

Anlatım bozukluğunun nedeni: "Kanserin ilacını" sözü, her iki tümcenin de ortak nesnesi. Oysa bu nesne, birinci tümceye uyuyor; ama ikinciye uymuyor. Anlatım bozukluğu nesne eksikliğinden kaynaklanmadığı için, ikinci tümceye "onu" diye bir nesne koyarak tümceyi kurtaramayız; üstelik "kanser"e de, "ilaç"a da gönderme yapabileceği için anlam bulanıklığına yol açar.

Anlatım bozukluğunun giderilmesi: İkinci tümceye mutlaka "kanseri" sözcüğü konmalıdır.

Bir örnek daha:

Hayatımı zehrettin, şimdi de öldürüyorsun.

İlk tümcedeki "hayatımı" nesnesi, ikinci tümceyi de bağlıyor. Yani açılım şu:

1. Hayatımı zehrettin.
2. Şimdi de (hayatımı) öldürüyorsun.

Görüldüğü gibi, ortak nesne ikinci tümceye uymamış. İkinci tümce için, başka bir nesne gerekiyor. Oraya getirilebilecek en uygun nesne de "beni" olmalı.

Benden hoşlanmayabilir, sevmeyebilir.

Buradaki bozukluk başka türlü. O yüzden bir de bunu göstermek istedim. Bu tümcenin açılımı da şu:

1. Benden hoşlanmayabilir.
2. Benden sevmeyebilir.

İşte bu tip bir bozukluk için, "2. tümcede nesne eksikliği" saptaması yapılabilir; çünkü görüldüğü gibi, tümcede nesne yok.

Düzeltilmesi ise çok kolay. "Sevmeyebilir"den önce ya da sonra "beni" sözcüğünün getirilmesi yeter.

Dolaylı Tümleç Yanlışları

Eylemin gerektirdiği dolaylı tümlecin kullanılmamasından ya da ortak dolaylı tümlecin her iki tümceye de uygun olmamasından kaynaklanır. *"Eroinden müptela bir insan..."* yerine "eroine müptela" denmesi gerekliliği, söylediklerimin ilkine örnek gösterilebilir. İkinciye ise şu bileşik tümceyi örnek verebilirim: *"Ağzınıza atmanızla erimesi bir olur."* "Erimesi" sözcüğünden önce "ağzınızda" dense iyi olmaz mı?

Bize hep politik sorular soruyorlar; biz buna bir taraftan alıştık, bir taraftan bıktık.

Bu tümcede de "buna" dolaylı tümleci her iki tümceyi de bağlamaktadır. "Buna alıştık" doğru; ama "buna bıktık" yanlış olduğu için, "bıktık"tan önce "bundan" sözcüğünün eklenmesi gerekir.

Şu örneğe de bir bakalım:

Margot onu saklar, korur ve âşık olur.
Margot onu (saklar) , (korur) ve (âşık olur).
X (A) + (B) + (C)

Açılım:

1. Margot onu saklar.
2. Margot (onu) korur.
3. Margot (onu) âşık olur.

Açıkça görüldüğü gibi "saklar" ve "korur" yüklemleri için "onu" nesnesi uygun düşmekte; ama "âşık olmak", geçişsiz bir eylem olduğu için nesne değil, "ona" biçiminde bir dolaylı tümleç gerektirmektedir. Demek ki düzeltmek için, "ve"den sonra "ona" sözcüğü konmalı.

Yüklem Yanlışları

Sözcük tasarrufu yapmaya çalışılırken en sık düşülen yanlışlardır bunlar. Ortak öğe olarak kullanılan tek yüklemin bir tümceye uyarken ötekine uymamasından kaynaklanır.

(Gitar çalmaya başladığımızda ben 11) , (kardeşim de 7) yaşındaydı.
(A)+(B) X

Yanlışlığın nerede olduğu açıkça görülüyor olsa da açılım yapmaya üşenmeyelim biz.

Açılım:

1. (Gitar çalmaya başladığımızda ben 11) yaşındaydı.
2. (Gitar çalmaya başladığımızda kardeşim 7) yaşındaydı.

Anlatım bozukluğunun nedeni: "Yaşındaydı" yüklemi, "kardeşim"e uymakta; ama "ben" öznesine uymamaktadır. Yani, birinci tümce ile yüklem arasında uyuşmazlık vardır.

Anlatım bozukluğunun giderilmesi: Birinci tümce, ortak yüklemden kurtarılmalı, kendisine uyan, başka bir yükleme bağlanmalıdır. Bu yüklem de "yaşımdaydım"dır. (Yeri gelmişken, "*Yaşımdaydım yerine yaşındaydım, demek yanlış mıdır?*" sorusu takılabilir akla. Yanlış

sayılmamalı. Arka arkaya gelen, biri iyelik eki, öteki ekeylem 1. kişi eki olan m'ler söylenişte zorluk çıkardığı gibi, kulakta da kötü bir ses bırakıyor.)

Anımsatmakta yarar var, bu tümcenin "Gitar çalmaya başladığımızda ben 11 yaşındaydım, kardeşim de 7." biçiminde kurulması da aynı nedenlerle yanlış olacaktır.

"*Sen dışarı, ben içeri doğru giriyorum.*" tümcesinin açılımı da birinci tümcedeki yanlışı (Sen dışarı "doğru giriyorum.") kolaylıkla görmemizi sağlar.

Aynı biçimde "*Ben babanızı seviyorum, o da beni.*" tümcesi noktadan önce bir "seviyor" yüklemine gereksinim göstermekte. Düzeltme yaparken, ortak olması sağlanamayan yüklemlerin ayrı ayrı söylenmesinden başka çare yoktur.

Aynı durum, eylemsinin yan tümceciğin yüklemi görevine girdiği tümceler için de geçerli: "*Biri çaycılık, diğeri üçüncü ligde futbol oynayan talihliler...*" tümcesinde "çaycılık"ın "oynayan" eylemsisine bağlanmasını önlemek için, bu sözcükten sonra "yapan" sıfateylemi getirilmeli.

Yüklemdeki Eklerin Yanlışlığı

Yüklemdeki ekler ortaksa her seferinde aynı ekleri koymak yerine tümceler bu eklerin parantezine alınır. Sözgelimi, "*Hiç uyumuyor, sabahlara kadar oturuyordum.*" tümcesi "-dum" ekinin parantezine alınmıştır; çünkü bu ek iki tümcede de ortaktır. Özneler değiştiğinde yüklemdeki kişi ekleri de değişeceğinden ortak parantez kullanılamaz. Ayıp olmazsa **Yahya Kemal**'in ünlü dizesini bu yanlışlığın tipik bir örneği olarak gösterebiliriz:

(Sandallarımız neşe dolar) , (zevke dalar) dık
(A) + (B) X

Açılımını yapmıyorum; ama yapsak, "Sandallarımız neşe dolardık" gibi bir anlatımın çıktığını görürdük. Bozukluğun giderilmesi için yapılması gereken, çok basit: İlk tümcenin yüklemine bir -dı eki getirmek yeterli (dolar-dı).

TAMLAMA YANLIŞLARI

Sıfat Tamlaması Yanlışları

Genellikle sıfatın yanlış yere konmasından kaynaklanan bu türdeki yanlışlara yukarıda değinmiştim. Anımsatmak için burada da bir örnek vereyim: "*Bu sırada olay yerine gelen ölenlerin yakınlarının feryatları yürek parçaladı.*"

Bu tümcede "ölenlerin" sözcüğü belirtili bir ad tamlamasının tamlayanı olduğu için, kendisinden önce gelen sözü sıfat olarak alır ve tümce "ölenler olay yerine gelmiş" gibi bir anlam kazanır. Bunun önlenmesi için "bu sırada olay yerine gelen" sıfatı, bulunması gereken yere, "yakınlar"ın önüne getirilmeli ve tümce şöyle düzenlenmelidir: "*Ölenlerin bu sırada olay yerine gelen yakınları...*"

Başka bir örnek: "*Önümüzdeki hafta sayın hükümet ortağı partilerin genel başkanlarıyla bir araya geleceğiz.*"

Bu tümcede de "sayın" olan, "hükümet ortağı partiler" gibi görünüyor; oysa "sayın" diye nitelenmek istenenler, herhalde genel başkanlardır. Öyleyse bu sözcük oraya, "genel başkanlar"ın önüne konmalıdır: "*Önümüzdeki hafta hükümet ortağı partilerin sayın genel başkanlarıyla...*"

Ad Tamlaması Yanlışları

Bu alanda usanmaksızın yinelenen yanlış, "belirtisiz ad tamlamasının arasına sıfat koymak" diye özetlenebilir: "Maliye eski bakanı", "İzmir eski valisi" türündeki örnekleri kastediyorum. Türkçede aralarında belirsiz (belirtisiz) bir ilişki bulunan sözcüklerin birbirlerinden ayrılamayacağına daha önce değinmiştim. Ancak birileri durmadan bu yanlışı yapıyorsa ben de bıkmadan yanlışlığın nedenini göstermeliyim: Belirti ekle sağlanır; öyleyse tamlayanın ek almadığı durumlarda (belirtisiz ad tamlaması) tamlayanla tamlananın arasına başka bir sözcük konmamalıdır. Belirtisiz ad tamlamasında öne çıkan, zaten tamlanandır ve "eski maliye bakanı" dendiğinde "maliye"nin "eski" olduğunun anlaşılması tehlikesi hiç mi hiç yoktur. Ancak tamlama belirtili duruma getirilirse tamlayan, önündeki sözcüğü sıfat olarak alır. "*Olası bir savaş hazırlığına karşı...*" derken "olası" sözcüğü, "hazırlık"ın sıfatı değildir; öyleyse yanlış kullanılmıştır. Düzeltmek

için "savaş hazırlığı" belirtisiz ad tamlamasını, belirtili yapmak gerekir: "Olası bir savaşın hazırlığı..."

Televizyon haberlerinden bir örnek: "*Kız Kulesi yakınlarında evvelki akşam çarpışan gemi kaptanları...*"

Gemi kaptanları çarpışmış gibi görünüyor; oysa herhalde kaptanlar değil, gemiler çarpışmıştır. Tümcenin bu anlamı iletmesini sağlamak için yapılacak küçücük bir işlem var: "Gemi" yerine "gemilerin" demek. Bu kadar!

Ortak Tamlayan / Tamlanan Yanlışları

Bir süre sonra ailesi de ona katılır. Karısı, birincisi dört, ikincisi bir, üçüncüsü dört haftalık olan üç oğlu ile gelir Paris'e.

Tümceyi özetlersek "dört haftalık iki, bir haftalık bir oğul" varmış gibi görünüyor. Oysa doğa yasaları gereği bu, olanaksız. İlk "dört" ve "bir"in bağlanması gereken sözcük, "bir"den sonra konacak bir "yaşında" sözcüğü. Şöyle düzeltilebilir: "*...birincisi dört, ikincisi bir yaşında, üçüncüsü dört haftalık olan üç...*"

Aynı türden bir yanlış şu tümcede de var: "*Ben diyeyim 25, siz deyin bir ay sonra askere gidiyorum.*"

25'ten sonra "gün" denmediği için, "25 ay" ve "bir ay" gibi yan yana getirilmesi hiç de düşünülmemiş iki olasılıkla karşılaşıyoruz.

Tamlayan ya da Tamlanan Eksikliği

Belki her seferinde tamlayanı ayrıca belirtmek gerekmez.

"*Öğretmen dikkatli olmamızı, defterini özenle taşımamızı istedi.*" gibi bir tümcede, "defterini" sözcüğü geçti diye, ondan önce bir "öğretmenin" tamlayanı eklememiz gerekmez. Başka bir kişi söz konusu olmadığına göre, defterin öğretmene ait olduğu bellidir. Ancak,

"*Yazar, eskiden gazetelerde her gün kısa öykü yayımlandığını –ama çoktan bir yana bırakıldığını– söylüyor.*" Neyin? İki çizgi arasına "ama" dan sonra, "*bunun*" diye bir sözcük konmalı.

"*Bu ülkede konukseverlik havası kadar sıcak.*" "Konukseverlik" sözcüğünden sonra konacak bir virgül, ondan sonra da "*ülkenin*" diye bir tamlanan gerek.

Tamlanan eksikliğinden kaynaklanan anlatım bozukluğuna, yukarıda ortak tamlananla ilgili örneklerde değinmiştim; ama burada da bir örnek verelim:

"Adalet, eşimin de benim de kardeşim gibidir." *"Eşimin"* ve *"benim"* tamlayanları için bir tamlanan var: *"kardeşim"*. Bu tamlanan *"benim"*e uyuyor; ama *"eşimin"* sözcüğüne uymuyor. İkisine de uyması için, *"kardeşimiz"* yapılması yeter.

Tamlayan ya da Tamlanandaki Ekin Eksikliği

Belirtili ad tamlamasında tamlayanda bulunması gereken ilgi ekinin (-ın, -ın; -nın, -nin) eksikliği de anlatım bozukluğuna yol açar:

"Beni en çok besleyen şey sevgi olduğunu fark ettim." *(şey* değil *şeyin)*

"En iyi kadın oyuncu ödülüne layık görülen ***Türkân Şoray,*** *bugünlerde mutluluktan âdeta gözlerinin içi gülüyor."* *(Türkân Şoray* değil, *Türkân Şoray'***ın**)

Eğer "-ın, -nin" gibi bir ek varsa ad tamlaması kuruluyor demektir; o zaman da tümcede iyelik eki almış bir sözcüğün bulunmaması anlatım bozukluğuna yol açar:

"Senin de ondan aşağı kalmazsın zaten." *("Senin"* sözcüğü hiçbir yere bağlanmıyor. Sözün doğal akışı içinde *"Senin de ondan aşağı kaldığın yok zaten."* ya da *"Senin de ondan aşağı kalır yanın yok zaten."* diye bağlanmasını bekleyebiliriz.)

"Bence bizim çok çalışıp sesimizi dünyaya duyurmalıyız." *"Bizim"* sözcüğünün aldığı ek işlevsiz görünüyor. *"Bence biz çok çalışıp sesimizi dünyaya duyurmalıyız."* olabilir; *"Bence bizim çok çalışıp sesimizi dünyaya duyurmamız gerek / lazım."* da olabilir.

Ad ve Sıfat Tamlamalarının Birleştirilmesi

Bu iki ayrı türdeki tamlamayı birleştirme yolundaki her çaba başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûm: Ad ve sıfat tamlamalarında tamlananlar farklı olduğu (ad tamlamasında tamlanan iyelik eki almak zorunda olduğu) için bu iki tamlama, ortak bir tamlananda birleştirilemez. Örnek vermek gerekirse *"kamu ve özel kuruluşlar"* da yanlış-

tır; *"özel ve kamu kuruluşları"* da. "Kamu kuruluşları ve özel kuruluşlar" demek zorundayız. Aynı biçimde, *"fen ve askeri liseler"* diyemeyiz. *"Liseler"* sözcüğü, *"askeri"*ye uymakta; ama, *"fen"*e uymamakta çünkü. *"Fen liseler"* diye bir tamlama olmaz. Düzeltmek için "liseler" sözcüğünü iki kez yazmaya üşenmemeliyiz, birinde iyelik ekli, öbüründe eksiz olarak: *"Fen liseleri ve askeri liseler."*

"Siyasi, ekonomi ve kültür alanında" değil, *"Siyasi alanda, ekonomi ve kültür alanında"*.

"Kartsız ve ziyaretçi araçları 4 no'lu kapıyı kullanınız." Bir sitenin girişinde yer alıyor bu uyarı da. *"Kartsız araçlar"* aynı zamanda *"ziyaretçi araçları"* olmuyor mu, diye soracağım önce. Olmuyorsa o levhada "ve"den önce *"araçlar"* sözcüğü eklenmeli.

KARŞILAŞTIRMA YANLIŞLARI

Bu başlıkla, *"Annem, televizyonu benden daha çok sever."* tümcesinde olduğu gibi iki anlama gelen anlatımları ve kimi anlamsızlıkları kastediyorum. Sözü söyleyen, televizyon izleme bakımından kendisiyle annesini mi karşılaştırmaktadır, annesinin, televizyonla oğlu / kızı arasında bir tercih yapması gerekse televizyonu seçeceğini mi haber vermektedir? *"Annem, televizyonu benim sevdiğimden daha çok sever."* ya da *"Annem, televizyonu beni sevdiğinden daha çok sever."* anlatımlarından biri yeğlendiğinde sorun çözülür.

"Yalan Rüzgârı" dizisinden not ettiğim bir tümce şöyleydi:

Başhemşire bana kraliçe gibi davranıyor.

"Başhemşire, pek kendini beğenmiş biri ve bana, kraliçeymiş gibi davranıyor." mu denmektedir; yoksa, "Başhemşire kulum kölem olmakta, benim kendimi kraliçe gibi hissetmemi" mi sağlamaktadır? Bu anlamlardan hangisi kastediliyorsa, çok basit bir önlemle, tümce ona göre düzenlenebilir:

*a) Başhemşire bana kraliçe**ymişim** gibi davranıyor.*

*b) Başhemşire bana kraliçe**ymiş** gibi davranıyor.*

"1. Halı Saha Futbol Turnuvasına katılım rekor düzeyde oldu." tümcesinde "birincisi" yapılan bir turnuva, neyle karşılaştırılıyor ki "rekor düzeyde katılım" olduğu sonucuna varılabiliyor?

Oranlamalarda da benzer yanlışlıklar yapılmakta. Oranlama ancak iki kavram (varlık, durum, nesne vb.) arasında yapılabilir: *"Beni sevindiren şeylerden biri de salonun doluluk oranı."* tümcesinden salonun dolu olduğu anlamını, sözü söyleyenin sevinmesinden ve kendi anlayışımızla çıkarılabiliriz ancak.

Karşılaştırma yanlışlarının bilinçle yapıldığı bir alan olarak televizyon reklamlarından da söz etmek gerekir. Örneğin, *"İki kat fazla süt içeren tek margarin..."* söyleyişinde "iki kat fazla" ölçüsünün üstüne oturtulacağı bir veri eksikliği var. Bir başka margarinden mi, kendisinin daha önceki halinden mi, neyden "iki kat fazla" süt içeriyormuş o margarin? Başka bir reklamda geçen, *"Önce sağlık, önce lezzet"* sözü de benzer bir karşılaştırma yanlışı içeriyor. İki şey birden *"önce"* olamaz. *"Önce sağlık"* ise *"sonra lezzet"*, *"önce lezzet"* ise *"sonra sağlık"*.

MANTIK YANLIŞLARI

Bu bölümde, mantık ilkeleriyle bağdaşmayan, tutarsız söyleyişler üstünde duracağım. İlk örnek olarak "Habitat II" için söylenen, *"Bugüne kadar Türkiye'nin yapacağı en büyük organizasyon..."* sözüne bakabiliriz. Türkiye'nin yaptıklarıyla ilgili bir yargıya gidilmesi son derece olağanken geleceğini "ipotek" altına almak, mantıkla bağdaşıyor mu? "Bugüne kadar" diye bir sınırlama, kastedilen sürecin geçmişte kaldığını gösterir; öyleyse, "bugüne kadar yaptığı" denebilirdi; henüz yaşanmamış, gelecekteki bir zaman dilimi kastediliyorsa o zaman da "bugüne kadar" demeye gerek yoktu. Belki en doğrusu şöyle demekti: *"Bugüne kadar Türkiye'nin yapmadığı büyüklükte bir organizasyon..."*

Çok rastlanan yanlışlardan biri de şu: *"Geleneksel okul şenliğimizin ilkine hoş geldiniz."* Henüz "ilki" düzenlenmiş bir şenlik nasıl "geleneksel" olabilir? "Geleneksel" ilan etmek için, hiç değilse ikincisinin yapılmasını beklemek ya da *"Gelenekselleştirmeyi düşündüğümüz..."* denmesi gerekmez mi?

Popçuları takdir etmek için söylenen, *"Eğrisiyle doğrusuyla çok doğru şeyler yapıyorlar."* yargısında da aynı mantık çelişkisi var. "Eğrisiyle doğrusuyla" diye belirtilen "şey"ler artık "çok doğru" olamaz.

*"Bütün bildiklerimi ve bilmediklerimi oğluma öğreteceğim."*de de aynı çelişkiyi görüyoruz. "Bildiklerini" öğretebilir insan; ama "bilme-

diklerini"? Bilmediği birşey varsa bunu öğretmeden önce kendisinin öğrenmesi gerekmez mi?

"Aşağı indiğimizde arabayı çalınmış olarak bulduk." Arabayı bulamamışlar aslında; araba çalınmış çünkü. Yok.

— Ne oldu, yemeğin kalanını yemeyecek misin?

— Bunu bile yemeyeceğim.

Bu karşılıklı konuşmada da "bu" diye gösterilen, "yemeğin kalanı"ndan başka nedir ki?

"Ve Demirel ailesinin hoş anılarla geçen bir gecesi..." Yaşananlar, yaşandığı sırada değil, üstünden zaman geçince "anı" olabilir. Sözü edilen gecenin Demirel ailesi için "hoş anı" olup olmayacağını kim bilebilir?

ADILLARIN ÖZENSİZ KULLANILMASI

Bu başlık altında, Türkçede 3. kişi adılının (İngilizcedeki "he / she / it"e karşılık "o") tür-cinsiyet ayrımı taşımamasının getirdiği birtakım zorluklardan söz etmek gerekir. "O" adılı, kendisinden önce söylenen canlı-cansız, kadın-erkek bütün varlıkların adının yerini tutabileceği için, kullanımı özen gerektirir.

"Kadriye ile Hüseyin 1998 yılında tanışmışlar ve onu bir daha hiç unutmamış." biçimindeki bir tümcede, daha önce iki ad geçtiği için "unutmayan" ve "unutulmayan"ın cinsiyetleriyle ilgili bir anlam bulanıklığı oluşmuştur; bulanıklığı gidermek için ikinci tümcede öznenin belirginleştirilmesi, "onu" adılının yerine kişi adının açık olarak konması ya da ilk tümcede öznenin teke indirilmesi gerekir. *"Kadriye, Hüseyin'le 1998 yılında tanışmış,..."*

Bir delikanlı şöyle dese:

"Babam geçen yaz beni bir hanımla tanıştırdı; ona hayran oldum." Tanıştırıldığı "hanım" ummadığı kadar güzel, alımlı ya da bilgili, kültürlüymüş; o hanıma mı hayran olmuş; yoksa babasından böyle "baba" bir davranış beklemiyormuş da babasına mı hayran olmuş?

"Teyzem bana sık sık patates kızartması yapar; onu çok severim." gibi bir tümcede de "sevilen"in "patates kızartması" mı, "teyze" mi olduğu açık değil. Açıklığın sağlanması için, "onu" sözcüğü yerine, kastedilen ne ise (teyze / patates kızartması) o konmalı.

ÖZNE-YÜKLEM UYUMU

İnsana ayrıcalıklı bir yer vermek ve adıllarda söz ettiğim anlam karışıklığını gidermek amacıyla Türkçede insan dışındaki çoğul adlar özne olduğunda yüklem tekil olur. Bunu kendi konusunda görmüştük zaten.

Özne ile yüklem arasındaki uyumsuzluğu pek çok kişi anlatım bozukluğu saydığı için buraya aldım; yoksa bana göre "bozukluk"tan çok, özensizlikten söz edilebilir burada.

"*Nitekim çok geçmeden göz kamaştırıcı antikalar ve tablolar bir bir ortaya çıkmaya başladılar.*" Özne "göz kamaştırıcı antikalar ve tablolar" olduğu için, başka bir deyişle insan dışı ve çoğul varlık olduğu için, "başladılar" değil, "başladı" biçiminde tekil yüklemle kullanılması daha "uyumlu" olurdu. Üstelik, masal, fabl türü ürünlerde cansız varlıklara en çok bu yolla insan kişiliği verildiğinden, böyle bir yanlış, insanı hiç hesapta olmayan bir algılamaya zorlar. Tümceyi, "antikalar ve tablolar" insan özelliği taşımaktaymış, kendi başlarına da ortaya çıkabilirlermiş gibi anlamamıza yol açan etken de budur. Ayrıca çoğul yüklem, öznenin insan ve çoğul olduğu her durumda kullanılmaz. "Herkes, hepsi, hiçbiri, kimse" vb. sözcüklerin tekil yüklemle kullanılma gerekliliğine başka bir nedenle değinmiştim.

Sayı adıyla çoğullanmış yüklemler de böyledir. Batı dillerinin tersine, sayısını belirttiğimiz özneyi, tam da bu nedenle –sayısını söyleyecek kadar kesin bildiğimiz için– çoğul yüklemle kullanmayız. Sözü getirmeye çalıştığım örnek şu: "*Dün gece beş kişi yeni yılı suyun altında kutladılar.*"

Tıpkı "beş elmalar", "üç armutlar" diyemediğimiz gibi, özne sayıca belli (beş kişi) olduğu için, insan bile olsa, "kutladılar" demeye gerek yok; "kutladı" yeter.

ÖZNE-YÜKLEM İLİŞKİSİ

"Eylemin yapılma biçimindeki değişimlere göre öznenin kendi özelliklerini değiştirmesidir." diye tanımlayabileceğimiz bu konuya ilişkin yanlışlıklara da göz atmakta yarar var. Örneğin, bir şeyi, birine "öğretirsiniz"; o kişi o şeyi "öğrenmiş" olur. Bu yüzden, bir pop şar-

kısında geçen *"Her aşk bitermiş bir gün bildim / Her aşk bitermiş öğretildim"* söyleyişini uyak yüzünden düşülmüş bir yanlış saysak da ciddi bir yanlıştır.

Şarkı sözü yazarlarının, uyağı Türkçeyi bozmadan bulmak gibi bir görevleri olduğunu belirtmeden geçmeyelim.

"Bestecisi şimdi aramızda değil, Allah nur içinde yatsın diyoruz." Söyleyen "Allah"ı işin içine karıştırmasaymış tümce düzgün olacakmış; ama "Allah" diye bir özne varsa "yatsın" değil, işi Allah'a bırakıp "yatırsın" denmeli.

"Otomobil yarışlarında görülmez kaza." Gören birilerinin bu görme işini yapması / yapmaması söz konusu olmadığına göre "görülmez" değil, "görünmez kaza" olmalı.

Şu cümleye bir bakalım: *"Göktepe öldürmek için mi dövüldü?"* tümcesinde de "öldürmek" yerine, "öldürülmek" kullanılmalıydı. Göktepe, öldüren değil, "öldürülen" kişi çünkü.

"İlk kez uygulamaya başlayan sistem..." Bu sözde de benzer bir yanlış var. "Sistem" kendi kendine "uygulama" işine başlamamış. Doğrusu, *"İlk kez uygulanmaya başlanan sistem..."* olmalı.

İzmir'de belediye otobüslerinde eskiden şöyle bir uyarı vardı. İstanbul'da da bir halk otobüsünde gördüm aynı uyarıyı: *"Pasonuzu istemeden gösteriniz."*

Şimdi kim uğraşır? Çantayı aç, cüzdanı bul, içinden pasoyu çıkar ve şoföre göster. Uzun iş! İstemeye istemeye göstereceksiniz pasonuzu; ama elden ne gelir?

Anlam buymuş gibi görünüyor. Oysa değil, "Şoför istemeden gösterin, siz gösterin." denmek isteniyor. *"Pasonuzu istenmeden gösteriniz."* Esirgenen küçücük bir "n", neler neler düşünmemize yol açıyor.

DURULUK

Bir anlatımda gereksiz sözcük bulunmaması durumudur. Gereksiz sözcük hem anlatımın akışını bozar hem de yanlış vurgulamalara, yönlendirmelere neden olur.

Gereksiz sözcük: Çıkarıldığında tümcenin anlamında daralmaya, anlatımında bozukluğa yol açmayacak sözcüktür.

Anlamda daralmaya yol açmak derken şunu kastediyorum: Başka biçimde iletilmeyen bir anlamı ileten her sözcük gereklidir; fazlalık görüp atamayız onu tümceden. *"Buraları ben de pek sevdim."* tümcesine bakalım sözgelimi. Ne "de"yi atabiliriz ne "pek"i. Ötekileri zaten atamayız; ama "de"nin ve "pek"in anlamını veren başka hiçbir şey bulunmadığına göre tümcede, ufak tefek görüp bunları da atamayız. Bir sözcüğün "gereksiz" bulunması için, anlama ve anlatıma hiçbir katkı sağlamaması lazım. Anlatım bozukluğunu gidermek için tümceye eklemek zorunda olduğumuz kimi sözcükler vardı; bunlar genellikle yanlış tümlece bağlanmayı önlemek için koyduğumuz "onu, ona, ondan" gibi sözcüklerdi. Bunlar da gereklidir. *"Onu çok seviyor, ondan ayrılmayı hiç istemiyordu."* gibi bir tümcedeki *"onu"* ve *"ondan"* sözcüklerinin ikisi de gereklidir; birinden birini atarsak anlatım bozukluğu oluşur çünkü.

DURULUĞU ENGELLEYEN ETKENLER

Duruluğu engelleyen etken, gereksiz kullanımdır. Şimdi nelerin gereksiz kullanılabildiğine kısaca göz atalım.

Sıfatların Gereksiz Kullanılması

"Biz bu lokantada natürel bitkiler..." söyleyişinde "bitki" söz konusu olduğuna göre *"natürel"* sıfatı gereksizdir. Hiç değilse şimdilik, bütün bitkilerin *"natürel"* (doğal) olduğunu söyleyebiliriz.

"Gazetelerdeki çıkan yazısında" sözünde *"gazetelerde"* sözcüğündeki *"-ki"* eki, daha sonraki *"çıkan"* sözcüğünün yerini tuttuğu için bu sözcüğü gereksiz kılmıştır. Aynı durum *"TRT Yönetim Kurulundaki çalışan bütün kişiler"* sözünde de var. *"TRT Yönetim Kurulundaki"* kişiler, herhalde çalışıyorlardır orada. Hem *"-ki"* ekinden dolayı hem de *"çalışan"* belirtmesi gereksiz ve uygunsuz olduğu için bu sözcük tümceden çıkarılırsa ne anlamda bir daralmaya ne de anlatımda bozulmaya yol açılmış olur.

"Her gün ülkede birçok sayıda kişi AIDS yüzünden ölüyor." Bu tümcede de *"sayıda"* sözcüğü gereksizdir; çünkü *"birçok"* sözcüğü, "sayı" ile iletilmek istenen anlamı bütünüyle içermekte.

Belirteçlerin Gereksiz Kullanılması

"Onunla birlikte paylaştığımız anılar" sözü için şunları söyleyebilirim: "Onunla" sözcüğündeki "-la" (Bu ek, "ile" sözcüğünün ekleşmiş biçimidir; araç, birliktelik vb. anlamlar katar. Burada zaten "birliktelik" anlamı katıyor.) ve "paylaştığımız" sözcüğündeki işteşlik (eylemin tek başına yapılamayacağı, karşılıklı ya da birlikte [burada "birlikte"] yapılmak zorunda olduğu) anlamı yüzünden "birlikte" sözcüğü gereksiz.

"Sami'nin arabasıyla birlikte yola koyuldular." tümcesindeki "birlikte" sözcüğü "-la, -le" ekiyle ilgili yukarıdaki açıklamaların ışığında gereksiz olmakla kalmaz; ayrıca yanlış da. "Arabayla birlikte" yola koyulmak ne demek? Arabayı yanlarında mı taşıyorlar? Araba hareket ettiği anda onlar da yanında koşmaya mı başlayacaklar? "Araç" olarak kullanıyorlar arabayı, ona binip gidecekler. Bozukluğun da giderilmesi için, "birlikte" sözcüğünün tümceden ivedilikle atılması gerek.

"İskele verilmeden önce inmemenizi önemle rica ederiz." Bu da İstanbul Şehir Hatları vapurlarındaki bir uyarı. Henüz değilse bile yakın bir zamanda *"önce"* sözcüğü "gereksiz" konuma düşecek. *"Dolayı"* sözcüğünün düşüp anlamını "-dan, -den" ekine bırakması gibi olacak onun durumu da. *"Önce"* düşerse "-dan, -den" eki böyle bir anlamı da iletmek zorunda kalacak.

"Umarım yeniden, bir daha gelirim." tümcesinde *"yeniden"* ve *"bir daha"*nın ikisi birden fazla. Biri yeterdi; çünkü *"yeniden"*, *"bir daha"* demek; "bir daha" da "yeniden".

"Yarışma birazdan başlamak üzere" duyurusunda da benzer bir yanlış var. *"Başlamak üzere"* olan şey, *"birazdan başlayacak"* demektir zaten.

Bir de "yaklaşık"lı örnekler var: *"Yaklaşık üç yıla yakın bir zamandır..."* *"Yaklaşık üç yıldır"* ya da *"üç yıla yakın bir zamandır"* kullanımlarından biri yeğlenmeli. Hem "yaklaşık" hem "üç yıla yakın" fazla.

"Maçın başlamasına yaklaşık bir saat beş dakika var." Bu örnekte *"yaklaşık"* sözcüğü tümüyle gereksiz; çünkü *"bir saat, beş dakika"* yaklaşık bir zamanı değil, kesin bir zamanı göstermekte. *"Yaklaşık 29 kişinin öldüğü bildirildi."* tümcesinde de aynı durum var. *"Yaklaşık 30*

kişi" olabilir; ama 29, "yaklaşık" değil, "kesin" bir sayı gibi görünüyor. Benzer bir örnek de "*2004'lü yıllar*" örneğinde var. "*2000'li yıllar*" olabilir; ama 2004'ün içinde başka yıllar olabilir mi?

İlgeç ve Bağlaçların Gereksiz Kullanılması

"*Tüm zorluklara karşı göğüs geren falanca...*" derken "karşı" ilgeci (edat) gereksiz ve yanlış kullanılmış. Zorluklara "karşı" göğüs gerilmesine gerek yok; "zorluklara" göğüs germek yeter.

"*Eğer merak etmediği takdirde...*" diye yapılan tümce girişinde, "eğer" sözcüğü gereksiz; ama bunu der demez, "eğer"le ilgili bir konuya değinme gereğini duydum. İçinde "-sa, -se" kullanılan tümcelerde "eğer"i gereksiz gören bir anlayış var. Bunlar, koşul tümceleridir; koşul çekimi Türkçede "-sa, -se" ekiyle yapıldığına göre bu tümcelerde bu ek de bulunacaktır. "*Eğer geç kalacaksam haber veririm.*", "*Eğer beğenmiyorsan söyle.*" gibi, yüzlercesi verilebilecek örnekleri düşünüyorum bunu söylerken. Bu tümcelerde "eğer" pek gerekli görünmeyebilir; çünkü "-sa, -se" eki, gerçekten de onun ileteceği anlamı iletiyor. O zaman şunu sormama izin verin: "Eğer" sözcüğünün "-sa, -se"siz bir tümcede kullanılma olanağı var mı? "Eğer" diye başlayacağınız tümceleri düşünün; bir koşul çekimi ("-sa, -se") gerekiyor değil mi? Öyleyse, eki yeterli görmek, bizi "eğer" sözcüğünün dilimizden çıkarılması gerektiğini söylemeye kadar götürebilir. Peki, bu sözcük fazla geldi bize, deyip atalım mı "eğer" sözcüğünü dilimizden? "*Eğer ki kadın haklarını korumaksa ki bunun başını ben çekerim.*" gibi biçimsiz bir tümcede bile fazlalık olan "eğer" değil, "ki"ler. İkisi de gereksiz; ama ilki tümüyle gereksiz. "Eğer"e kıymayalım efendiler!

Adılların Gereksiz Kullanılması

Anlatımda dilbilgisi yanlışlarını gidermek için sıklıkla başvurulan yöntem, her iki tümceye de uymadığı halde, ortak öğe olarak kullanılan sözcükle bağlantıyı koparmak, aslında ortak olmayan o öğe yerine tümcenin gerektirdiği öğeyi –çoğunlukla adıl (zamir) türünden– getirerek anlatımı düzeltmektir. "*Selma'ya gitti; özlediğini söyledi.*" türündeki yanlışlıkları anımsatmaya çalışıyorum. Bu tümcedeki anlatım bozukluğunu düzeltmek için, ikinci tümceye "onu" adı-

lının getirilmesi zorunludur. Ancak insanların, bu yanlışlıklarla ilgili bilgi edindiklerinde anlatım bozukluğuna yol açmamak için sık sık adıl kullanmaları, bir başka şeye, gereksiz adıl kullanımına neden olur. *"Fatma'yı çok özledi; onu görmeye gitti."* tümcesindeki "onu" adılı çıkarıldığında tümcenin anlatımında bir bozukluk olmayacağı için (Fatma'yı çok özledi; [Fatma'yı] görmeye gitti.) "onu" adılı gereksiz kullanılmıştır.

Eşanlamlı Sözcük Kullanımı

Belki Osmanlıcadan getirdiğimiz kötü alışkanlıktan dolayıdır; aynı anlamda birkaç sözcüğü bir arada kullandığımızda anlatımımızın güçleneceği yanılgısına kapılıyoruz hâlâ. Oysa *"dilek ve temenniler"*, *"saadet ve mutluluklar"* birlikte sunulduğunda, "tek"inden daha zengin anlam iletmez; olsa olsa, aynı anlamda sözcüklerin arka arkaya getirilmesiyle anlatımın "şişmesine" yol açar. *"Çocukların eğitim ve terbiyesi"*, *"önümüzdeki aylarda yinelenecek ve tekrarlanacak"*, *"ay mehtabı"*, *örneğin mesela"* gibi kullanımları kastediyorum. Bu tutum, Türkçesini yeterli görmeyip Türkçesinin yanına Arapça ya da Farsçasını katma eğiliminden kaynaklandığı gibi, Arapça ve Farsçanın Türkçe ile desteklenmesi isteğinden de besleniyor olabilir. Farsça "-dan" eki, Türkçedeki "-lık, -lik" ekinin yerini tutar sözgelimi. "Şamdan" sözcüğü (şam /şem: mum, dan: -lık, -luk) "mumun konduğu yer, mumluk" anlamındadır. Tıpkı böyle, "çaydan" da "çayın konduğu yer, çaylık" demekken halk, ne olur ne olmaz deyip yanına kendi bildiği eki de eklemiş; böylece sözcük "çaydanlık" (çaylık-lık gibi) olmuş. Bugünlerde Türkçe yine başka sözcüklerle, bu kez İngilizce, Fransızca sözcüklerle desteklenmeye çalışılıyor. *"Hayat belli seçenekler sunar, alternatifler..."*, *"ful dolu"*, *"nüans farkı"* demeler, hedeflendiği gibi, *kültürlü* göstermiyor kullananı, tam tersine gülünç duruma düşürüyor.

Yardımcı Eylemlerin Gereksiz Kullanılması

"Anmak"tan "anıt", "geçmek"ten "geçit" sözcüğünü türettiğimiz gibi, "ummak"tan "umut" sözcüğünü (um-u-t) türetmiş; ne var

ki pek de beğenmemişiz bu sözcüğü. Bizim beğenmediğimiz "umut" sözcüğünü, Fars alıp kendi diline uydurarak "ümmîd" yaptığında ise bayılmışız bu sözcüğe. Öyle görünüyor ki İran üzerinden turistik bir gezi yaparak gelen sözcüğü yeniden Türkçeye uydurmak zorunda kalınca "umut"un yanında "ümit" diye de bir sözcüğümüz olmuş. Bir farkla: Yeni gelen sözcüğü, eski köküne döndürme şansımız kalmadığından "ümit"i ancak yanına bir "etmek" yardımcı eylemi getirerek kullanabiliyoruz; oysa "umut etmek" dememize gerek yok; eylem olarak kullanmak istediğimizde kök canlı canlı bizi bekliyor: Um-mak.

"Ümit etmek" ya da "umut etmek"; "temenni etmek"; "başlangıç yapmak" ya da daha moda söyleyişle "start almak", aslında tek sözcükle (ummak, dilemek, başlamak) dile getirilebilecek kavramlarken nedense o tek sözcük yeğlenmemekte. Özellikle siyasilerin yaygınlaştırdığı *"takipçisi olmak"* biçimindeki söyleyiş, "takip etmek"ten farklı bir anlam içermediği halde neredeyse onun yerini almakta ve dolaylı bir anlatımın örneğini oluşturmakta. Oysa, "Falanca işin takipçisi olacağız." yerine, o işi bitireceğini, yapacağını söylemek, siyasiler açısından, ilkinden daha çok güven uyandırmaz mı? Son yıllarda "yapmak" eylemi de *"sinema yapmak, müzik yapmak, saldırı yapmak"* vb. örneklerde çok sık kullanıldığı için anlam kaybına uğramakta.

"Etmek" ve "olmak" yardımcı eylemleri, Türkçeye yabancı sözcük sokmak isteyenlerin hizmetinde gibi görünüyor; son yüz yıldır, Fransızca ve İngilizceden, ondan önceki yüzyıllarda da Arapça ve Farsçadan. Dün, "tenezzül etmek, mukayese etmek, himmet etmek" denirken bugün, birilerinden duyduğu İngilizce, Fransızca sözcüğü hemen kullanmak isteyen kişi, *"Ay, çok irite etti beni şekerim."* deyiveriyor. "Konsantre oluyor, organize ediyor, kategorize oluyor, frene ediyor"lar. Bu konularda çok konuştuğum için, burada bir şey demiyor, yalnızca bu parlak yaratıcıların Türkçe düşünüp Türkçeye emek verecekleri günün bir an önce gelmesini diliyorum.

Eylemsilerin Gereksiz Kullanılması

Eylemsiler, Türkçenin en işlevsel sözcükleriyken bunların da gereksiz kullanımına sık sık rastlanmakta. *"Benim söylemiş olduğum parçaların hepsi..."* sözünde "olduğum" eylemsisine gerek yok; onun

aldığı ek, önceki sözcüğe getirilerek ve "benim" sözcüğü atılarak sözcük tasarrufu sağlanabilir; tümcede hiçbir eksiklik olmaz: "Söylediğim parçaların hepsi..."

Sözü uzatmak ve dolandırmak modaymış gibi, konuğundan, dinleyicileri için bir yemek tarifi isteyen radyo sunucusu, bu isteğini şu sözlerle dile getirebiliyor: *"Kolay uygulanabilirliği olan bir yemek tarifi verebilir misiniz?"*

"Sarışın olan çocuk, yanımızdan mutlu olarak ayrıldı." gibi bir tümcede altını çizdiğim sözcüklerin ne anlama ne de anlatıma bir katkısı var; öyleyse ikisi de çıkarılabilir.

"Seninle nasıl bir geleceği olup olmayacağını öğrenmek istiyor." tümcesindeki "olup olmayacağı" öbeği hem gereksiz hem de yanlış. Bu iki sözcük yerine tek eylemsi ("olacağını") kullanılabilir. Aynı durum şu uzun tümcenin son bölümünde de var: *"Yeni kurulan partiye katılmayan bu grup, parti programını henüz okumadıklarını ve öteki partilerden ne farkı olup olmadığını henüz anlamadıklarını söylediler."* Bu tümcede de "olup olmadığını" yerine "olduğunu" sözcüğü kullanılmalı ya da "ne" sözcüğü yerine "bir" konarak tümce toparlanmalı.

Özne-Yüklem İlişkisinin (Çatı Özellikleri) Gereksiz Kullanılması

Çatı özelliklerinin tam bilinmeden ya da özensiz kullanılması anlatım bozukluğuna yol açarken, gereksiz kullanılması da duruluğu zedeler. *"Konulmak"* sözcüğünün çoğu kez *"konmak"* yerine, *"denilmek"* sözcüğünün *"denmek"* yerine kullanılmasını kastediyorum.

Bir duvar kâğıdı şirketi, kendi duvar kâğıtlarının reklamını şöyle yapıyordu: *"Yıkanılabilinir duvar kâğıtları"*. "Yıkanabilir" dense kâğıtların banyoya girip kendilerini yıkayabileceğini düşünmemizden korkmuşlar anlaşılan. Yersiz bir korku! Duvar kâğıtlarının "dönüşlü özne" olabileceğini düşünmezdik, hele "Özne-Yüklem İlişkisi" konusunu iyi biliyorsak.

Eklerin Gereksiz Kullanılması

Birçok ek, işlevsiz, demek ki gereksiz kullanılmaktadır. *"Canısı"* örneğindeki gibi üst üste iyelik ekleri getirilmekte, kullanımdan düş-

müş, anlamca boşalmış eklere yer verilmekte. Ama bu konuda göze ve kulağa çok battığı için "can-ı-sı" sözcüğünü tek örnek sanmak yanlış olur. *"Kimisi"* sözcüğündeki "-si" eki de kendisinden önceki "-i" gibi iyelik ekidir; öyleyse kullanımı işlevsizdir. Aynı açıklama, *"Sen de bunlardan birisisin."* örneğindeki "birisi" sözcüğü için de geçerli. "Bir" sözcüğüne gelen "-i", iyelik ekidir; sonraki "-si" de öyle.

"Bunların içerisinde okuma yazma bilmeyenler bile var." tümcesinde geçen *"içeri"* sözcüğündeki "-eri", eskiden yön bildiren bir ek olarak kullanılırken bugün bu anlamını yitirmiş ve yön bildiren başka eklerle kullanılmaya başlanmıştır (*iç-eri-y-e* gibi). Yukarıdaki örnekte de "içerisinde" sözcüğü yerine kullanılacak sözcük "içinde"dir.

"Rahmetlik Özal" sözünde "rahmetlik"teki "-lik" eki, *"Allah sabırlılıklar versin."* dileğinde "sabırlılıklar" sözcüğündeki "-lı, -lık, -lar" eklerinin tümü gereksizdir.

Muharrem Ergin'in "instrumental eki" dediği "-n", eskiden çok kullanılmasına karşın bugün işlekliğini yitirmiş bir ektir. Bu ek işlekliğini yitirirken "ile" ilgeci onun yerini almış, bağımsız bir sözcük olarak ya da "-la, -le" biçimindeki eke dönüşerek araç *(instrumental)* işlevini yerine getirir olmuştur. İşte bu yüzden, bu eki almış sözcüğün sonuna, bir de aynı işlevdeki "n" ekini getirmek, duruluğu bozan bir etken olmakta. "Senin-le-**n**, onu-n-la-**n**, özellik-le-**n**" gibi kullanımları söylüyorum. Yine böyle işlevini yitirmiş bir "-dan, -den" kullanımı var. Ona da değinip bu konuyu bitireyim: *"Bireyin hakkını koruyaraktan..."*

"Bireyin hakkını koruyarak" dense herhangi bir değişiklik oluyor mu anlamda ya da anlatımda? Olmuyor. Öyleyse, "gülerek-ten, yaparak-tan, severek-ten" gibi kullanımlardaki "-dan, -den" eki tümüyle işlevsiz.

"Görmez-den önce, yapmaz-dan evvel" gibi kullanımlarda da "-maz, -mez" eki yerine, "-ma, -me" eki yeğlenmekte: *"Görme-den önce, yapma-dan evvel."*

İki olumsuzluk ekinin üst üste geldiği kullanımlar da var. Onları da örneklendirip (bu kez gerçekten) bitireceğim:

"O gün beni görmemezlikten geldin." yerine kolaylıkla *"... görmezlikten geldin."* diyebiliyoruz.

"Bu söylediklerimi yapmamazlık etme." gibi bir örnekte "yapma-

mazlık" sözcüğünü aynı kolaylık (ya da doğallıkla) "yapmazlık"a çeviremiyoruz. Öyleyse iki olumsuzluk eki üst üste kullanılamaz, diye bir kuralı (en azından şimdilik) koyamayız.

YALINLIK

Bir anlatımda gereksiz süsün bulunmaması durumudur yalınlık ve "çıplak, sade, gösterişsiz" olanın, "süslü, sanatlı, gösterişli"den daha çarpıcı, daha etkileyici olduğu esasına dayanır.

YALINLIĞI ENGELLEYEN ETKENLER

Yalınlığı engelleyen etken, gereksiz süstür. Etkileyici olma çabası, ters tepen bir silah gibi, sözün etki gücünü silip süpürebilir. Örneğin, *"Öldü."* sözcüğü, *"Hayata gözlerini yumdu."* biçimindeki "klişe" söyleyişten çoğu kez daha etkileyicidir. *"Büyük bir duygu seli içindeyim."* diyen kişi, "bu seli", bu sözcüklerle o kadar da iyi anlatmış sayılamaz.

Yalınlığı, "doğru ve iyi anlatım" ile "güzel ve etkili anlatım" arasında bir köprü gibi gördüğümden, hatta daha çok, "güzel ve etkili" anlatımın, yani edebiyatın, sanatın kapsamı içinde gördüğümden, ayrıntılı biçimde üzerinde durmayı, bundan sonraki kitaba, adını şimdilik "Yaratıcı Yazma" olarak düşündüğüm kitaba bırakarak, "medya"mızdan örnekler vererek konuyu ve kitabı bitirmek istiyorum. İşte örnekler:

Günlük yaşamdan kimi kesitleri aktaran bir dizi filmde, izleyici olarak bizler de gündelik bir karşılıklı konuşma duyacağımız beklentisi içindeyken, film kişilerinden birinin, ötekine, *"Sen bir gerçek için yeterince hayal edilmedin."* diye yaptığı "iltifat" yalnız bizi şaşırtmakla kalmıyor, aynı zamanda yakışıksız kaçıyor ve filmin inandırıcılığına gölge düşürüyor.

"Ağabeyim nerede?" sorusuna,

"Nerede olduğunu bilmiyorum; ama bence kendi karanlığının tam ortasında." diye yanıt veren ve "baba" olmaktan başka hiçbir özelliği bulunmayan kişi, izleyiciyi "gerçek yaşam"ı yansıtan bir film izlediğine ne kadar "ikna" edebilir?

Özellikle "medya" dünyasında etkileyici olma çabası, söyleyişlere ve abartmalara yol açmakta ve amaçlanan etkileyiciliği sağlamak bir yana, inandırıcı bile olamamaktadır.

Özel televizyonların haber bültenlerinde kullandıkları bu sözümona "etkileyici" başlıklardan bir demet sunup yargıyı okuyucuya bırakırken bu başlıklara yansıyan "maço" tavra da özellikle dikkat çekmek istiyorum.

Yürek hoplatıyor.

İçimizi ısıtıyor.

Nefes kesti.

Dünya basınının kalbi İstanbul'da attı.

Gece boyunca seyircileri kahkaha tufanına boğan sanatçılar...

Türkiye'yi ayağa kaldırdı.

Spor camiasında bomba etkisi yarattı.

Bodrum Yat Limanı dün gece bir facianın eşiğinden döndü.

Amansız bir pazarlık başladı; bu pazarlık kısa sürede meyvesini verdi.

Gece korkunç bir olaya ev sahipliği yapıyordu.

ÇÖZÜMLEMELER

108. sayfada çözümlememiz için verdiğim tümcelerin çözümlerini vermeden kitabı bitireceğimi düşünmüyordunuz, değil mi?

İşte örnek tümceler ve çözümlemeleri:

Köpek sesleri gecenin karanlığını yırtıyordu.
Ö BN Y

O gece, Merve'nin sevinci bütün arkadaşları sarmıştı.
BT Ö BN Y

Evinin duvarlarını nilüfer desenli kâğıtlarla kaplatmış.
BN BT Y GÖ: o

Kadıncağızı günlerdir kimse aramıyormuş.
BN BT Ö Y

Yarın Sezgin'le bir sergi açılışına gideceğiz.
BT BT DT Y GÖ: biz

Bu yıl çok geç geldi kış.
BT BT Y Ö

Resim yaptı o adada yaşadığı yıllar boyunca.
N Y BT GÖ: o

Çok özlüyormuş kızını.
BT Y BN GÖ: o

Şimdi uzaklara gitmeliyiz artık.
BT DT Y BT GÖ: biz

Yürüyorum korkunun ve karanlıkların üstüne.
Y DT GÖ: ben

Beni nasıl buldun?
BN BT Y GÖ: sen

Bu haberi sana kim verdi?
BN DT Ö Y